

UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie
Wydział Teologiczny

ks. Andrzej Żarkowski CSMA

ROLA Sakramentu Pojednania i Pokuty
w rozwoju życia chrześcijańskiego
w świetle nauczania papieży
Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka

Rozprawa doktorska napisana na seminarium
z teologii moralnej pod kierunkiem
ks. prof. dra hab. Jana Orzeszyny

KRAKÓW 2023

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW	4
WSTĘP	7
ROZDZIAŁ PIERWSZY	
TEOLOGICZNA WIZJA ROZWOJU ŻYCIA CHRZEŚCIJAŃSKIEGO	18
1. Powołanie do świętości zadaniem wynikającym z sakramentu chrztu.....	19
2. Kościół jako społeczność zbawienia.....	25
3. Sakramentalny wymiar życia chrześcijańskiego.....	30
4. Inne środki pomocne w osiągnięciu chrześcijańskiej doskonałości.....	39
ROZDZIAŁ DRUGI	
DESTRUKCYJNA ROLA GRZECHU W ŻYCIU CHRZEŚCIJAŃSKIM	51
1. Grzech jako zerwanie przyjaźni z Bogiem.....	52
2. Autodestrukcyjny wymiar grzechu.....	58
3. Zerwanie więzi z bliźnimi i z Kościołem.....	67
4. Grzech u źródeł zachwiania równowagi ekologicznej	75
ROZDZIAŁ TRZECI	
UZDROWIENICZA ROLA SAKRAMENTU POJEDNANIA I POKUTY	81
1. Sakrament powrotu do przebaczonego i miłosiernego Boga.....	81
2. Sakrament uzdrowienia i pojednania z samym sobą.....	98
3. Sakrament pojednania ze wspólnotą Kościoła i przyczyna odnowy życia społecznego.....	101
4. Sakrament pojednania z całym stworzeniem.....	116

ROZDZIAŁ CZWARTY

KRYZYS PRAKTYKI POKUTY SAKRAMENTALNEJ.....124

1. Utrata poczucia grzechu.....125
2. Błędne teorie i postawy dotyczące praktyki sakramentu pokuty.....137
3. Niedociągnięcia ze strony spowiedników.....148

ROZDZIAŁ PIĄTY

POSTULATY DUSZPASTERSKO-KATECHETYCZNE.....169

1. Sprawowanie sakramentu pokuty w posłuszeństwie Ewangelii i Magisterium Kościoła.....170
2. Formacja kandydatów do kapłaństwa i stała formacja spowiedników.....177
3. Formowanie penitentów do owocnego korzystania z sakramentu pokuty.....194
4. Nowe formy duszpasterskie dowartościowujące sakrament pokuty.....210

ZAKOŃCZENIE.....220

BIBLIOGRAFIA.....225

WYKAZ SKRÓTÓW

- AL** FRANCISZEK, *Adhortacja apostolska o miłości w rodzinie „Amoris laetitia”* (19.03.2016).
- APR** JAN PAWEŁ II, *Bulla ogłaszająca Jubileusz 1950-lecia Odkupienia „Aperite portas Redemptori”* (6.01.1983).
- CA** JAN PAWEŁ II, *Encyklika w setną rocznicę encykliki Rerum novarum „Centesimus annus”* (1.05.1991).
- ChL** JAN PAWEŁ II, *Encyklika o powołaniu i misji świeckich w Kościele dwadzieścia lat po Soborze Watykańskim II „Christifideles laici”* (30.12.1988).
- CT** JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska o katechizacji w naszych czasach „Catechesi tradendae”* (16.10.1979).
- CV** BENEDYKT XVI, *Encyklika o integralnym rozwoju ludzkim w miłości i prawdzie „Caritas in veritate”* (29.06.2009).
- DCE** BENEDYKT XVI, *Encyklika o miłości chrześcijańskiej „Deus caritas est”* (25.12.2005).
- DD** JAN PAWEŁ II, *List apostolski o świętowaniu niedzieli „Dies Domini”* (31.05.1998).
- DeV** JAN PAWEŁ II, *Encyklika o Duchu Świętym w życiu Kościoła i świata „Dominum et Vivificantem”* (18.05.1986).
- DI** KONGREGACJA NAUKI WIARY, *Deklaracja o jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła* (6.08.2000).
- DiM** JAN PAWEŁ II, *Encyklika o Bożym miłosierdziu „Dives in misericordia”* (30.11.1980).
- DVM** JAN PAWEŁ II, *Konstytucja apostolska dotycząca nowego prawodawstwa w procedurze spraw kanonizacyjnych „Divinus perfectionis Magister”* (11.10.1992).
- EdE** JAN PAWEŁ II, *Encyklika o Eucharystii w życiu Kościoła „Ecclesia de Eucharistia”* (17.04.2003).

- EE** JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska o Jezusie Chrystusie, który żyje w Kościele jako źródło nadziei dla Europy* „*Ecclesia in Europa*” (28.06.2003).
- EG** FRANCISZEK, *Adhortacja apostolska o głoszeniu Ewangelii w dzisiejszym świecie* „*Evangelii gaudium*” (24.11.2013).
- EMO** BENEDYKT XVI, *Adhortacja apostolska o Kościele na Bliskim Wschodzie, komunii i świadectwie* „*Ecclesia in Medio Oriente*” (14.12.2012).
- EV** JAN PAWEŁ II, *Encyklika o wartości i nienaruszalności życia ludzkiego* „*Evangelium vitae*” (25.03.1995).
- FC** JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym* „*Familiaris Consortio*” (22.11.1981).
- FD** JAN PAWEŁ II, *Konstytucja apostolska ogłoszona z okazji publikacji Katechizmu Kościoła Katolickiego, opracowanego po Ekumenicznym Soborze Watykańskim II* „*Fidei Depositum*” (11.10.1992).
- GE** FRANCISZEK, *Adhortacja apostolska o powołaniu do świętości w świecie współczesnym* „*Gaudete et exultate*” (19.03.2018).
- IM** JAN PAWEŁ II, *Bulla ogłaszająca Wielki Jubileusz roku 2000* „*Incarnationis misterium*” (29.11.1998).
- KKK** *Katechizm Kościoła Katolickiego* (15.08.1997).
- LF** FRANCISZEK, *Encyklika o wierze* „*Lumen fidei*” (29.06.2013).
- LS** FRANCISZEK, *Encyklika w trosce o wspólny dom* „*Laudato si*”(24.05.2015).
- MeM** FRANCISZEK, *List apostolski na zakończenie Nadzwyczajnego Jubileuszu Miłosierdzia* „*Misericordia et misera*”(20.11.2016).
- MD** JAN PAWEŁ II, *List apostolski motu proprio o niektórych aspektach sprawowania sakramentu pokuty* „*Misericordia Dei*”(7.04.2002).
- MND** JAN PAWEŁ II, *List apostolski na Rok Eucharystii* „*Mane nobiscum Domine*” (7.10.2004).
- MV** FRANCISZEK, *Bulla ogłaszająca Nadzwyczajny Jubileusz Miłosierdzia* „*Misericordiae Vultus*”(11.04.2015).
- NMI** JAN PAWEŁ II, *List apostolski na zakończenie Wielkiego Jubileuszu Roku 2000* „*Novo millennio ineunte*”(6.01.2001).
- OP** *Obrzędy pokuty* (2014).
- PC** FRANCISZEK, *List z okazji 150. rocznicy ogłoszenia świętego Józefa patronem Kościoła powszechnego* „*Patris corde*” (8.12.2020).

- PDV** JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska o formacji kapłanów we współczesnym świecie „Pastores dabo vobis”* (25.03.1992).
- PF** BENEDYKT XVI, *List apostolski „motu proprio”, w którym zostaje ogłoszony Rok Wiary „Porta fidei”* (11.10.2011).
- PG** JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska o biskupie służce Ewangelii Jezusa Chrystusa dla nadziei świata „Pastores gregis”* (16.10.2003).
- ReP** JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska o pojednaniu i pokucie w dzisiejszym posłannictwie Kościoła „Reconciliatio et paenitentia”*(2.12.1984).
- RH** JAN PAWEŁ II, *Encyklika „Redemptor hominis”* (4.03.1979).
- RM** JAN PAWEŁ II, *Encyklika o stałej aktualności posłania misyjnego „Redemptoris missio”* (7.12.1990).
- SC** BENEDYKT XVI, *Adhortacja apostolska o Eucharystii, źródle i szczycie życia i misji Kościoła „Sacramentum Caritatis”* (22.02.2007).
- SD** JAN PAWEŁ II, *Encyklika o chrześcijańskim sensie ludzkiego cierpienia „Salvifici doloris”* (11.02.1984).
- SR** JAN PAWEŁ II, *Encyklika z okazji dwudziestej rocznicy ogłoszenia Populorum progressio „Sollicitudo rei socialis”* (30.12.1987).
- SS** BENEDYKT XVI, *Encyklika o nadziei chrześcijańskiej „Spe salvi”* (30.11.2007).
- TMA** JAN PAWEŁ II, *List apostolski w związku z przygotowaniem Jubileuszu Roku 2000 „Tertio millennio adveniente”* (10.11.1994).
- UUS** JAN PAWEŁ II, *Encyklika o działalności ekumenicznej „Ut unum sint”* (25.05.1995).
- VC** JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska o życiu konsekrowanym i jego misji w Kościele i w świecie „Vita consecrata”* (25.03.1996).
- VD** BENEDYKT XVI, *Adhortacja apostolska o Słowie Bożym w życiu i misji Kościoła „Verbum Domini”*(30.09.2010).
- VS** JAN PAWEŁ II, *Encyklika o niektórych podstawowych problemach nauczania moralnego Kościoła „Veritatis splendor”*(6.08.1993).

WSTĘP

„Bóg stał się człowiekiem, aby człowiek mógł stać się bogiem”. To znana teologiczna formuła, przypisywana różnym wczesnochrześcijańskim autorom, a zwłaszcza Ireneuszowi z Lyonu, Atanazemu, ojcom kapadockim czy Maksymowi Wyznawcy, a spotykana także w późniejszej tradycji¹. Podaje ją również: *Katechizm Kościoła Katolickiego* przytaczając słowa z drugiego listu św. Piotra: „Słowo stało się ciałem, aby uczynić nas uczestnikami Boskiej natury” (2 P 1,4)². Stwierdzenie to, chociaż wydaje się paradoksalne, nie jest tylko zwykłą grą słów. Wyraża ono jedną z głównych myśli teologicznych ojców Kościoła na temat zbawienia. Bywa też nazywane „złotą regułą soteriologii patrystycznej”. Sentencja ta mówi o tajemnicy Wcielenia, o jego celu i skutkach („Bóg stał się człowiekiem, aby...”), ale podkreśla też godność, jaką człowiek otrzymuje wraz z przyjściem Syna Bożego na ziemię („aby stał się uczestnikiem Boskiej natury”)³. Można powiedzieć, że w tę godność człowieka wpisane jest wezwanie do nieustannego rozwoju, do dojrzewania na miarę dziecka Bożego, innymi słowy – powołanie do świętości.

Należy podkreślić, że wcielenie Jezusa Chrystusa wpisuje się w całą ekonomię zbawienia. Bóg z miłości stwarza człowieka na swój obraz i podobieństwo. Jednak człowiek, obdarzony przez Boga wolnością, usiłuje szczęście odnaleźć po swojemu, odwraca się od swojego Stwórcy. Konsekwencje tego odwrócenia są tragiczne, albowiem więź łącząca Stwórcę z człowiekiem jest tak ważna, że gdy jej zabraknie, człowiek traci swoją tożsamość. Z tej dramatycznej sytuacji ratuje człowieka fakt, że

¹ Por. J., NAUMOWICZ, *Wcielenie Boga i zbawienie człowieka*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 13 (2000), s. 17.

² KKK 460; por. MIĘDZYNARODOWA KOMISJA TEOLOGICZNA, *Teologia, chrystologia, antropologia (1981)* [w:] *Od wiary do teologii. Dokumenty Międzynarodowej Komisji Teologicznej 1969-1996*, red. J. KRÓLIKOWSKI, wyd. „SCJ”, Kraków 2000, s. 141.

³ Por. J. NAUMOWICZ, *Wcielenie Boga*, art. cyt., s. 17.

Syn Boży przyjmuje ludzka naturę, by dokonać w niej dzieła odkupienia (por. Flp 2, 5-8)⁴.

Jak poucza *Katechizm Kościoła Katolickiego*: „Całe życie Chrystusa jest misterium Odkupienia. Odkupienie przychodzi do nas przede wszystkim przez krew Krzyża (, ale to misterium jest obecne w dziele całego życia Chrystusa; jest już w Jego Wcieleniu, przez które, stawszy się ubogim, ubogacił nas swoim ubóstwem ; w Jego życiu ukrytym, w którym przez swoje poddanie naprawia nasze nieposłuszeństwo; w Jego słowie, przez które oczyszcza słuchaczy ; w Jego uzdrowieniach i egzorcyzmach, przez które „On wziął na siebie nasze słabości i nosił nasze choroby” (Mt 8, 17); w Jego Zmartwychwstaniu, przez które nas usprawiedliwia”⁵. (A zatem to miłość Boża jest ostatecznym powodem wcielenia Chrystusa i Jego dzieła odkupienia.

Choć Jezus Chrystus przez tajemnicę swojej śmierci i zmartwychwstania jedna ludzi z Bogiem (por. Rz 5, 10), to przecież to dzieło pojednania nie zamyka się w ramach jednorazowego aktu. Ono ciągle trwa, a ostatecznie dopełni się w powtórnym objawieniu się Chrystusa. On bowiem, przeszedłszy przez śmierć, jako zmartwychwstały żyje i udziela się odkupionej ludzkości w tajemnicy paschalnej. Ani na chwilę nie przestaje być najwyższym i powszechnym pośrednikiem między Bogiem i ludźmi. W przeddzień swojej męki, podczas uczyty paschalnej w Wieczerniku ustanawia Ofiarę Nowego Przymierza we Krwi swojej na odpuszczenie grzechów (por. Mt 26, 28), uobecniając ofiarę krzyżową pod sakramentalnymi znakami chleba i wina. Co więcej, po swoim zmartwychwstaniu zsyła na Apostołów Ducha Świętego i powierza im – a poprzez nich całemu Kościołowi – posłannictwo głoszenia w Jego imieniu pokuty i odpuszczania grzechów wszystkim narodom (por. Łk 24, 27)⁶.

Zadaniem Kościoła jest kontynuowanie zbawczego dzieła Chrystusa. Przed wiekami Bóg jedna w Chrystusie ludzkość ze sobą i jednocześnie przez wieki kontynuuje i będzie kontynuował to dzieło w Kościele i przez Kościół. Podstawowym celem działania Kościoła jest zatem jednanie człowieka z Bogiem. I należy przyznać, że ten jego cel łączy się z najskrytszymi, pragnieniami i tęsknotami człowieka. Jest on bowiem człowiekiem zranionym przez grzech i dotkniętym w tym, co stanowi najgłębsze wnętrze jego jestestwa. Jednocześnie jest on pobudzany nieodpartym

⁴ Por. KKK 461

⁵ Tamże 517.

⁶ Por. J. ORZESZYNA, *Sakrament pojednania i pokuty*, wyd. Regina Poloniae, Kraków 1993, s. 31.

pragnieniem uwolnienia się od grzechu⁷. Drzemie w nim bowiem, wpisane w jego naturę, pragnienie doskonałości. Owo dokonujące się przez posługę Kościoła dzieło pojednania grzesznika z Bogiem jest bez wątpienia darem wymagającym. Wymaganie to ujawnia sam Pan Jezus, mówiąc. „Pokutujcie ... i nawróćcie się” (Dz 3, 19). Pojednanie pociąga więc za sobą przejście z „nieprzyjaźni” do „przyjaźni”, przemianę serca z kamienia w serce z ciała⁸. Skoro tak się rzecz ma, to w naturze misji Kościoła jako kontynuatora zbawczego dzieła Jezusa Chrystusa mieści się obowiązek nakłaniania grzeszników do nawrócenia i pokuty oraz ofiarowywanie im daru pojednania⁹.

Zleconą mu przez Chrystusa posługę jednania Kościół spełnia nie tylko przez wzywianie do odmiany serca i nawrócenia, ale także przez szafowanie sakramentalnej pokuty, jak również przez dawanie świadectwa pojednania i przez służbę pojednania w różnych dziedzinach życia prywatnego i publicznego (por. KK 48; KDK 45; KI 2). W tym też celu, wraz z misją głoszenia pokuty, Kościół otrzymuje od Chrystusa Boską moc odpuszczania grzechów. Apostołowie i ich następcy wyposażeni zostają we władzę wiązania i rozwiązywania w Jego imieniu, w czym mieści się władza odpuszczania i zatrzymywania grzechów (por. Mt 16, 19; 18, 18; J 20, 23)¹⁰.

W adhortacji o pojednaniu i pokucie Jan Paweł II nazywa Kościół wielkim sakramentem pojednania. Jest On znakiem i narzędziem wewnętrznego zjednoczenia z Bogiem oraz jedności całego rodzaju ludzkiego¹¹. Tę funkcję jednania spełnia on w świecie przede wszystkim przez samo swoje istnienie, właśnie jako wspólnota pojednania, która reprezentuje i poświadcza jednoczące dzieło Chrystusa. Ale Kościół jest również sakramentem pojednania, przez to, że zapoznaje kolejne pokolenia w historii ludzkości z Bożym planem pojednania oraz wskazuje drogi jego realizacji. Wreszcie Kościół spełnia swoją funkcję jednoczącą przez udzielanie sakramentów świętych, które tworzą z ludzi pojednaną wspólnotę Kościoła¹². Innymi słowy, Kościół, głosząc światu wezwanie do pojednania, sam staje się coraz bardziej wspólnotą uczniów Chrystusowych, którą charakteryzuje stałe nawracanie się do Pana i podejmowanie życia godnego nowych ludzi, w duchu i praktykowaniu pojednania¹³.

⁷ Por. ReP 23.

⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *W tajemnicy pojednania kryje się pełna prawda o człowieku, Homilia podczas Mszy św. w Loretto* (11.04.1985), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 6(1985) nr 4-5 (64-65) s. 15.

⁹ Por. RH 7.

¹⁰ Por. ReP 8.

¹¹ Por. Tamże 11.

¹² Por. J. ORZESZYNA, *Sakrament pojednania i pokuty*, dz. cyt., s. 34.

¹³ Por. ReP 9; *Orędzie Synodu Biskupów, Pojednanie i Pokuta w misji Kościoła*, „Życie Katolickie” 2 (1983) nr 11-12 (17-18), s. 101.

Właśnie ludziom współczesnym, tak wrażliwym na konkretne świadectwo życia, Kościół stara się dawać przykład pojednania, przede wszystkim przez praktykę pokutną we własnym łonie.

Dzięki odkupieniu, w którym uczestniczy ludzkość przez jedną posługę Kościoła, staje się na nowo możliwa dla niej jako całości i dla każdej jednostki pozytywna odpowiedź wiary i miłości. Bowiem przez chrzest i posłuszeństwo wierze, każdy człowiek mocą Chrystusa ma możliwość przewyciężenia grzechu (por. KK 8). Niemniej jednak nawet po nawróceniu i wejściu do Kościoła przez wiarę i chrzest, istnieje w nim nadal przynajmniej częściowo, skłonność do złego i skłonność do grzechu osobistego, której towarzyszy sam grzech¹⁴.

Doświadczenie potwierdza, że mimo odkupienia, ludzie nadal grzeszą. Jest to konsekwencja skutków grzechu pierworodnego i wolnej woli człowieka. Zdaniem Jana Pawła II, grzech osobisty człowieka należy rozważać „zawsze w odniesieniu do grzechu pierworodnego, który pozostawił swe następstwa w każdym z potomków Adama”¹⁵. Na skutek grzechu pierworodnego ludzie żyją w stanie dziedzicznej grzeszności. Stąd, jeśli nie współpracują z łaską ofiarowaną im przez Boga za sprawą odkupienia dokonanego przez Chrystusa i rozdzielanego przez Kościół, łatwo wchodzą na drogę grzechu, będącego już ich osobistym przewinieniem. Jeśli natomiast ludzie solidaryzują się w czynieniu zła, dochodzi do tworzenia się grzesznych struktur, które wciągają innych. Przyczynia się to niekiedy do upadku moralnego całych społeczeństw¹⁶.

Nie dziwi zatem fakt, że w historii Kościoła pojawiały się okresy odejścia od wierności Ewangelii. Pojawiały się herezje, jako błędy w interpretowaniu nauki Chrystusa, a także niemoralne zachowania będące zaprzeczeniem godności chrześcijańskiej. Za każdym też razem Kościół wychodził naprzeciw tym gorszącym wypaczeniom. Sam Bóg zsyłał też opatrnościowych ludzi, którzy przyczyniali się do zaradzenia pojawiającym się kryzysom.

Zdaniem niektórych obserwatorów rozwoju chrześcijaństwa, na przestrzeni wieków można zauważyć w jego historii pewną prawidłowość, a mianowicie, że Kościół przeżywa poważny kryzys co mniej więcej 500 lat. Pierwszy taki poważny kryzys w historii Kościoła spowodowany jest najazdem barbarzyńców na cesarstwo rzymskie. Potem, 500 lat później, pojawia się kryzys autorytetu piotrowego w Kościele

¹⁴ Por. OP 3.

¹⁵ JAN PAWEŁ II, *Grzech osobisty. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (5.10.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 10 (84), s. 7.

¹⁶ Por. J. ORZESZYNA, *Sakrament pojednania i pokuty*, dz. cyt., s. 35.

oraz kryzys moralności, zwłaszcza wśród duchownych. Kolejnym przełomowym okresem jest reformacja i w końcu kryzys Kościoła i chrześcijaństwa czasów współczesnych¹⁷.

W każdym z tych kryzysowych okresów Bóg zsyła opatrznościowych ludzi, którzy wyprowadzają Kościół z trudnej sytuacji. I tak w okresie najazdów barbarzyńskich ratunkiem dla Kościoła jest pontyfikat św. Grzegorza Wielkiego i posłannictwo św. Benedykta. W X w. lekarstwem na upadek moralności wśród duchowieństwa jest Grzegorz VII i jego reforma gregoriańska. Z kolei reakcją na błędy reformacji jest Sobór Trydencki i posługa św. papieża Piusa V. I w końcu przychodzą czasy współczesne, w których pojawia się podważanie autorytetu Kościoła i poddawanie w wątpliwość jego nauczania, a także próby ogromnego zamętu, gdy chodzi o życie religijne i moralne chrześcijan. Wielu duchownych odchodzi z kapłaństwa, zakonnicy są niewierni złożonym ślubom, opinią publiczną wstrząsają skandale duchownych na tle seksualnym. Ratunku na współczesne czasy upatrywano w posłudze ostatnich papieży: Jana XXIII, Pawła VI, Jana Pawła II i Benedykta XVI. Trzeba przyznać, że współczesny kryzys w Kościele nie skończył się. On nadal trwa i co gorsza, pogłębia się.

Gdy po Soborze Trydenckim zastanawiano się nad środkami odrodzenia życia chrześcijańskiego, papież Pius V wskazał na sakrament pokuty i powiedział: „Dajcie mi prawdziwych, godnych spowiedników, a świat chrześcijański niechybnie się odrodzi”¹⁸. Te słowa papieża wyrażają jego przekonanie, że w pracy nad odrodzeniem religijno-moralnym sakrament pokuty odgrywa szczególnie ważną rolę. Jest bowiem sakramentem, dzięki któremu kapłani mogą wywierać najskuteczniejszy, bezpośredni i indywidualny wpływ na dusze ludzkie. Co więcej, posługa w konfesjonale posiada wymiar społeczny. Tam bowiem rodzi się „nowy”, pojednany człowiek. Jan Paweł II stwierdza, że „każdy konfesjonał to uprzywilejowane i błogosławione miejsce, w którym, po zniesieniu podziałów, rodzi się nowy, nieskażony i pojednany człowiek – pojednany świat”¹⁹. Pojednanie z Bogiem rodzi bowiem dalsze pojednania: pojednanie z samym sobą, z braćmi, z Kościołem, z całym stworzeniem.

¹⁷ Por. FULTON J. SHEEN, *Skarb w glinianym naczyniu. Autobiografia*, wyd. Esprit; M. DAVIES, *Święty Atanazy obrońca wiary*, wyd. Te Deum, Warszawa 2017.

¹⁸ „Denturi donec confessarii – ecce omnium christianorum plena reformatio”, cyt. za G. COURTOIS, *W obliczu Pana. Rozważania dla kapłanów*, t. II, wyd. Kuria Diecezjalna w Katowicach, Katowice 1961, s. 228.

¹⁹ ReP 31.

To docenienie przez Piusa V roli sakramentu pokuty w odnowie życia chrześcijańskiego wydaje się być także doskonałą receptą na współczesny kryzys. Dotyczy on bowiem nie tylko zewnętrznych praktyk religijnych, ale zdaje się dosięgać najgłębszej, wewnętrznej relacji człowieka z Bogiem. W tym też celu należy prześledzić nauczanie ostatnich papieży, by przekonać się, czy dowartościowanie roli sakramentu pokuty w rozwoju życia chrześcijańskiego, a także w jego odnowie, znajduje odzwierciedlenie w ich nauczaniu.

Celem niniejszej rozprawy jest zatem wykazanie, że sakrament pokuty odgrywa istotną rolę w rozwoju życia chrześcijańskiego. Według klasycznego rozróżnienia przedmiotem materialnym dysertacji jest rola, jaką sakrament pokuty może odegrać w rozwoju życia chrześcijańskiego. Zaś przedmiotem formalnym rozprawy jest ukazanie tego zagadnienia w świetle nauczania Jana Pawła II, Benedykta XVI i papieża Franciszka. Natomiast źródłem dla opracowania tematu jest nauczanie papieży Jana Pawła II, Benedykta XVI i papieża Franciszka.

Wiadomo, że zagadnienie rozwoju życia chrześcijańskiego jest podejmowane przez różne dziedziny teologii, ponieważ obejmuje ona całe życie człowieka i jego także dotyczy. Teologia, jako nauka o Bogu, nie pomija zatem zagadnień związanych z człowiekiem, który jest dzieckiem Bożym, stworzonym na Jego obraz i podobieństwo. Zadanie rozwijania chrześcijańskiego życia, które spoczywa na każdym ochrzczonym, polega na otwarciu się na łaskę i kroczeniu drogami życia do zbawienia czyli jedności ze Stwórcą w życiu wiecznym. Dziedzinami nauk teologicznych, poza właściwą tematowi dysertacji teologią moralną, które przynajmniej pośrednio podejmują temat rozwoju chrześcijańskiego życia, są m.in.: teologia biblijna²⁰, dogmatyka²¹, teologia

²⁰ Por. S. JANKOWSKI, *Praktyka pokutna w Starym Testamencie*, „Seminarie” 24 (2007), s. 21-37; K. WONS, *Grzech i przebaczenie w świetle słowa Bożego*, wyd. Salwator, Kraków 2010; K. ROMANIUK, *Kapłan jako sługa pojednania*, „Homo Dei” (1997) nr 1-2 s. 23-34; G. RYŚ, *Mandatum. „To czynicie na moją pamiątkę”*, wyd. Espe, Kraków 2013; H. SZKOCZYŁAS, *Droga życia z Bogiem*, wyd. Michalineum, Marki 2021; P.R. SCALABRINI, *Bóg nam powierzył posługę jednania (2 Kor 5, 19)*, „Communio” (2005) nr 2 (146), s. 3-14.

²¹ Por. C. S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, wyd. KUL, Lublin 2003; N. BUX, *Nie ma żartów z sakramentami*, wyd. św. Stanisława BM, Kraków 2016; G. L. MÜLLER, *Dogmatyka katolicka*, wyd. WAM, Kraków 2017; G. L. MÜLLER, *Listy o kapłaństwie*, wyd. WAM, Kraków 2019; Ch. SCHÖNBORN, *Pokarm życia. Tajemnica Eucharystii*, wyd. MIC, Warszawa 2006; M. BLAZA, D. KOWALCZYK, *Traktat o sakramentach*, [w:] *Dogmatyka*, red. E. ADAMIAK, A. CZAJA, J. MAJEWSKI, t. V, wyd. Więzi, Warszawa 2007, s. 215-502; S. C. NAPIÓRKOWSKI, *Z Chrystusem w znakach. Zarys sakramentologii ogólnej*, wyd. Ojców Franciszkanów, Niepokalanów 2006; H. WAGNER, *Dogmatyka*, wyd. WAM, Kraków 2007; K. T. WENCEL, *Traktat o człowieku*, [w:] *Dogmatyka*, dz. cyt., s. 17-212; B. TESTA, *Sakramenty Kościoła*, wyd. Pallottinum, Poznań 1998.

duchowości²², teologia pastoralna i liturgika²³, prawo kanoniczne²⁴, homiletyka²⁵, katolicka nauka społeczna²⁶, katechetyka²⁷. Należy wymienić także psychologię²⁸ i socjologię²⁹, jako nauki nienależące do teologii, które zajmują się problemem człowieka i jego szeroko rozumianego rozwoju. Wśród zebranych materiałów znalazły się także opracowania, które nie weszły do literatury przedmiotu, ale rozszerzają perspektywę

²² Por. J. W. GOGOLA, *Teologia komunii z Bogiem*, wyd. Karmelitów Bosych, Kraków 2003.; K. KUCHARSKI, *W trosce o życie duchowe*, wyd. WAM, Kraków 2006; R. SELEJDAK, *Dotykać kapłańskiego serca*, wyd. Adam, Warszawa 2018; K. WONS, *Poznawanie siebie w świetle słowa Bożego*, wyd. Salwator, Kraków 2010; K. WONS, *Życie duchowe i codzienność*, wyd. Salwator, Kraków 2013; K. WONS, *Więź z Jezusem*, wyd. Salwator, Kraków 2010; K. WONS, *Po stanach pokusy. Przewodnik*, wyd. Salwator, Kraków 2003; O. CANTONI, A. CENCINI, L. GHIZZONI, P. D. GUENZI, R. MARTINELLI, G. SOVERNIGO, *Dojrzewanie osobowości. Powołanie. Kierownictwo duchowe*, wyd. Bratni Zew, Kraków 2009; T. DAJCZER, *Rozważania o wierze*, wyd. Św. Pawła, Częstochowa 1998; M. PIACENZA, *Sotto il suo Manto. Con Maria il cammino della riconciliazione*, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2017.

²³ Por. Z. NARECKI, *Duszpasterstwo zwyczajne w parafii a urzeczywistnianie się Kościoła*, wyd. KUL, Lublin 2001; M. KUNZLER, *Liturgia Kościoła*, wyd. Pallottinum, Poznań 1999; P. ROSTWOROWSKI, *Kierownictwo duchowe*, wyd. Tyniec, Kraków 2012; J. AUGUSTYN, *praktyka kierownictwa duchowego*, wyd. Apostolicum, Kraków-Ząbki 1996; A. STANECKI, *Poradnik dobrej spowiedzi*, wyd. Videograf II, Chorzów 2008.

Wśród pozycji z liturgiki na szczególną uwagę zasługują księgi obrzędów poszczególnych sakramentów i wybranych sakramentaliów. Liturgiczne księgi zawierają oprócz liturgicznych wskazań co do samej celebracji także wprowadzenia teologiczno-pastoralne, które ukazują istotę sakramentu i jego rolę w chrześcijańskim życiu.

Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego, wyd. Pallottinum, Poznań 2006; *Obrzędy chrztu dzieci*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2015; *Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2020; *Obrzędy bierzmowania*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2019; *Sakrament chorych. Obrzędy i duszpasterstwo*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2017; *Obrzędy święceń biskupa, prezbiterów i diakonów*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2019; *Obrzędy sakramentu małżeństwa*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2014; *Komunia święta i kult Tajemnicy Eucharystycznej poza mszą świętą*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2008; *Obrzędy poświęcenia kościoła i ołtarza*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2001; *Obrzędy profesji zakonnej*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2015; *Egzorcyzmy i inne modlitwy błagalne*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2019.

²⁴ Por. S. KASPRZAK, *Kanoniczne aspekty sakramentu pokuty i pojednania w świetle motu proprio „Misericordia Dei” Jana Pawła II*, „Roczniki Nauk Prawnych” 16 (2006) nr 1, s. 300-335; J. KRZYWDA, *Refleksje teologiczno-prawne w świetle zasad Listu apostolskiego motu proprio „Misericordia Dei”*, „Sosnowieckie Studia Teologiczne” 6 (2003), s. 99-109; B. GLINKOWSKI, *Prawa i obowiązki szafarza sakramentu pokuty w prawodawstwie Kościoła*, „Resovia Sacra” 10 (2002/2003) nr 9, s. 303-323; *Komentarz do kodeksu prawa kanonicznego*, t. II, 1, red. J. KRUKOWSKI, wyd. Pallottinum, Poznań 2005; *Komentarz do kodeksu prawa kanonicznego*, t. II, 2, red. J. KRUKOWSKI, wyd. Pallottinum, Poznań 2006; *Komentarz do kodeksu prawa kanonicznego*, t. III, 2, red. J. KRUKOWSKI, wyd. Pallottinum, Poznań 2011.

²⁵ Por. B. NADOLSKI (red.), *Homilie o sakramencie pokuty i pojednania*, wyd. WAM, Kraków 2007; L. SIKORSKI, *Słowo Boże w liturgii pojednania i pokuty*, wyd. Jedność, Kielce 2001; W. PRZYCZYNA, *Liturgia i przepowiadanie*, wyd. M, Kraków 2010.

²⁶ Por. Docat. *Co robić? Nauka społeczna Kościoła*, wyd. Św. Pawła, Częstochowa 2016.

²⁷ Por. T. BALEWSKI (red.), *Sakrament pokuty i katecheza: katecheza sakramentu pokuty w świetle adhortacji apostolskiej Jana Pawła II „Reconciliatio et poenitentia”*, wyd. MAG, Warszawa 2000.

²⁸ Por. M. CHOLEWA, *Psychologia pastoralna z elementami psychologii klinicznej*, wyd. Scriptum, Kraków 2014; R. KRÓL, *Moralne postawy i reguły ludzkiego działania*, wyd. Petrus, Kraków 2019; J. BAZYŁAK, *Psychoterapia i wychowanie religijne*, wyd. ATK, Warszawa 1991; A. CENCINI, *Życie w pojednaniu. Aspekty psychologiczne*, wyd. Salwator, Kraków 2014.

²⁹ Por. T. BORUTKA, *Spowiednik wobec problemów społecznych*, wyd. Czuwajmy, Kraków 2006.

podjętych badań³⁰. Należy tu wyróżnić pozycje na temat historii sakramentu pojednania i pokuty³¹, podręczniki i zbiory artykułów z zakresu teologii moralnej³² oraz różnego rodzaju poradniki i przewodniki³³.

Jak zostało wspomniane wyżej, źródłem dla opracowania podjętego tematu jest nauczanie papieży Jana Pawła II, Benedykta XV i Franciszka. Zostało ono uzupełnione o inne związane z tematem rozprawy dokumenty Kościoła oraz literaturę przedmiotu. Bibliografia została uporządkowana według podziału na *Źródła*, *Inne dokumenty Kościoła* i *Literaturę*. Nauczanie papieskie zostało w bibliografii uporządkowane chronologicznie, natomiast pozostałe pozycje w kolejności alfabetycznej.

³⁰ Por. KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, *Dar powołania do kapłaństwa. Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* (8.12.2016), wyd. L'Osservatore Romano, Watykan 2016; P. KRUPA, *Spowiedź jak na dłoni. Rzecz o dobrej spowiedzi*, wyd. WAM, Kraków 2018; P. KIEJKOWSKI, *Zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa jako początek przemiany wszechświata. Wokół encykliki „Laudato si” papieża Franciszka*, „Teologia Dogmatyczna” 11 (2016), s. 63-79; M. KAŁWIK, *Syn Boży Stworzycielem i Odnowicielem stworzenia według „Laudato si” papieża Franciszka*, „Teologia Dogmatyczna” 11 (2016), s. 42-62; J. MARIN, *Sakrament pojednania. Cud miłości*, wyd. AA, Kraków 2007; I. MROCZKOWSKI, *Zło i grzech. Studium filozoficzno-teologiczne*, wyd. KUL, Lublin 2000; PENITENZIERIA APOSTOLICA, *La festa del perdono con Papa Francesco. Sussidio per la Confessione e le Indulgenze*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2018.

³¹ Por. PENITENZIERIA APOSTOLICA, *La penitenza tra Gregorio VII e Bonifacio VIII*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2013; PENITENZIERIA APOSTOLICA, *Penitenza e Penitenzieria nel „secolo” del Concilio di Trento. Prassi e dottrine in un mondo piu largo (1517-1614)*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2016; PENITENZIERIA APOSTOLICA, *Penitenza e Penitenzieria al. Tempo del giansenismo (secoli XVII-XVIII) Culture-teologie-prassi*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2019; PENITENZIERIA APOSTOLICA, *Penitenza e Penitenzieriatraumanesimo w rinascimento. Dottrine e prassi del trecento agli inizi dell'età moderna (1300-1517)*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2014; PENITENZIERIA APOSTOLICA, *La penitenza tra I e II millennio*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2012; A. SARACO, *La Penitenzieria Apostolica. Storia di un Tribunale e di pieta*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2011; J. BRAMORSKI, *Rys historyczny sakramentu pokuty i pojednania*, „Studia Gnesnensia” 15 (2001), s. 101-117.

³² Por. A. DROŹDŹ, *Sakrament pojednania z Bogiem i z Kościołem*, wyd. Biblos, Tarnów 2002; S. WITEK, *Duszpasterstwo w konfesjonale*, wyd. Pallottinum, Poznań 1988; A. MARCOL, *Pokuta i sakrament pokuty*, wyd. Św. Krzyża, Opole 1992; Z. PERZ (red.), *Grzech i nawrócenie a Sakrament Pokuty*, wyd. Bobolanum, Warszawa 1999; E. MATEJA, R. PIERSKAŁA red., *Wezwani do nawrócenia*, wyd. Św. Krzyża, Opole 2009; J. ORZESZYNA, *Sakrament pojednania i pokuty*, wyd. Seminarium Duchowne Diecezji Sosnowieckiej, Kraków 1993; J. KASZTELAN, *Sprawowanie sakramentu pokuty*, wyd. ITKM, Kraków 1993; J. S. PŁATEK, *Sprawowanie sakramentu pokuty i pojednania*, wyd. Paulianum, Częstochowa 1996; J. AUGUSTYN (red.), *Sztuka spowiadania. Poradnik*, wyd. WAM, Kraków 2012.

³³ Por. *Youcat. Spowiedź*, wyd. Św. Pawła, Częstochowa 2014; *Youcat. Katechizm Kościoła Katolickiego dla młodych*, wyd. Św. Pawła, Częstochowa 2011; J. ŚLIWIŃSKI, *Spowiedź nie musi bardzo boleć*, wyd. WAM, Kraków 2016; A. M. S. LEBLANC, *Jak się spowiadać*, wyd. KDC, Warszawa 2006; E. ROZKRUT, *Jak dobrze przygotować dziecko do I Komunii Świętej*, wyd. Rozan, Szczecin 2007; J. AUGUSTYN (red.), *Sztuka bycia księdzem, Poradnik*, wyd. WAM, Kraków 2011; J. AUGUSTYN (red.), *Sztuka kierownictwa duchowego. Poradnik*, wyd. WAM, Kraków 2013; P. DESCOUVEMONT, *Dlaczego mam się spowiadać*, wyd. WAM, Kraków 1996; J. ORZESZYNA, *Dlaczego i jak się spowiadać*, wyd. Unum, Kraków 1994; G. CICOŁA, F. TARGOŃSKI, *Poradnik spowiednika: aspekty biblio-teologiczne sakramentu pokuty: cenzury, nieregularności i przeszkody w kodeksie prawa konicznego*, wyd. Bratni Zew, Kraków 2003.

Literaturę źródłową stanowią wybrane papieskie encykliki, konstytucje, adhortacje, listy, dekryty, orędzia, przesłania, homilie, katechezy, rozważania i przemówienia. Spośród całego nauczania na szczególne zauważenie zasługują przemówienia i przesłania papieży do członków Penitencjarii Apostolskiej i uczestników kursów dla spowiedników, organizowanych przez ten watykański urząd. Na podkreślenie zasługują zwłaszcza *Adhortacja apostolska o pojednaniu i pokucie w dzisiejszym posłannictwie Kościoła „Reconciliatio et paenitentia”*³⁴, *List apostolski na zakończenie Wielkiego Jubileuszu Roku 2000 „Novo millennio ineunte”*³⁵ i *List apostolski motu proprio o niektórych aspektach sprawowania sakramentu pokuty „Misericordia Dei”*³⁶ autorstwa Jana Pawła II, *Adhortacja apostolska o Eucharystii, źródle i szczycie życia i misji Kościoła „Sacramentum Caritatis”*³⁷ Benedykta XVI oraz *Bulla ogłaszająca Nadzwyczajny Jubileusz Miłosierdzia „Misericordiae Vultus”*³⁸ i *List apostolski na zakończenie Nadzwyczajnego Jubileuszu Miłosierdzia „Misericordia et misera”*³⁹, papieża Franciszka. Rozkład uwagi poświęcony nauczaniu poszczególnych papieży jest warunkowany kwestią poruszanych zagadnień dotyczących tematu, które znalazły odzwierciedlenie w papieskich tekstach i przemówieniach, lecz także długością pontyfikatów, co niesie za sobą proporcjonalną objętość materiałów. Dlatego najobszerniejsza część rozprawy dotyczy nauczania Jana Pawła II. Benedykt XVI i Franciszek to autorzy, których łączne nauczanie stanowi w przybliżeniu połowę nauczania Jana Pawła II.

Inne dokumenty Kościoła to nauczanie Magisterium Kościoła, które nie jest bezpośrednim nauczaniem papieży. Należy tu wymienić *Obrzędy pokuty*, *Katechizm Kościoła Katolickiego*, *Kodeks Prawa Kanonicznego*, *Kompendium Katechizmu Kościoła Katolickiego* i dokumenty kościelnych dykasterii i komisji. Natomiast do literatury zaliczają się opracowania i artykuły z zakresu teologii moralnej,

³⁴ JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska o pojednaniu i pokucie w dzisiejszym posłannictwie Kościoła „Reconciliatio et paenitentia”* (2.12.1984), [w:] *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. I, wyd. Św. Stanisława BM, Kraków 1996, s. 191-267.

³⁵ JAN PAWEŁ II, *List apostolski na zakończenie Wielkiego Jubileuszu Roku 2000 „Novo millennio ineunte”* (6.01.2001), wyd. KAI i Hachette, Warszawa 2008.

³⁶ JAN PAWEŁ II, *List apostolski motu proprio o niektórych aspektach sprawowania sakramentu pokuty „Misericordia Dei”* (7.04.2002), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 6 (244), s. 4-7.

³⁷ BENEDYKT XVI, *Adhortacja apostolska o Eucharystii, źródle i szczycie życia i misji Kościoła „Sacramentum Caritatis”* (22.02.2007), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 4 (292), s. 4-42.

³⁸ FRANCISZEK, *Bulla ogłaszająca Nadzwyczajny Jubileusz Miłosierdzia „Misericordiae Vultus”* (11.04.2015), (wyd. pol.) 36 (2015) nr 5 (371), s. 4-15.

³⁹ FRANCISZEK, *List apostolski na zakończenie Nadzwyczajnego Jubileuszu Miłosierdzia „Misericordia et misera”* (20.11.2016), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 12 (388), s. 4-12.

dogmatycznej i prawa kanonicznego, oraz te dotyczące papieskiego nauczania, jak również teologiczne teksty, które podejmują zagadnienia związane z aktualną nauką Magisterium. Na szczególną uwagę zasługują pozycje wydane przez Penitencjarię Apostolską. Literaturę stanowią również pozostałe opracowania, także spoza teologii, które uzupełniają podejmowane kwestie.

Na etapie studium materiałów źródłowych zastosowano metodę krytycznej analizy tekstów źródłowych. Stąd najpierw została podjęta pogłębiona analiza zgromadzonego materiału źródłowego, w celu wyłonienia z nauczania papieża zagadnień na temat rozwoju życia chrześcijańskiego i sakramentalnej spowiedzi jako uprzywilejowanego sposobu tego rozwoju. Ponieważ ograniczone są źródła, które w sposób całościowy i jednoznaczny podejmują badaną kwestię, stąd należało jej szukać w innych podejmowanych zagadnieniach na temat dążenia do świętości, zbawienia i odkupienia człowieka, w nauczaniu o sakramentach, w nauczaniu biblijnym i społecznym.

Następnie została dokonana systematyzacja treści poddanych analizie, zgodnie z przyjętą koncepcją rozprawy. W przedstawieniu zebranych źródeł została zastosowana metoda syntetyczno-krytyczna, która pozwoliła na zestawienie papieskiego nauczania jako całościowego wyrazu nauczania Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka, które się nie wyklucza, ale potwierdza, uzupełnia i rozwija. Synteza źródeł była nieodzowna, ze względu na ich ilość i bogactwo treści. Zestawienie nauczania trzech papieży pokazało ciągłość niezmiennego nauczania Kościoła na wybrany temat. Jest to nauczanie, które czerpie z całej Tradycji i jest w niej zakorzenione.

Papieże dostosowują formę przekazu do aktualnej rzeczywistości i ukazują pogłębioną refleksję rozumienia zagadnień, odpowiadającą na pytania i problemy zmieniającego się świata. Franciszek nawiązuje w swoim nauczaniu do teologii Jana Pawła II i Benedykta XVI. Podobnie Benedykt XVI sięga do nauki swojego bezpośredniego poprzednika. Do źródeł zostały dołączone inne dokumenty Kościoła i literatura, co pozwala na wyjaśnienie papieskiego nauczania tam, gdzie wydaje się to zasadne, oraz ukazuje jedność teologii. Obfitość zgromadzonego materiału źródłowego oraz pozostałej literatury, konieczna dla ukazania całości papieskiego nauczania, odkryła także jego wieloaspektowość. Stąd mogły pojawić się powtórzenia, a niektóre kwestie zostały ujęte w sposób ogólny czy niepełny. Wybraną literaturą zostały uzupełnione głównie zagadnienia ściśle związane z tematem dysertacji.

Strukturę rozprawy wyznacza problematyka, która dotyczy roli sakramentu pokuty w rozwoju życia chrześcijańskiego w świetle nauczania papieży Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka. Tematyka dysertacji została przedstawiona w pięciu rozdziałach. Pierwszy z nich zwraca uwagę na teologię rozwoju chrześcijańskiego życia. Proces dojrzewania do świętości rozpoczyna się wraz sakramentem chrztu, dokonuje się we wspólnocie Kościoła i jest realizowany na różnego rodzaju drogach wzrostu życia wiary, wśród których pierwszą jest droga sakramentalnej ekonomii. Drugi rozdział natomiast traktuje o destrukcyjnej roli grzechu w rozwoju życia chrześcijańskiego samego człowieka oraz w jego relacji z Bogiem, Kościołem, bliźnimi i stworzonym światem. Trzeci zaś rozdział ukazuje uzdrowienie tych relacji, które zostały zranione przez grzech, co dokonuje się przez sakrament pojednania i pokuty. Człowiek jedna się w nim z Bogiem, z samym sobą, z bliźnimi i z całym stworzeniem. Przedostatni rozdział diagnozuje przejawy kryzysu sakramentalnej spowiedzi. Jego przyczyny tkwią w zjawisku utraty poczucia grzechu, a także w błędnych postawach zarówno penitentów jak i spowiedników. W końcu, piąty i ostatni rozdział zawiera propozycje i sugestie dotyczące odnowy tego sakramentu dla rozwoju życia chrześcijańskiego.

ROZDZIAŁ PIERWSZY

TEOLOGICZNA WIZJA ROZWOJU ŻYCIA CHRZEŚCIJAŃSKIEGO

Podstawową cechą życia człowieka jest jego ustawiczny rozwój. Człowiek rozwija się nie tylko fizycznie i psychicznie, ale także duchowo. Można powiedzieć, że w naturę człowieka wpisane jest stawanie się coraz lepszym. To otwarcie się na rozwój pozwala człowiekowi coraz pełniej wyrażać swoją istotę.

Dzięki tajemnicy Wcielenia Syna Bożego i dziełu Odkupienia, w historii ludzkości pojawiła się możliwość uczestniczenia w życiu samego Boga. Taką możliwość zapoczątkowuje chrzest święty. W momencie jego przyjęcia serce człowieka napęnia ta sama miłość, która jest między Osobami Trójcy Przenajświętszej. Tym samym człowiek staje się uczestnikiem życia Bożego. Ten stan duszy wynikający z chrztu świętego nie jest jednak statyczny, jest darem dla człowieka i wymaga współpracy. Innymi słowy, każdy ochrzczony jest wezwany do podejmowania nieustannego wysiłku zmierzającego ku chrześcijańskiej doskonałości, czyli świętości (par. 1).

Wszyscy ochrzczeni tworzą Mistyczne Ciało Chrystusa – Kościół. Razem jako wspólnota ochrzczonych zmierzają do zbawienia (par. 2). To zmierzanie do zbawienia to nic innego, jak świadomie i dobrowolnie podjęty wysiłek dla osiągnięcia chrześcijańskiej doskonałości. Nie jest to jednak tylko ludzki wysiłek, ale nade wszystko współdziałanie z łaską Bożą. A Kościół posiada szczególne środki służące uświęceniu człowieka, są nimi sakramenty święte. One są niezbędne, albowiem chrześcijańskie życie ma wymiar sakramentalny (par. 3). Istnieją też inne środki służące rozwojowi życia chrześcijańskiego, jakimi są cnoty Boskie i moralne, a także modlitwa (par 4).

Jest rzeczą oczywistą, że rozwój życia chrześcijańskiego, którego kresem jest osiągnięcie świętości, jest podstawowym przesłaniem nauczania wszystkich papieży. Zwłaszcza ostatnich papieży przełomu XX i XXXI wieku, którzy zwracają uwagę na ten problem. Przypominając zarazem, jakie środki służą temu wzrostowi.

1. Powołanie do świętości zadaniem wynikającym z sakramentu chrztu

Co to znaczy żyć po chrześcijańsku? W jednej ze swoich homilii w domu św. Marty papież Franciszek powiedział, że chrześcijańskie życie jest proste. Nie trzeba niczego dziwnego czy trudnego, wystarczy postawić Jezusa w centrum codziennych decyzji. Czyli zawsze w centrum życia chrześcijańskiego powinna znajdować się osoba Jezusa, który jest Panem wszechświata i Zbawicielem. Zatem, aby żyć po chrześcijańsku, trzeba poznawać Jezusa i rozpoznawać Jego obecność w codziennych okolicznościach życia. Niezbędne jest także adorowanie Jezusa, które polega na milczącej modlitwie uwielbienia oraz na usuwaniu z serca takich spraw, które mogłyby oddalić człowieka od Boga¹. Z tych słów wynika, że chrześcijańskie życie to proces, to stopniowe dojrzewanie do pełni, którą jest świętość. Początkiem zaś tego procesu jest chrzest święty. Ostatni papież zatroskani o rozwój duchowy powierzonego sobie ludu przypominają o znaczeniu chrztu świętego i o podstawowym celu życia chrześcijańskiego, jakim jest zmierzanie do świętości.

Dzięki sakramentowi chrztu człowiek, przez zanurzenie w Chrystusie staje się nowym stworzeniem i może naśladować Chrystusa i trwać w Jego Kościele, mimo ograniczeń swojej grzesznej ludzkiej natury². Papież Benedykt XVI, nawiązując do Ewangelii o uzdrowieniu głuchoniemego, zaznacza, że nad przyjmującym chrzest Jezus wypowiada pełne mocy słowa „Effatha! – Otwórz się!”. Tym samym otwiera jego uszy na słuchanie Bożego Słowa oraz usta, aby można było z Nim rozmawiać. Nie można jednak chrzcielnego wydarzenia traktować magicznie, bowiem chrzest rzeczywiście wprowadza ochrzczonego na drogę zjednoczenia z Jezusem oraz do wspólnoty słuchającej Boga i mówiącej do Niego. Zatem życiowa droga człowieka ochrzczonego

¹ Por. FRANCISZEK, *Z Ewangelią w kieszeni. Msza św. w Domu św. Marty* (9.01.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 6 (390), s. 40-41.

² Por. FRANCISZEK, *Data, którą należy pamiętać. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (8.01.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 2 (359), s. 46.

jest procesem, który rozwija chrześcijańskie życie, prowadząc do coraz większej komunii z Bogiem³.

Podstawowym wymiarem chrztu jest jego aspekt paschalny. To znaczy, że chrzest włącza ochrzczonego w Jezusa Chrystusa przynoszącego zbawienie, czyli w Jego misterium paschalne. W liście do Rzymian św. Paweł stwierdza, że chrzest zanurza w Jezusa Chrystusa, włącza w Jego ukrzyżowanie i śmierć i daje udział w Jego zmartwychwstaniu (por. Rz 6, 3-11). Innymi słowy, następuje współumieranie i współzmartwychwstanie z Chrystusem. Zachodzi wtedy nowe narodzenie. Człowiek rodzi się do życia w łasce i w miłości. Ten paschalny aspekt chrztu dobrze oddaje symbolikę obrzędów tego sakramentu. Jan Paweł II zwraca uwagę na symbolikę obrzędów chrztu, która bardzo dobrze zobrazowuje, czym jest chrzest. I tak, woda symbolizuje odkupienie, którego Chrystus dokonuje przez mękę, śmierć i zmartwychwstanie, uwalniając człowieka od grzechu i wprowadzając do życia w łasce. Polanie wodą, bądź zanurzenie w niej jest symbolem zanurzenia w śmierci Zbawiciela, czego celem jest powstanie z Nim z martwych⁴. Przez ową duchową śmierć i zmartwychwstanie człowiek zostaje przemieniony tak bardzo, że może powtórzyć za św. Pawłem: „Teraz zaś już nie ja żyję, lecz żyje we mnie Chrystus” (Ga 2,20)⁵.

Z kolei, olej krzyżma nakładany na głowę, odsyła do udzielanej mocy i daru Ducha Świętego, dzięki któremu ochrzczonego staje się Jego świątynią. Zaś znak krzyża czyniony przez szafarza, rodziców i chrzestnych wyraża przyjęcie przez wspólnotę Kościoła i włączenie w nią nowo ochrzczonego. Ta wspólnota ma za zadanie podtrzymywać w nowo ochrzczonego duchowe życie⁶.

Obecne w obrzędzie chrztu wyrzeczenie się złego ducha jest zobowiązaniem do wyzwolenia z grzechu i tego wszystkiego, co pochodzi od złego ducha. Jan Paweł II przypomina, że jest to duchowa walka, którą podejmuje człowiek. Choć nie jest ona

³ Por. BENEDYKT XVI, *Świat i każdy z nas potrzebuje Boga. Msza św. w Monachium podczas pielgrzymki do Bawarii* (10.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 11 (287), s. 16.

⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Chrzest – fundamentem jedności. Homilia w katedrze Westminster*, (28.05.1982) „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 8; JAN PAWEŁ II, *Sakrament nowego życia. Msza św. w Święto Chrztu Pańskiego* (12.01.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 3 (191), s. 31; ChL 11-12.

⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Chrystus zwyciężył śmierć i wszystkie ciemne moce. Msza św. dla duchowieństwa, członków ruchów kościelnych i katechistów w kościele św. Pawła w Luandzie podczas pielgrzymki do Kamerunu i Angoli* (21.03.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 5 (313), s. 47.

⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Chrzest – fundamentem jedności*, przem. cyt., s. 8; JAN PAWEŁ II, *Sakrament nowego życia*, przem. cyt., s. 31; ChL 11-12.

łatwa, jednak udoskonala człowieka i usposabia do świętości⁷. Jest to możliwe, albowiem, jak zauważa Franciszek, od chrztu człowiek nigdy nie jest sam, ponieważ Kościół wspiera go modlitwą w tej duchowej walce. Nie można zapominać, że chrzcielne wyrzeczenie się złego ducha jest ściśle połączone z następującym po nim wyznaniem wiary. Zatem można powiedzieć, na ile człowiek potrafi wyrzekać się szatana i grzechu w codziennym życiu, na tyle potrafi realizować wymagania wiary, którą wyznaje⁸.

Jan Paweł II nawiązuje również do świecy zapalanej od paschału podczas obrzędu chrztu. Jest ona symbolem płomienia wiary, który należy podtrzymywać i ożywiać. Światło oświeca drogę do poznania miłości Chrystusa i prowadzi po drogach życia do świętości⁹. Nic więc dziwnego, że Franciszek widzi w chrzcielnej świecy pochodnię wiary, która przez pokolenia przekazywana jest z ręki do ręki. Jest to wiara w zmartwychwstałego Chrystusa, którego ten płomień i paschalna świeca symbolizują¹⁰.

Z kolei Benedykt XVI podkreśla, że autentyczność gestu zapalenia świecy zależy od osobistego życia. Jeżeli rodzice i chrzestni będą realizować zobowiązania wynikające ze swojego chrztu, będą przewodnikami dla dziecka po drogach świętości. Odbywa się to przez osobiste zaangażowanie w modlitwę i sakramentalną praktykę, zwłaszcza spowiedź i Eucharystię. Chrzest dziecka jest dla rodziców okazją do odnowienia wiary dorosłych i całej rodziny. Mogą oni na nowo odkryć swoje powołanie do świętości wynikające z sakramentu chrztu i podążać jego drogami do rozwoju chrześcijańskiego życia¹¹. Powinni także z racji chrztu uświadomić sobie, że ochrzczone dziecko nie należy do nich jako ich własność, ale jest darem Boga, za który muszą wziąć odpowiedzialność i nauczyć go, jak być wolnym dzieckiem Boga¹².

Papież Benedykt XVI nawiązuje także do białej szaty, otrzymywanej na chrzcie św. Jej biel jest symbolem światła. Dzięki sakramentowi chrztu i wierze człowiek

⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Chrzest w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (25.03.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 5 (142), s. 45.

⁸ Por. FRANCISZEK, *Wyrzeczenie się szatana i wyznanie wiary. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (2.05.2018), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 5 (402), s. 30.

⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Dzieci naszego Ojca. Msza św. w Kaplicy Sykstyńskiej i udzielenie sakramentu chrztu dzieciom* (10.01.1999), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 3 (211), s. 25.

¹⁰ Por. FRANCISZEK, *Karmcie dzieci mlekiem i słowem. Homilia podczas Mszy św. w niedzielę Chrztu Pańskiego* (11.01.2015), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 2 (369) s. 43.

¹¹ Por. BENEDYKT XVI, *Rodzino, żyj i przekazuj wiarę. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (2.07.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 9-10 (286), s. 8-9.

¹² Por. BENEDYKT XVI, *Chrzest darem prawdziwej wolności. Msza św. w Niedzielę Chrztu Pańskiego* (11.01.2009), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 3 (311), s. 21.

odrzuca ciemność, czyli zło i grzech, a staje się jasny, czyli gotowy stanąć w obliczu Boga, a chrzcielna szata jest tego przypomnieniem¹³. Jan Paweł II przypomina też znaczenie, jakie niesie ze sobą nadawanie imienia podczas udzielania sakramentu chrztu. Tradycja zakłada, że przyjmuje się imię na cześć jakiegoś świętego, co symbolizuje włączenie do wspólnoty świętych oraz zachęca do naśladowania życia i cnót świętego patrona¹⁴.

Chrzest dla człowieka jest nie tylko darem łaski Bożej, darem nowego życia z Chrystusem, ale niesie dla niego także zadanie. Podstawowym zadaniem wynikającym z sakramentu chrztu jest trwanie w tym stanie, który został zapoczątkowany w momencie chrztu. A mianowicie trwanie przez całe życie, po chrzcie, w stanie łaski uświęcającej. Innymi słowy bycie „dzieckiem Bożym”; w tym zadaniu wynikającym z chrztu zawiera się wyraźne wezwanie do świętości. Bo życie w stanie łaski to nic innego, jak nieustanne wzrastanie w zjednoczeniu z Chrystusem. A to „wzrastanie” to nic innego, jak realizacja Jezusowego „Bądźcie więc wy doskonali, jak doskonały jest Ojciec wasz niebieski” (Mt 5,48).

Nie dziwi zatem fakt, że w nauczaniu papieskim dotyczącym chrztu pojawia się temat wezwania do świętości. Zdaniem Benedykta XVI „w momencie chrztu ochrzczony już jest świętym, bowiem chrzest jednoczy go z Jezusem i Jego paschalną tajemnicą, a jednocześnie musi się nim stawać, coraz bardziej upodabniając się wewnątrz do Niego”¹⁵. Zatem świętości nie należy traktować jako przywileju, który przysługuje tylko niektórym, ale jako zadanie i obowiązek dla każdego ochrzczonego. Nie można zapomnieć, że człowiek nie jest w stanie osiągnąć świętości własnymi siłami. Jest to owoc Bożej łaski i wolnej odpowiedzi człowieka. Stąd świętości nie można kupić, ale należy ją przyjąć. Chrzest, który rozpoczyna w człowieku Boże życie, jest niejako „nasieniem” świętości. Chrzcielne wszczępienie w Chrystusa zobowiązuje człowieka do odpowiedzi na otrzymany dar przez codzienne dążenie do świętości w zwyczajnych warunkach życia przeżywanym z miłością i miłosierdziem¹⁶. Można powiedzieć, że świętość polega na zjednoczeniu z Chrystusem, które jest nieustannym umieraniem i zmartwychwstawaniem z Nim oraz naśladowaniem różnych aspektów

¹³ Por. BENEDYKT XVI, *Rodzina, szkoła parafia – miejsca formacji chrześcijańskiej. Nieszpory w katedrze w Monachium podczas pielgrzymki do Bawarii* (10.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 11 (287), s. 18.

¹⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Chrzest – fundamentem jedności*, przem. cyt., s. 9.

¹⁵ BENEDYKT XVI, *Świętość jest zadaniem każdego człowieka. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.11.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 1 (299), s. 57.

¹⁶ Por. FRANCISZEK, *Świętość jest wezwaniem. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.11.2019), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 12 (418), s. 30.

Jego ziemskiego życia: ukrytego, ubogiego, otwartego na wspólnotę, ofiarowania siebie z miłością w służbie innym, zwłaszcza najślabszym¹⁷. Wypełnianie chrzcielnego powołania do świętości może realizować się w miejscu życia i pracy, w rodzinie i wśród przyjaciół, w klasztorze i w małżeństwie. Innymi słowy, świętość to nie przywilej niektórych ludzi, ale powołanie dla wszystkich, którzy przez chrzest otrzymali dziedzictwo, dające możliwość jej osiągnięcia. Droga do świętości jest Chrystus, który uczy dojrzewania do chrześcijańskiej doskonałości¹⁸.

Jak podkreśla Jan Paweł II, świętość jest pierwszym zadaniem każdego ochrzczonego, niezależnie od stanu, wykonywanego zawodu czy środowiska życia. Istnieje zatem wiele dróg do świętości, a każda z nich dostosowana jest do życiowego powołania. Wiąże się z tym także misja dawania świadectwa owej świętości, która przemienia świat¹⁹. Oznacza to, że świętość jako cel życia ochrzczonego nie jest czymś abstrakcyjnym i nieosiągalnym. Ma stać się ona programem na życie, który jest realizowany w zwykłej codzienności. Dlatego proces dojrzewania do świętości nie oznacza wyobcowania człowieka, ale realizację Bożego zamysłu. Dążenie do świętości jest dążeniem do pełni człowieczeństwa. Najdoskonalszym wzorem człowieczeństwa jest sam Jezus Chrystus jako wcielona świętość²⁰.

Benedykt XVI nawiązując do Łukasowego opisu wydarzenia chrztu Jezusa w Jordanie dokonanego przez Jana Chrzciciela (por. Łk 3,15-22), zauważa, że istnieje ścisłe powiązanie między chrztem Chrystusa a chrztem człowieka. Otwarcie się nieba nad Jordanem podczas chrztu Jezusa jest znakiem, że otwiera On człowiekowi drogę do zbawienia, którą może podążać dzięki sakramentowi chrztu świętego. Droga do świętości, która rozpoczyna się w tym sakramencie, prowadzi przez wiarę, słuchanie Bożego słowa, naśladowanie Chrystusa i pełnienie Jego woli²¹. Papież przekonuje, że przez chrzest otwierają się przed człowiekiem podwoje wiary, które prowadzą do zjednoczenia z Bogiem w Kościele. Jest to droga obejmująca całe życie, na której człowiek nazywa Boga swoim Ojcem. Zakończeniem tej drogi jest świętość, czyli życie

¹⁷ Por. GE 20.

¹⁸ Por. FRANCISZEK, *Świętość nie jest przywilejem nielicznych. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.11.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1 (358), s. 50.

¹⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Powołani do świętości, by przemienić świat. Do Papieskiej Rady Świeckich* (7.06.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 6 (80), s. 3; ChL 16; NMI 31.

²⁰ Por. J. S. MARTINS, *Święci i świętość według Jana Pawła II*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 9 (256), s. 28.

²¹ Por. BENEDYKT XVI, *Chrzest zobowiązuje nas do świętości. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (7.01.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 3 (291), s. 38.

wieczne dane jako owoc zbawczego dzieła Chrystusa²². Dokonuje się to w codziennych relacjach z Chrystusem, które są możliwe dzięki temu sakramentowi.

Chrzest Jezusa w Jordanie jest także mostem między Nim a człowiekiem, przez który Zbawiciel staje się dostępny i jest znakiem wskazującym drogę do zjednoczenia z Nim²³. A ta droga to słuchanie Jezusa i naśladowanie Go. Benedykt XVI przypomina znaną prawdę, że Bóg jest Miłością. Jeżeli On jest Miłością, to prawdziwym powołaniem człowieka jest powołanie do miłości. Im bardziej człowiek kocha, tym mocniej jest podobny do Boga²⁴. Zatem powołanie do świętości wynikające z sakramentu chrztu świętego jest powołaniem do miłości Boga i bliźniego. Droga życia człowieka, która jest przepelniona miłością, prowadzi go do rozwoju chrześcijańskiego życia, a w rezultacie do świętości.

Można porównać wszystkich ochrzczonych do pielgrzymów, którzy zmierzają drogą uświęcenia. Jan Paweł II przypomina, że człowiek przez chrzest ma dostęp do świętości samego Boga, a jako wszczepiony w Chrystusa jest świątynią Ducha Świętego²⁵. Sakrament chrztu sprawia, że człowiek cieszy się nowym życiem, które nazywa się życiem wewnętrznym bądź duchowym. W procesie wzrastania następuje poznanie siebie: swoich talentów, zdolności, ale także wad, grzechów i słabości. Pozytywne sfery należy rozwijać, zaś negatywne przewycięzać. W budowaniu relacji z Panem Jezusem człowiek wchodzi na drogę, która nazywa się „pracą nad sobą”²⁶. Polega ona na nieustannym wybieraniu dobra ze względu na Chrystusa, rozwijaniu otrzymanego nowego życia przez sakramenty i duchowe życie. Praca, którą człowiek w tym względzie podejmuje, jest wysiłkiem na rzecz własnego szczęścia wiecznego²⁷. Jan Paweł II wzywa do wierności przyrzeczeniom chrztu przez modlitwę i prowadzenie życia wiary. Pozwala to na świadomość Bożej obecności i nieustanne szukanie Jego woli. Wskazuje na konieczność posłuszeństwa Bogu i Jego przykazaniom, pouczając, że wszyscy ochrzczeni mają w tym względzie wzór w Maryi, która posłuszna Stwórcy

²² Por. PF 1.

²³ Por. BENEDYKT XVI, *Chrzest darem prawdziwej wolności*. przem. cyt., s. 20.

²⁴ Por. BENEDYKT XVI, *Rodzina chrześcijańska wspólnotą wychowania i wiary. Do uczestników Kongresu Diecezji Rzymskiej* (6.06.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 9 (276), s. 30.

²⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Prowadźcie ludzi po drogach świętości. Do biskupów amerykańskich przybyłych z wizytą „ad limina Apostolorum”* (14.05.2004), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 7-8 (265), s. 20.

²⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Praca nad życiem wewnętrznym osobistą współpracą z Jezusem Chrystusem. Do młodzieży duchownej na Jasnej Górze* (6.06.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 656-659.

²⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Podstawowy problem ludzkiego życia. Homilia podczas Mszy św. dla młodzieży w Lizbonie* (14.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 5 (29), s. 14.

zgodziła się na plan, jaki przygotował dla Jej życia. Realizacja powołania do świętości odbywa się także przez wypełnianie moralnych wymogów płynących z Ewangelii i nauczania Kościoła dla każdego ochrzczonego. Spełnianie ich, dzięki żywej wierze w Boga, jest mimo trudności i wysiłku, jaki należy włożyć, zrozumiałe i oczywiste²⁸. Sakrament chrztu jest także bramą, otwierająca dostęp do innych sakramentów, które na drodze do świętości są koniecznymi znakami łaski, prowadzącymi do rozwoju chrześcijańskiego życia²⁹.

Niestety, jak zauważa Benedykt XVI, dla wielu ludzi ochrzczonych ten sakrament nie ma wielkiego znaczenia i nie oddziałuje na ich codzienne życie. Dlatego proponuje, aby odnowić w sobie łaskę chrztu św. Pozwoli to, przez wewnętrzną przemianę i postęp w duchowym życiu, na nowo stać się chrześcijaninem. Odkrycie chrztu prowadzi do doświadczenia miłości Chrystusa. Droga, którą proponuje papież jest procesem, ponieważ nawrócenia nie zyskuje się raz na zawsze, ale trzeba ciągle się nawracać³⁰. Ponowne odkrycie sakramentu chrztu prowadzi człowieka do przekonania, że jest on powołany do świętości. Chrztost jest początkiem tej drogi, która przez rozwój chrześcijańskiego życia wiedzie do zbawienia. Dlatego niezbędne jest, aby ochrzczeni starali się zrozumieć, że są powołani do osiągnięcia chrześcijańskiej doskonałości i że to wezwanie wynika z przyjętego przez nich sakramentu chrztu, oraz aby podejmowali ten wysiłek z nową siłą i zaangażowaniem.

2. Kościół jako społeczność zbawienia

Każdy człowiek potrzebuje innych ludzi, ponieważ ze swojej natury jest istotą społeczną. W społeczności bowiem żyje, rozwija się i wzrasta³¹. Nie dziwi zatem, że również na drodze wiodącej do zbawienia ochrzczonego nie jest sam. Przez chrztost staje się bowiem członkiem Bożej rodziny, wspólnoty Kościoła, która wspiera go w dążeniu do zbawienia i wobec której ma on również zadania do spełnienia. Chrztost bowiem,

²⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Aby dochować wierności naszemu przymierzowi z Bogiem. Msza św. odnowienia przyrzeczeń Chrztu świętego na Wembley* (29.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 12.

²⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Chrzest w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej*, przem. cyt., s. 44-45.

³⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Przekazujmy miłość Chrystusa naszym bliźnim. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej w Środę Popielcową* (21.02.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 4 (292), s. 43.

³¹ Por. J. ORZESZYNA, *Spoleczno-eklezjalny wymiar sakramentu pokuty*, wyd. PAT, Kraków 1996, s. 30-31.

oprócz wymiaru paschalnego posiada także wymiar eklezjalny. To znaczy, że wprowadza on ochrzczonego do wspólnoty Ludu Bożego.

Kościół jest komunią. Jak naucza Jan Paweł II chodzi o zjednoczenie człowieka z Bogiem, przez Chrystusa w Duchu Świętym, które rozpoczyna się na chrzcie, a dokonuje przez Słowo Boże i sakramenty. Komunia oznacza także więź miłości między ochrzczoneymi. Kościół jest rozumiany jako komunია, czyli jako społeczność zjednoczona w miłości. Ta jedność tworzy Lud Boży, czyli wspólnotę zbawienia. W takim sensie Kościół jest społecznością, ponieważ jest miejscem realizacji Bożego planu zbawienia³².

Sobór Watykański II poucza, że „Kościół jest w Chrystusie niejako sakramentem, czyli znakiem i narzędziem wewnętrznego zjednoczenia z Bogiem i jedności całego rodzaju ludzkiego” (KDK 1)³³. Oczywiście, jest on sakramentem w sensie analogicznym, ponieważ swoją sakramentalność czerpie z Chrystusa, który jest Bożym sakramentem w pełnym tego słowa znaczeniu (prasakramentem). Kościół przyjmuje to sakramentalne znamię, stając się znakiem i narzędziem zbawienia ludzi³⁴.

Zdaniem Jana Pawła II, Kościół jest sakramentem zbawienia, ponieważ realizuje wobec świata dzieło zbawcze Chrystusa, autentycznie interpretuje Pismo Święte i stoi na straży Objawienia oraz jest szafarzem sakramentów, znaków zbawczej obecności Chrystusa w swoim wnętrzu³⁵. Papież przypomina, że sam Chrystus, który stał się człowiekiem i oddał życie za świat, ustanowił wspólnotę Kościoła miejscem zbawienia. Dlatego Kościołowi zostało powierzone sprawowanie świętych czynności, przez które człowiek dostępuje pojednania z Bogiem³⁶. Dokonał go Chrystus przez swoją mękę, śmierć i zmartwychwstanie i przekazał Kościołowi jako podstawowe posłannictwo jego nieustanną aktualizację³⁷. Dlatego zadaniem Kościoła jest docieranie do każdego człowieka, w jego egzystencjalnej kondycji z orędziem zbawienia ofiarowanym przez Chrystusa. To właśnie człowiek jest drogą Kościoła, dlatego jego misją jest

³² Por. ChL 20.

³³ RH 7; Por. JAN PAWEŁ II, *Wierność soborowi. Pierwsze orędzie radiowe i telewizyjne „Urbi et Orbi”* (17.10.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1987, s. 3; SC 16.

³⁴ Por. H. WAGNER, *Dogmatyka*, wyd. WAM, Kraków 2007, s. 76.

³⁵ Por. Rep 11; Por. JAN PAWEŁ II, *Przebac a zaznasz pokoju. Orędzie na XXX Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 1997 r.* (8.12.1996), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 1 (189), s. 7.

³⁶ Por. ReP 8.

³⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Synod o pojednaniu i pokucie. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (4.04.1982), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 4 (28), s. 9.

towarzystwie ludziom na drodze do wieczności, czyli prowadzenie do spotkania z Jezusem Chrystusem, który daje zbawienie³⁸.

Jan Paweł II przypomina, że Kościół najlepiej pojmuje swoją misję bycia powszechnym sakramentem zbawienia w sprawowaniu Eucharystii, wokół której wzrasta jako Boża wspólnota. Można powiedzieć, że nie jest możliwe tworzenie prawdziwie chrześcijańskiej wspólnoty bez Mszy św. Każdy człowiek, który karmi się Ciałem i Krwią Chrystusa, jest zobowiązany do głoszenia zbawczego orędzia jako „misjonarz Eucharystii”. Człowiek uformowany w eucharystycznej szkole kontemplacji i adoracji ukazuje całemu światu jako społeczność zbawienia Kościół, który w każdej Mszy św. karmi swoje dzieci zadatkami na życie wieczne³⁹. Dzięki Eucharystii Kościół jest w stanie prowadzić wszystkich ludzi do zbawienia. Jest ono zwycięstwem dobra nad złem realizowanym w czasie ziemskiego życia, a ostatecznie, całkowitym oddaleniem się od zła i przyłgnięciem do Dobra w niebie. A ponieważ wszyscy ludzie są powołani do zbawienia⁴⁰, dlatego bycie członkiem wspólnoty Kościoła zobowiązuje wiernych do podjęcia wszelkich starań, aby unikać grzechu i zachować w sobie łaskę uświęcającą. Kiedy wierny w stanie łaski przystępuje do sakramentalnej komunii, postępuje na drodze uświęcenia i przyczynia się do świętości całej wspólnoty⁴¹.

Jan Paweł II szczególną uwagę poświęca posłannictwu tych osób, przez które Kościół jest obecny w całym świecie, ukazując Zbawiciela. Wspólnym zadaniem całej wspólnoty jest głoszenie Chrystusa, Odkupiciela człowieka. Każdy stan czyni to w odpowiedni dla siebie sposób⁴². Wychodząc od słów zawartych w ewangelicznym perykopie o winnicy: „Idźcie i wy do mojej winnicy” (Mt 20,4), stwierdza, że wezwanie to dotyczy nie tylko biskupów, kapłanów, osób życia konsekrowanego, ale również i wszystkich osób świeckich, które mają w Kościele do spełnienia właściwą sobie misję⁴³. Uczestniczą one w świętości Kościoła przez swoje osobiste dążenie do świętości, tworząc zarazem społeczność zbawienia⁴⁴. Istotą Kościoła jest nie tylko komunika z Bogiem, przez Chrystusa, w mocy Ducha Świętego, którą potwierdzają

³⁸ Por. DiM 1; RH13.

³⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Eucharystia i misja – nierozzerwalnie związane. Orędzie na Światowy Dzień Misyjny 2004 r.* (19.04.2004), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 6 (264), s. 4-5.

⁴⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Podstawowy problem ludzkiego życia*, przem. cyt., s. 13.

⁴¹ Por. APR 4.

⁴² Por. ChL 7.

⁴³ Por. Tamże 2.

⁴⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Powołanie świeckich do świętości. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (24.11.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 1 (159), s. 46.

Słowo Boże i sakramenty⁴⁵, ale także komunია między ludźmi. Jedność Kościoła jest obrazem jedności Trójcy Świętej, z której czerpie on swoją tożsamość i misję zbawienia wszystkich ludzi⁴⁶.

Zarówno Jan Paweł II, jak i Benedykt XVI w swoim pasterskim nauczaniu zwracają uwagę, iż komunია Kościoła jest budowana na miłości, której wzór pozostawił Jezus Chrystus, miłości, która tworzy relację Boga Ojca z Synem w Duchu Świętym. Stąd istotą apostolskiej misji Kościoła jest głoszenie miłości. Najwyraźniej urzeczywistnia się ona w sprawowaniu Eucharystii, która w swoim jednoczącym wymiarze jest zapowiedzią doskonałej komunii w niebie. Chrystus, który karmi człowieka swoim Ciałem, jednoczy go ze sobą, ale także z Ojcem i Duchem Świętym. Zatem przez przyjęcie Komunii św., pojedynczy ludzie łączą się także ze sobą, bowiem wszyscy są zjednoczeni w Trójcy Świętej mocą tego sakramentu⁴⁷. Wiara w Jezusa Chrystusa i w Kościół wymaga wolności od grzechu i do zjednoczenia przez przyjmowanie Ciała Pańskiego, jako czynnika scalającego całą wspólnotę. Dlatego Kościołowi jako społeczności i sakramentowi zbawienia została powierzona misja jednania ludzi z Bogiem, gdyby po chrzcie popadli w jakiś grzech ciężki i stracili przez to stan łaski uświęcającej. Stąd nie jest wystarczające tylko osobiste przyznanie się do grzechu i naprawienie krzywd. Konieczne jest, w zwyczajnych warunkach, zbawcze pośrednictwo Kościoła. Przez jego szafarstwo Bóg udziela człowiekowi wiary jako początku zbawienia. Drogą do zbawienia jest droga Kościoła, który udziela sakramentalnej absolucji mocą Chrystusa, wiodąc człowieka do rozwoju chrześcijańskiego życia, a w konsekwencji do zbawienia⁴⁸.

Przez przyjęcie sakramentów chrztu, bierzmowania i Eucharystii człowiek uczestniczy w misji i wspólnocie Kościoła i razem z nim realizuje jego posłannictwo. Dlatego Jan Paweł II wzywa do świętości, kiedy mówi, że: „Kościół chce i potrzebuje świętych świeckich, którzy byliby uczniami i świadkami Chrystusa, budowniczymi

⁴⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Kościół jest komunią. Spotkanie z kapłanami, zakonnikami i przedstawicielami rad duszpasterskich w Saint-Denis* (1.05.1989), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 10 (1989) nr 4 (112), s. 21.

⁴⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Kościół, co mówisz sam o sobie? Nabożeństwo do Serca Pana Jezusa w katedrze plockiej. Zamknięcie Synodu Diecezjalnego* (7.06.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 6 (133), s. 15.

⁴⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Kościół tajemnicą komunii zbudowanej na miłości. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (15.01.1992), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 2 (140), s. 39; BENEDYKT XVI, *Dar komunii. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej*, (29.03.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 8 (285), s. 35-36.

⁴⁸ Por. APR 5

chrześcijańskich wspólnot, przeobrazicielami świata według wartości Ewangelii”⁴⁹. Papież zaznacza, że każdy ochrzczony, niezależnie od wieku i społecznego statusu, jest powołany do podjęcia drogi do zbawienia, która jest realizowana w Kościele jako zbawcza misja. Apostolskie zadania, jakie podejmują świeccy w środowisku życia i pracy, sprawiają, że Kościół, jako społeczność zbawienia, jest obecny z Dobrą Nowiną tam, gdzie nie docierają zazwyczaj wyświęceni szafarze Słowa Bożego⁵⁰.

Szczególną misją Kościoła jest głoszenie i czynienie miłosierdzia. Jan Paweł II zwraca uwagę, iż Kościół żyje swoim autentycznym życiem wtedy, kiedy czyni i głosi miłosierdzie⁵¹. Jego zdaniem życie Kościoła jest nieustannym pragnieniem dawania miłosierdzia, ono jest wsparte na miłosierdziu, a całe duszpasterstwo ma być nim przepojone⁵². Zatem z obecnością Kościoła, w każdym czasie i w każdym miejscu, musi być też związane miłosierdzie⁵³. Kościół jest społecznością zbawienia w pełnym tego słowa znaczeniu, kiedy głosi i urzeczywistnia miłosierdzie.

Co więcej, Kościół jest sakramentem miłosierdzia, czyli sakramentem nieustannej i skutecznej obecności Chrystusa w całym świecie. Zadaniem poszczególnych ochrzczonych, jak i całej wspólnoty jest uobecnianie Ewangelii miłosierdzia, ponieważ Kościół bez miłosiernej miłości przestałby być Kościołem. Dlatego, aby urzeczywistniać się jako zbawcza społeczność, musi on naśladować Chrystusa, czyli okazywać miłosierdzie, tzn. zajmować się grzesznikami, nie usprawiedliwiając jednocześnie grzechu⁵⁴.

Z tej też racji Benedykt XVI nazywa Kościół „Bożą rodziną” i „kręgiem przyjaciół”. Zaznacza, że przyjaciele z „Bożej rodziny” nigdy nie opuszczają, towarzyszą człowiekowi we wszystkich okolicznościach jego życia i zawsze można na nich polegać. „Boża rodzina” daje człowiekowi ochrzczonego słowa wiecznego życia, które są światłem wskazującym drogę do miłości i przyjaźni Boga. A ponieważ „Boża rodzina” nie przestanie istnieć, dlatego człowiek nigdy nie jest sam⁵⁵. Korzenie wejścia

⁴⁹ JAN PAWEŁ II, *Kościół chce i potrzebuje świętych świeckich. Msza św. dla laikatu Kolumbii w Bucamaranga* (6.07.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 7 (81), s. 26.

⁵⁰ Por. Tamże.

⁵¹ Por. DiM 13; MV 11.

⁵² Por. EG 24; MV 10.

⁵³ Por. MV 12.

⁵⁴ Por. W. KASPER, *Trzeba szerzyć w Kościele kulturę miłosierdzia. Publikacja fragmentu książki „Misericordia. Concetto fondamentale del vangelo. Chiave della vita cristiana”*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 54-55.

⁵⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Nasze wielkie „tak” dla kultury życia, Msza św. w niedzielę Chrztu Pańskiego z udzieleniem sakramentu chrztu dzieciom* (8.01.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 4 (282), s. 31.

do „Bożej rodziny” są w sakramencie chrztu, przez który Bóg wychodzi do człowieka, pochyła się nad nim i w sobie jednoczy wszystkich ochrzczonych. Dlatego można powiedzieć, że wszyscy ochrzczeni są rodzeństwem w Kościele⁵⁶.

Papież Franciszek idzie jeszcze dalej i porównuje Kościół do matki, ponieważ rodzi on swoje dzieci, udzielając sakramentu chrztu, wychowuje je w wierze i wskazuje drogę do zbawienia, karmiąc Bożym Słowem i umacniając sakramentami oraz broniąc przed złem. Macierzyństwo Kościoła jest głęboko zakorzenione w macierzyństwie Maryi i jest jego kontynuacją w historii. Bycie dzieckiem Kościoła-Matki sprawia, że człowiek żyje także w komunii z bliźnimi. Jest to jedność w Duchu Świętym⁵⁷. Franciszek naucza, że Kościół jest matką, która ma otwarte serce, przyjmuje w nim wszystkich, szczególnie tych, którzy zmagają się z trudnościami i wymagają pilniejszej opieki. Chrystus chce Kościoła jako gościnnego domu⁵⁸. Macierzyństwo Kościoła ukazuje wspólnotę wierzących jako społeczność zbawienia, która prowadzi swoje dzieci po drogach rozwoju chrześcijańskiego życia do wiecznego życia w niebie. W tym celu Kościół jako społeczność zbawienia ofiaruje swoim dzieciom wszystkie konieczne środki i sposoby do osiągnięcia świętości. A są nimi: Boże Słowo, sakramenty, życie wspólnot i świadectwo życia świętych⁵⁹.

Podsumowując, wspólnota Kościoła, przez którą człowiek dostępuje jedności z Bogiem Ojcem, Synem i Duchem Świętym, a także z bliźnimi, jawi się jako społeczność zbawienia, ponieważ komunია, której dostępuje na ziemi, prowadzi go do wiecznej jedności w Królestwie niebieskim. Kościół jako zbawcza wspólnota pomaga człowiekowi we wspólnym kroczeniu drogami życia ku doskonałości chrześcijańskiej.

3. Sakramentalny wymiar życia chrześcijańskiego

Rozwój życia chrześcijańskiego rozpoczyna się na chrzcie św. i dokonuje się we wspólnocie Kościoła, prowadząc człowieka różnymi drogami do chrześcijańskiej doskonałości. Uprzywilejowaną drogą są sakramenty Kościoła, które najpełniej ożywiają i rozwijają życie wiary. Jest to miejsce uświęcenia, wtajemniczenia,

⁵⁶ Por. BENEDYKT XVI, *Nasza podstawowa decyzja – wierzymy w Boga. Msza św. w Ratyźbonie podczas pielgrzymki do Bawarii* (12.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 11 (287), s. 24.

⁵⁷ Por. FRANCISZEK, *Jak mama. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (3.09.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 10 (365), s. 45-46.

⁵⁸ Por. FRANCISZEK, *Kościół uczy braterstwa z innymi. Msza św. w wojskowej bazie lotniczej Nu Guazu w Asunción podczas pielgrzymki do Boliwii i Paragwaju* (12.07.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 9 (375), s. 39.

⁵⁹ Por. GE 15.

uzdrowienia, komunii i posłania wiernych, którzy na różnych etapach życia są wzmacniani Eucharystią, uzdrawiani pokutą i namaszczeniem. Święcenia i małżeństwo to szczególne posłanie i zobowiązanie do doskonałości życia w odpowiednim dla siebie stanie. Sakramentalny wymiar chrześcijańskiego życia jest oparty na siedmiu sakramentach udzielanych przez Chrystusa mocą Kościoła.

Papieże Jan Paweł II, Benedykt XVI i Franciszek podejmują w swoim nauczaniu zagadnienia związane z sakramentami, przez które następuje rozwój chrześcijańskiego życia. Za pośrednictwem Kościoła dokonuje się cała sakramentalna ekonomia, przez którą jest w nim obecny Chrystus. Ze wszystkich siedmiu sakramentów wypływają dla ochrzczonego człowieka konkretne zadania, prowadzące do rozwoju życia wiary. Pośród nich pierwsze miejsce zajmuje Eucharystia, która powinna stać się centrum każdego chrześcijańskiego życia. Przez sakramenty Chrystus udziela człowiekowi ochrzczoneму swojej łaski, która jest koniecznym środkiem do osiągnięcia zbawienia. Stanisław Celestyn Napiórkowski wyjaśnia, że sakramenty są niejako wrosnięte w chrześcijańskie życie, obejmują je, tworzą chrześcijański kult, a także określają sposób funkcjonowania i działania w Kościele i w świecie tych, którzy je przyjmują⁶⁰. Wszystkie sakramenty zobowiązują do pogłębiania swojej relacji z Jezusem Chrystusem, Odkupicielem człowieka, do ciągłego nawracania się, wzrastania w świętości i rozwoju chrześcijańskiego życia⁶¹.

Jan Paweł II naucza, że przez sakrament chrztu św., który jest bramą wszystkich sakramentów, dokonywany jest wybór Jezusa Chrystusa w Kościele potwierdzany i rozwijany w praktyce sakramentalnego życia⁶². Przez chrzest zostaje zaszczerpione w człowieku życie Boże. Zobowiązaniem płynącym z tego sakramentu jest życie w łasce uświęcającej i odnawianie jej przez sakrament pokuty, gdyby została utracona przez grzech ciężki⁶³. Można powiedzieć, że chrzest zobowiązuje człowieka, aby był wobec Boga jak dziecko. Być dzieckiem Bożym oznacza, według Franciszka, żyć jak

⁶⁰ Por. S. C. NAPIÓRKOWSKI, *Z Chrystusem w znakach. Zarys sakramentologii ogólnej*, wyd. Ojców Franciszkanów, Niepokalanów 2006, s. 55.

⁶¹ Por. A. KOKOSZKA, *Zobowiązujące znaki łaski. Sakramentologia moralna*, cz. I, wyd. Biblos, Tarnów 2003, s. 12-13.

⁶² Por. JAN PAWEŁ II, *Powinniście uobecniać Kościół we wszystkich dziedzinach ludzkiej działalności. Spotkanie z laikatem w katedrze w Lizbonie* (12.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 5 (29), s. 5.

⁶³ Por. JAN PAWEŁ II, *Adwent jest wymiarem samego życia ludzkiego. Homilia w czasie Mszy św. dla rodziny uniwersyteckiej* (18.12.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, wyd. Pallottinum, Poznań 1992, s.705.

chrześcijanin, naśladować Chrystusa mimo słabości i pokus. Być dzieckiem to pozwolić Chrystusowi, aby upodabniał człowieka do siebie przez wewnętrzną przemianę⁶⁴.

Chrzest jest zasadniczo przyjmowany w wieku niemowlęcym, kiedy człowiek nie ma pełnej świadomości, wtedy rodzice i chrzestni dziecka, którzy w jego imieniu wyznają wiarę i wyrzekają się szatana, przejmują odpowiedzialność za wzrost dziecka w świętości. Powinni mu towarzyszyć na drogach rozwoju chrześcijańskiego życia wiary swoją modlitwą, pomocą, a nade wszystko świadectwem własnego życia⁶⁵. Wypełnianie zobowiązań wypływających z pierwszego sakramentu prowadzi człowieka do rozwoju chrześcijańskiego życia.

Dla tego rozwoju niezbędna jest moc Ducha Świętego, który jest udzielany człowiekowi w sakramencie bierzmowania i usposabia do odpowiedzialności chrześcijańskiej. Jego dary uzdalniają do dojrzałości na wzór Apostołów, którzy wychodzą z Wieczernika po Zesłaniu. Zobowiązaniem wynikającym z przyjęcia darów Ducha Świętego jest świadome i dynamiczne apostołowanie. Jego konsekwencją powinna być także większa gorliwość w wypełnianiu zobowiązań chrzcielnych⁶⁶. Dar Ducha Świętego, udzielany w sakramencie bierzmowania, zobowiązuje do bycia świadkiem i narzędziem, które wprowadza pokój w świecie przez głoszenie ewangelicznego orędzia zbawienia. Ponadto dar ten ofiaruje męstwo i siłę do prowadzenia duchowej walki w celu przewycięzania grzechu, dla osiągnięcia świętości⁶⁷.

Bierzmowanie w sposób szczególny zobowiązuje do pójścia za Chrystusem. Duch Święty usposabia do naśladowania Mistrza, ponieważ przemienia człowieka i gładzi grzechy. Choć jest to trudne zadanie, wymagające wyrzeczeń i ofiary, Trzecia

⁶⁴ Por. FRANCISZEK, *Bóg naszym tatą. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (10.04.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 6 (353), s. 40.

⁶⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Prowadźcie wasze dzieci do świętości. Msza św. w Kaplicy Sykstyńskiej i udzielenie sakramentu chrztu dzieciom* (12.01.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 3 (251), s. 26; LF 43.

⁶⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament dojrzałości chrześcijańskiej, Rozważanie przed modlitwą „Regina caeli”* (27.05.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, dz. cyt., s. 569-570.

⁶⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Przyjmujecie dar Ducha Świętego, by nieść światu owoce pojednania i pokuty. Homilia na Mszy św. z udzieleniem sakramentem bierzmowania w Covery* (30.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 13; JAN PAWEŁ II, *Bierzmowanie w Kościele – wspólnoty kapłańskiej i sakramentalnej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (1.04.1992), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 6 (143), s. 37-38; JAN PAWEŁ II, *Bierzmowanie zobowiązuje nas do apostołstwa. Homilia w Imoli* (9.05.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 5 (79), s. 13; JAN PAWEŁ II, *Sakrament apostołstwa. Bierzmowanie w Zesłanie Ducha Świętego* (10.06.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 6 (54), s. 4.

Osoba Boska wspiera i dodaje odwagi do podążania drogą wiary do chrześcijańskiej doskonałości⁶⁸.

Nic więc dziwnego, że Benedykt XVI zachęca do ponownego odkrycia ogromnej wartości tego sakramentu dla duchowego rozwoju człowieka. Prosi, aby ci, którzy przyjęli chrzest i bierzmowanie, mieli zawsze świadomość, że są mieszkaniem samego Boga. Z tej świadomości złożonego w człowieku daru mają wypływać owoce świętości. Papież zauważa także, że zobowiązaniem płynącym z sakramentu bierzmowania jest konieczność dawania świadectwa wiary⁶⁹. Jest ono autentyczne, kiedy człowiek naśladuje Chrystusa.

Benedykt XVI przywołuje siedem darów Ducha Świętego, które wyrażają to, co zostaje złożone w człowieku za sprawą sakramentu bierzmowania. Dar mądrości zobowiązuje do odkrywania wielkości Boga oraz bycia ewangeliczną „solą ziemi”. Dar rozumu służy rozumieniu Bożego słowa i prawd wiary. Dar rady wzywa do odkrycia życiowego planu, który Bóg ma dla człowieka. Dar męstwa jest dany, aby człowiek przewyciężał pokusę do grzechu i zawsze wybierał dobro, bez względu na ofiarę, którą trzeba przy tym złożyć. Dar wiedzy pozwala szukać i odnajdywać Stwórcę w świecie oraz przepełniać całe życie treścią Dobrej Nowiny. Dar pobożności zobowiązuje do budowania relacji z Bogiem na modlitwie i uświadamiania Jego ciągłej obecności w życiu człowieka. Dar Bożej bojaźni przynagla do szacunku dla woli Stwórcy, jako wyrazu Jego zamysłu wobec człowieka, oraz do realizowania prawdy i dobra⁷⁰. Pozytywna odpowiedź ze strony człowieka na udzielone w sakramencie bierzmowania dary Ducha Świętego prowadzi go do wzrostu życia wiary i jego rozwoju.

Najważniejsze miejsce w sakramentalnym życiu ochrzczonych zajmuje Eucharystia. Jan Paweł II naucza, że korzystanie z tego sakramentu wzywa człowieka do spójności wyznawanej wiary z pełnionymi uczynkami. Eucharystia stanowi wołanie o nawrócenie człowieka, którego owocem jest prymat miłości i gorliwości wobec nienawiści i obojętności. Jest ona także wezwaniem do ewangelicznego podejścia do drugiego człowieka, życia w prawdzie i ofiarności oraz do tych wszystkich cnót, którymi powinien kierować się w życiu każdy chrześcijanin. Zjednoczenie z Jezusem w

⁶⁸ Por. FRANCISZEK, *Odwaga, żeby iść pod prąd. Msza św. na placu św. Piotra i sakrament bierzmowania* (28.04.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 6 (353), s. 33-34.

⁶⁹ Por. BENEDYKT XVI, *„Duch Święty zstąpi na was, otrzymacie Jego moc i będziecie moimi świadkami”* (Dz 1, 8). *Orędzie na XXIII Światowy Dzień Młodzieży* (20.07.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 9 (296), s. 27.

⁷⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Dążcie do wzniosłych ideałów i bądźcie święci. Spotkanie z młodzieżą, która przyjmuje sakrament bierzmowania* (2.06.2012), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 7-8 (345), s. 15-16.

Komunii św. jest też przynagleniem do pojednania i przebaczenia⁷¹. Zatem Eucharystia jest wezwaniem do braterskiej jedności między ludźmi⁷². Dlatego ważną powinnością wypływającą z dobrze przeżywanej i sprawowanej Eucharystii jest gotowość do powszechnego braterstwa, do dzielenia się z bliźnimi tym, co samemu się posiada⁷³. Papież widzi w tym sakramencie miłości wezwanie do wolnej od uprzedzeń otwartości na drugiego człowieka, a przez to, do unikania i przewycięzania różnic i rozdarć⁷⁴. Msza św. zobowiązuje do służby bliźniemu, szczególnie temu najbiedniejszemu i potrzebującemu bezinteresownej pomocy, na wzór Jezusa Chrystusa, który obmył nogi swoim uczniom i polecił, aby Go naśladować (por. J 13, 1-15)⁷⁵.

Potwierdzeniem nauczania Jana Pawła II są słowa Benedykta XVI: „Eucharystia, która nie przekłada się na miłość konkretnie praktykowaną, jest sama w sobie fragmentaryczna. (...) przykazanie miłości staje się możliwe tylko dlatego, że nie jest jedynie wymogiem; miłość może być przykazana, ponieważ wcześniej jest dana”⁷⁶. Takie podejście do przeżywania Eucharystii jest bez wątpienia wypełnieniem zobowiązania do dawania świadectwa Ewangelii⁷⁷. Jest ono możliwe, albowiem w Eucharystii zawiera się energia do moralnego życia, która jest wsparciem w osiągnięciu wolności dzieci Bożych. Doświadczenie miłości okazanej przez Chrystusa w Eucharystii jest wezwaniem do odpowiedzi miłością na miłość⁷⁸. Dlatego dla rozwoju życia chrześcijańskiego niezbędne jest karmienie się Eucharystią. Tym bardziej że częsta Komunia św. połączona z adoracją daje siłę do wypełniania wymagań Ewangelii oraz przynosi radość z ich przestrzegania⁷⁹.

⁷¹Por. JAN PAWEŁ II, *Eucharystia źródłem łaski i mocy dla życia prawdziwie chrześcijańskiego. Homilia wygłoszone w Phoenix Park w Dublinie* (29.09.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, dz. cyt., s. 205-207.

⁷² Por. EdE 24.

⁷³ Por. JAN PAWEŁ II, *Z Eucharystii wynika braterska gotowość dzielenia się. Homilia podczas Mszy św. inaugurującej Kongres Eucharystyczny* (9.07.1980), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 1 (1980) nr 9, s. 16-17.

⁷⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Krzyż, Eucharystia, kapłaństwo. Orędzie do uczestników Kongresu Eucharystycznego w Lourdes* (16-23.07.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 7 (19), s. 3.

⁷⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Eucharystia - Sakrament miłości i służby. Homilia na zakończenie Kongresu Eucharystycznego w Port-au-Prince* (9.03.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 4 (40), s. 28; JAN PAWEŁ II, *Eucharystia – trwały znak miłości Boga. Msza św. Wieczery Pańskiej w Wielki Czwartek* (12.04.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 6 (234), s. 19; Por. MND 28.

⁷⁶ DCE 14; Por. SC 82.

⁷⁷ Por. A. CASAROLI, *Odpowiedzialność, dzielenie się, Eucharystia*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 7 (19), s. 4.

⁷⁸ Por. SC 82.

⁷⁹ Por. BENEDYKT XVI, *„Duch Święty zstąpi na was, otrzymacie Jego moc i będziecie moimi świadkami”* (Dz 1, 8), przem. cyt., s. 27.

Przyjmowanie Komunii św. ściśle łączy się z sakramentem pojednania i pokuty, stąd chęć zjednoczenia z Chrystusem pod eucharystycznymi postaciami jest wezwaniem do spowiedzi⁸⁰. Albowiem każdy, kto świadomie popełnił grzech ciężki, powinien przed przystąpieniem do Komunii św. otrzymać sakramentalne rozgrzeszenie⁸¹. Zatem Eucharystia zobowiązuje do osobistego uświęcenia, miłości bliźniego i dawania świadectwa otrzymanej w niej miłości. Tak rozumiany sakrament ołtarza prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia.

Według Jana Pawła II nieodzowne miejsce w rozwoju chrześcijańskiego życia zajmuje sakrament pojednania i pokuty. Przywraca on łaskę uświęcającą utraconą przez grzech, zobowiązuje do poprawy życia i nowej gorliwości w wypełnianiu zobowiązań chrztu świętego. Spowiedź odnawia łaski chrztu i jest nazywana drugą deską ratunku po „grzechowej katastrofie” odłączenia od jedności z Bogiem. Sakrament pojednania ma ożywić wiarę i wzbudzić ufność w Bożą pomoc w codziennym zmaganiu, które towarzyszy człowiekowi na drodze rozwoju chrześcijańskiego życia⁸².

W duchowym wzrastaniu pomocą jest tak zwana spowiedź z pobożności, która jest konsekwencją i naturalną powinnością wynikającą z regularnego korzystania z tego sakramentu. Choć człowiek nie popełnia grzechów ciężkich, prosi o sakramentalne rozgrzeszenie dla wzrostu życia łaski⁸³. Taka praktyka sakramentalnej pokuty wzbudza poczucie większej dyspozycyjności i oczyszczenia przed przyjęciem Komunii św. Pozwala także na głębsze poczucie własnej grzeszności i zwrócenie się z ufnością do Bożego miłosierdzia⁸⁴. Każda spowiedź i każde rozgrzeszenie są impulsem do podejmowania kolejnych kroków na drodze do chrześcijańskiej doskonałości⁸⁵. Zatem sakrament pojednania i pokuty wprowadza człowieka na drogę nawrócenia i rozwoju chrześcijańskiego życia, ponieważ rezygnacja z grzechu wymaga od człowieka odrzucenia wszystkich okoliczności, które sprzyjają jego popełnianiu. Zwrócenie się do

⁸⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Eucharystia źródłem łaski i mocy dla życia prawdziwie chrześcijańskiego*, przem. cyt., s. 205-207.

⁸¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania kształtuje chrześcijańskie sumienia. Do Penitencjarzy czterech bazylik Patriarchalnych w Rzymie* (30.01.1981), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. IV, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1989, s. 96.

⁸² Por. ReP 31.

⁸³ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania kształtuje chrześcijańskie sumienia*, przem. cyt., s. 96.

⁸⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Eucharystia jest Sakramentem pojednania. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (15.06.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 5-6 (41-42), s. 12.

⁸⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Kapłan – szafarz posługi pojednania. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.04.1990), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 11 (1990) nr 4 (122), s. 22.

Boga jest oderwaniem od świata i poszukiwaniem Jego królestwa. Rezygnacja z grzechu nie jest sama w sobie celem, ale prowadzi do osiągnięcia komunii z Bogiem⁸⁶.

Kolejnym sakramentem, który w chorobie i starości prowadzi człowieka do rozwoju chrześcijańskiego życia, jest sakrament namaszczenia chorych. Jan Paweł II zwraca uwagę, iż sakrament ten uzdalnia człowieka do mężnego znoszenia choroby i cierpienia, udzielając także ulgi. Namaszczenie przynagla do zjednoczenia się chorych z cierpieniami Chrystusa na krzyżu⁸⁷. Chory, umocniony sakramentalnym namaszczeniem, jest wezwany do odkrycia misji, która została mu zadana w Kościele. Tą misją jest współpraca w zbawczym dziele Chrystusa dla zbawienia całego świata⁸⁸.

Szczególne miejsce pośród sakramentów zajmują święcenia. Jan Paweł II naucza, że pierwszym zobowiązaniem przyjęcia tego sakramentu jest osobiste uświęcenie, przez upodobnienie się kapłana do Chrystusa Kapłana i bycie Jego sługą i narzędziem. Powołanie do kapłańskiej świętości ma swoje źródło nie tylko w przyjętym chrzcie, ale w nowej konsekracji, która dokonała się przez święcenia⁸⁹. Przez dar tego sakramentu, człowiek oddaje siebie Bogu przez Jezusa Chrystusa. To oddanie staje się zobowiązaniem do posługi wobec ludzi, której celem jest ich wieczne życie⁹⁰. Kapłaństwo oznacza wejście w relację przyjaźni z Jezusem i uczestnictwo w tajemnicy odkupienia⁹¹. Każdy kapłan, w całym swoim życiu, ma być człowiekiem ofiary. To zobowiązanie wypływa z Ofiary Chrystusa, w którą jest on wszczepiony przez sakrament święceń⁹². Ze zjednoczenia ze swoim Mistrzem we Mszy św. kapłan czerpie siłę do własnego uświęcenia i zbawienia powierzonych mu dusz⁹³. Dlatego kapłan

⁸⁶ Por. FRANCISZEK, *Celem nawrócenia jest osiągnięcie królestwa Bożego. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (6.12.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 1 (429), s. 29.

⁸⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Namaszczenie chorych w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.04.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 6 (143), s. 44.

⁸⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Uświęcać czas choroby. Przemówienie do uczestników sesji Papieskiej Radu ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia* (21.01.2005), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 4 (272), s. 29.

⁸⁹ Por. PDV 20.

⁹⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *W tych trudnych dniach potrzebna jest obecność Kościoła, który się modli i daje świadectwo. Do kapłanów, zakonników i zakonnice w katedrze w Buenos Aires* (11.06.1982), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 19.

⁹¹ Por. JAN PAWEŁ II, *List Ojca Świętego do wszystkich kapłanów na Wielki Czwartek 1983*, dok. cyt., s. 6-7; JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 1997 r.* (16.03.1997), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 4-5 (192), s. 11.

⁹² Por. JAN PAWEŁ II, *Kapłan – człowiek związany z Ofiarą Chrystusa. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (16.09.1990), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 11 (1990) nr 9 (125), s. 19.

⁹³ Por. JAN PAWEŁ II, *Przemówienie do księży, zakonników i zakonnice* (31.05.1982), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 9 (33), s. 30; BENEDYKT XVI, *Naśladowcie Jezusa i bądźcie dobrymi pasterzami. Światowy Dzień Modlitw o Powołania – Msza św. i święcenia kapłańskie* (29.04.2007), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 6 (294), s. 37-38.

powinien odnawiać w sobie otrzymany dar święceń przez modlitwę, rozważanie Bożego słowa, sprawowanie Eucharystii i regularne przystępowanie do spowiedzi. Ma także obowiązek stać na czele wspólnoty jako jej sługa. Jest on wezwany do tego, aby poświęcił całego siebie dla powierzonej mu wspólnoty⁹⁴, aby była w stanie nawiązywać relację z Bogiem. Człowiek sam z siebie nie może tego zrobić, dlatego Bóg z miłości do człowieka powołuje swoich szafarzy, którzy są sługami uświęcenia człowieka. Czynią to jednak nie własną mocą, ale mocą Chrystusa, w którego kapłaństwie uczestniczą na sposób sakramentalny⁹⁵.

Jan Paweł II nadaje szczególne znaczenie w kapłańskiej posłudze sakramentowi pojednania i pokuty. Zachęca, aby zobowiązanie do jednania ludzi z Bogiem w konfesjonale, wynikające ze święceń i udzielonej władzy, było wypełniane bez względu na ofiarę, jaką trzeba ponieść. Papież widzi w obowiązku słuchania spowiedzi środek do rozwoju chrześcijańskiego życia zarówno kapłanów, jak i penitentów⁹⁶. Wypełnienie zobowiązań wypływających z przyjętego sakramentu święceń jest tak istotne, ponieważ prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia nie tylko samego kapłana, lecz także powierzonych mu wiernych. Na ile szafarz sakramentów będzie wzrastał w osobistej świętości, na tyle będzie owocnie pomagał w tym zadaniu innym.

Jak przypomina Jan Paweł II, mężczyzna i kobieta zobowiązują się w sakramencie małżeństwa, przed Bogiem, do całkowitego daru z siebie dla drugiej osoby. Jest to dar dany do końca życia, wymagający jedności i nierozzerwalności⁹⁷. Mężczyzna i kobieta, którzy przez sakrament małżeństwa tworzą więź miłości, są powołani do świętości. To powołanie i zobowiązanie jest wypełniane jako odpowiedź na Boże Prawo i Boży plan, przyjmowane w wolności i z wielką ufnością. Sakrament małżeństwa udoskonala rodziny i jest realizacją powszechnego powołania do świętości. Sakramentalne małżeństwo zobowiązuje do przyjęcia i rozwijania udzielonej łaski, dlatego mąż i żona są wezwani do realizacji dwóch podstawowych celów. Pierwszym z nich jest dobro małżonków. Drugim celem małżeństwa jest przekazywanie życia. Dziecko jest znakiem i owocem miłości małżeńskiej. Sakrament udziela łaski i wsparcia potrzebnych do realizacji małżeńskiej płodności. W wymiarze duchowym owocem

⁹⁴ Por. FRANCISZEK, *Jak się zostaje kapłanem. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (26.03.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 50.

⁹⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Kapłan darem dla Kościoła i świata. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (5.05.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 7 (324), s. 49.

⁹⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania kształtuje chrześcijańskie sumienia*, przem. cyt., s. 96.

⁹⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Małżeństwo: ziemski obraz wspaniałości Boga. Msza św. dla rodzin w York* (31.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 15; KPK kan. 1056.

małżeństwa jest życie wewnętrzne, moralne, które rodzice przekazują swoim dzieciom. Rodzinna wspólnota wymaga od człowieka ofiary i poświęcenia, które przyjmowane jako codzienny krzyż pogłębiają jedność i miłość oraz prowadzą na drodze duchowego rozwoju chrześcijańskiego życia. Małżeństwo jest zobowiązaniem do zachowania czystości, zgodnie z wymaganiami Ewangelii i nauki Kościoła. W kwestii regulacji poczęć i płciowości małżeńskiej, Ojciec Święty utrzymuje w mocy nauczanie zawarte w encyklice Pawła VI *Humane vitae* i zachęca do wysiłków na rzecz zachowania tych norm⁹⁸.

Zdaniem Benedykta XVI, każde chrześcijańskie małżeństwo i rodzina mają być zgromadzone wokół Chrystusa, który nie opuszcza małżonków w trudzie wychowania potomstwa. Przez współpracę ze Zbawicielem rodzice dają nie tylko biologiczne życie, ale nade wszystko pielęgnują rozpoczęte na chrzcie duchowe wzrastanie swoich dzieci⁹⁹. A ponieważ miłość zawsze obdarza życiem, przyjęcie potomstwa jest odkryciem bezinteresownego wymiaru małżeńskiej miłości¹⁰⁰. Natomiast w momentach nieporozumień, prób i doświadczeń, a także grzechowych upadków, sakrament małżeństwa zobowiązuje do nawrócenia i sakramentalnego pojednania. Konsekwencją tego jest przebaczenie i pojednanie z bliźnimi¹⁰¹.

Benedykt XVI zauważa, że trwałość współczesnego małżeństwa i rodziny jest zagrożona, stąd małżonkowie związani sakramentalnym węzłem są zobowiązani, aby iść pod prąd niesprzyjającym tendencjom. Trwałość wymaga cierpliwości, ofiary i poświęcenia oraz dążeń do wzajemnej akceptacji i zrozumienia. Dlatego siłę do wypełnienia tego zadania mogą małżonkowie znaleźć w modlitwie i regularnej sakramentalnej praktyce¹⁰². Właściwe przeżywanie sakramentu małżeństwa i wypełnianie płynących z niego zobowiązań prowadzą do uświęcenia przede wszystkim samych małżonków, lecz także i ich potomstwa. Chrześcijańskie rodziny dążące do ewangelicznego ideału rozwijają swoje chrześcijańskie życie i są zacznym społeczną odnowy chrześcijan i całego świata.

⁹⁸ Por. FC 28; 34; 56; JAN PAWEŁ II, *Małżeństwo w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (6.05.1992), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 7 (144), s. 44; JAN PAWEŁ II, *Małżeństwo i rodzina są nierozdzielne. Do pracowników i adwokatów Roty Rzymskiej* (1.02.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 4 (232), s. 32-33; KPK kan. 1055.

⁹⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Przyszłość ludzkości idzie przez rodzinę. Przemówienie do uczestników sesji plenarnej Papieskiej Rady ds. Rodziny* (13.05.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 8 (285), s. 18.

¹⁰⁰ Por. AL 165-166.

¹⁰¹ Por. FC 58.

¹⁰² Por. BENEDYKT XVI, *Przyszłość ludzkości idzie przez rodzinę*, przem. cyt., s. 18.

Franciszek porównuje Kościół do dobrej matki, która prowadzi swoje dzieci po drogach rozwoju życia wiary. Dokonuje się to przez światło Bożego słowa, które wskazuje ścieżki życia, oraz przez sakramenty. Kościół karmi Ciałem Chrystusa w Eucharystii, odpuszcza grzechy w spowiedzi, pomaga w chorobie przez sakramentalne namaszczenie. Wspólnota towarzyszy człowiekowi przez całe jego życie, uświęca łaską sakramentów i prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia¹⁰³.

Sakramenty tworzą szczególną relację z Chrystusem, dają, umacniają i odnawiają życie Boże w człowieku. Ta więź ma charakter moralny, ponieważ działa na całe chrześcijańskie życie i wzywa do wierności udzielonej łasce¹⁰⁴. Wraz z przyjęciem sakramentu człowiek otrzymuje potrzebne dary do wypełnienia misji, którą dany sakrament zakłada. Wszystkie sakramenty są dla człowieka miejscem uświęcenia, a zobowiązania, które z nich wypływają, i zachowanie ich, prowadzą do rozwoju chrześcijańskiego życia.

4. Inne środki pomocne w osiągnięciu chrześcijańskiej doskonałości

Podstawowymi środkami służącymi rozwojowi chrześcijańskiego życia są sakramenty. Istnieją jednak inne sposoby, które ożywiają życie wiary, wpływają z przyjmowania sakramentów i do nich prowadzą. Jan Paweł II zaznacza, że człowiek wchodzi na drogę nawrócenia przez walkę z grzechem, niesprawiedliwością, wyzyskiem, konsumpcjonizmem i hedonizmem. Pomocą na tej drodze jest Słowo Boże, praktyka modlitwy oraz najbardziej skuteczne środki służące do zbawienia, czyli sakramenty¹⁰⁵. Wszyscy są powołani do świętości, przez odkrycie i realizację swojego życiowego powołania. Nie można osiągnąć świętości bez troski o ubogich i najsłabszych, wraz z zabieganiem o sprawiedliwość¹⁰⁶. Jan Paweł II naucza, że w dążeniu do świętości drogą życiowego powołania człowiek zgadza się i z pokorą przyjmuje trudności i doświadczenia, jakie na niej powstają. Jest to podejmowanie „codziennego krzyża” przez pracę i cierpliwe budowanie relacji z bliźnimi¹⁰⁷. Dlatego dążenie do chrześcijańskiej doskonałości nie oznacza „nadzwyczajnego życia”, które

¹⁰³ Por. FRANCISZEK, *Kiedy Kościół nas zrodził. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (11.09.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 11 (356), s. 51.

¹⁰⁴ Por. A. KOKOSZKA, *Zobowiązujące znaki łaski. Sakramentologia moralna*, dz. cyt., s. 18-19.

¹⁰⁵ Por. ReP 8.

¹⁰⁶ Por. VII ZWYCZAJNE ZGROMADZENIE GENERALNE SYNODU BISKUPÓW, *Orędzie do Ludu Bożego „Na drogach Soboru”*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 8 (1987) nr 11-12 (96-97), s. 19.

¹⁰⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Potrzeba umartwienia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (3.03.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 6 (184), s. 40.

zarezerwowane jest dla niektórych ludzi, ale osobiste uświęcenie codziennego życia¹⁰⁸. Decyzja o pójściu za Chrystusem jest decyzją o dźwiganie tego „codziennego krzyża” życia i naśladowaniu Mistrza. Papież podkreśla, że mimo iż jest to trudne zadanie, jednak rodzi w człowieku miłość i daje łaskę do jego przyjęcia i wypełnienia¹⁰⁹. Pomocą w realizacji osobistego powołania do świętości, według obowiązków własnego stanu, jest przykład świętych. Oni przeszli już ziemską pielgrzymkę, realizując przykazanie miłości Boga i bliźniego tam, gdzie zostali postawieni. Pokazują oni, że mimo pokus i słabości oraz trudów codziennego życia jest możliwa wytrwała i heroiczna współpraca z Bożą łaską¹¹⁰. Zatem jednym ze środków służących do osiągnięcia chrześcijańskiej doskonałości jest wypełnianie obowiązków własnego stanu, wsparte przykładem i wstawiennictwem świętych.

Wiara rodzi się ze słuchania Bożego słowa. Franciszek przypomina biblijną postać Abrahama. On nie widzi Boga, ale słyszy Jego słowo, w którym Stwórca zwraca się do niego po imieniu. Dzięki temu wiara ma charakter osobistej relacji z Bogiem, w której człowiek słucha tego, co On ma do powiedzenia¹¹¹. Papież zaleca, aby każdy miał Słowo Boże „w zasięgu ręki” oraz zachęca, aby karmić się nim codziennie, ponieważ ma ono moc, która powoduje w człowieku wzrost Bożego życia¹¹².

Stąd, jak naucza Jan Paweł II, w procesie dążenia do chrześcijańskiej doskonałości, naczelne miejsce zajmuje lektura Pisma Świętego, jako żywego słowa Boga. Wzywa ono do porzucenia drogi grzechu i wejścia na drogę świętości¹¹³. Słowo Boże, zapisane na kartach Starego i Nowego Testamentu, kiedy jest przedmiotem refleksji ze strony człowieka, otwiera go na cnotę Bożej miłości, wzbogaca ducha i pozwala podejmować życiowe zadania i obowiązki przeniknięte jego światłem. Staje się źródłem duchowego życia i rozwoju oraz ożywia wiarę. Słowo Boże można porównać

¹⁰⁸ Por. NMI 31.

¹⁰⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Na drodze modlitwy, nawrócenia i pokuty. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (12.02.1997), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 4-5 (192), s. 37.

¹¹⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Wskazują drogę ku pełni szczęścia w Bogu. Msza św. i beatyfikacja pięciu sług Bożych* (4.05.1997), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 8-9 (195), s. 29; JAN PAWEŁ II, *Heroizm w życiu codziennym. Homilia podczas Mszy św. beatyfikacyjnej* (12.10.1997), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 12 (198), s. 26; JAN PAWEŁ II, *Przeżywali zwyczajne życie w sposób nadzwyczajny. Msza św. beatyfikacyjna Marii i Alojzego Beltrame Quattrocchi* (21.10.2001), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 1 (239), s. 50-51; JAN PAWEŁ II, *Ku szczytom świętości. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.11.2003), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 3 (261), s. 47.

¹¹¹ Por. LF 8.

¹¹² Por. FRANCISZEK, *Przesłanie dla wszystkich. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (14.06.2015), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 7-8 (374), s. 54.

¹¹³ Por. JAN PAWEŁ II, *Rola Katechizmu Kościoła Katolickiego w duszpasterstwie. Do przewodniczących komisji katechetycznych Konferencji Episkopatów z całego świata* (29.04.1993), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 7 (154), s. 34.

do wody i pożywienia, zachęcając do jego lektury i medytacji. Modlitwa oparta na rozważaniu i czytaniu Pisma Świętego jest najważniejszym i niezbędnym środkiem do rozwoju chrześcijańskiej doskonałości¹¹⁴.

Dlatego Benedykt XVI zaleca „lectio divina” czyli Boże czytanie. Polega ono na odczytywaniu w natchnionym tekście myśli Chrystusa i na nauce, aby myśleć razem i zgodnie z Nim. Pozwala to człowiekowi posiadać uczucia Zbawiciela, a także przekazywać je innym¹¹⁵. Dlatego niezbędna jest odnowa praktyki lektury i medytacji Bożego Słowa, jako pokarmu, który dany przez Boga uczniom Chrystusa, ożywia wiarę, aby mogli osiągnąć zbawienie¹¹⁶.

Owocem rozwoju chrześcijańskiego życia przez lekturę i rozważanie Słowa Bożego jest życie zgodnie z jego wymaganiami. Benedykt XVI naucza, że bycie uczniem Jezusa zakłada wcielanie w życie Jego nauki, pośród której centralne miejsce zajmuje przykazanie miłości¹¹⁷. Kwintesencję całego Pisma Świętego stanowią przykazania, z przykazaniem miłości jako pierwszym, oraz błogosławieństwa. Są one niejako programem dla człowieka, który prowadzi go po drogach życia do osiągnięcia chrześcijańskiej doskonałości. Przestrzeganie Dekalogu jest pozytywną odpowiedzią ze strony człowieka wobec Boga, rodziny, życia, wobec miłości i prawdy, wobec właściwych społecznych relacji i poszanowania bliźniego¹¹⁸.

Z kolei w błogosławieństwach wyraża się duchowy wizerunek Chrystusa, który zaprasza do pójścia Jego śladami. Z Jezusem i Jego mocą, sprawy niemożliwe dla człowieka, stają się wykonalne¹¹⁹. Benedykt XVI nazywa błogosławieństwa ogłoszone przez Chrystusa „nowym programem życia”, otwierającym na dobro najwyższe, którym jest sam Bóg¹²⁰. Istnieje jednak pokusa sprowadzenia chrześcijańskiego życia wyłącznie do moralności. Przysłoniłoby to istotę zbawczego orędzia Chrystusa. Tymczasem chodzi o zawierzenie się Bożej miłości, wolność i

¹¹⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Słowo Boże naszym pokarmem. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (20.07.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 10 (196), s. 45.

¹¹⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Współpraca z Bogiem, który jest z nami. Rozważanie na rozpoczęcie I Kongregacji Generalnej Synodu Biskupów* (3.10.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 1 (279), s. 11; VD 86.

¹¹⁶ Por. PF 3; VD 2.

¹¹⁷ Por. BENEDYKT XVI, *Słowo musi być przekładane na uczynki miłości. Homilia podczas Mszy św. na zakończenie XII Zwyczajnego Ogólnego Synodu Biskupów* (26.10.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 1 (309), s. 32.

¹¹⁸ Por. BENEDYKT XVI, *Nasze wielkie „tak” dla kultury życia*, przem. cyt., s. 32.

¹¹⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Żyli Ewangelią Chrystusa na co dzień. Msza św. w uroczystość Wszystkich Świętych* (1.11.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 1 (289), s. 35.

¹²⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Błogosławieństwa są nowym programem życia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (30.01.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 3 (331), s. 44.

uznanie, że człowiek potrzebuje Stwórcy¹²¹. Benedykt XVI zwraca uwagę, iż chrześcijańskie życie nie opiera się na literze prawa czy dosłownej lekturze Pisma Świętego, ale wychodzi poza widzialną rzeczywistość, prowadzi do poznania Chrystusa i zjednoczenia z Bogiem¹²². Słuchanie Bożego Słowa i wypełnianie przykazania miłości, dekalogu, błogosławieństw oraz całego orędzia Ewangelii, jako budowanie relacji miłości, jest konsekwencją prawdziwego nawrócenia i prowadzi człowieka do rozwoju duchowego życia i osiągnięcia chrześcijańskiej doskonałości.

Przykazania Boże są określane przez Jana Pawła II mianem „mapy chrześcijańskiego życia”, ponieważ pokazują one wszystkie powinności człowieka, jakie ma on wobec Stwórcy i drugiego człowieka¹²³. Zostały one dane Mojżeszowi na kamiennych tablicach, ale nade wszystko są wryte w ludzkich sercach. Każdy człowiek jest zawsze i wszędzie zobowiązany do zachowania Bożych przykazań, ponieważ są one uniwersalnym wykładem moralności i jedynym fundamentem, na którym można i trzeba budować swoje życie. Zachowanie przykazań jest wyrazem wiary w Boga. Ojciec Święty zaznacza, że jest to Prawo wolności, które jest otwarte nie na zło, ale zawsze pomaga wybierać dobro. Chociaż przykazania należą do Starego Przymierza, jednak zostały na nowo wypowiedziane i zadane człowiekowi w osobie Jezusa Chrystusa¹²⁴.

Można też za Franciszkiem powiedzieć, że przykazania są wyrazem czułości i miłości Stwórcy. Są punktami odniesienia w życiowych wyborach, które trzeba podejmować, aby osiągnąć chrześcijańską doskonałość¹²⁵. Bycie chrześcijaninem nie polega bowiem na wypełnianiu określonych poleceń, ale na byciu, myśleniu, działaniu i kochaniu tak, jak Chrystus¹²⁶. Pozwala to wychodzić z własnego egoizmu w stronę miłosierdzia Boga¹²⁷. Osiem błogosławieństw jest według Franciszka udoskonaleniem przykazań. Jest to droga do szczęścia człowieka, którą ofiarowuje Bóg jako odpowiedź

¹²¹ Por. J. RATZINGER, *Nowa ewangelizacja*, art. cyt., s. 37.

¹²² Por. BENEDYKT XVI, *Współpraca z Bogiem, który jest z nami*, przem. cyt., s. 10; Por. VD 38.

¹²³ Por. JAN PAWEŁ II, *Uwierzyć wszystkiemu, co mówi Jezus. Msza św. dla młodych na Górze Błogosławieństw* (24.03.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 5 (223), s. 30.

¹²⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Dziesięcioro przykazań prawem miłości i wolności człowieka. Liturgia Słowa w klasztorze św. Katarzyny na Górze Synaj* (26.02.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 4 (222), s. 18.

¹²⁵ Por. FRANCISZEK, *Uniwersytetem matek jest ich serce. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (18.09.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 11 (356), s. 52.

¹²⁶ Por. FRANCISZEK, *Bóg naszym tatą. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (10.04.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 6 (353), s. 40.

¹²⁷ Por. LF 46.

na ludzkie dążenia do doskonałości¹²⁸. Można je określić mianem „dowodu tożsamości chrześcijanina”, ponieważ opisują oblicze i sposób życia Chrystusa oraz pomagają w rozwoju chrześcijańskiego życia i prowadzą do świętości¹²⁹.

Jan Paweł II, Benedykt XVI i Franciszek wiele uwagi poświęcają modlitwie, jako miejscu dojrzewania do chrześcijańskiej doskonałości. I tak, Jan Paweł II zauważa, że modlitwa wyraża prawdę o człowieku i pozwala na duchową wolność. Cała wspólnota Kościoła modli się, aby słuchać wskazań Ducha Świętego. Dzięki temu może wychodzić naprzeciw człowiekowi doświadczonemu przez grzech i trudności życia. Modlitwa nadaje sens ludzkiej egzystencji¹³⁰. Stanowi ona serce życia człowieka ochrzczonego i wyraża jego wiarę. Można ją nazwać istotą i duszą chrześcijańskiego życia¹³¹. Stąd jest nieodzownym elementem duchowego dojrzewania. Nauka modlitwy urzeczywistnia się przez jej praktykę. Kiedy człowiek się modli, jest uczniem Jezusa, rozmawia z Nim, szuka siebie w Jego słowie¹³². Dlatego każda modlitwa powinna być wsłuchiwaniami się w to, co Bóg ma człowiekowi do powiedzenia¹³³.

Zdaniem Jana Pawła II należy uczyć się modlitwy od samego Jezusa, wchodzić z Nim w przyjacielską rozmowę, przez którą człowiek wsparty przez Ducha Świętego dojrzewa do kontemplacji Stwórcy¹³⁴. Modlitwa jest dialogiem z samym Bogiem, do którego człowiek przystępuje z zaufaniem i miłością dziecka¹³⁵. Droga modlitwy wymaga wewnętrznej pracy i często okupiona jest trudnym duchowym doświadczeniem, nazywanym „nocą ciemną”. Te oczyszczenia na modlitwie prowadzą do zjednoczenia z Bogiem. Pełnię chrześcijańskiej modlitwy człowiek przeżywa w czasie liturgii, która jest szczytem i źródłem życia Kościoła i każdego ochrzczonego¹³⁶.

Modlitwa winna zatem obejmować całe życie człowieka łącznie z jego słabościami, które oddalają go od Boga. Ma ona bowiem moc naprawiania tego, co w

¹²⁸ Por. FRANCISZEK, *Uczmy się błogosławieństw. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (6.08.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 8-9 (364), s. 47; EG 63-94.

¹²⁹ Por. FRANCISZEK, *Pewna droga do szczęścia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.01.2020), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 2-3 (420), s. 28.

¹³⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Modlitwa jest drogą słowa. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (14.03.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, dz. cyt., s. 226-227.

¹³¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Okres Wielkiego Postu. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (1.03.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 5 (173), s. 33; NMI 32.

¹³² Por. JAN PAWEŁ II, *Głoszenie słowa. Do rektorów wyższych seminariów Anglii, Szkocji i Malty* (3.03.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, dz. cyt., s. 209.

¹³³ Por. JAN PAWEŁ II, *W duchu Wielkiego Postu. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (28.02.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 5-6 (153), s. 54.

¹³⁴ Por. NMI 32.

¹³⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Modlitwa, post, jałmużna. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (16.02.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 4-5 (192), s. 42.

¹³⁶ Por. NMI 32.

relacji ze Stwórcą niszczy grzech¹³⁷. Dodaje ona także człowiekowi mocy i odwagi do prowadzenia duchowej walki ze złym duchem i jego pokusami¹³⁸. Co więcej, pomaga wybierać dobro, a unikać zła i odkrywać wciąż na nowo godność dziecka Bożego. Dzięki rozmodleniu człowiek staje się apostołem Dobrej Nowiny. Jan Paweł II wzywa do wytrwałej, żarliwej i pokornej modlitwy. Zachęca, aby uczyć się modlitwy przez jej praktykę, nawet wtedy, kiedy człowiek twierdzi, że nie potrafi się modlić, kiedy doświadcza trudności¹³⁹.

Modlitwa stawia w Bożej obecności, sprawia, że Bóg przybliża się do człowieka, a człowiek do Boga. Papież zaleca, aby ta szczególna, intymna więź ze Stwórcą przepełniała całe życie człowieka, w pracy, odpoczynku, w chwilach radosnych i chwilach doświadczeń, ponieważ stanowi ona źródło budowania osobistej więzi z Bogiem¹⁴⁰. Jan Paweł II przypomina także wołanie Apostołów: „Panie, naucz nas modlić się” (Łk 11,1). Te słowa wyrażają, według papieża, głęboką potrzebę serca, aby zjednoczyć się z Bogiem w intymnej relacji. Chrześcijańska modlitwa jest jak powietrze, bez którego człowiek nie może oddychać. Dla życia duchowego stanowi konieczny środek w osiągnięciu chrześcijańskiej doskonałości¹⁴¹.

Z kolei Benedykt XVI zauważa, że chrześcijańska modlitwa to nie ucieczka od rzeczywistości i odpowiedzialności, ale złączenie własnej woli z Bożą wolą¹⁴². To miejsce, z którego człowiek czerpie siły do duchowego życia, ponieważ Bóg przyciąga go do siebie i pozwala wzrastać w chrześcijańskiej doskonałości¹⁴³. Dlatego trzeba się jej uczyć ciągle na nowo¹⁴⁴. Natomiast Franciszek zaznacza, że modlitwa to stan, w którym człowiek patrzy na Boga, ale jest też przez Niego obserwowany. Człowiek powinien pozwolić Bogu patrzeć na siebie, ponieważ to spojrzenie dodaje siły¹⁴⁵.

¹³⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Głoszenie słowa*, przem. cyt., s. 209.

¹³⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Modlitwa siłą duchową człowieka. Msza św. w kościele św. Romana Męczennika* (22.10.1995), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 3 (181), s. 30.

¹³⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Modlitwa. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (27.07.1980), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 1 (1980) nr 7, s. 7.

¹⁴⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Bliskość Boga. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (2.08.1981), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 8 (20), s. 4.

¹⁴¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Modlitwa oddechem duszy. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (9.09.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 11 (147), s. 19-20.

¹⁴² Por. BENEDYKT XVI, *Modlitwa w życiu chrześcijanina. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (4.03.2007), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 4 (292), s. 46.

¹⁴³ Por. BENEDYKT XVI, *Bóg działa w słabości. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (13.06.2012), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 9-10 (346), s. 33.

¹⁴⁴ Por. BENEDYKT XVI, *Panie, naucz nas się modlić. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (4.05.2011), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 7 (335), s. 47.

¹⁴⁵ Por. FRANCISZEK, *Kościół wychodzi naprzeciw wszystkim. Czuwanie modlitewne z okazji dnia ruchów nowych wspólnot i stowarzyszeń kościelnych*, (18.05.2013), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 7 (353), s. 17.

Najlepiej jest na modlitwie stanąć przed Bogiem jak dziecko, z całą kruchością życia. Albowiem taka postawa pozwala doświadczyć czułości i komunii ze Stwórcą, która prowadzi do osiągnięcia pełnej komunii w niebie¹⁴⁶. Franciszek przypomina, że modlitwa jest odpowiedzią na Chrystusowe wezwanie do czuwania. Ona podtrzymuje w człowieku Boże życie, podsyca płomień wiary, zwłaszcza w obliczu pokus i duchowej oziębłości. Modlitwa nawraca do Boga, to znaczy pomaga w osiągnięciu chrześcijańskiej doskonałości¹⁴⁷. Tak naprawdę, celem każdej modlitwy, niezależnie od jej formy, jest wewnętrzne nawrócenie i wejście na drogę świętości, która prowadzi do zjednoczenia z Bogiem i pełnienia Jego woli¹⁴⁸.

Kolejnymi środkami pomocnymi w osiągnięciu chrześcijańskiej doskonałości są post i wynikająca z niego jałmużna. Jan Paweł II naucza, że post to nie tylko zewnętrzne powstrzymanie się od spożywania posiłków lub ich ograniczenie, ale także, w swoim głębszym wymiarze, zdystansowanie się do rzeczy materialnych, które niejednokrotnie przysyłają człowiekowi wyższe wartości. Post to przeciwstawienie się konsumpcyjnej postawie współczesności, której celem jest zaspokajanie zmysłowości, a zwrócenie się ku duchowej rzeczywistości¹⁴⁹. Praktyka postu z motywów religijnych staje się pokutą, czyli momentem rozwoju duchowego życia i nawrócenia, które Ojciec Święty nazywa „terapią duszy”. Ewangeliczna pokuta jest rezygnacją z grzechu pychy i egoizmu, a przyjęciem Dobrej Nowiny¹⁵⁰. Papież naucza także, że post przynosi wewnętrzną wolność, a ta z kolei otwiera na głębię Bożego Słowa i modlitwy oraz mobilizuje do bezinteresownej pomocy bliźnim¹⁵¹. Ojciec Święty przypomina, że post

¹⁴⁶ Por. FRANCISZEK, *Wielki Post przypomina o potrzebie zmiany. Msza św. w Środę Popielcową w bazylice św. Sabiny* (5.03.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 28.

¹⁴⁷ Por. FRANCISZEK, *Modlitwa to sekret zachowania czujności. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (28.11.2021), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 12 (438), s. 34.

¹⁴⁸ Por. FRANCISZEK, *Duch błogosławieństw w gospodarce. Orędzie na Wielki Post 2020 r.* (7.10.2019), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 2-3 (420), s. 9.

¹⁴⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Post jako pokuta potrzebny dla rozwoju osoby. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (21.03.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, dz. cyt., s. 280-281; JAN PAWEŁ II, *Wezwanie do zachowania praktyki postu. Audiencja dla duchowieństwa diecezji rzymskiej* (17.02.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 4 (162), s. 23; JAN PAWEŁ II, *W duchu Wielkiego Postu*, przem. cyt., s. 54.

¹⁵⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Okres Wielkiego Postu*, przem. cyt., s. 34; JAN PAWEŁ II, *Wartość Postu*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 6 (184), s. 41.

¹⁵¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Pojednajmy się z Bogiem i braćmi. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (8.03.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 3 (222), s. 46; JAN PAWEŁ II, *Pojednajmy się z Bogiem. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (5.03.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 4 (252), s. 45.

przeżywany jako rezygnacja z czegoś, staje się okazją, aby podzielić się przedmiotem rezygnacji z drugim człowiekiem, praktykując chrześcijańską jałmużnę¹⁵².

W pierwszym znaczeniu jałmużna jest okazaniem pomocy potrzebującemu przez udzielenie jej ze swoich dóbr i zasobów. Ma jednak głębszą symbolikę, ponieważ w swojej istocie, chrześcijańska jałmużna jest otwarciem się na drugiego człowieka. Człowiek praktykujący jałmużnę może dzielić się rzeczami materialnymi, jak również poświęconym czasem, uwagą czy rozmową¹⁵³. Przez jałmużnę okazuje on miłosierdzie i jest przez to świadkiem Bożej dobroci¹⁵⁴. Ojciec Święty przypomina, że prawdziwe nawrócenie urzeczywistnia się w podjęciu modlitwy, postu i jałmużny. Przestrzega, aby w spełnianiu pokutnych praktyk nie było chęci pokazania i przypodobania się innym. Takie uczynki religijne tracą na swojej duchowej wartości. Pokutny duch jest ukrytą przed bliźnimi formą dążenia do świętości, o której wie tylko Bóg¹⁵⁵. Należy pamiętać, że pokutne uczynki nie są celem samym w sobie. Ich zadaniem jest wewnętrzna pokuta, prowadząca do nawrócenia i chrześcijańskiej doskonałości¹⁵⁶.

Pokuta nie może być popadaniem w rozpacz, smutek czy frustrację. Ma ona wznosić człowieka wzwyż, pomagać rezygnować z grzechu i prowadzić do pełni życia w radosnym pójściu drogami Bożymi. Postawa pokuty wymaga wysiłku i zaangażowania silnej woli ze strony człowieka, prowadzi do zmiany myślenia i nawrócenia, a przez to do otwarcia na uzdrawiającą Bożą łaskę¹⁵⁷. Duch pokuty jest także owocem dobrze przeżywanego sakramentu pojednania. Jan Paweł II zauważa, że liturgiczny obrzęd spowiedzi nie jest jej zakończeniem, ale wzywa do pokutnej postawy życia¹⁵⁸. Stąd papież naucza o konieczności ducha skruchy przepelniającego chrześcijańskie życie. Pomaga on w upodobnieniu do Jezusa i życia na Jego wzór przez zwyciężanie grzechu i słabości. Pomaga stawać w prawdzie o sobie samym i wypełniać

¹⁵² Por. JAN PAWEŁ II, *Wychowawcza wartość wyrzeczenia. Do dzieci w bazylice św. Piotra* (21.03.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, dz. cyt., s. 283-284.

¹⁵³ Por. JAN PAWEŁ II, *Jałmużna jest otwarciem się ku drugim. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (28.03.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, dz. cyt., s. 300-301.

¹⁵⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *W duchu Wielkiego Postu*, przem. cyt., s. 55.

¹⁵⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Środa Popielcowa. Homilia w czasie Mszy św. w Bazylice św. Sabiny* (4.03.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 3 (15), s. 9; JAN PAWEŁ II, *Co znaczy nawrócić się? Msza św. w Środę Popielcową* (12.02.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 4-5 (192), s. 12; JAN PAWEŁ II, *Na wyboistej drodze do świętości. Liturgia Słowa w Środę Popielcową* (25.02.2004), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 4 (262), s. 26.

¹⁵⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Znaczenie pokuty. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (25.02.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 6 (184), s. 40; JAN PAWEŁ II, *Potrzeba umartwienia*, przem. cyt., s. 40.

¹⁵⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Pokuta – synonim nawrócenia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (16.02.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 2 (38), s. 8.

¹⁵⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (15.09.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 1 (219), s. 37.

moralne zobowiązania własnego stanu. Duch skruchy rodzi się z dobrze przeżywanego sakramentu pojednania i pokuty i strzeże przed nowymi upadkami¹⁵⁹.

Papież Benedykt XVI przestrzega przed traktowaniem postu jako terapeutycznego środka, który wspomaga funkcjonowanie ciała. Chociaż wpływa on pozytywnie na organizm, jednak dla człowieka wierzącego post jest terapią duszy, której zadaniem jest leczenie tych momentów w życiu człowieka, kiedy nie wypełnia on Bożej woli¹⁶⁰. Ojciec Święty przypomina, że post w duchu pokuty dopomaga unikać grzechu oraz broni przed okolicznościami życia, które do niego prowadzą, to znaczy wiedzy człowieka do karmienia się prawdziwym pokarmem, czyli wypełnianiem Bożej woli. Post jest także aktem pokory i ufności wobec miłosiernej miłości Boga¹⁶¹. Papież widzi w jałmużnie środek do panowania nad pokusą pokładania ufności w dobrach materialnych. Pozwala to także dostrzec, że wszystko, co się posiada, jest darem Bożym. Łatwiej wtedy dzielić się tym, co się, ma z drugim człowiekiem¹⁶².

Benedykt XVI przywołuje ewangeliczną scenę, w której Jezus lituje się nad tłumami, kiedy je widzi (por. Mt 9,36). Naucza, że post i jałmużna, połączone z gorącą modlitwą są szkołą, w której człowiek uczy się patrzeć na drugiego człowieka tak, jak patrzył Chrystus¹⁶³. Służą one zarazem człowiekowi do wewnętrznego oczyszczenia z grzechu wobec Boga, a nie zyskaniu uznania u ludzi. W swoim właściwym celu mają doprowadzić człowieka do ducha służby Bogu i bliźniemu¹⁶⁴. Owa pomoc bliźnim, która jest niewidoczna dla innych, ma być także oddaniem chwały Bogu i miejscem własnego uświęcenia, a nie szukaniem „poklasku”¹⁶⁵. Jałmużna powinna być dzieleniem się z osobami, od których człowiek nie oczekuje niczego w zamian. Jest to dawanie „za darmo”, jako bezinteresowny dar z siebie¹⁶⁶.

Kolejnym środkiem, który pomaga człowiekowi wzrastać w świętości, jest praktykowanie miłosierdzia. Franciszek przypomina, że do osiągnięcia chrześcijańskiej doskonałości jest konieczna łaska Bożego miłosierdzia, którego można doświadczyć

¹⁵⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Duch skruchy. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (4.04.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 4 (52), s. 20.

¹⁶⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Post pomoże nam otworzyć serca na miłość Boga i bliźniego. Orędzie na Wielki Post 2009 r.* (11.12.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 3 (311), s. 4.

¹⁶¹ Por. Tamże, s. 3-4.

¹⁶² Por. BENEDYKT XVI, *Chrystus dla was stał się ubogim. Orędzie na Wielki Post 2008 r.* (30.10.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 2 (300), s. 4.

¹⁶³ Por. BENEDYKT XVI, *Jezus, widząc tłumy, litował się nad nimi. Orędzie na Wielki Post 2006 r.* (29.09.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 3 (281), s. 22.

¹⁶⁴ Por. BENEDYKT XVI, *Człowiek współczesny potrzebuje wewnętrznej odnowy. Msza św. w Środę Popielcową* (21.02.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 4 (292), s. 45.

¹⁶⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Chrystus dla was stał się ubogim*, przem. cyt., s. 4.

¹⁶⁶ Por. FRANCISZEK, *Wielki Post przypomina o potrzebie zmiany*, przem. cyt., s. 28.

przez otwarcie uformowanego sumienia, czytanie Słowa Bożego czy spotkania z miłosiernymi bliźnimi¹⁶⁷. Stąd potrzebna jest modlitwa prośby o miłosierdzie jako lekarstwo na zło świata i grzech ludzki. Taka modlitwa jest zadaniem Kościoła, który zaprasza do niej i włącza wszystkich wierzących. Miłosierdzie wyzwala człowieka od każdego, nawet największego zła dlatego wołanie o ten wspaniały przymiot Stwórcy prowadzi do osiągnięcia chrześcijańskiej doskonałości¹⁶⁸.

Jak zauważa Jan Paweł II, Kościół na nowo odkrywa orędzie miłosierdzia i nieustannie o nie błaga, aby zostało udzielone wszystkim ludziom¹⁶⁹. Osobiste nabożeństwo do Bożego Miłosierdzia włącza człowieka w modlitwę Kościoła, utwierdza w przekonaniu, że bez tej łaski człowiek nie jest w stanie czynić postępów na drodze do chrześcijańskiej doskonałości. Dlatego ważne miejsce w rozwoju chrześcijańskiego życia zajmuje praktykowanie uczynków miłosierdzia. Człowiek, który sam doświadcza miłosierdzia Boga, jest wezwany, aby okazywać je innym, według ewangelicznego wezwania Chrystusa: „Błogosławieni miłosierni, albowiem oni miłosierdzia dostąpią” (Mt 5,7). Postawa miłosierdzia wobec bliźniego otwiera i prowadzi do miłosierdzia Boga. Jest ona także naśladowaniem przykładu, jaki Zbawiciel zostawia w ewangelicznych opisach. Miłosierdzie pozwala dostrzec Chrystusa w drugim człowieku, szczególnie w tym najsłabszym, opuszczonym, samotnym, ubogim, cierpiącym i najbardziej potrzebującym¹⁷⁰. Ojciec Święty proponuje, aby z miłosierdzia uczynić styl życia odpowiedni dla każdego chrześcijanina¹⁷¹. Przypomina także, że chrześcijańskie miłosierdzie świadczone wobec potrzebujących ma być pokornym gestem ewangelicznej wdowy, a nie wyrazem pychy i wyższości nad innymi¹⁷². Miłosierdzie jest ciągle aktualną drogą Kościoła i każdego

¹⁶⁷ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer an einem von der Apostolischen Pönitentiarie veranstalteten Kurs über das „Forum internum”* (4.03.2016), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/march/documents/papafrancesco_20160304_corso-penitenz-ieria-apostolica.html

¹⁶⁸ Por. DiM 15; JAN PAWEŁ II, *Zawieram całą świat Bożemu miłosierdziu. Homilia podczas Mszy św. z okazji konsekracji świątyni Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach* (17.08.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 9 (246), s. 17.

¹⁶⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Nieustannie błagajmy o miłosierdzie Boże. Przemówienie w sanktuarium Miłosierdzia Bożego w Krakowie* (7.06.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 7 (194), s. 52.

¹⁷⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Miłość preferencyjna do ubogich. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (27.10.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 1 (219), s. 42-43; JAN PAWEŁ II, *Aby dla wszystkich starczyło nam serca. Do uczestników zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady „Cor Unum”* (7.02.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 5 (243), s. 48; SD 28.

¹⁷¹ Por. DiM 14; NMI 49.

¹⁷² Por. JAN PAWEŁ II, *Przestrzeń miłosierdzia w duchu Ewangelii. Do członków Komisji Dobroczynności* (21.12.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, dz. cyt., s.180.

człowieka, jako dopełnienie sprawiedliwości¹⁷³. Przez chrześcijańskie uczynki miłosierdzia uobecnia się w świecie Boża miłość. Jej adresatami są ubodzy, samotni, głodni, prześladowani, pozbawieni nadziei i zepchnięci na społeczny margines¹⁷⁴. Dlatego należy docierać z pomocą, przejawiającą się w uczynkach miłosierdzia wszędzie tam, gdzie człowiek cierpi i potrzebuje miłości¹⁷⁵. Takie praktykowanie uczynków chrześcijańskiej miłości jest pomocne w osiągnięciu chrześcijańskiej doskonałości.

Zdaniem Benedykta XVI, przykład Jezusa, który z troską pochylał się nad ludźmi zepchniętymi na margines społeczny, jest wskazaniem dla każdego człowieka, jaką drogą powinien podążać¹⁷⁶. Uczynki miłosierdzia są zadaniem dla każdego ochrzczonego, jako zobowiązanie, które daje Kościół-Matka, aby wychowywać swoje dzieci i prowadzić ich do chrześcijańskiej doskonałości¹⁷⁷.

Jan Paweł II, „płucami” życia duchowego, nazywa odprawianie rekolekcji, które także sprzyjają rozwojowi duchowego życia i prowadzą do chrześcijańskiej doskonałości. Okresowe ćwiczenia duchowe sprzyjają medytacji słowa Bożego i otwarciu się na łaskę oraz prowadzą do zaufania wobec Pana¹⁷⁸. To głębokie doświadczenie relacji ze Stwórcą ma swoje źródło w słuchaniu tego, co mówi do człowieka najpierw w lekturze Pisma Świętego i milczeniu, ale także przez posługę kierownika duchowego i konfrontowaniu przyjmowanych treści z własnym życiem. Rekolekcje dają szansę na osobiste zatrzymanie się, dłuższą i głębszą modlitwę oraz zastanowienie nad stanem swojego ducha. Przez ćwiczenia duchowe rekolektanci wzrastają w cnotach umiarkowania, samodyscypliny i wyrzeczenia, umacniając jednocześnie osobistą więź z Jezusem Chrystusem. Papież, zajmując się tematem

¹⁷³ Por. JAN PAWEŁ II, *Miłosierdzie koniecznym uzupełnieniem sprawiedliwości. Do uczestników kongresu Krajowej Unii Instytutów Dobroczynności i opieki* (7.04.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, dz. cyt., s. 344.

¹⁷⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Orędzie na Wielki Post 1999r.* (15.10.1998), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 3 (211), s. 4-5.

¹⁷⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Bądźcie tam, gdzie człowiek cierpi. Msza św. z okazji Dnia Miłosierdzia* (16.05.1999), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 9-10 (216), s. 39-40.

¹⁷⁶ Por. BENEDYKT XVI, *Świat i każdy z nas potrzebuje Boga*, przem. cyt., s. 15.

¹⁷⁷ Por. FRANCISZEK, *W szkole miłosierdzia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (10.09.2014), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 10 (365), s. 47; FRANCISZEK, *Nieście płomień miłosiernej miłości Chrystusa. Orędzie na XXXI Światowy Dzień Młodzieży 2016 r.* (15.08.2015), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 10 (376), s. 6-7; MV 15.

¹⁷⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Rekolekcje kuźnią ludzi nowych. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (16.12.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, dz. cyt., s. 690.

rekolekcji, wiąże go ściśle z przeżyciem sakramentu pojednania i pokuty, który jako ich owoc jest wyrazem nawrócenia człowieka i rozwoju chrześcijańskiego życia¹⁷⁹.

Z kolei Benedykt XVI definiuje rekolekcje jako doświadczenie samego Boga, które realizuje się w słuchaniu Bożego Słowa. Celem rekolekcji ma być rozwój duchowego życia i nawrócenie. Wynika to z naśladowania Chrystusa, które jest owocem duchowych ćwiczeń¹⁸⁰. Wszystkie środki i sposoby, które człowiek wykorzystuje na drodze do chrześcijańskiej doskonałości, streszczają się w jednym słowie: „miłość”. Ona jest najdoskonalszą i najpewniejszą drogą do świętości. Jan Paweł II przypomina, że znajduje się ona na pierwszym miejscu, we wszystkich przykazaniach, które daje Pan Bóg i Kościół¹⁸¹.

Przez chrzest dokonuje się zanurzenie w Chrystusa, dzięki czemu człowiek staje się dzieckiem Bożym. Każdy ochrzczony jest wezwany do wzrastania na drodze chrześcijańskiego życia. Jest to powołanie do świętości, które realizuje się w Kościele, który jako wspólnota i Boża rodzina prowadzi swoje dzieci do zbawienia. Podstawowymi środkami, służącymi dojrzewaniu w wierze, są sakramenty Kościoła, które są miejscem uświęcenia, wtajemniczenia, uzdrowienia, komunii i posłania ochrzczonych. Istnieją także pozasakramentalne środki i sposoby, dzięki którym człowiek rozwija swoje chrześcijańskie życie. Niestety, słabość ludzkiej natury naznaczona grzechem niejednokrotnie sprawia, że człowiek błądzi, wybierając drogę grzechu, który destrukcyjnie wpływa na rozwój życia wiary, burząc harmonię z Bogiem, z samym sobą, z drugim człowiekiem i z całym stworzeniem.

¹⁷⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Ku chrześcijańskiej doskonałości. Przesłanie do uczestników Krajowego Kongresu Włoskiej Federacji Ćwiczeń Duchownych* (11.02.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 4 (212), s. 10-11.

¹⁸⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Spotkanie z Bogiem w ciszy i modlitwie. Do Włoskiej Federacji Rekolekcji Zamkniętych* (9.02.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 4 (302), s. 22.

¹⁸¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Jezus Chrystus przekazuje Kościołowi dziedzictwo świętości. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (23.07.1988), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 9 (1988) nr 7 (104), s. 8.

ROZDZIAŁ DRUGI

DESTRUKCYJNA ROLA GRZECHU W ŻYCIU CHRZEŚCIJAŃSKIM

Wraz z przyjęciem chrztu świętego, chrześcijanin otrzymuje niezbędne nadprzyrodzone środki umożliwiające trwanie w zjednoczeniu z Chrystusem. Wymagają one jednak świadomego i dobrowolnego przyjęcia i współpracy z łaską Bożą. Już na tym etapie może pojawić się lenistwo, zniechęcenie, po prostu acedia, czyli znudzenie na drodze wiodącej do zbawienia.

Co więcej, ochrzczony może sam świadomie i dobrowolnie zerwać więź przyjaźni z Bogiem, popełniając grzech. To zadziwiająca tajemnica nieprawości (*mysterium iniquitatis*). Człowiek włączony przez chrzest w tajemnicę Trójcy Przenajświętszej i obdarzony tak niezwykłymi Bożymi darami jest w stanie powiedzieć Panu Bogu „nie” (par. 1). Tym samym, wyrządza sobie największą krzywdę, bo na własne życzenie odcina się od źródła życia, jakim jest Bóg. Pozostaje sam na sam ze swoim planem na życie, pozbawiony światła i prawdy, zniewolony własnymi grzechami i zbuntowany na Boga (par. 2).

Co więcej, grzech powoduje także zerwanie więzi z bliźnimi, a nade wszystko ze wspólnotą Kościoła, która miała być wsparciem na drodze do zbawienia (par. 3). Ponadto, grzech wymierzony jest przeciw całemu stworzeniu. Przyczynia się do zachwiania ustalonego przez Boga porządku we wszechświecie i wyrządza niekiedy jawną krzywdę bożym stworzeniom (par. 4).

O tym, jak wielkie destrukcyjne i krzywdzące zło wyrządza grzech w życiu chrześcijańskim, mówią ostatni papieże. Mają bowiem świadomość, że grzech stanowi największą przeszkodę w rozwoju życia chrześcijańskiego. Zwłaszcza Jan Paweł II w adhortacji „*Reconciliatio et paenitentia*” poświęca temu zagadnieniu wiele uwagi.

1. Grzech jako zerwanie przyjaźni z Bogiem

Grzech obraża Stwórcę i jest zerwaniem przyjaźni łączącej z Nim człowieka, ponieważ przykazania, które Bóg pozostawił, są Prawem miłości, a podstawowym motywem każdej przyjaźni jest właśnie miłość. Jan Paweł II definiuje grzech jako sprzeciwienie się miłości samego Boga, a przez to jako nieprzestrzeganie Jego prawa¹. Św. Jan pisze: „Jeśli mówimy, że nie mamy grzechu, to samych siebie oszukujemy i nie ma w nas prawdy” (1J 1,8). Grzech jest integralną częścią prawdy o człowieku. Papież przypomina jednak, że jest on zawsze konfrontowany z prawdą o miłości Boga do człowieka².

Jan Paweł II porównuje kondycję wszystkich ludzi do biblijnego syna marnotrawnego (por. Łk 15, 11-32). Podobnie jak on, każdy człowiek doświadcza pokusy, aby być całkowicie niezależnym, aby odejść od Ojca – tym jest właśnie grzech. Poddanie się tej pokusie skutkuje duchową pustką, osamotnieniem i zamknięciem we własnym egoizmie. Człowiek traci swoją godność, doznaje upokorzenia i wstydu³.

Każdy grzech zamyka człowieka na Stwórcę. Człowiek przez grzech dobrowolnie oddala się od Boga, tak samo jak syn od ojca w przypowieści. Kiedy człowiek grzeszy, zapomina, że wszystko co posiada, razem ze swoimi dobrami i umiejętnościami, jest darem Najlepszego Ojca. Grzech jest marnotrawieniem tego daru i trwonieniem najbardziej ludzkich wartości, którymi są godność Bożego dziecka i nadprzyrodzone życie w łasce uświęcającej⁴. Nadzieją jest jednak wewnętrzne pragnienie ponownego spotkania z Ojcem. To pragnienie jest pierwszym krokiem do wejścia na drogę rozwoju chrześcijańskiego życia.

W akcie stworzenia człowiek został zaproszony do szczególnej relacji przyjaźni z Bogiem. Od grzechu pierwotnego każdy grzech ludzki jest jej zerwaniem. Dla zobrazowania rzeczywistości grzechu, który spowalnia, a nawet blokuje rozwój chrześcijańskiej doskonałości, Jan Paweł II przywołuje biblijne obrazy grzechu pierwszych rodziców (por. Rdz 3) oraz obraz wieży Babel (por. Rdz 11, 1-9). Oba opisy przedstawiają człowieka, który sprzeciwia się przykazaniom Boga. Następuje swego rodzaju „rywalizacja z Bogiem, by być jak On”, oraz zostawienie Stwórcy na marginesie ludzkiego życia, jak gdyby był niepotrzebny. Konsekwencją takiej postawy

¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Otwórzmy serca na boski dar pojednania. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej*, (28.09.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 9 (45), s. 23.

² Por. ReP 13; JAN PAWEŁ II, *Prowadźcie ludzi po drogach świętości*, przem. cyt., s. 21.

³ Por. ReP 5; JAN PAWEŁ II, *Prowadźcie ludzi po drogach świętości*, przem. cyt., s. 21.

⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Czas nawrócenia. Katecheza w Środę Popielcową* (17.02.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 4 (212), s. 38.

człowieka jest zerwanie więzi łączącej go z Bogiem. Zatem istotą grzechu jest nieposłuszeństwo wobec samego Boga i Jego przykazań, które zostały wpisane w ludzkie serca. Można zatem nazwać grzech „wyłączeniem Boga”, które może doprowadzić do Jego negacji, czyli do ateizmu. W wolnej decyzji człowiek nie zgadza się na panowanie Stwórcy w swojej egzystencji, wyrzuca Go ze swojego życia, zrywając tę wyjątkową przyjaźń⁵.

Co więcej, kiedy człowiek usunie Boga ze swojego życia, nie dostrzega już grzechu, nie zauważa, że zerwał z Nim przyjaźń. Jan Paweł II używa porównania do słońca i cienia. Po zachodzie słońca cień znika. Można go zobaczyć tylko, kiedy świeci słońce. Zasłonięcie Boga skutkuje zasłonięciem grzechu. Dopiero kiedy człowiek na nowo odkryje Stwórcę, w Jego świetle jest w stanie dostrzec także swój grzech⁶. Natomiast kiedy Bóg znika z ludzkich oczu, popada się w bałwochwalstwo. Potwierdzeniem tego stanu rzeczy jest totalitaryzm i nihilizm, które wiodą człowieka nie do Stwórcy, ale do bożków⁷. Wejście na drogę grzechu jest równoznaczne z odejściem od Boga, co nie doprowadzi człowieka do rozwoju chrześcijańskiego życia.

Zdaniem Benedykta XVI, człowiek jako jedyne spośród stworzeń może powiedzieć Bogu swoje „tak” albo „nie”. Jest to wolna decyzja, która gasi chrześcijańską nadzieję i wyrzuca Boga z życia⁸. Oddzielenie od Boga, jako konsekwencja grzechu, wynika zatem z zarozumiałej pychy człowieka, który chce zastąpić Boga i sam decydować o dobru i złu oraz o życiu i śmierci⁹. Grzech ludzki jest gaszeniem nowego życia otrzymanego w sakramencie chrztu, a jest to życie w przyjaźni z Bogiem. Jej zerwanie jest „drugą śmiercią”¹⁰. Nic więc dziwnego, że papież Benedykt XVI nazywa grzech „paraliżem ducha”. Lekarstwem jest powrót do Boga i Jego

⁵ Por. ReP 14; JAN PAWEŁ II, *Grzech jako alienacja. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (12.10.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 10 (84), s. 8.

⁶ Por. BENEDYKT XVI, *Najcięższą niewolą jest grzech. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (13.03.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 5 (333), s. 38.

⁷ Por. BENEDYKT XVI, *Kiedy Bóg znika z pola widzenia, człowiek popada w niewole idolatrii. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (15.06.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 8-9 (336), s. 44.

⁸ Por. BENEDYKT XVI, *Pan daje czas, aby wszyscy mogli Go poznać. Nieszpory I Niedzieli Adwentu* (1.12.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 2 (300), s. 7.

⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Boskie Dzieciątko przyniosło na świat uniwersalne przesłanie pojednania i pokoju. Orędzie „Urbi et Orbi”* (25.12.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 2 (340), s. 16.

¹⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Bóg zstąpił w otchłań grzechu, aby każdemu podać rękę. Msza św. w niedzielę Chrztu Pańskiego* (13.01.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 2 (300), s. 35.

miłosiernej miłości, która podnosi i pozwala dalej iść drogami świętości¹¹. Tylko ponowne nawiązanie relacji ze Stwórcą przez sakrament pojednania i pokuty strzeże człowieka przed destrukcyjnym działaniem grzechu i rozwija jego chrześcijańskie życie.

Jan Paweł II prowadzi rozważanie na temat ciężaru grzechu, przypominając naukę Kościoła, która rozróżnia grzech śmiertelny – inaczej ciężki – i powszedni, nazywany lekkim. Takie rozróżnienie grzechów wynika najpierw ze starotestamentalnych tekstów biblijnych, gdzie za świadome grzechy bałwochwalstwa, nieczystości czy kultu bożków groziła kara wyłączenia z ludu, natomiast były też grzechy popełniane bez całkowitej świadomości ze strony człowieka, które można było odkupić, składając ofiarę. Jednak głównym źródłem tego nauczania jest Nowy Testament. Mowa jest wprost o grzechach zasługujących na potępienie oraz potwierdzona zostaje aktualność Dekalogu. Św. Jan, pisze o grzechu, „który sprowadza śmierć” oraz takim, „który nie sprowadza śmierci” (1J 5,16). Zatem, skutkiem ciężkiego grzechu jest duchowa śmierć człowieka, czyli utrata więzi z Bogiem. To stan, w którym człowiek odrzuca Boga i traci łaskę, która nie może istnieć razem z ciężkim grzechem¹².

Grzech jest także nieprzyjęciem daru miłosierdzia, bez którego człowiek nie uczestniczy w życiu Chrystusa¹³. Kiedy zatem mowa o grzechu, który zrywa przyjaźń z Bogiem, jest to grzech ciężki. W takim stanie człowiek nie postępuje na drodze rozwoju chrześcijańskiego życia. Jan Paweł II przypomina, że grzech ciężki jest „duchową śmiercią”. Tylko przyjaźń i komunია z Bogiem daje życie. Zatem grzech jest ciężki, kiedy wewnętrzne niepokładanie człowieka doprowadzi go do momentu odwrócenia od Boga, jako celu ostatecznego. Skutkuje utratą łaski uświęcającej. Konsekwencją ciężkiego grzechu, kiedy nie zostanie odpuszczony, jest utrata życia wiecznego. Grzech śmiertelny, jako poważne nieuporządkowanie, skutkuje zerwaniem przyjaźni i życia z Bogiem. Do ciężkiego grzechu zawsze prowadzi pycha człowieka, który buntuje się przeciw Stwórcy i Jego woli, a zwraca się ku sobie samemu. Zerwanie przyjaźni z

¹¹ Por. BENEDYKT XVI, *Jedynie potęga miłości Boga wyzwoli nas z paraliżu ducha, jakim jest grzech. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (22.02.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 4 (312), s. 46.

¹² Por. ReP 17; JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła. Przesłanie do Penitencjarii Apostolskiej* (20.03.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 5-6 (203), s. 5.

¹³ Por. JAN PAWEŁ II, *Dar Bożego miłosierdzia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (6.04.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 6 (193), s. 47.

Bogiem może być bezpośrednio i formalnie przez bałwochwalstwo, odstępowanie czy ateizm, albo równoważne, przez przekraczanie Dekalogu w poważnej materii¹⁴.

Grzech jest ciężki, kiedy człowiek popełnia jakiś poważny czyn całkowicie świadomie i dobrowolnie. Istnieją też grzechy śmiertelne ze swojej natury, które przy świadomości i dobrowolności człowieka zawsze są ciężkim przewinieniem, bez względu na inne okoliczności. Ciężki grzech to obraza świętości i sprawiedliwości Boga i zerwanie z Nim jedności. Pozbawia on człowieka świętości oraz jest odrzuceniem przyjaźni ze Stwórcą. Dramat grzechu skutkuje wykluczeniem z wiecznego szczęścia w niebie¹⁵. Grzech jest powszedni, kiedy wewnętrzne nieuporządkowanie nie skutkuje całkowitym zerwaniem przyjaźni z Bogiem. Osłabia człowieka na drodze rozwoju chrześcijańskiego życia, nie powodując duchowej śmierci. Ze strony człowieka potrzeba jednak ostrożności, aby powszednie grzechy nie doprowadziły go do zupełnego odwrócenia się od Stwórcy, czyli do grzechu ciężkiego¹⁶. Każdy grzech, zarówno ciężki jak i lekki, pozostawia w człowieku nieuporządkowanie, które wymaga ciągłego oczyszczania przez pokutę¹⁷.

Grzech jako zerwanie przyjaźni z Bogiem rozpoczął się w raju, kiedy pierwsi rodzice okazali nieposłuszeństwo wobec Stwórcy. Warto tu odwołać się do Księgi Rodzaju, do tego, co się stało po grzechu Adama i Ewy. Otóż Bóg nie tylko wygnął człowieka z raju, lecz także „umieścił na wschód od ogrodu Eden cherubów i miecz z połyskującym ostrzem, aby strzec drogi do drzewa życia” (Rdz 3,24). Jednym słowem, grzech oddala człowieka od Boga i Bożych rzeczy, wystawia na zimno, wyrzuca go na teren pustynny i nieprzyjazny człowiekowi¹⁸. W każdym ludzkim grzechu uwydatniają się te elementy, które towarzyszyły Adamowi i Ewie. Zatem moralne zło, jako skutek pierwotnego grzechu, jest nadużyciem wolności i działaniem przeciw Bogu i Jego Prawu oraz próbą osiągnięcia swoich zamierzeń poza Nim. Każdy osobisty grzech jest wynikiem stanu „dziedzicznej grzeszności”. Jednak nie zwalnia to człowieka od odpowiedzialności za własne czyny, ponieważ nadal pozostaje istotą wolną, zdolną do wyboru dobra lub zła¹⁹.

¹⁴ Por. ReP 17.

¹⁵ Por. Tamże; IM 9-10.

¹⁶ Por. ReP 17; JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła*, przem. cyt., s. 5.

¹⁷ Por. IM 10.

¹⁸ Por. A. ROCHE, *L'Ordo Paenitentiae. Aspetti Liturgico-Pastorali*, [w:] *Ascoltare con il cuore di Dio, PENITENZIERIA APOSTOLICA*, red. K. NYKIEL, U. TARABORRELLI, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2017, s. 63.

¹⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Grzech: złamanie przymierza. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.10.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 10 (84), s. 7.

Pokusa do grzechu jest zawsze zachętą do osiągnięcia pozornej wolności i szczęścia. Kiedy człowiek się jej podda, okazuje się, że jest to tylko egoizm, hołdowanie przyjemności i niemoralności, a nie ma nic wspólnego z prawdziwą wolnością i prawdziwym szczęściem, które można uzyskać tylko w Bogu, odrzuconym przez grzech. Grzech, który zrywa przyjaźń z Bogiem, ma swój początek w braku samodyscypliny i codziennego duchowego zmagania i walki z pokusami. Pierwszą przyczyną rozwoju życia w grzechu jest brak codziennej modlitwy²⁰. Zachowanie przykazań nie zaprzecza ludzkiej wolności, ale ją utwierdza i rozwija. Człowiek jest prawdziwie wolny, kiedy zachowuje moralne prawo Boże. Kiedy jednak grzeszy, staje się niewolnikiem, oddzielonym od Boga, który daje prawdziwą wolność²¹. Innymi słowy, człowiek, który nie współpracuje z łaską Boga daną w Jezusie Chrystusie, łatwo ulega skutkom dziedzicznej grzeszności, popełniając wykroczenia moralne²².

Z kolei Benedykt XVI zauważa we współczesnym świecie głuchotę wobec Boga. Człowiek nie słucha Jego głosu, ponieważ zagłuszają go inne sprawy, a kiedy słyszy, jak mówi się o Stwórcy, jawi mu się to jako niepasujące do współczesności. Bycie głuchym na Boże natchnienia prowadzi do stanu, w którym człowiek nie potrafi już rozmawiać ze swoim Panem, a nawet do Niego mówić²³. Grzech jest zamknięciem się człowieka na zbawczą prawdę zawartą w Piśmie Świętym. Kiedy człowiek nie słucha Bożego słowa, nie przyjmuje także Chrystusa przynoszącego przebaczenie, które otwiera drogę do wiecznego szczęścia²⁴. Zatem prawdziwą tragedią człowieka jest stan, gdy nie uświadamia on sobie miłości Boga, który nieustannie, od momentu stworzenia, prowadzi z każdym dialog. W takiej sytuacji Stwórca jawi się jako Ten, który ogranicza, a nawet odbiera wolność. Odpowiedzią człowieka jest zamknięcie na przebaczenie i pojednanie²⁵.

Jan Paweł II wyjaśnia także znaczenie grzechu przeciwko Duchowi Świętemu. Nie polega on na słownym bluźnierstwie wobec Trzeciej Osoby Boskiej. Istotą tego grzechu jest upór ze strony człowieka i zamknięcie się na wezwanie do nawrócenia i czerpania z Bożego miłosierdzia, bowiem zbawienie jest ofiarowane człowiekowi mocą

²⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Brońmy czystości serca i ciała. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (6.07.2003), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 10 (257), s. 53.

²¹ Por. VS 35.

²² Por. JAN PAWEŁ II, *Grzech osobisty*, przem. cyt., s. 7.

²³ Por. BENEDYKT XVI, *Świat i każdy z nas potrzebuje Boga*, przem. cyt., s. 16.

²⁴ Por. VD 26.

²⁵ Por. A. L. TRUJILLO, *Chleb życia dla zbawienia całego świata. Homilia podczas Mszy św. Wieczerzy Pańskiej w Wielki Czwartek* (24.03.2005), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 6 (274), s. 46.

Ducha Świętego, działającego w Jezusie Chrystusie i Jego krzyżowej Ofierze. Zatem, grzech przeciw Duchowi Świętemu to radykalne odrzucenie Stwórcy oraz łaski pojednania i przebaczenia, którą chce okazać, i skazanie samego siebie na nieprzebaczenie i śmierć wieczną²⁶. Papież przytacza słowa Jezusa do Nikodema: „Tak bowiem Bóg umiłował świat, że Syna swego jednorodzonego dał, aby każdy, kto w Niego wierzy, nie zginął, ale miał życie wieczne” (J 3,16). Wyjaśnia, że człowiek „ginie” przez grzech, ponieważ traci wtedy życie wieczne, dostępując ostatecznego cierpienia i potępienia²⁷. Ten ostateczny stan to piekło, które człowiek wybiera dobrowolnie, kiedy odrzucając Boga i Jego wezwania do nawrócenia, umiera w grzechu ciężkim bez żalu. Jest to dobrowolne zerwanie przyjaźni ze Stwórcą na zawsze²⁸.

Benedykt XVI naucza, że grzech otwiera przed człowiekiem otchłań. Mogłaby ona pochłonąć człowieka, ale Bóg wyciąga nieustannie do niego rękę, aby przywrócić mu przyjaźń ze sobą²⁹. Pełne nadziei jest to, że Pan Bóg nigdy nie zrywa komunii z człowiekiem. To człowiek, który źle wykorzystuje dany mu dar wolności, przez grzech wycofuje się z niej³⁰.

Smutną konsekwencją grzechu jest to, że sprawia on, iż człowiek nie jest w stanie sam dokonać oczyszczenia i uwolnienia. Nie ma na tyle siły, aby zrzucić z siebie ciężar grzechu. Może się to dokonać tylko i wyłącznie w przyjaźni z Bogiem³¹. Na szczęście, Bóg jest wierny miłości i przyjaźni, mimo niewierności ze strony człowieka. Ten grzech niewierności wynika z pychy i nadużywania własnej wolności. Człowiek jest stworzony, aby kochać i poszukiwać dobra, ale sprzeciwia się temu powołaniu i wypowiada posłuszeństwo Bogu. Traktuje Go jak rywala, nie daje odpowiedzi miłości na miłość ofiarowaną przez Stwórcę. Katastrofą i tragicznym następstwem nieposłuszeństwa Bożej woli jest brak wewnętrznej harmonii i zerwanie łączącej z Nim przyjaźni³².

²⁶ Por. ReP 17; DeV 46.

²⁷ Por. SD 14.

²⁸ Por. KKK 1033.

²⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Bóg zstąpił w otchłań grzechu, aby każdemu podać rękę*, przem. cyt., s. 35.

³⁰ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer des 30. Kurses für Beichtväter, den die Apostolische Pönitentiarie organisiert hat* (29.03.2019), [w:] (Internet, 14.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2019/march/documents/papafrancesco_20190329_penitenzieria-apostolica.html

³¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Dzieło miłości Ojca. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (13.04.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 4 (40), s. 8.

³² Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła*, przem. cyt., s. 5; ReP 10.

2. Autodestrukcyjny wymiar grzechu

Człowiek może rozwijać swoje chrześcijańskie życie tylko przez budowanie relacji z Bogiem. Każdy grzech, który tę relację burzy, jest skierowany także przeciw samemu człowiekowi. Jan Paweł II naucza, że przez grzech człowiek odrzuca swojego Stwórcę, który daje życie, i sprzeciwia się Jego woli. Skutkiem takiego stanu jest autodestrukcja polegająca na zburzeniu wewnętrznej harmonii i popadnięcie w sprzeczności i konflikty. Ojciec Święty nazywa grzech „aktem samobójczym”³³. Jest on bowiem gubieniem samego siebie, zniewoleniem przez pokusę i słabość oraz ucieczką od właściwej człowiekowi godności³⁴. Grzech sprawia, że następuje rozdarcie, w którym człowiek nie panuje nad samym sobą i staje się ofiarą swoich słabości i instynktów³⁵.

Podobnie Benedykt XVI podkreśla, że sprzeciw wobec Boga jest tak naprawdę skierowany przeciw człowiekowi, który przez ten akt neguje siebie, swoje korzenie i prawdę o sobie samym³⁶. Zdaniem papieża, „bez Boga coś się nie zgadza w człowieku”³⁷. Traci on właściwe sobie miejsce, nie potrafi już budować relacji z innymi i nie odnajduje się w stworzonym świecie³⁸.

Grzech jest też zaprzeczeniem własnej wolności i popadnięciem w jego niewolę³⁹. Człowiek trwający w grzechu jest „więźniem swoich słabości”⁴⁰. Ludzkie przewinienia moralne stanowią zawsze próbę wyzwolenia od Stwórcy, której konsekwencją jest uczynienie z siebie niewolnika. Wynika to z faktu, że przez odrzucenie Boga odrzuca się także dążenie do nieskończoności, którą tylko On może ofiarować⁴¹. Jan Paweł II przytacza biblijny obraz Bożego nakazu, w którym Stwórca pozwala korzystać z owoców wszystkich rajszych drzew, oprócz drzewa poznania dobra

³³ Por. ReP 15.

³⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Wezwanie do pokuty i wiary. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (7.03.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 3 (27), s. 8.

³⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Potrzeba umartwienia*, przem. cyt., s. 40.

³⁶ Por. BENEDYKT XVI, *Świat nie jest czymś, co się posiada, by rabować i wykorzystywać. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (6.02.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 3-4 (351) s. 44.

³⁷ Por. BENEDYKT XVI, *Nasza podstawowa decyzja – wierzymy w Boga*, przem. cyt., s. 24.

³⁸ Por. BENEDYKT XVI, *Drogi wiodące do Boga: świat, człowiek, wiara. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (14.11.2012), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 1 (349), s. 40.

³⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Uznanie własnej winy. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (14.03.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 3 (51), s. 27; JAN PAWEŁ II, *Pełne zbawienie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (18.02.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 7 (204), s. 40.

⁴⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Wszyscy potrzebujemy nawrócenia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (24.01.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 3 (151), s. 52.

⁴¹ Por. KONGREGACJA NAUKI WIARY, *Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu*, dok. cyt., 40.

i zła. Zakaz jest kategoryczny, a jego nieprzestrzeganie zagrożone karą śmierci (por. Rdz 2,16-17). Papież, interpretując ten fragment pierwszej księgi Pisma Świętego, naucza, że „władza decydowania o dobru i złu nie należy do człowieka, ale wyłącznie do Boga”⁴². Człowiek jest naprawdę wolny, kiedy rozumie i przyjmuje moralne nakazy Stwórcy. Kiedy jednak je odrzuci, odrzuca Jego miłość i traci Boga, który najlepiej wie, co jest dobre, a co złe⁴³. Grzech to także powtórzenie nieposłuszeństwa pierwszych rodziców, którzy ulegli szatańskiej pokusie szukania szczęścia poza Bogiem. Grzech niszczy ukierunkowanie człowieka na Stwórcę jako ostateczny cel⁴⁴.

Popelniając grzech, pierwszy człowiek oddala się od Boga jako źródła życia i popada w niewolę. Chęć samowystarczalności, która jest tak naprawdę niemożliwa, podszeptami złego ducha pchnęła człowieka do zamknięcia się w sobie i zamknięcia na miłość Stwórcy⁴⁵. Grzech to śmiertelna choroba, która pozbawia człowieka niewinności danej przez Boga, a przysługującej mu przez fakt stworzenia⁴⁶.

Przez grzech człowiek zatracą sens własnego istnienia i prawdę o tym, co kryje się w jego wnętrzu i doprowadza do stanu zwątpienia, a nawet rozpacz⁴⁷. Konsekwencją grzechu, który zrywa przyjaźń z Bogiem, jest utrata nadziei i osamotnienie. Zaprzeczenie podstawowemu pragnieniu i powołaniu człowieka do świętości, czyli do zjednoczenia z Bogiem, uniemożliwia jego urzeczywistnienie się, ponieważ człowiek pozostaje poza stanem łaski i jedności ze Stwórcą⁴⁸. Grzech sprawia, że człowiek staje się obcy i wrogi w relacji z Bogiem, bowiem wybiera działanie przeciw Niemu⁴⁹.

Papież Franciszek podkreśla, że człowiek poddaje się pod panowanie grzechu, kiedy przestaje poddawać się miłości Boga. Taka postawa nie prowadzi do wewnętrznego uzdrowienia, ale skutkuje smutkiem, rozgoryczeniem i samotnością⁵⁰.

⁴² VS 35.

⁴³ Por. Tamże.

⁴⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Duch przekona świat o grzechu. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (28.03.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 3 (27), s. 9.

⁴⁵ Por. BENEDYKT XVI, *„Będą patrzeć na Tego, którego przebili”* (J 19, 37). *Orędzie na Wielki Post 2007 r.* (21.11.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 3 (291), s. 4.

⁴⁶ Por. BENEDYKT XVI, *Brak miłości bliźniego rodzi niesprawiedliwość. Homilia podczas Mszy św. w Środę Popielcową* (17.02.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 5 (322), s. 23.

⁴⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Otwórzcie na oścież drzwi Chrystusowi. Na rozpoczęcie pontyfikatu* (22.10.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, dz. cyt., s. 15.

⁴⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Dzielo miłości Ojca*, przem. cyt., s. 8.

⁴⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Wyznanie grzechów. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (21.03.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 3 (51), s. 28.

⁵⁰ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmeram Kurs über das Forum internum, der von Apostolischen Pönitentiarie veranstaltet wurde*, (12.03.2021), [w:] (Internet, 25.05.2021), <https://www>.

Co więcej, grzech, który nie jest naprawiany i poddawany miłosiernej miłości Boga, może doprowadzić człowieka do zepsucia, które jest gorsze od samego grzechu. Grzech jest czymś, co dotyka człowieka ze względu na jego grzeszną naturę, ale jest leczony przez żal i postanowienie poprawy, a nade wszystko przez pojednanie z Bogiem w sakramencie pokuty. Zepsucie następuje, kiedy grzech wnika w świadomość człowieka i ją obejmuje, kiedy wszystko staje się grzechem. Prowadzi to do zaślepienia, w którym człowiek nie widzi już swojego zła, a nawet postrzega swoje postępowanie jako dobre⁵¹. Wśród następstw zepsucia papież wymienia oszustwa, oszczerstwa i egoizm, które jawią się jako dopuszczalne⁵². Zatem każdy grzech destrukcyjnie wpływa najpierw na grzesznika. Istnieje również niebezpieczeństwo, że może go doprowadzić do stanu zepsucia, co nie pozwala na rozwój chrześcijańskiego życia, do którego konieczna jest spowiedź.

Jan Paweł II nazywa ludzki grzech „alienacją i wydziedziczeniem z człowieczeństwa”. Grzech sprawia, że szczególna godność człowieka, stworzonego na obraz i podobieństwo Boże, zostaje pomniejszona, a nawet odebrana. Kiedy człowiek zatracą się w grzechu, staje się jego niewolnikiem i pomniejsza własne człowieczeństwo. Nie można być w pełni człowiekiem bez osobowego odniesienia do Boga. Zrywając relację przyjaźni ze Stwórcą, człowiek traci Go, tracąc także i siebie⁵³. Grzech jest w pewnym sensie oszpecceniem obrazu Boga, który jest w człowieku⁵⁴.

Również Benedykt XVI, odwołując się do obrazu Stwórcy, który jest w człowieku od stworzenia, przypomina, że powinien on dzięki niemu być zwierciadłem, przez które odbija się światłość samego Boga. Dla opisania rzeczywistości grzechu, w którym człowiek niszczy Boży obraz i odbicie, papież używa porównania do sieci rybackiej, takiej jak sieci Apostołów. Grzech sprawia, że sieć się rozrywa, jest poszarpana i staje się bezużyteczna. Drugi przykład to obraz instrumentu muzycznego. Jeżeli pęknie choćby jedna jego struna, nie ma możliwości poprawnego wydawania dźwięków i pięknej gry. Podobnie dusza człowieka jest jak apostołska sieć rozdarta przez ludzkie niewłaściwe dążenia, lub jak instrument z zerwanymi strunami, który nie zagra Bożej melodii, jaka powinna w nim rozbrzmiewać. Sieć trzeba naprawić, aby

vatican.va/content/francesco/de/speeches/2021/march/documents/papa-francesco_20210312_corso-fo
rointerno.html

⁵¹ Por. FRANCISZEK, *Zepsucie gorsze od grzechu. Msza św. w Domu św. Marty* (3.04.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 5 (392), s. 51.

⁵² Por. GE 165.

⁵³ Por. JAN PAWEŁ II, *Grzech jako alienacja*, przem. cyt., s. 8-9.

⁵⁴ Por. EV 36.

można było łowić ryby. Należy wymienić struny w instrumencie, aby można było poprawnie na nim grać. Benedykt XVI dochodzi do wniosku, że jest to wezwanie do rachunku sumienia i sakramentu pojednania i pokuty, w którym sam Bóg naprawia instrument i sieci, i obdarza pełnią oraz doskonałością, która sprawia, że człowiek jest Jego obrazem i odbiciem Jego chwały⁵⁵. Jeżeli nie dochodzi do ciągłego nawracania się w tym sakramencie, to grzech niszczy grzesznika i nie rozwija on swojego chrześcijańskiego życia. Z tego też powodu człowiek sam nie zdaje sobie sprawy z tego, kim tak naprawdę jest⁵⁶.

Dlatego, jak naucza Jan Paweł II, moralne zło wpływa destrukcyjnie na wszystko na grzesznika, bo uniemożliwia wewnętrzny rozwój życia duchowego i dążenie do chrześcijańskiej doskonałości i życia w przyjaźni z Bogiem⁵⁷. Papież przywołuje nauczanie św. Tomasza, że „o ile przez każdy czyn moralnie dobry człowiek jako człowiek staje się lepszy, o tyle przez każdy czyn moralnie zły człowiek jako człowiek staje się gorszy”⁵⁸. Każdy grzech „niszczy w człowieku to dobro, które jest istotowo ludzkie, ponieważ odbiera człowiekowi to dobro i w ten sposób przywłaszcza go sobie”⁵⁹. Jeżeli człowiek nie wypełnia prorockiego wezwania do rozdzierania serc, a nie szat (por. Jl 2,13), grozi mu „zaskorupienie serca”, przez które grzech staje się czymś normalnym i przejmuje nad nim kontrolę. W takim stanie grzech staje się prawem ludzkiego życia⁶⁰.

Według papieża Franciszka grzech postarza wnętrze człowieka i powoduje „sklerozę serca”, czyli prowadzi do jego zamknięcia, bierności i niedostępności⁶¹. Człowiek o zamkniętym sercu jest zapatrzony w siebie, często błędnie przekonany o swojej sprawiedliwości nie dostrzega już grzechu. Taka zarozumiałość destrukcyjnie wpływa na człowieka, ponieważ zamyka go na Boże przebaczenie⁶². Przeciwną postawą, również negatywnie wpływającą na człowieka, o której naucza Franciszek, jest „pogodzenie się”. Człowiek, mając świadomość, że ciągle wraca do grzechu,

⁵⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Współpraca z Bogiem, który jest z nami*, przem. cyt., s. 10.

⁵⁶ Por. A. L. TRUJILL, *Chleb życia dla zbawienia całego świata*, przem. cyt., s. 46.

⁵⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Zostaliśmy wezwani i konsekrowani dla sakramentu Pojednania. Spotkanie z kapłanami w Lourdes* (15.08.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 7-8 (43-44), s. 8.

⁵⁸ JAN PAWEŁ II, *Grzech jako alienacja*, przem. cyt., s. 9.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Trzeba rozrywać serca, aby nie zaskorupiały w grzechu. Środa Popielcowa. Msza św. w bazylice św. Sabiny* (4.03.1992), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 6 (143), s. 26.

⁶¹ Por. FRANCISZEK, *Grzech postarza. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (8.12.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 1 (399), s. 45.

⁶² Por. FRANCISZEK, *Grzech odgradza od Boga i od braci. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (3.01.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 2 (400), s. 47.

zniechęca się, zgadza się na niego i wyrzeka się miłosierdzia. Kolejną autodestrukcyjną postawę Ojciec Święty określa terminem „nasz grzech”. Tłumaczy, że czasami w obliczu jakiegoś grzechu człowiek nie potrafi wybaczyć sam sobie, dlatego przewiduje, że nie przebaczy mu także Bóg. Ta przeszkoda do przebaczenia istnieje tylko po stronie człowieka, ponieważ Bóg zawsze przebacza temu, kto o to prosi⁶³.

Najgłębszą naturą grzechu jest oderwanie się człowieka od prawdy i wywyższanie własnej wolności ponad nią. Taki stan rzeczy wynika z nieuporządkowanego pragnienia, w którym człowiek sam chce stać się Bogiem i wyzwolić się od Niego. Skutkiem takiej postawy jest dążenie do przyjemności poprzez niszczenie samego siebie. Stanowi to wypaczenie pojęcia Boga. Prawdą jest, że człowiek jest powołany, by „być jak Bóg”. Może to jednak osiągnąć nie przez samowolę, ale przyjmując prawdę i miłość jako cel i zasadę wolności. Każdy grzech jest okłamywaniem siebie i zaprzeczeniem prawdy. Jeżeli człowiek chce być całkowicie niezależny, zaprzecza istnieniu Stwórcy, a przez to zaprzecza samemu sobie⁶⁴. Grzech jest zatem oszukiwaniem samego siebie (por. 1J 1,8)⁶⁵.

Jan Paweł II przypomina fundamentalną sprawę wolności każdej osoby ludzkiej. Wolność jest czymś nieprzekazywalnym i najbardziej indywidualnym. Stąd i grzech jest czynem dokonany przez konkretną osobę, która ponosi za niego odpowiedzialność. Istnieją jednak wewnętrzne i zewnętrzne czynniki, takie jak przymus, uwarunkowania czy wady i przyzwyczajenia, które mogą wpłynąć na wolność człowieka, ograniczając ją, a przez to zmniejszyć odpowiedzialność za popełniony akt⁶⁶. Świadomy i grzeszny czyn skutkuje negatywnie „najpierw i przede wszystkim w samym grzeszniku: w jego relacjach z Bogiem, który jest fundamentem ludzkiego życia; w jego duszy, osłabiając wolę i zaciemniając rozum”⁶⁷. Wszystkie wybory człowieka dokonują się w nim samym, stąd kiedy wybiera zło, wpływa ono destrukcyjnie na jego funkcjonowanie⁶⁸.

Ojciec Święty nawiązuje do nauczania św. Pawła: „Nie czynię bowiem dobra, którego chcę, ale czynię właśnie zło, którego nie chcę. Jeżeli zaś czynię to, czego nie chcę, już nie ja to czynię, ale grzech, który we mnie mieszka” (por. Rz 7, 19-20).

⁶³ Por. FRANCISZEK, *Od łaski wstydu do radości przebaczenia. Homilia podczas Mszy św. w Niedzielę Miłosierdzia Bożego* (8.04.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 5 (402), s. 10.

⁶⁴ Por. KONGREGACJA NAUKI WIARY, *Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu*, dok. cyt., 37-38.

⁶⁵ Por. FRANCISZEK, *Wszyscy potrzebujemy przebaczenia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (10.04.2019), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 4-5 (412), s. 40.

⁶⁶ Por. ReP 16.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Uznanie własnej winy*, przem. cyt., s. 27.

Wywodzi się z tego fragmentu nauka o „panowaniu grzechu”. Grzech jest wykroczeniem nie tylko przeciwko Stwórcy, lecz także przeciwko samemu człowiekowi. Sam grzech jest już karą dla człowieka, bo zrywa przyjaźń z Bogiem. Zło grzesznika, który aktem woli sam oddala się od Stwórcy, nie jest jednak ostateczne. Kiedy człowiek ma jeszcze poczucie grzechu i świadomość alienacji, może uciec się do Bożego miłosierdzia i powrócić do stanu łaski. W przeciwnym wypadku grozi mu zatracenie w moralnym złu i potępienie, czyli piekło, które polega na wiecznym oddzieleniu od Boga⁶⁹. Osłabienie poczucia grzechu jest źródłem zaniedbania praktyki spowiedzi. To z kolei ma związek z utratą wewnętrznej łączności z Bogiem. Gdy zanika w człowieku obecność Boga, to automatycznie zanika także poczucie grzechu. Prowadzi to człowieka do autodestrukcji przez grzech i trwanie w nim⁷⁰.

Jan Paweł II przypomina nauczanie *Katechizmu Kościoła Katolickiego*, że „umrzeć w grzechu śmiertelnym, nie żałując za niego i nie przyjmując miłosiernej miłości Boga, oznacza pozostać z wolnego naszego wyboru na zawsze oddzielonym od Niego. Ten stan ostatecznego samowykluczenia z jedności z Bogiem i świętymi określa się słowem piekło”⁷¹. Jeśli człowiek świadomie i dobrowolnie dokona ostatecznego odrzucenia Boga i ofiarowanego przez Niego przebaczonego miłosierdzia, zamyka się na zawsze na jedność z Nim. Zatem piekło nie jest Bożą karą, ale konsekwencją podejmowanych decyzji, wyboru grzechu zamiast Boga. Dlatego to nie Bóg potępia człowieka, ponieważ On pragnie zbawienia dla każdego, lecz grzesznik własną decyzją pozostaje zamknięty na miłosierdzie. Zatem piekło to zerwanie przyjaźni z Bogiem na zawsze, kiedy człowiek potwierdza swój wybór nawet w obliczu śmierci. Chociaż wieczne potępienie jest możliwe, nie powinno napawać człowieka strachem, ale motywować do życia w wolności Bożych dzieci, czyli w łasce uświęcającej, wysłużonej przez Chrystusa w dziele odkupienia, przez które pokonał szatana⁷². Jan Paweł II przypomina nauczanie zawarte w Ewangelii wg św. Jana: „Bóg nie posłał swojego Syna na świat po to, aby świat potępił, ale po to, by świat został przez niego zbawiony” (J 3,17). Z tej też racji, potępiony będzie tylko taki człowiek, który odrzuci ofiarowane mu zbawienie, a właściwie dokona on samopotępienia⁷³. Albowiem Pan Bóg nikogo nie

⁶⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Grzech jako alienacja*, przem. cyt., s. 9; KKK 1033.

⁷⁰ Por. R. MARTINELLI, *La Confessione*, dz. cyt., s. 16.

⁷¹ KKK 1033; Por. JAN PAWEŁ II, *Piekło jako ostateczne odrzucenie Boga. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (28.07.1999), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 11 (217), s. 30.

⁷² Por. Tamże.

⁷³ Por. JAN PAWEŁ II, *Sąd i miłosierdzie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (7.07.1999), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 9-10 (216), s. 50.

potępia, ale zawsze kocha i zbawia, a potępienie jest wynikiem odrzucenia Jego miłości⁷⁴. Co więcej, „Dla Boga nikt nie jest ostatecznie stracony. Aż do ostatniej chwili Bóg nas szuka”⁷⁵. „(...) Jeśli zamykamy się na miłość Jezusa, sami wydajemy na siebie wyrok”⁷⁶. Dlatego człowiek wierzący nie powinien być nigdy przepelniony lękiem przed Bożym sądem, ale pobudzany do odpowiedzialności za własne zbawienie⁷⁷.

Franciszek przestrzega przed zaprzeczaniem osobistej odpowiedzialności za grzech. Zauważa, że człowiek często doszukuje się zła poza sobą, w drugim człowieku, w społeczeństwie i świecie, obwiniając „innych” za własne grzechy. Nieprzyznanie się do osobistej słabości rodzi narzekanie, smutek, irytację, oschłość, a nade wszystko dystans od Boga⁷⁸.

Jan Paweł II przypomina, że w człowieku toczy się nieustanna duchowa walka i zmaganie. Są one konsekwencją grzechu pierworodnego i osobistych grzechów⁷⁹. Owo wewnętrzne zmaganie jest stawianiem czoła złemu duchowi. Jeżeli człowiek go z Bożą łaską pokona, jest zwycięzcą. Jeśli natomiast podda się szatańskiej pokusie do grzechu, niszczy swoją przyjaźń z Bogiem i pozbawia się stanu łaski. Ta duchowa walka decyduje o jakości życia człowieka⁸⁰.

Z kolei Benedykt XVI zauważa, że owa duchowa walka jest podobna do zmagania Jezusa ze złym duchem, które podejmuje, przebywając czterdzieści dni na pustyni, oraz do walki, którą stoczył w Ogrójcu, odrzucając pokusę niespełnienia Bożej woli i przyjmując ją w całej pełni. Chodzi o walkę z grzechem, który proponuje szatan. Jeśli człowiek przez modlitwę, post i pokutę jej nie podejmuje, poddaje się złemu duchowi, który prowadzi do egoizmu, przemocy, zemsty i nienawiści⁸¹. Bez duchowego zmagania z pokusami złego ducha, człowiek nie uświadamia sobie własnej słabości.

⁷⁴ Por. FRANCISZEK, *Słowo krzyża odpowiedzi na zło. Rozważanie na zakończenie Drogi Krzyżowej w Wielki Piątek* (29.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 38.

⁷⁵ FRANCISZEK, *Dla Boga nikt nie jest ostatecznie stracony. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (4.05.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 6 (383), s. 48

⁷⁶ FRANCISZEK, *Codzienny sąd ostateczny. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (11.12.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1 (358) s. 49.

⁷⁷ Por. BENEDYKT XVI, *Nasza podstawowa decyzja – wierzymy w Boga*, przem. cyt., s. 25.

⁷⁸ Por. FRANCISZEK, *Zło trzeba zwalczać przede wszystkim w sobie. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (29.08.2021), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 8-9 (435), s. 39-40.

⁷⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła*, przem. cyt., s. 6.

⁸⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Aby pokonać szatana. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (9.03.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 4 (252), s. 47.

⁸¹ Por. BENEDYKT XVI, *Na drodze do uroczystości paschalnych. Msza św. w Środę Popielcową* (1.03.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 4 (282), s. 19.

Konsekwencją nieprzyznania się do grzechu jest brak otwarcia na przebaczenie i uwolnienie, które przynosi Chrystus⁸².

Nie bez powodu Pismo Święte nazywa złego ducha „ojcem kłamstwa”, który próbuje wmówić człowiekowi, że podjęcie jakiegoś działania da mu prawdziwe szczęście. Franciszek nazywa diabła „sprzedawcą iluzji”, który nigdy nie spełnia złożonych obietnic. Kiedy człowiek pozytywnie odpowie na szatańską pokusę do grzechu, okazuje się, że jej wypełnienie nie daje szczęścia, ale napełnia smutkiem i pustką. Grzech jest pokładaniem nadziei w tym, co nie przynosi człowiekowi żadnej korzyści, lecz destrukcję⁸³. Człowiek musi przyznać się do grzechu. Kiedy tego nie zrobi, nie dostrzega, że moralne zło, którego się dopuszcza, destrukcyjnie wpływa na niego samego i nie widzi swojej nędzy. Tym samym zamyka się na Boże Miłosierdzie, które urzeczywistnia się jedynie wtedy, kiedy człowiek przyznaje się do grzechu⁸⁴.

Ojciec Święty przywołuje obraz uczyty z przypowieści Pana Jezusa (por. Mt 22,1-14). Zaproszeni zostali wszyscy z „rozstajów dróg”. Warunkiem pozostania na uczcie jest weselna szata. Człowiek, który wszedł bez niej, przyjął zaproszenie, ale nie chciał przyjąć właściwego stroju. Ta szata to miłosierdzie jako niczym niezasłużony dar Boga. Trzeba je przyjąć, to znaczy być otwartym na drogę nawrócenia i odmiany serca. Odrzucenie miłosierdzia jest samowykuczeniem z uczyty Boga. Bez tej łaski człowiek nie może postępować na drodze rozwoju chrześcijańskiego życia. Zatem kiedy człowiek wybiera grzech, zamyka się na łaskę miłosierdzia, którą Bóg nieustannie ofiaruje człowiekowi⁸⁵. Tak więc musi, wsparty Bożą łaską, podejmować duchową walkę. W przeciwnym razie istnieje niebezpieczeństwo, że podda się panowaniu grzechu, który szkodzi najpierw samemu grzesznikowi i nie będzie rozwijał swojego chrześcijańskiego życia.

Jan Paweł II po raz kolejny odwołuje się do biblijnych scen z miłosiernym Ojcem i marnotrawnym synem. Syn trwoniący majątek oprócz pieniędzy traci coś cenniejszego, czyli „godność syna w domu ojca”. Każdy grzech człowieka powoduje,

⁸² Por. BENEDYKT XVI, *Orędzie na Wielki Post 2011 r.* (4.11.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 4 (332), s. 5.

⁸³ Por. FRANCISZEK, *Trzeba mieć wolne serce. Spotkanie z młodzieżą na bulwarze Costanera w Asunción podczas pielgrzymki do Boliwii i Paragwaju* (12.07.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 9 (375), s. 43.

⁸⁴ Por. FRANCISZEK, *Na drodze prostoty ewangelicznej. Nauka rekolekcyjna w bazylice św. Jana na Lateranie podczas Jubileuszu kapłanów i seminarzystów* (2.06.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 6 (383), s. 19.

⁸⁵ Por. FRANCISZEK, *Współczesne rozstaje dróg. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (11.10.2020), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 11 (427), s. 38-39.

że traci się godność dziecka Bożego, miano synostwa⁸⁶. Ojciec Święty naucza, że „grzech człowieka narusza porządek w jego etycznej istocie, co pociąga za sobą konsekwencje natury psychicznej, somatycznej, a nawet kosmicznej”⁸⁷. Kiedy jest mowa o grzechu ciężkim następuje zerwanie życiodajnej więzi łączącej Boga z człowiekiem. To nieposłuszeństwo wobec Stwórcy działa przeciw człowiekowi „z ciemną i potężną, niszczycielską siłą”⁸⁸. Dlatego konsekwencją grzechu ciężkiego jest dla człowieka utrata łaski uświęcającej, bowiem nie może ona współistnieć z ciężkim moralnym przewinieniem⁸⁹. Wraz z utratą łaski, grzech pozbawia człowieka także dóbr wiecznych⁹⁰. Ta negatywna siła grzechu niszczy samego człowieka i nie rozwija jego chrześcijańskiego życia.

Natomiast Benedykt XVI przestrzega, że grzech prowadzi do zatwardziałości i egoizmu, w których człowiek polega na własnych siłach i zasługach⁹¹. Oderwanie od Stwórcy jako konsekwencja ludzkiego grzechu zwodzi człowieka i przywiązuje do stworzenia, w którym pokłada on nadzieję i pragnienie nieskończoności. Ponieważ rzeczy materialne są ograniczone, człowiek poszukuje kolejnych, aby zaspokoić swoje wewnętrzne pragnienia. Takie dążenia nie dadzą mu jednak pokoju i wewnętrznego spełnienia, ponieważ nie wypełnią jego pragnienia nieskończoności, którą może dać tylko Bóg. Źródłem takiego stanu rzeczy jest pycha, prowadząca do pogardy Stwórcy, w której człowiek polega tylko i wyłącznie na sobie i chce być samowystarczalny⁹². Zapatrzenie w siebie, uzależnienie od życiowych burz i niepowodzeń nie pozwala człowiekowi o własnych siłach przedrzeć się przez „życiowe fale”, i podobnie jak Piotr zaczyna tonąć, kiedy idąc do Jezusa boi się silnego wiatru, burzy i fal. Kiedy człowiek ufa sobie zamiast Bogu, nie przeżywa Jego bliskości⁹³. Pokusa samowystarczalności jest konsekwencją grzechu i do niego prowadzi, a przez to nie pogłębia w człowieku Bożego życia, destrukcyjnie wpływając na jego rozwój.

⁸⁶ Por. DiM 5.

⁸⁷ JAN PAWEŁ II, *Sprawiedliwość i miłosierdzie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (1.03.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 3 (39), s. 18.

⁸⁸ Por. ReP 17.

⁸⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła*, przem. cyt., s. 5.

⁹⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty wielkim darem Bożego miłosierdzia. Przesłanie do uczestników kursu zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (22.03.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 6 (184), s. 10.

⁹¹ Por. BENEDYKT XVI, *Bierzcie przykład z tak wielu świętych spowiedników. Do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (7.03.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 4 (302), s. 34.

⁹² Por. KONGREGACJA NAUKI WIARY, *Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu*, dok. cyt., 40.

⁹³ Por. BENEDYKT XVI, *Bóg ratuje nas podczas życiowych burz. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (7.08.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 10-11 (337), s. 52.

Jeżeli ktoś jest świadomy ciężkiej moralnej winy, nie może przystępować do Stołu Pańskiego. Gdyby jednak przyjął Ciało Chrystusa, uczyniłby to niegodnie, popełniając grzech świętokradztwa⁹⁴. Przez grzech człowiek pozbawia sam siebie daru Eucharystii, pokarmu podtrzymującego życie. Grzech ma zawsze autodestrukcyjny charakter, jest wyborem człowieka i opowiedzeniem się za życiem w „nie-łasce”. Nie chodzi tylko o brak łaski uświęcającej, ale przede wszystkim o pogardę wobec własnego człowieczeństwa i zerwanie z sobą samym. Wybór grzechu jest życiem w sprzeczności i wynaturzeniem osoby⁹⁵.

3. Zerwanie więzi z bliźnimi i z Kościołem

Każdy grzech człowieka jest nie tylko zerwaniem przyjaźni łączącej z Bogiem i szkodą wyrządzoną samemu sobie. Moralne zło człowieka nie pozostaje nigdy w sferze prywatnej, stąd nie szkodzi tylko temu, kto go popełnia, ale ma wymiar społeczny, ponieważ szkodzi relacjom człowieka z bliźnimi i ze wspólnotą Kościoła⁹⁶. Jan Paweł II przypomina ewangeliczną perykopę o dwóch synach, którzy oddalają się od Ojca, jednocześnie tworząc przepaść między sobą. Grzech, który zawsze jest zaprzeczeniem miłości, tworzy także podziały między ludźmi⁹⁷. Jego skutkiem jest rozbicie społeczności ludzkiej połączonej pierwotnie nicią przyjaźni⁹⁸. Prawdę tę wyraża Jan Paweł II w następujących słowach: „kto nie uznaje Boga jako Boga, sprzeniewierza się głębokiemu pojęciu człowieka i narusza komunie między ludźmi”⁹⁹.

Dla Benedykta XVI jest rzeczą oczywistą, że grzech, który niszczy komunie z Bogiem, będącą w swojej istocie trynitarną jednością człowieka z Bogiem, niszczy także komunie z braćmi, ponieważ jej źródłem jest jedność z Trójcą, a kiedy ta zostanie zniszczona, nie ma racji bytu komunii międzyludzka¹⁰⁰.

Zdaniem Jana Pawła II, źródła grzechu należy upatrywać w upadku pierwszych rodziców w raju. To ich grzech zburzył harmonie między nimi i sprawił, że zagrożona została naturalna więź wśród ludzi. Od tamtej pory istnieje zagrożenie, że przez

⁹⁴ Por. EdE 36.

⁹⁵ Por. A. F. GARCIA-ARGÜELLES, *Antropologiczny wymiar sakramentu pokuty: radykalne nawrócenie chrześcijanina grzesznika*, „Communio” (2005) nr 2 (146), s.33-34.

⁹⁶ Por. J. PIENKOSZ, *Sakrament pokuty i pojednania jako sakrament uleczenia*, „Studia Teologiczne Biał., Droh., Łom.” 22 (2004), s. 164.

⁹⁷ Por. ReP 10.

⁹⁸ Por. Tamże 15; JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i pojednanie między ludźmi. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (18.05.1983), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 5-6 (41-42), s. 11.

⁹⁹ EV 36.

¹⁰⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Dar komunii*, przem. cyt., s. 36.

osobiste grzechy człowieka zostaje zaburzona jego postawa wobec bliźniego. Taki stan rzeczy sprzeciwia się Bożej woli, ponieważ zostają odczłowieczone relacje między ludźmi¹⁰¹. Także Benedykt XVI potwierdza, że człowiek jest osłabiony przez wewnętrzną siłę – grzech pierworodny, który zakłóca zdolność do komunii z bliźnimi. Ta siła popycha go do zamknięcia się na drugiego człowieka, stawiania siebie ponad nim, albo nawet przeciw niemu. Ojciec Święty diagnozuje grzech egoizmu jako konsekwencję grzechu Adama i Ewy, którzy zwiedzeni szatańską pokusą złamali Boże prawo. Dokonali w ten sposób porzucenia ufności w Miłość na rzecz rywalizacji i podejrzliwości. Od tamtej chwili człowiek zamiast przyjmować dobro i oczekiwać na nie, zagarnia to, co mu się podoba i wydaje się potrzebne. Taki stan rzeczy napawa człowieka niepokojem i niepewnością. Człowiek nie potrafi już budować komunii z bliźnimi¹⁰². Dlatego grzech może być nazwany trądem oszpecającym człowieka i społeczeństwo. Jeśli pycha i egoizm zakorzenia się w człowieku, powodują zobojętnienie, nienawiść i przemoc. Takie grzeszne postawy zaburzają międzyludzkie relacje i więzi, a jeśli nie są leczone miłością Boga, dochodzi do ich zerwania¹⁰³.

Natomiast Franciszek zauważa, że grzech pychy i wyniosłości rodzi w człowieku przekonanie, że jest lepszy od innych oraz że nie potrzebuje przebaczenia. Zamyka to na relację z Bogiem, ale także z bliźnim. Dlatego też Jezus zasiada do stołu z grzesznikami i zaprasza do tego stołu każdego grzesznika bez wyjątku, czyli każdego człowieka, ponieważ wszyscy są grzesznikami. Kiedy ktoś nie uzna własnej słabości i nie przekona się, że potrzebuje przebaczenia, nie zasiądzie razem z Chrystusem do stołu i nie zobaczy w innych ludziach oblicza brata. Człowiek może zgrzeszyć, ale ważne jest, aby uznał swój grzech¹⁰⁴. Niestety, kiedy pojawi się grzech, to on zdaniem Franciszka zawsze: „dzieli wspólnotę braterską” i „sprawia, że wydaje nam się, iż jesteśmy lepsi od innych, pod wpływem grzechu wydaje się nam, że jesteśmy podobni do Boga. A tymczasem przed Bogiem wszyscy jesteśmy grzesznikami i mamy powody, by bić się w piersi (...)”¹⁰⁵. Taka postawa skutkuje także brakiem przebaczenia wobec

¹⁰¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Wymiar nadprzyrodzony związku małżeńskiego. Do członów Trybunału Roty Rzymskiej* (30.01.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 4 (252), s. 48.

¹⁰² Por. BENEDYKT XVI, *Orędzie na Wielki Post 2010 r.* (30.10.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 3-4 (321), s. 4.

¹⁰³ Por. BENEDYKT XVI, *Grzech jest trądem, który oszpeca człowieka i społeczeństwo. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (14.10.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 12 (298), s. 41.

¹⁰⁴ Por. FRANCISZEK, *Przy stole z grzesznikami. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (13.04.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 5 (382), s. 36-37.

¹⁰⁵ FRANCISZEK, *Wszyscy potrzebujemy przebaczenia*, przem. cyt., s. 39.

bliźnich. Nieprzebaczenie rodzi w międzyludzkich relacjach zemstę, złość i urazy. Życie człowieka, który nie potrafi przebaczyć, staje się smutne i nieszczęśliwe¹⁰⁶. Grzech jest zatem zamknięciem się człowieka na Boga, czego skutkiem jest zamknięcie się na drugiego człowieka. Postawa zamknięcia niesie ze sobą destrukcyjne skutki dla relacji z bliźnimi i nie prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia.

Każdy indywidualny grzech człowieka wpływa destrukcyjnie na życie społeczne. Rodzą się podziały między ludźmi, zaczyna panować „kultura śmierci”, a ludzie popadają w konflikty i wojny. Świat, który miał być dla ludzkich relacji rajem, przemienia się niekiedy w piekło na ziemi¹⁰⁷. Dzieje się tak zawsze wtedy, kiedy w relację między Bogiem a człowiekiem wchodzi kłamstwo, a człowiek chce zająć miejsce Stwórcy. Wtedy zostaje zaburzona relacja także z innymi ludźmi. W braku harmonii z Bogiem, bliźni jawi się jako rywal i zagrożenie. Benedykt XVI udowadnia to na przykładzie pierwszych rodziców. Kiedy Adam ulega podszeptom do złego, od razu obwinia o to Ewę. Oboje chowają się przed Bogiem, z którym wcześniej rozmawiają przyjaźnie. Do ludzkich serc dociera zło i nienawiść, skierowane ku bliźnim, a Kain zabija swojego brata Abla¹⁰⁸. Z powodu grzechu człowiek nie potrafi już troszczyć się i opiekować drugim człowiekiem¹⁰⁹. Zbrodnia Kaina to radykalne odrzucenie wezwania do braterstwa, co wynika także z grzechu zazdrości i pogardy wobec Bożego zamysłu. Historia Kaina i Abla jest dla wszystkich nauką ludzkiego braterstwa, które zostaje zerwane, kiedy grzech egoizmu zawładnie człowiekiem. Niszczycielskim skutkiem braku wypełniania powołania do braterstwa są wojny i niesprawiedliwość¹¹⁰. Franciszek zauważa, że kiedy człowiekiem rządzi grzech egoizmu i pychy, chce on posiadać władzę i panować nad wszystkim tak jak Bóg, zaburzeniu ulegają wszystkie relacje, a pojawia się przemoc, niezgoda i kłótnie. Człowiek nie jest już posłuszny Bożemu nakazowi do bycia „stróżem bliźniego”. Zatem być człowiekiem oznacza troszczyć się o drugiego. Grzech powoduje, że ten, który ma być kochany i chroniony, staje się rywalem, z którym się walczy. W każdej formie

¹⁰⁶ Por. MeM 8.

¹⁰⁷ Por. BENEDYKT XVI, *Gdy ludzie żyją w pokoju, ziemia przypomina raj. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (22.07.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 9 (296), s. 56.

¹⁰⁸ Por. BENEDYKT XVI, *Świat nie jest czymś, co się posiada, by rabować i wykorzystywać*, przem. cyt., s. 44-45.

¹⁰⁹ Por. FRANCISZEK, *Nie ulegajmy globalizacji zubożenia. Homilia podczas Mszy św. na stadionie w Salinie. Wizyta na Lampedusie* (8.07.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 8-9 (354), s. 25.

¹¹⁰ Por. FRANCISZEK, *Braterstwo podstawą pokoju i drogą do niego. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 2014 r.* (8.12.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1 (358), s. 5.

przemocy i niesprawiedliwości wobec drugiego człowieka ujawnia się postawa biblijnego bratobójcy Kaina¹¹¹.

Dla zobrazowania procesu, który od zerwania przyjaźni z Bogiem prowadzi wprost do zerwania więzi z bliźnimi, Jan Paweł II przywołuje biblijną historię budowy wieży Babel (por. Rdz 11, 1-9). Ludzie ogarnięci pychą, która jest źródłem wszelkiego grzechu, chcieli zbudować wieżę sięgającą nieba. Chcieli osiągnąć mocy samego Boga. Skutkiem ich poczynań było pomieszanie języków, a w konsekwencji brak jedności. Kiedy człowiek sprzeciwia się Bogu i Jego przykazaniom, powoduje zawsze międzyludzkie rozdarcia i rany, które przebiegają przez rodziny, środowiska pracy oraz przez całe społeczeństwa. Ociec Świąty zauważa, że także we współczesnym świecie istnieje zrywanie więzi z bliźnimi jako konsekwencja grzechu, przypominające sytuację przy budowie wieży Babel. Człowiek zapomina w swoim działaniu, pracy i budowaniu społecznych relacji, że to Bóg jest sprawcą i celem wszystkiego, a pokłada nadzieję w swoich własnych siłach i wytworach pracy¹¹². Każdy człowiek jest stworzony na Boży obraz, a grzech jest jego zniekształceniem najpierw w samym grzeszniku, ale także w bliźnich. Gdzie pojawia się grzech, nie ma komunii ze Stwórcą i drugim człowiekiem, a jej miejsce zajmuje nieufność, obojętność, wrogość i nienawiść¹¹³.

Diagnostując kondycję współczesnego społeczeństwa, Jan Paweł II dostrzega liczne podziały międzyludzkie, które są wynikiem grzechu¹¹⁴. Rozdarcia i rany grzechowe, które przechodzą przez ludzkie serce, są powodem nieporozumień i zaburzeń relacji z bliźnimi¹¹⁵. Rozdźwięki w relacjach międzyludzkich, a nawet zerwanie więzi, zachodzą między poszczególnymi ludźmi i między grupami. Istnieją także podziały na poziomie narodów i państw, które biorą się z grzesznej chęci panowania nad innymi i z braku dialogu w rozwiązywaniu konfliktów. Wśród czynników wpływających na podział Jan Paweł II wymienia: nierówności społeczne, spory ideologiczne i religijne, przeciwstawne interesy ekonomiczne i polityczne. Papież zauważa też niepokojące zjawiska społeczne, które powodują zrywanie więzi z bliźnimi. Jako pierwsze podaje nieprzestrzeganie praw człowieka z najważniejszym prawem do życia. Dalej wymienia wykroczenia przeciw wolności religijnej i wolności

¹¹¹ Por. FRANCISZEK, *Niech uniknie zgiełk oręża! Homilia podczas czuwania na placu św. Piotra z modlitwą o pokój w Syrii* (7.09.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 10 (355) s. 7-8.

¹¹² Por. JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i pojednanie między ludźmi*, przem. cyt., s. 11; ReP 13.

¹¹³ Por. EV 36.

¹¹⁴ Por. ReP 1.

¹¹⁵ Por. DiM 10.

sumienia oraz przeciw prawu do posiadania. Różnego rodzaju dyskryminacja, terroryzm i przemoc, wyścig zbrojeń i niesprawiedliwy podział dóbr to także przyczyny podziałów międzyludzkich. Istnieją także podziały we wspólnocie Kościoła, które są wynikiem niezgodnego z duchem chrześcijańskim funkcjonowania wspólnoty w świecie. Wszystkie te sytuacje wynikają z grzechu, który jest wewnętrzną raną człowieka¹¹⁶.

Gdzie zaczyna królować grzech, tam rodzą się podziały i niesprawiedliwość, ucisk słabszych i biednych przez zamożnych, próby narzucania ideologii przez państwa i środowiska rządzące światem, wojny i wyścig zbrojeń¹¹⁷. Kiedy nie ma właściwego poczucia grzechu, moralne zło staje się czymś normalnym. Jan Paweł II zauważa, że utrata poczucia grzechu powoduje chciwość, brak uczciwości, korupcję, pornografię, przemoc, wykorzystywanie i w końcu zerwanie międzyludzkich relacji, które przez grzech nacechowane są zemstą i wzajemnym oskarżaniem¹¹⁸. Każdy podział, brak jedności czy rozdźwięki w społeczeństwie, mają swój początek w grzechu i odrzuceniu Ewangelii wraz z jej orędziem zbawienia, a ich skutkiem jest zatracanie wrażliwości na wartości moralne¹¹⁹.

Kongregacja Nauki Wiary przypomina, że grzech może doprowadzić człowieka do bałwochwalstwa, polegającego na oddawaniu czci stworzeniu zamiast Bogu. Jest to wypaczenie społecznych relacji, którego skutkiem są: brak równowagi, wewnętrzne konflikty i nieuporządkowane namiętności, a z nich wynikają rodzinne i społeczne konflikty, zamachy na życie drugiego człowieka i cielesna swoboda¹²⁰.

Każda społeczna niesprawiedliwość jest wynikiem osobistych grzechów człowieka, nawet więcej, owocem ich nagromadzenia¹²¹. Jan Paweł II wymienia powodowanie lub popieranie nieprawości, czerpanie z niej korzyści, zaniedbania w przeciwdziałaniu złu jako grzechy, które powodują te niesprawiedliwości i są przyczyną zrywania więzi z bliźnimi¹²². Grzech jest „siłą niszczącą”, ponieważ „niszczy z

¹¹⁶ Por. ReP 2.

¹¹⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Przyjmujecie dar Ducha Świętego, by nieść światu owoce pojednania i pokuty*, przem. cyt., s. 13.

¹¹⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Prowadźcie ludzi po drogach świętości*, przem. cyt., s. 21.

¹¹⁹ Por. RH 14; JAN PAWEŁ II, *Przeciw kulturze śmierci. Msza św. w Agrigento na Sycylii* (9.05.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 7 (154), s. 18.

¹²⁰ Por. KONGREGACJA NAUKI WIARY, *Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu*, dok. cyt., 39.

¹²¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Warunkiem każdej reformy społecznej jest nawrócenie serc. Spotkanie z mieszkańcami faveli Lixao de Sao Pedro w Vitorii* (19.10.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 11 (137), s. 28-39.

¹²² Por. ReP 16.

podstępna i bezlitosna zaciekleścią dobro współzycia między ludźmi i ludzkimi społecznościami”¹²³. Dlatego grzesząc, człowiek rani nie tylko siebie, lecz także i bliźnich.

Można powiedzieć, że każdy grzech posiada wymiar społeczny, tzn. prowadzi do zerwania więzi łączących człowieka z bliźnimi. W niektórych grzechach ten społeczny wymiar jest bardzo widoczny, są to zwłaszcza grzechy przeciw sprawiedliwości, przeciw prawom człowieka, szczególnie prawu do wolności i prawu do życia, oraz przeciw dobru wspólnemu. Za społeczne konsekwencje grzechów odpowiedzialni są przede wszystkim przywódcy państw i rządzący światem, określone grupy społeczne czy narodowe. Nie można jednak, jak podkreśla Jan Paweł II, zatracić indywidualnego znaczenia grzechu. Nigdy nie grzeszą społeczne struktury, ale człowiek ponosi odpowiedzialność za konkretny grzech. Nie można także łagodzić czy negocjować istnienia grzechu osobistego, na rzecz odpowiedzialności i winy zbiorowej¹²⁴.

Jan Paweł II, nauczając o społecznym wymiarze grzechu, zauważa także istnienie grzesznych struktur, które są nagromadzeniem grzechów indywidualnych. Każdy grzech, nawet najbardziej indywidualny, nie pozostaje nigdy szkodą dla jednej osoby, ale wywołuje negatywne skutki wobec innych ludzi, jak i wobec wspólnoty Kościoła oraz wspólnoty ludzkiej w ogóle¹²⁵. Osobisty grzech, choćby najbardziej skryty, pomniejsza także pozytywny wpływ, jaki człowiek mógłby wnieść do duchowego rozwoju społeczeństwa¹²⁶. Istnieją również grzechy wprost skierowane przeciw drugiemu człowiekowi. Są obrazą brata, stąd obrażają też i Boga – to drugi wymiar grzechu społecznego. Grzech osobisty wnika w powołanie do braterstwa, jakie ma wspólnota ludzka, hamując rozwój chrześcijańskiego życia wiary¹²⁷. Carlo Maria Martini zauważa, że grzech indywidualny popełniany jest zawsze przez człowieka żyjącego w konkretnym społeczeństwie i negatywnie wpływa na jego struktury, stąd mówi się czasami o „grzechu strukturalnym”. Z kolei społeczeństwo naznaczone moralnym złem może przyczyniać się do grzechu konkretnego człowieka¹²⁸.

¹²³ JAN PAWEŁ II, *Grzech jako alienacja*, przem. cyt., s. 9.

¹²⁴ Por. ReP 16.

¹²⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Zostaliśmy wezwani i konsekrowani dla sakramentu pojednania*, przem. cyt., s. 8.

¹²⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Przezwyciężyć osobisty grzech i struktury grzechu. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej (25.08.1999)*, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 11 (217), s. 34.

¹²⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Zostaliśmy wezwani i konsekrowani dla sakramentu pojednania*, przem. cyt., s. 8.

¹²⁸ Por. C. M. MARTINI, *Pojednanie i pokuta w posłannictwie Kościoła*, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 10 (46), s. 11.

Jak naucza Jan Paweł II, dzieje się tak, kiedy przez grzechy indywidualne poszczególnych ludzi wytworzy się tzw. „środowisko grzechu”, w którym łatwiej o kolejne osobiste grzechy¹²⁹. Grzech sprawia, że człowiek przestaje być autentycznym świadkiem wobec świata, a jego postępowanie negatywnie wpływa na innych. Kiedy mowa jest o „społecznym grzechu”, nie można rozumieć go w sensie zbiorowej odpowiedzialności, ale jako nagromadzenie grzechów. „Grzech społeczny” jest popełniany przez jakąś większą grupę ludzi, społeczeństw, a nawet narodów. Zawsze jednak jego źródłem jest osobista decyzja człowieka¹³⁰.

Papież Franciszek zwraca uwagę na społeczny wymiar grzechu na przykładzie cudzołożnej kobiety, którą przyprowadzono do Jezusa, chcąc ją ukamienować (por. J 1,8-11). Z jednej strony przychodzili do niej mężczyźni, aby z nią przebywać i grzeszyć. Z drugiej zaś strony, ci, którzy ją przyprowadzili, mieli zamiar ją ukamienować. Wspólnie działali w grzechu nienawiści. Papież porównuje współczesne społeczeństwo, naznaczone grzechem do tych, którzy stawiają ją przed Jezusem. Zauważa, że współcześni ludzie często zachowują się podobnie. Z jednej strony chcą słuchać Jezusa, przychodzą do Niego, ale z drugiej mają chęć „przyłożyć innym”, tzn. potępić ich¹³¹. Kiedy ludzkie serce jest skamieniałe od grzechu i braku miłości, łatwo sięgnąć po prawdziwy kamień i kamienować nim Chrystusa w drugim człowieku¹³². Widać w tym wyraźnie, jak grzech, który wszedł w życie jednego człowieka, oddziałuje na innych, tworząc wspólnotę grzechu, który potępią bliźnich i zaburza międzyludzkie relacje. Grzech społeczny osłabia wrażliwość ludzi na grzech i powoduje podziały we wspólnocie, dlatego nie prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia poszczególnych osób jak i całej społeczności.

Benedykt XVI naucza, że człowiek jest stworzony do udzielania daru z samego siebie. Dawanie siebie uwydatnia przynależność człowieka do Boga. Kiedy jednak zapanuje nad człowiekiem grzech egoizmu, człowiek dochodzi do przekonania, że twórcą swojego życia jest on sam¹³³. Wielu ludzi sądzi dziś, że ma tylko prawa, ale żadnych obowiązków, oprócz tych wobec samego siebie. Zdaniem Jana Pawła II, nie

¹²⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Grzech osobisty*, przem. cyt., s. 8.

¹³⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Przewyciężyć osobisty grzech i struktury grzechu*, przem. cyt., s. 34.

¹³¹ Por. FRANCISZEK, *Oreędziem Jezusa jest miłosierdzie. Msza św. w kościele św. Anny w Watykanie* (17.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 15.

¹³² Por. FRANCISZEK, *Pracownicy zajmujący się ogrodami, sprzątnięciem i wywozem śmieci na Mszy św. u papieża* (22.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 25.

¹³³ Por. CV 34.

można zapomnieć, że „prawa zakładają obowiązki, bez których przegradzają się w samowolę”¹³⁴.

Grzech jako zerwanie więzi z bliźnimi i z Kościołem powoduje w człowieku samotność i życiową pustkę. Rodzi się w nim pokusa samowystarczalności, w której Bóg, Kościół i drugi człowiek są niepotrzebni¹³⁵. Nawet więcej, człowiek, który trwa w grzechu, jest wrogo nastawiony do bliźniego¹³⁶. Taka postawa zamyka go w grzechu pychy i egoizmu. Budowanie relacji międzyludzkich oparte jest wtedy na bezdusznej sprawiedliwości, której miarą mierzy się wszystkie ludzkie poczynania. Nie można przez takie postawy osiągać jedności i braterstwa. Ludzka sprawiedliwość musi być wypełniona miłosierdziem. Brak miłosierdzia skutkuje konfliktami, uciskiem słabszych i występowaniem ludzi przeciw sobie¹³⁷.

Zdaniem Benedykta XVI – skoro każdy grzech zamyka ludzkie serce na Boga, tym samym zamyka je na drugiego człowieka. W grzechu człowiek staje się głuchy na głos Bożej miłości oraz niemy, ponieważ nie słysząc, nie potrafi też rozmawiać językiem miłości z innymi¹³⁸. Grzech człowieka wnosi wraz z sobą do ludzkiego serca także smutek, który zamyka go w sobie samym. Konsekwencją jest egoizm prowadzący do zerwania więzi z innymi¹³⁹. Nie można zapomnieć, że grzechem przeciw relacji z bliźnimi jest także zaniedbanie dobra. Nie wystarczy nie ranić drugiego człowieka, ale należy także szukać okazji do okazywania mu miłości¹⁴⁰. Tym bardziej że życie każdego człowieka jest uzależnione od życia i funkcjonowania innych ludzi. Dzieje się to zarówno w kontekście dobra, jak i grzechu. Stąd wszystkie uczynki człowieka mają społeczny wymiar. I tak, Kościół cierpi, kiedy któryś z jego synów grzeszy, dlatego podejmuje pokutę i błaga o miłosierdzie dla niego¹⁴¹.

¹³⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Encyklika „Pacem in terris” – nieustanne zobowiązanie. Orędzie na XXXVI Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2003 roku* (8.12.2002), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 2 (250), s. 6; CV 43.

¹³⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Kapłan jest narzędziem miłosiernej miłości Boga. Do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarie Apostolską* (16.03.2007), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 6 (294), s. 30; BENEDYKT XVI, *Orędzie na Wielki Post 2010 r.*, przem. cyt., s. 5.

¹³⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Wszyscy potrzebujemy nawrócenia*, przem. cyt., s. 52.

¹³⁷ Por. DiM 14.

¹³⁸ Por. BENEDYKT XVI, *„Effatha” – otwórz się!. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (9.09.2012), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 11 (347), s. 48.

¹³⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Tylko miłość może ocalić od upadku. Przemówienie na placu hiszpańskim* (8.12.2012), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 1 (349), s. 36.

¹⁴⁰ Por. FRANCISZEK, *Grzech odgradza od Boga i od braci*, przem. cyt., s. 47.

¹⁴¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Grzech jako alienacja*, przem. cyt., s. 9; BENEDYKT XVI, *Orędzie na Wielki Post 2012 r.* (3.11.2011), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 3 (341), s. 6.

Jeżeli jednak grzech popełniany jest publicznie, na forum zewnętrznym, Kościół może i powinien podejmować działania przewidziane przez *Kodeks Prawa Kanonicznego* wobec tych, którzy „trwają z uporem w jawnym grzechu ciężkim”¹⁴². Jest to troska wspólnoty o szacunek dla Eucharystii oraz dbanie o porządek.

Mówiąc o społecznym wymiarze grzechu, nie sposób zapomnieć o obowiązku braterskiego upomnienia. Człowiek wierzący ma obowiązek upomnieć grzeszącego bliźniego najpierw w cztery oczy, jeśli to nie przyniesie rezultatu, przy świadkach (por. Mt 18, 15-20). Trzecim momentem upomnienia jest wezwanie wspólnoty, która wzywa grzesznika do nawrócenia. Benedykt XVI naucza, że kiedy jednak człowiek trwa w uporze grzechu, należy mu uświadomić, że on sam oddzielił się od Kościoła¹⁴³. Należy pamiętać, że taki upór człowieka, który nie reaguje na upomnienia wspólnoty, powoduje rozłam i podział oraz osłabienie wspólnoty wiary¹⁴⁴. Grzech człowieka rodzi podziały międzyludzkie oraz jest raną zadaną Mistycznemu Ciału Chrystusa, czyli Kościołowi, dlatego nie przyczynia się do rozwoju chrześcijańskiego życia poszczególnych osób jak i całej wspólnoty.

4. Grzech u źródeł zachwiania ekologicznej równowagi

Stwórca, który postawił człowieka w stworzonym świecie, wzywa go także do życia w harmonii ze środowiskiem, w którym go umieścił. Lucio Brunelli zastanawia się, czy papieże powinni zajmować się kwestią ochrony środowiska i szeroko rozumianej ekologii, czy powinni raczej pozostawić te sprawy specjalistom. Dochodzi do przekonania, że gdyby Kościół nie podejmował nauczania w odniesieniu do degradacji środowiska i zachwiania ekologicznej równowagi, musiałby odpowiedzieć za to w swoim sumieniu. Głos Kościoła w tej sprawie ma być pokorny i apolityczny. Jest konieczny, ponieważ dotyczy spraw człowieka, który jest drogą Kościoła.

Zarówno Jan Paweł II, jak i Benedykt XVI oraz Franciszek podejmują w swoim nauczaniu zagadnienia dotyczące działań człowieka, prowadzących do wyniszczenia środowiska, oraz podejmują próbę wzbudzenia w wiernych konieczności „ekologicznego nawrócenia”¹⁴⁵. Józef Wróbel wykazuje, że u podstaw każdego czynu,

¹⁴² KPK kan. 915.

¹⁴³ Por. BENEDYKT XVI, *Eucharystia źródłem życia i nadziei dla świata. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (4.09.2011), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 12 (338), s. 51.

¹⁴⁴ Por. FRANCISZEK, *Jak upominać brata. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”*, (7.09.2014), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 10 (365), s. 50.

¹⁴⁵ Por. L. BRUNELLI, *Papieże i środowisko. Gdyby Kościół milczał*, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 10 (416), s. 14-17.

który niszczy środowisko naturalne i prowadzi do zachwiania równowagi ekologicznej stoi zawsze grzeszny wybór człowieka, będący skutkiem zaniku wartości moralnych. Znajduje to swoje odzwierciedlenie w nauczaniu papieża¹⁴⁶. Podobnie zauważa Maciej Olczyk, nazywając grzech, który stoi u źródeł braku harmonii człowieka ze światem, „ludzkim pierwiastkiem kryzysu ekologicznego”¹⁴⁷.

Jan Paweł II przypomina, że przed grzechem pierwotnym człowiek żył w harmonii z Bogiem, z drugim człowiekiem, a także ze światem stworzonym. Skutkiem nieposłuszeństwa jest naruszenie owej jedności i popadnięcie w wewnętrzny nieporządek¹⁴⁸. Zaś Franciszek nawiązuje do pytania, jakie Bóg zadaje Adamowi zaraz po popełnieniu przez niego grzechu: „Gdzie jesteś?” (Rdz 3,9). Grzech powoduje, że pierwszy człowiek jest zdezorientowany i zagubiony, ponieważ stracił właściwe sobie miejsce w stworzonym świecie. Adam myśli, że może stać się jak Bóg i panować nad wszystkim. Jednak grzech sprawia, że zaburzeniu ulega harmonia, jaka łączy go z przyrodą, co prowadzi także do zachwiania ekologicznej równowagi świata. Człowiek przestaje troszczyć się i pielęgnować Boże stworzenie¹⁴⁹.

Papież Franciszek na podstawie biblijnych opisów stworzenia naucza, że życie człowieka jest oparte na relacji ze Stwórcą, bliźnimi oraz z przyrodą. Uległy one zerwaniu przez grzech. Spowodował on, że ta harmonia została zerwana, ponieważ człowiekowi brakło pokory, aby uznać siebie za podległe Bogu stworzenie. Człowiek chce zająć Jego miejsce. Od tej chwili nie potrafi on już panować nad ziemią zgodnie z Bożym zamysłem, co powoduje konflikt między nim a środowiskiem naturalnym. Zatem jedną z form wyrażania się grzechu w świecie jest niszczenie środowiska, co prowadzi do zachwiania równowagi ekologicznej¹⁵⁰. Ojciec Święty stwierdza, że człowiek niszczy środowisko, kiedy przestaje żyć jak Boże dziecko. Kiedy grzeszy, dochodzi do błędnego przekonania, że może używać przyrody tak, jak tylko zechce. W stanie grzechu człowiek uważa siebie za boga i pana stworzonego świata. Korzysta z jego zasobów nie tak, jak wskazał Bóg, ale dla własnych korzyści, nie patrząc na szkody, jakie przy tym wyrządza¹⁵¹. Innymi słowy, do zachwiania równowagi

¹⁴⁶ Por. J. WRÓBEL, *Etyczno-społeczne podstawy przesłania encykliki „Laudato si” papieża Franciszka*, „Teologia Dogmatyczna” t. 11 (2016), s. 41.

¹⁴⁷ Por. M. OLCZYK, *Ekologia integralna jako odpowiedź na kryzys społeczno-ekologiczny. Etyczna perspektywa encykliki „Laudato si” papieża Franciszka*, „Teologia Dogmatyczna” 11 (2016), s. 50.

¹⁴⁸ Por. ReP 15.

¹⁴⁹ Por. FRANCISZEK, *Nie ulegajmy globalizacji zubożenia*, przem. cyt., s. 25.

¹⁵⁰ Por. LS 66.

¹⁵¹ Por. FRANCISZEK, *Człowiek nie jest panem stworzenia. Orędzie na Wielki Post 2019 r.* (4.10.2019), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 3 (411), s. 8.

ekologicznej dochodzi, kiedy człowiekowi brakuje odpowiedzialności za przyrodę i szacunku do wpisanej w nią „gramatyki”, nadanej przez Boga i ofiarowanej ludzkości jako dar. Grzechy, które do tego prowadzą, to chciwość, niepohamowana i pyszna chęć władzy, manipulacja stworzeniem i nadmierna eksploatacja¹⁵².

Zdaniem Franciszka, początków zachwiania równowagi ekologicznej należy upatrywać w zerwaniu relacji przyjaźni z Bogiem. Grzech powoduje brak komunii ze Stwórcą oraz narusza harmonię z tym, co otacza człowieka, prowadząc do degradacji i zepsucia stworzonego świata. Kiedy człowiek grzeszy, traci swoje piękno. Rozpoczyna się proces szpecenia przez niego nie tylko siebie, lecz także środowiska. W tym procesie człowiek chce zniewolić świat i podporządkować go swojej tymczasowości i przemijalności. Dramatyczne konsekwencje takiego stanu rzeczy są ciągle widoczne w zachwianiu równowagi ekologicznej świata, u której podstaw leży ludzki grzech pychy i zachłanności¹⁵³. Franciszek porównuje ziemię do siostry i matki. Ziemia protestuje, kiedy człowiek czyni wobec niej zło, wykorzystuje ją i eksploatuje bez ograniczeń, okradając z bogactw. W ludzkim sercu, naznaczonym grzechem, jest przemoc, którą stosuje się wobec wody, powietrza, gleby oraz żywych istot. Ziemia bywa zaniedbana i źle traktowana przez człowieka¹⁵⁴. Zjawiska znamionujące postęp są z jednej strony osiągnięciem człowieka, ale z drugiej przyczyniają się do zachwiania równowagi ekologicznej. U podstaw tego destrukcyjnego działania stoi grzech. Człowiek został obdarzony przez Boga władzą panowania nad ziemią i wszystkim, co zostało stworzone (por. Rdz 1,28).

Jak zaznacza Jan Paweł II, ta władza zwraca się niejednokrotnie przeciw człowiekowi. To, co jest postępem, zdobyczą ludzkiej pomysłowości i przedsiębiorczości, prowadzi do samozniszczenia, samotności, lęku i zagrożenia ze strony wytworów człowieka. Nieodpowiednie wykorzystanie zasobów naturalnych zagraża światu przyrody i prowadzi do oderwania od niego człowieka. Niebezpieczeństwo, o którym naucza papież, bierze się z używania świata przez człowieka, tylko i wyłącznie dla zaspokojenia doraźnych potrzeb używania, bez szerszego spojrzenia na środowisko naturalne. U podstaw takiego sposobu patrzenia są roszczenia człowieka, aby być „bezwzględny eksploratorem”, a nie jak chciał

¹⁵² Por. FRANCISZEK, *Braterstwo podstawą pokoju i drogą do niego*, przem. cyt., s. 9.

¹⁵³ Por. FRANCISZEK, *Świat stworzony nie jest własnością człowieka. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (22.02.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 3-4 (391), s. 38.

¹⁵⁴ Por. LS 1-2.

Stwórca, wielkodusznym i myślącym „panem i stróżem” ziemi¹⁵⁵. Jeśli jedyne granice działania człowieka to te, których ze względów na możliwości techniczne nie jest w stanie przekroczyć, rozpoczyna się degradacja środowiska. Wraz z postępem poszerzają się granice między tym, co człowiek już może zrobić, a czego jeszcze nie. To samo dzieje się na poziomie moralnych wyborów między tym, co dobre, a tym, co złe. Stąd postęp nie może być celem samym w sobie, a jego granice ma wyznaczać Boży zamysł¹⁵⁶. W przeciwnym wypadku działania człowieka doprowadzają do degradacji przyrody i zachwiania równowagi ekologicznej. Tymczasem człowiek nie jest właścicielem świata stworzonego, lecz jedynie jego zarządcą¹⁵⁷.

Brak ekologicznej równowagi świata wynika z zaburzonego porządku moralnego, w którym obraca się człowiek, z pomieszanych priorytetów. Ważniejsze są technika i rzeczy materialne, a nie człowiek ze swoją etyką i duchowością. Zachwianie równowagi bierze się także z postrzegania świata jako takiego, którego celem nie jest rozwój człowieczeństwa, ale produkcja rzeczy, których używa. Prowadzi to do współczesnego niewolnictwa wobec postępu i wytworów ludzkiego rozumu¹⁵⁸. Kongregacja Nauki Wiary zauważa, że człowiek chce stać się „panem przyrody”. Postęp nauki i techniki sprawia, że uwalnia się on od zagrożeń i kataklizmów, które niesie środowisko. Przestrzega jednak, że podporządkowanie przyrody niesie niebezpieczeństwo zniszczenia ludzkiej przyszłości, przez co człowiek jest wrogiem wobec przyszłych pokoleń. Kongregacja nazywa to zjawisko „ślepyim opanowaniem przyrody”¹⁵⁹. Natomiast Benedykt XVI naucza, że stworzony świat został dany człowiekowi jedynie do zarządzania. Jednak człowiek zawłaszcza go dla siebie, chcąc być jego panem i sprawować nad nim władzę bez żadnych ograniczeń. Bóg jawi się jako przeszkoda, dlatego zostaje sprowadzony do pustostłowa czy pobożnej idei, albo zostaje wykluczony z osobistego i publicznego życia¹⁶⁰. Świat bez Boga jest niekompletny, czegoś mu brakuje i coś się w nim nie zgadza¹⁶¹.

¹⁵⁵ Por. RH 15; CA 37.

¹⁵⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Człowiek wobec majestatu i tajemnicy stworzenia. Przesłanie z okazji XXV Mityngu Przyjaźni między Narodami* (6.08.2004), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 10 (267), s. 8.

¹⁵⁷ Por. A. SODANO, *Chrześcijańska wizja środowiska naturalnego i rozwoju*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 11 (147), s. 25.

¹⁵⁸ Por. RH 16.

¹⁵⁹ Por. KONGREGACJA NAUKI WIARY, *Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu*, dok. cyt., 7-11.

¹⁶⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Żyjmy mocą Eucharystii, Homilia z okazji inauguracji Synodu nt. Eucharystii* (2.10.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 1 (279), s. 8.

¹⁶¹ Por. BENEDYKT XVI, *Nasza podstawowa decyzja – wierzymy w Boga*, przem. cyt., s. 24.

Taka postawa wynika z grzesznych zachowań człowieka, wśród których Jan Paweł II wymienia nieumiarkowanie, chciwość oraz niepohamowaną chęć panowania nad przyrodą i korzystania z niej bez żadnych ograniczeń. Wszystkie te ludzkie grzechy są przyczyną zachwiania równowagi ekologicznej¹⁶². Tymczasem ziemia została dana człowiekowi przez Boga, aby ten był jej „rozumnym stróżem”¹⁶³. Jest nim, kiedy traktuje swoje zadanie w poczuciu odpowiedzialności i posłuszeństwie wobec Bożych nakazów¹⁶⁴. Kiedy człowiek troszczy się zgodnie z Bożym zamysłem o świat stworzony, ten obdarza go swoimi naturalnymi dobrodziejstwami. W przeciwnym wypadku przyrodzie grozi zagłada.¹⁶⁵

Jan Paweł II przywołuje biblijny obraz stworzenia i powtarzające się zdanie, wypowiedziane przez Boga, że stworzenia były dobre, a już po powstaniu człowieka, że były bardzo dobre. Bóg wezwał pierwszych rodziców, stworzonych na Jego obraz i podobieństwo, aby panowali nad ziemią, powierzył im stworzony świat, z którym żyli w harmonii. Adam i Ewa sprzeciwili się jednak zamysłowi Stwórcy i przez swój grzech zburzyli harmonię panującą między nimi a całym stworzeniem (por. Rdz 1-3). Czyn prarodziców sprowadził nieporządek i spustoszenie świata przyrody, który odczuwają kolejne pokolenia. Człowiek ma współdziałać ze Stwórcą w doskonaleniu świata, ale przez grzech doprowadza nieustannie do sytuacji, w której na przyrodę spada jego los, czyli brak harmonii. „Cień śmierci” jest udziałem nie tylko człowieka, ale także świata przyrody, który istnieje dla niego¹⁶⁶. Przez grzech człowiek nie pełni właściwej sobie roli współpracownika Boga, ale stawia siebie w Jego miejsce i zamiast mądrze rządzić przyrodą, staje się jej tyranem. Doprowadza w ten sposób do „buntu natury”. Działanie człowieka niszczące naturalne środowisko jest sprzeniewierzeniem się Bożemu zamysłowi odnośnie do sposobu funkcjonowania i rozwijania ziemi¹⁶⁷.

Nie można postrzegać relacji, jaka zachodzi między człowiekiem a stworzonym światem, bez perspektywy Boga. Kiedy człowiek sprzeciwia się Stwórcy, pojawia się

¹⁶² Por. JAN PAWEŁ II, *Chronić środowisko naturalne. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (24.03.1996), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 6 (184), s. 41.

¹⁶³ Por. KONGREGACJA NAUKI WIARY, *Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu*, dok. cyt., 34.

¹⁶⁴ Por. VS 38.

¹⁶⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Troska o przyrodę. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (4.07.1993), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 10 (156), s. 60.

¹⁶⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Pokój z Bogiem Stwórcą. Pokój z całym stworzeniem. Orędzie na XXIII Światowy Dzień Pokoju* (8.12.1989), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 10 (1989) nr 12 bis (119), s. 21; JAN PAWEŁ II, *Piękno tej ziemi woła o zachowanie jej dla przyszłych pokoleń. Homilia podczas Liturgii Słowa w Zamościu* (12.06.1999), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 8 (215), s. 70-71.

¹⁶⁷ Por. CA 37.

nieuporządkowanie, które destrukcyjnie wpływa także na środowisko. Zachwianie równowagi ekologicznej jest zawsze wynikiem moralności niezgodnej z Bożym zamysłem. Człowiek używa i traktuje świat nie tak, jak chce tego Bóg, ale według własnego uznania¹⁶⁸. Konsekwencje takiego traktowania są tragiczne. Albowiem, jak mówi anonimowe powiedzenie, Bóg i ludzie potrafią przebaczyć grzechy, ale nie przebacza ich ziemia. Człowiek grzeszy wobec przyrody, kiedy o nią nie dba i nie ma świadomości, że jego celem jest budowanie sprawiedliwego i solidarnego świata. Jest to ze strony człowieka arogancja i przemoc względem stworzonego świata. Takie zachowania, których podstawą jest grzech, prowadzą do zachwiania równowagi ekologicznej¹⁶⁹.

Według Benedykta XVI kryzys ekologiczny wynika także z zaburzonych relacji między ludźmi, w których nie szanuje się godności osoby i jej prawa do korzystania z naturalnych bogactw zgodnie z Bożym zamysłem. Destrukcja ludzkich relacji bierze się także z egoistycznego wykorzystywania środowiska, do którego nierzadko dochodzi z wykorzystaniem przemocy. Jeśli rozwój sprowadza się wyłącznie do zysku i osiągnięć technicznych, a nie bierze się pod uwagę jego aspektu moralnego i religijnego, prowadzi do powstawania możliwości, które niszczą samego człowieka i stworzony świat, a przez to dochodzi do kryzysu ekologicznego¹⁷⁰.

Jan Paweł II, Benedykt XVI i Franciszek dostrzegają grzech człowieka u źródeł zachwiania ekologicznej równowagi świata, wołają jednocześnie o ekologiczne nawrócenie, którego celem ma być harmonia z Bogiem, drugim człowiekiem i ze światem stworzonym, co prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia. Każdy grzech destrukcyjnie wpływa na chrześcijańskie życie człowieka: na jego relację z samym sobą, z drugim człowiekiem, jak również z Kościołem. Ponadto, moralne zło stoi także u podstaw kryzysu ekologicznego. Przede wszystkim jednak grzech zrywa przyjaźń z Bogiem. Stwórca jednak nie pozostawia człowieka w stanie upadku, ale wychodzi mu naprzeciw, ofiarując mu uzdrowienie i przebaczenie w sakramencie pojednania i pokuty.

¹⁶⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Morze Bałtyckie – wspólne dziedzictwo, wspólna odpowiedzialność. Przesłanie do Patriarchy Bartłomieja I z okazji V sympozjum poświęconego religii, nauce i środowisku* (27.05.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 10 (257), s. 4.

¹⁶⁹ Por. FRANCISZEK, *Paradoks marnotrawstwa i nadmiernej konsumpcji. Przesłanie wideo do uczestników spotkania „Idee Expo 2015”* (7.02.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 3-4 (370), s. 25.

¹⁷⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Osoba ludzka sercem pokoju. Orędzie na XL Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2007 r.* (8.12.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 2 (290), s. 6.

ROZDZIAŁ TRZECI

UZDROWIENICZA ROLA SAKRAMENTU POJEDNANIA I POKUTY

Na szczęście, człowiek popełniając grzech, świadomie i dobrowolnie zrywając więź ze Stwórcą, niszcząc siebie i oddalając się od wspólnoty braci i sióstr, z którymi winien zmierzać do zbawienia, nie jest w stanie zniszczyć Bożego planu miłości. Miłość Boża jest bowiem większa niż grzech. To właśnie z miłości do człowieka Jezus Chrystus w dniu zmartwychwstania ustanawia sakrament pojednania i pokuty. Jego uzdrowieńcza moc, jeśli zostanie przyjęta przez grzesznika, jest w stanie naprawić wszystkie nieprawości, rozdarcia, krzywdy i nieporządki spowodowane przez grzech. I tak, przebaczenie grzechów w sakramencie pokuty jedna na nowo grzesznika z miłosiernym Bogiem (par. 1).

Co więcej, sakramentalne pojednanie przyczynia się do uzdrowienia grzesznika przez pojednanie z samym sobą (par. 2). Poza tym, sakrament pokuty jest źródłem pojednania z bliźnimi, najpierw ze wspólnotą Kościoła, a także stając się przyczyną odnowy życia społecznego (par. 3). Przynosi także realne podstawy do pojednania i życia w harmonii z całym stworzeniem (par. 4).

Nic więc dziwnego, że biorąc pod uwagę tak chwalebne i uzdrowieńcze skutki sakramentu pokuty, współcześni papieże, począwszy od Jana Pawła II do papieża Franciszka, widzą w tym sakramencie zbawienny środek, który może się przyczynić do odrodzenia i rozwoju życia chrześcijańskiego.

1. Sakrament powrotu do przebaczonego i miłosiernego Boga

Sakrament pojednania i pokuty to orędzie obwieszczające miłosierdzie Boga do człowieka, które jest podstawowym środkiem odnowy i rozwoju chrześcijańskiego

życia. Jest to osobowy i wewnętrzny akt powrotu do Ojca¹. Spowiedź jest nieodzownym sposobem, aby chrześcijanie mogli ponownie nawiązać więź przyjaźni z Bogiem, która została zerwana przez ciężki grzech. Jest to powrót do życia w łasce².

Jan Paweł II przypomina, że zarówno teksty psalmów, obwieszczenia proroków jak i cała historia ludu wybranego są przepełnione miłością Stwórcy do człowieka. Swoją pełnię, miłosierdzie, osiąga w Jezusie Chrystusie, który przychodzi jako Baranek Boży, aby zbawić ludzi, okazując im przebaczenie. Zbawiciel przekazuje władzę odpuszczania grzechów apostołom, którzy także podlegają słabości (por. J 20, 22). Zmartwychwstanie Chrystusa otwiera „epokę wielkiego przebaczenia”, którego człowiek dostępuje w Kościele przez sakramenty, a zwłaszcza przez sakrament pojednania i pokuty. Pokój i przebaczenie, które przynosi Zmartwychwstały, to zwycięstwo Bożego miłosierdzia nad grzechem i prześląganie Boskiej sprawiedliwości. Stwórca wzrusza się na widok nędzy grzechu człowieka i ofiaruje mu samego siebie w męce i śmierci Syna. Miłosierdzie to miłość Boga do grzesznego człowieka, która nie zna granic³. Człowiek przystępujący do spowiedzi odnawia swoje życie, a umocniony łaską Bożego miłosierdzia kieruje je ku świętości. Otrzymana łaska umacnia w miłości wobec Stwórcy⁴.

Dlatego też, zdaniem Benedykta XVI, każdy ochrzczony człowiek, o ile popełni grzech śmiertelny, powinien uciekać się do niewyczerpanego źródła miłosiernej miłości Boga, które On ofiaruje grzesznikowi w sakramentalnej spowiedzi. W tym sakramencie człowiek może odzyskać utracony przez grzech pokój i przyjaźń z Bogiem oraz otrzymać siły do walki z grzechem, która jest wpisana w drogę dążenia do chrześcijańskiej doskonałości⁵. Droga ta jest bowiem naznaczona duchowym zmaganiem i koniecznością wyrzeczeń ze strony człowieka. Chociaż jest to bolesny proces, jednak oczyszcza człowieka i prowadzi do przyjaźni i komunii z Bogiem⁶.

Sakrament pokuty jest nazywany za Ojcami Kościoła „drugą deską ratunku po chrzcie” („secunda tabula post naufragium”)⁷. Jan Paweł II tłumaczy, że chodzi o

¹ Por. J. PIENKOSZ, *Sakrament pokuty i pojednania jako sakrament uleczenia*, art. cyt., s. 157.

² Por. J. ORZESZYNA, *Pokuta – sakrament pokuty*, [w:] *Jan Paweł II. Encyklopedia nauczania moralnego*, red. J. NAGÓRNY, K. JEŻYNA, wyd. Polwen, Radom 2005, s. 402.

³ Por. JAN PAWEŁ II, *Ojciec miłosierdzia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”*, (10.04.1994) „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 8 (165), s. 42; JAN PAWEŁ II, *Przebac, a zaznasz pokój*, dok. cyt., s. 6-7.

⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty wielkim darem Bożego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 10.

⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Kapłan jest narzędziem miłosiernej miłości Boga*, przem. cyt., s. 30.

⁶ Por. FRANCISZEK, *Cierpliwość Boga. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (27.09.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 10 (426), s. 31.

⁷ JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła*, przem. cyt., s. 5.

kolejną po chrzcie możliwość uzyskania odpuszczenia grzechów. Zatem, sakramentalne rozgrzeszenie uwalnia od grzechów popełnionych po przyjęciu chrztu i udziela łaski uświęcającej, czyli daru przebaczenia i miłosierdzia Boga⁸. Kiedy człowiek popełni grzech śmiertelny, spowiedź przywraca nadprzyrodzone życie w łasce, natomiast kiedy materią spowiedzi są tylko grzechy powszednie, spowiedź pomnaża łaskę. Stąd sakramentalne rozgrzeszenie jako owoc miłosiernej miłości Boga do człowieka skutecznie prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia⁹.

Aby ukazać wielkość Boga, który okazuje miłosierdzie w sakramencie pojednania i pokuty, Jan Paweł II przywołuje ewangeliczną przypowieść o miłosiernym Ojcu (po. Łk 15, 11-32). Przytacza również słowa Jezusa, który mówi, że „w niebie większa będzie radość z jednego grzesznika, który się nawraca, niż z dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych, którzy nie potrzebują nawrócenia” (Łk 15, 7). A także przybliżyła postać pasterza, który zostawia stado owiec, aby szukać tej jednej, która się zagubiła (por. Łk 15, 4-6). Papież przywołuje też postać celnika, który w świątyni pokornie bije się w piersi, prosząc o zmiłowanie. Odpowiedzią na jego postawę jest usprawiedliwienie (por. Łk 18, 13-14).

Również Benedykt XVI odwołuje się do biblijnych zdarzeń, aby ukazać prawdę, o tym, co dokonuje się w sakramencie pokuty dzięki miłosiernej miłości Jezusa Chrystusa¹⁰. Ojciec Święty nawiązuje do sytuacji, w których Jezus przyjmuje grzeszników i spożywa z nimi posiłki (por. Łk 15, 2), przypomina Jego stwierdzenie: „Człowieku, odpuszczone są ci twoje grzechy” (Łk 5, 20) oraz słowa Jezusa: „Nie potrzebują lekarza zdrowi, ale ci, którzy się źle mają. Nie przyszedłem powołać do nawrócenia sprawiedliwych, ale grzeszników” (Łk 5, 31-32).

Papież Franciszek w przypowieściach, które wygłasza Chrystus, widzi objawienie natury Boga, który jako Ojciec „nigdy się nie poddaje, dopóki nie zwycięży grzechu i odrzucenia współczuciem i miłosierdziem”¹¹. Miłosierdzie Boga nie stoi w sprzeczności z Jego sprawiedliwością, ale wyraża naturę Stwórcy. Bóg wznosi się ponad sprawiedliwość przez swoje przebaczące miłosierdzie¹². Zdaniem papieża: „Gdyby Bóg ograniczył się do sprawiedliwości, przestałby być Bogiem (...)”¹³.

⁸ Por. Tamże, s. 5.

⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament spowiedzi darem miłosierdzia Bożego. Przesłanie do kard. Williama Wakefielda Bauma* (1.04.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 6 (224), s. 6.

¹⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Kapłan jest narzędziem miłosiernej miłości Boga*, przem. cyt., s. 30.

¹¹ MV 9.

¹² Por. Tamże 21.

¹³ Tamże.

Miłosierdzie nie umniejsza sprawiedliwości, ani jej nie zaprzecza. Grzesznik musi odpowiedzieć za swoje zło, ale to nie jest koniec zbawczego wydarzenia, tylko początek nawrócenia, dzięki przebaczeniu i miłości ze strony Boga¹⁴.

Bóg nieustannie wyczekuje powrotu zabląkanego grzesznika, zawsze go przyjmuje i przebacza mu. Każde pojednanie jest darem miłości Stwórcy¹⁵. Bóg jako Ojciec jest wierny swojemu ojcostwu przez to, że kocha mimo wszystko i jest zawsze otwarty, aby na nowo odnaleźć i ocalić człowieczeństwo i godność syna, który stracił je przez swoje czyny. Miłosierna miłość jest tak wielka, że pochyła się nad grzesznikiem niezależnie od wielkości jego grzechu. Dokonuje się to z taką czułością, w której błądzący człowiek nie odczuwa poniżenia, ale dowartościowanie i przekonanie, że nigdy nie przestał być dzieckiem kochającego Ojca¹⁶. Jan Paweł II, inspirując się przypowieścią o synu marnotrawnym, podkreśla, że nawrócenie musi koniecznie posiadać dwa fundamentalne elementy: „wejście w siebie” i „decyzję powrotu do Ojca”. Bez nich nie ma mowy o nawróceniu jako takim i pojednaniu. Zachodzi tu ścisły związek między nawróceniem i sakramentem pojednania, który jest wyraźnym znakiem nawrócenia¹⁷.

Franciszek zauważa, że zbawienie dokonuje się pomimo ludzkich słabości, a nawet przez nie. Bóg przez Ducha Świętego wydobywa je na „światło dzienne”, dokonując tego z czułością, która jest najlepszą formą dotykania tego, co jest grzeszne w człowieku. Wszystko to dokonuje się właśnie w sakramencie pojednania i pokuty, w którym grzesznik doświadcza miłości oraz prawdy, która nie potępia, ale akceptuje i przebacza¹⁸. Papież postrzega to, co dzieje się w sakramencie pokuty, jako uścisk miłosiernego Ojca, który bierze w ramiona powracającego syna¹⁹. Miłość Boga zakłada okazywanie miłosierdzia. Jeżeli ukochał świat naznaczony grzechem i dał mu swojego Syna, nie może nie kochać, nie może udzielać się w inny sposób niż jako miłosierdzie. Jest ono wyrazem nieskończoności Boga, dlatego Stwórca jest zawsze otwarty na przyjęcie grzesznika i udzielenie przebaczenia²⁰.

¹⁴ Por. Tamże.

¹⁵ Por. ReP 5-6.

¹⁶ Por. DiM 6; JAN PAWEŁ II, *Ojciec miłosierdzia. Msza św. w parafii Matki Bożej Różańcowej* (26.03.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 5 (173), s. 24.

¹⁷ Por. K. NYKIEL, *Conversione*, [w:] *Peccato, misericordia, riconciliazione. Dizionario Teologico-Pastorale*, PENITENZIERIA APOSTOLICA, red. M. SODI, K. NYKIEL, N. REALI, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2016, s. 116.

¹⁸ Por. PC 2.

¹⁹ Por. FRANCISZEK, *Zdrowo jest się zawstydzić. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (19.02.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 45-46.

²⁰ Por. DiM 13.

Godna uwagi jest refleksja Benedykta XVI, który nawiązuje do antyfony z nieszporyw rozpoczynających okres Adwentu, w której zawarte są słowa „Bóg przychodzi”. Nie jest to ani czas przeszły, ani przyszły, ale teraźniejszy. Wskazuje na czynność, która nieustannie się dokonuje. Bóg zawsze przychodzi do człowieka i to jest właściwa Jemu cecha²¹. Celem przychodzenia Stwórcy jest bycie w człowieku i z człowiekiem pośród wszystkich jego spraw. Bóg przychodzi także, aby pojednać człowieka ze sobą²². W sakramencie pojednania i pokuty Chrystus spotyka grzesznika na drogach jego życia, podobnie jak spotkał Pawła w drodze do Damaszku. Papież widzi w tej drodze św. Pawła do Damaszku zmierzanie każdego człowieka do spotkania z przebaczącą miłością, co dokonuje się przez sakramentalne rozgrzeszenie²³. Nawrócenie się jest to bądź nagle wydarzenie, jak u wspomnianego św. Pawła pod murami Damaszku, bądź długotrwały proces, jak to na ogół bywa, niemniej jednak jest to podstawowy wymóg, aby móc pójść za Jezusem i żyć Jego życiem²⁴.

Boże miłosierdzie jest poza granicami czasu czy przestrzeni i nieustannie pragnie przebaczać oraz wzywa do nawrócenia²⁵. Według Jana Pawła II, otwarcie się człowieka na miłosierną miłość Boga nie jest zgodą na grzech, ale chęcią nowego życia²⁶. Przyznanie się przed Stwórcą do własnej słabości i nędzy pokazuje człowiekowi prawdę o nim samym jako człowieku oraz pozwala doświadczyć sprawiedliwości przepełnionej miłością. Stąd doświadczenie spowiedzi ma człowieka podnieść na duchu i wlać nadzieję na lepszą przyszłość²⁷.

W opinii Benedykta XVI biblijne przypowieści, w których pasterz wychodzi na poszukiwania zagubionej owcy, kobieta, która szuka drachmy i w końcu ojciec wychodzący na spotkanie powracającego syna, pokazują działanie Boga, który w Jezusie Chrystusie poszukuje błądzącego grzesznika²⁸. Godne zauważenia jest to, że od kiedy Jezus opowiedział historię marnotrawnego syna i miłosiernego Ojca, człowiek zna Boga i wie, że jest stworzony z miłości i dla miłości, wie, że Ojciec cierpi, kiedy

²¹ Por. BENEDYKT XVI, *Bóg przychodzi, aby nas wyzwolić od zła i śmierci. Nieszpory I Niedzieli Adwentu* (2.12.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 2 (290), s. 32.

²² Por. BENEDYKT XVI, *Bóg puka do drzwi naszych serc. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (3.12.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 2 (290), s. 33.

²³ Por. BENEDYKT XVI, *Kapłan jest narzędziem miłosiernej miłości Boga*, przem. cyt., s. 30.

²⁴ Por. B. MERRIMAN, *Conversione* [w:] *Dizionario di mistica*, red. L. BORRIELLO, E. CARUANA, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1998, s. 351.

²⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament spowiedzi darem miłosierdzia Bożego*, przem. cyt., s. 6.

²⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Ojciec miłosierdzia* (10.04.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 8 (165), s. 42.

²⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty wielkim darem Bożego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 10.

²⁸ Por. DCE 12.

człowiek się gubi, a kiedy się znajduje, ma powód do radości i świętowania. Bóg nigdy nie cofa swojej wierności, mimo niewierności ze strony człowieka, ale zawsze czeka, szuka, przebacza i wzywa do siebie²⁹. Chrystus w każdym spotkaniu z grzesznikiem potępia grzech, ale nie grzesznika, którego chce ratować przez pojednanie z Bogiem³⁰.

Znamienne jest to, że ojciec z przypowieści o marnotrawnym synu nigdy o nim nie zapomniał, ale zawsze nosi go w swoim sercu, codziennie czeka i tęskni, a kiedy syn powraca, ojciec widzi go z daleka i wychodzi mu na spotkanie. Taki jest też Pan Bóg wobec każdego grzesznika. Nigdy się nie zniechęca. Cierpliwość Boga jest jakby Jego dialogiem ze słabością ludzką, który wzbudza nadzieję i dodaje odwagi do powrotu. Papież Franciszek zaznacza, że ten proces dzieje się za każdym razem, kiedy człowiek przystępuje do sakramentów. Szczególnie wyraża to sakrament pojednania i pokuty jako źródło cierpliwości, przebaczenia i miłosierdzia Boga Ojca³¹. Bogu zależy przede wszystkim na tym, aby człowiek znalazł się na drodze zbawienia. Pouczenie pod tym względem znajduje się w *Liście św. Pawła do Rzymian*, gdzie Apostoł napomina wiernych, aby nie gardzili „bogactwem dobroci, cierpliwości i wielkoduszności” Boga, gdyż tą drogą pragnie On „przywieść ich do nawrócenia” (Rz 2, 4)³². Nieustanne powracanie grzesznika na drogę zbawienia jest powrotem do zerwanej przez grzech przyjaźni z Bogiem. Dokonuje się to przez sakrament pojednania i pokuty i prowadzi do nieustannego rozwoju chrześcijańskiego życia.

Natomiast Jan Paweł II zauważa, że sytuacja materialna, w której znalazł się marnotrawny syn, poskutkowała refleksją, że odejście od ojca było grzechem i utraceniem własnej godności. Na pierwszy rzut oka wydawać by się mogło, że powrót do Ojca jest skutkiem zewnętrznej sytuacji, w którą popadł syn. Towarzyszy tu jednak głębsza refleksja, przez którą marnotrawny syn dochodzi do przekonania, że nie może już rościć sobie prawa do bycia synem, a ewentualnie najemnikiem. Mimo wstydu i upokorzenia jest świadomy, że ze sprawiedliwości nie należy mu się nic więcej, bo

²⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Miłosierny Ojciec nigdy nie przestaje nas kochać. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (14.03.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 5 (322), s. 57.

³⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Bądźmy bezkompromisowi wobec grzechu, ale wyrozumiali dla ludzi. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (21.03.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 5 (322), s. 58.

³¹ Por. FRANCISZEK, *Bóg czeka na nas cierpliwie. Ingres do katedry na Lateranie* (7.04.2013), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 50; FRANCISZEK, *Cierpliwość Boga. Msza św. w Domu św. Marty* (25.03.2013), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 6 (353), s. 4-5; FRANCISZEK, *Ojciec zawsze czeka na nasze nawrócenie. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (6.03.2016), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 3-4 (381), s. 57-58.

³² Por. J. GRANADOS, *Poniamo al centro, con convinzione il Sacramento della Riconciliazione*, [w:] *Misericordiae Vultus, PENITENZIERIA APOSTOLICA* red. K. NYKIEL, A. SARACO, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2016, s. 83.

zmarnotrawił synowską godność³³. Dlatego uznanie przed Bogiem własnego grzechu jest konieczne do właściwego i owocnego rozwoju chrześcijańskiego życia. Doskonale ilustruje to przypadek marnotrawnego syna, który zna swój grzech i pragnie go wyznać swemu ojcu, ale nie tylko ojcu, lecz także Bogu, gdyż mówi: „Ojcze, zgrzeszyłem przeciw Niebu i wobec ciebie” (Łk 15, 21). On wie, gdzie znajduje się „obraza”, spowodowana tym grzechem. Wprawdzie roztrwonił otrzymane dziedzictwo rodzinne, ale nie tutaj tkwi punkt ciężkości tejże „obrazy”. Marnotrawny syn obraził swojego ojca, porzucając swą godność bycia jego synem, mniemając, że już nie należy do niego, że jest w pełni niezależny od niego. To odrzucenie ojca i to błędne mniemanie o sobie, skonkretyzowały się tak, że opuścił rodzinny dom. Toteż w znaczeniu biblijnym "grzech" jest rozumiany jako oddalenie się od Boga, a nawrócenie jako powrót do Niego³⁴.

Dlatego, jak naucza Jan Paweł II, ojciec ofiaruje marnotrawnemu synowi przebaczenie. Ojciec Święty zauważa, że rodzic nie wysłuchuje nawet do końca tego, co syn ma do powiedzenia, ponieważ już mu przebaczył. Tak samo dzieje się z każdym grzesznikiem, który wraca do Boga przez sakrament pojednania i pokuty. Doznaje przebaczenia i miłosierdzia, które wzbudza wewnętrzną radość, leczy zranienia i utwierdza w miłości oraz odnawia przyjaźń z Bogiem Ojcem³⁵. W sytuacji marnotrawnego syna wielu ludzi może odnaleźć swoją drogę do Boga. Po doświadczeniu grzechu, powrót do ojca wiedzie przez rachunek sumienia, żal i postanowienie, aby nie grzeszyć więcej. Te elementy znajdują swoje miejsce w strukturze przygotowania i sprawowania sakramentu pojednania i pokuty. Pozwalają zobaczyć grzesznikowi jego nędzę i prowadzą, przy wsparciu łaski, w ramiona miłosiernego Ojca, który daje przebaczenie³⁶.

Kolejną sceną z Ewangelii, którą posługuje się Jan Paweł II dla zobrazowania przebaczenia i miłosierdzia Boga w sakramencie pojednania i pokuty, jest nawrócenie Zacheusza (por. Łk 19, 1-10). Papież zaznacza, że żadne spotkanie Jezusa z grzesznikiem nie jest przypadkowe. Podobnie dzieje się z Zacheuszem. Wydaje się, że jego wyjście na sykomorę motywowane jest ludzką ciekawością. Jednak jest to działanie uprzedzającej łaski miłosierdzia. Jezus patrzy w górę, w kierunku Zacheusza,

³³ Por. DiM 5.

³⁴ Por. N. REALI, *Peccato*, [w:] *Peccato, misericordia, riconciliazione. Dizionario Teologico-Pastorale*, dz. cyt., s. 279-280.

³⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Przebacz, a zaznasz pokoju*, przem. cyt., s. 6-7.

³⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Czas nawrócenia*, przem. cyt., s. 38.

nakazuje mu zejść z drzewa, aby mógł pójść do jego domu. Spojrzenie Jezusa na Zacheusza jest spojrzeniem na każdego penitenta, który przychodzi, prosząc o rozgrzeszenie. Chociaż czasami spowiedź jest powierzchowna, a penitent bywa nieprzygotowany, może być to moment uzdrawiającego spotkania, podobnie jak Jezusa z Zacheuszem przy sykomorze. Jezus zwraca się do niego po imieniu, jak do każdego grzesznika, chcąc wejść w jego dom i życie z łaską przebaczenia i miłosierdzia. Przesłanie, które opisuje Ewangelista Łukasz, ukazuje łagodność, delikatność i serdeczność Boga Ojca, a nade wszystko Jego osobistą relację do człowieka. Zacheusz zgadza się tylko na uwolnienie serca od grzechu egoizmu i niesprawiedliwości, a jego dom jest miejscem ukazania się miłosierdzia. Ten sam proces zachodzi podczas sprawowania sakramentalnej pokuty. To nie grzesznik wysługuje sobie miłosierdzie, ale ono samo prowadzi go do nawrócenia. Zanim grzesznik zacznie kroczyć do Boga, to wcześniej On wchodzi do ludzkiego życia³⁷. Jan Paweł II podkreśla, że całe ewangeliczne orędzie jest Dobrą Nowiną o tym, że Bóg w swoim Synu ofiaruje człowiekowi miłosierną miłość, która zdolna jest przebaczyć każdy grzech i prowadzi człowieka do wyzwolenia, radości i pełni życia³⁸.

Benedykt XVI także nawiązuje do spotkania Jezusa z Zacheuszem. Zauważa, na jego przykładzie, że Bóg nie wyklucza nikogo, nie daje się wplątać w ludzkie uwarunkowania. Zacheusz jest znienawidzony przez wszystkich za to, co robi. Gest Jezusa wobec niego jest dla ludzi skandalem. Ale Zbawiciel widzi w każdym grzeszniku nieśmiertelną duszę, która potrzebuje przebaczenia i zbawienia. Misja Jezusa w sposób szczególny obejmuje tych, którzy po ludzku są straceni i przegrani lub za takich się uważają. Zachowanie Jezusa jest wyrazem miłosierdzia, które wprawdzie nie neguje grzechu, ale zarazem pragnie dać grzesznikowi pojednanie³⁹.

Nic więc dziwnego, że w opinii papieża Franciszka miłosierdzie „zawsze przesadza i jest nadmierne”. Chrystus podnosi swoim miłosierdziem wszystkich, którzy do niego przychodzą. Grzesznik jest w spowiedzi podnoszony, przechodzi od wykluczenia do całkowitego włączenia⁴⁰. Dlatego papież naucza, że miłosierdzie jako centralny rys wiary chrześcijańskiej jest ostateczną decyzją Boga w sprawie zbawienia każdego człowieka. Ta decyzja została przypieczętowana Krwią Chrystusa, dlatego

³⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2002 r.* (18.03.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 5 (243), s. 7-8.

³⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Modlitwa, post, jałmużna*, przem. cyt., s. 42.

³⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Jezus zawsze daje możliwość nawrócenia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (31.10.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 12 (328), s. 52.

⁴⁰ Por. FRANCISZEK, *Na drodze prostoty ewangelicznej*, przem. cyt., s. 21.

miłosierdzie, jako niezasłużony niczym dar, jest okazywane wszystkim, którzy o nie proszą. Bóg jako najlepszy Ojciec chętnie go udziela, szczególnie tym, którzy przez grzech pobłądzili na drogach życia, ale chcą powrotu do Niego. Sakrament pojednania i pokuty jest pewną drogą do uzyskania miłosierdzia i spotkania z kochającym Ojcem. Otrzymałe miłosierdzie daje skruszonemu grzesznikowi pewność „Bożej niepamięci” to znaczy odpuszczenia i zmazania wszystkich grzechów⁴¹. Papież ilustruje spotkanie z grzesznikiem ewangelicznym przykładem cudzołożnej kobiety (por. J 8,11): „Zapomina, całuje cię, bierze w ramiona i mówi tylko: I Ja ciebie nie potępiam. Idź i odtąd już nie grzesz!”⁴². W słowach Chrystusa nie ma żadnej pogardy i potępienia. Jest tylko miłosierna miłość, która wzywa do nawrócenia⁴³.

Także Benedykt XVI w swoim nauczaniu na temat sakramentu pojednania i pokuty przywołuje ewangeliczną scenę spotkania Pana Jezusa z jawnogrzesznicą. Motywem odpuszczenia jej grzechów jest miłość. Ponieważ ta kobieta bardzo miłuje, doznaje przebaczenia (por. Łk 7, 36-50). Niezależnie od wielkości i rodzaju grzechu, jeśli człowiek pokornie prosi o przebaczenie, przez pośrednictwo kapłana w sakramencie pojednania i pokuty otrzymuje tę łaskę. Ojciec Święty zaznacza, że centralnym punktem spowiedzi jest Boże miłosierdzie, przewyższające ludzkie grzechy⁴⁴. Działanie Boga nie polega na akceptacji grzechu. Stwórca przeciwstawia się moralnemu złu, ale jednocześnie ratuje grzesznika, ponieważ ze swojej natury jest miłością, wiernością i sprawiedliwością i nie chce zguby grzesznego człowieka, ale jego zbawienia⁴⁵.

Warto zapamiętać, że chrześcijański wymiar przebaczenia, którego udziela Bóg w Jezusie Chrystusie, nie polega na tolerancji, zapomnieniu lub zanegowaniu zła i grzechu⁴⁶. W opinii Jana Pawła II, „Bóg nie przebacza zła, ale przebacza człowiekowi i uczy nas odróżniać sam zły czyn, który jako taki zasługuje na potępienie, od człowieka, który go popełnił, a któremu On daje możliwość przemiany”⁴⁷. Warto podkreślić, że Jezus, kiedy spotyka się z grzesznikami, nie potępia ich, ale nakazuje, aby więcej nie

⁴¹ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer an einem von der Apostolischen Pönitentiarie veranstalteten Kurs über das „Forum internum”*, (4.03.2016), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/march/documents/papafrancesco_20160304_corso-penitenz-ieria-apostolica.html

⁴² FRANCISZEK, *Orędziem Jezusa jest miłosierdzie*, przem. cyt., s. 15.

⁴³ Por. Tamże.

⁴⁴ Por. BENEDYKT XVI, *Bierzcie przykład z tak wielu świętych spowiedników*, przem. cyt., s. 34.

⁴⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Najcięższą niewolą jest grzech*, przem. cyt., s. 38.

⁴⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Chrześcijańskie przebaczenie. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (29.03.1998), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 7 (204), s. 48.

⁴⁷ Tamże.

grzeszyli. Dlatego nie należy stawiać znaku równości między grzechem a grzesznikiem. Boża ekonomia, potępiająca zło, a nie człowieka, jest otwarciem drogi do odkupienia⁴⁸.

Boże Miłosierdzie nie zawiesza przykazań i całego prawa moralnego. Jezus jest jednoznaczny w moralnej ocenie – dobro jest dobrem, a zło jest złem. Papież Benedykt XVI zaznacza, że miłosierdzie nie zmienia pojęcia grzechu. Grzech zostaje spalony w ogniu miłosiernej miłości. Odpowiedzią człowieka na Boże działanie jest skrucha, chęć poprawy i uznanie Bożego prawa⁴⁹. To wszystko dokonuje się w sakramencie pojednania i pokuty. Proszący o przebaczenie grzesznik otrzymuje je i jest zobowiązany, nie powracać do swojego grzechu. Bez wątpienia, tak przeżywany sakrament pokuty prowadzi człowieka do rozwoju chrześcijańskiego życia.

Radość ta wyrażona jest zarówno w radości ojca z powrotu marnotrawnego syna, jak i w radości pasterza, który znajduje zagubioną owcę, czy też w radości kobiety znajdującej zgubioną monetę, a każdy grzeszny człowiek, któremu przebaczone, jest jak syn, owca czy moneta. Franciszek zaznacza, że nie jest to pobłażliwość, ale siła, która chroni człowieka przed „rakiem” grzechu i zła⁵⁰. Sakrament pokuty przywraca niewinność, którą człowiek otrzymał na chrzcie, a utracił przez grzech, to znaczy przywraca pełną komunię z Bogiem⁵¹. Dlatego nieustannie płynie w stronę człowieka wezwanie do nawrócenia, które polega na powrocie z dziecięcą ufnością do Boga Ojca. Te powroty rozwijają chrześcijańskie życie człowieka. Dlatego Benedykt XVI zachęca aby człowiek nie wahał się odzyskiwać utraconej przez grzech przyjaźni ze Stwórcą. W spotkaniu z Panem człowiek doznaje radości, która płynie z otrzymanego przebaczenia, a jest to tak naprawdę radość zbawienia. Albowiem tylko Chrystus potrafi przemienić grzech w wylanie łaski⁵².

Także Franciszek naucza, że otrzymane od Boga miłosierdzie zawsze przynosi człowiekowi radość, ponieważ otwiera na nowe życie, a źródłem tej radości jest miłość

⁴⁸ Por. Tamże.

⁴⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Życie Franciszka było wielkim aktem miłości. Homilia podczas Mszy św. w Asyżu* (17.06.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 7-8 (295), s. 30.

⁵⁰ Por. FRANCISZEK, *Moc miłosierdzia zbawia świat. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (15.09.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 11 (356), s. 56; FRANCISZEK, *Przystępując do spowiedzi, przyjmujemy miłość Boga, która wymazuje grzech. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (15.09.2019), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 10 (416), s. 35.

⁵¹ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer des 30. Kurses für Beichtväter, den die Apostolische Pönitentiarie organisiert* (29.03.2019), [w:] (Internet, 14.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2019/march/documents/papa-francesco_20190329_penitenzieria-apostolica.html

⁵² Por. BENEDYKT XVI, *Człowiek współczesny potrzebuje wewnętrznej odnowy*, przem. cyt., s. 44-45.

samego Stwórcy⁵³. To człowiek męczy się proszeniem o przebaczenie, ale Pan Bóg nigdy nie męczy się przebaczaniem, nawet gdy po krótkim czasie człowiek wraca z takimi samymi grzechami. Bóg jest cierpliwy wobec grzesznika, ponieważ go rozumie i nieustannie wyczekuje z sercem gotowym do przebaczenia⁵⁴. Papież nazywa cierpliwość stylem Boga, w przeciwieństwie do niecierpliwości człowieka. Wynika ona z miłości, przez którą Stwórca rozumie, ufa, nie pozostawia w samotności, nie zamyka dróg do spotkania i potrafi przebaczać. Bóg jako Ojciec nigdy nie jest daleko i zawsze przyjmuje, kiedy człowiek do Niego powraca⁵⁵. Przebaczenie, które człowiek otrzymuje, jest najwspanialszym wyrazem miłości Boga Ojca. Wszystkie grzechy, które człowiek ze skruchą zawiera miłosierdziu, są włączane w uścisk przebaczenia. Ze strony Boga jest to działanie zupełnie bezinteresowne, bezwarunkowe i niezasłużone. Wynika z Jego miłości⁵⁶. Franciszek przypomina, że to wszystko dokonuje się w sakramencie pojednania i pokuty. Bóg pokonuje ludzki grzech, zapomina o nim, wymazuje zło, odnawia człowieka wewnętrznie oraz prowadzi go do radości z otrzymanego przebaczenia. Oznacza to, że kiedy grzesznik ucieka się do Boga, grzech nigdy nie ma ostatniego słowa⁵⁷.

Przyznanie się do grzechu jest warunkiem otrzymania łaski, która jest owocem Odkupienia dokonanego przez Chrystusa i otwiera na Boga i na Jego ojcostwo⁵⁸. Dlatego ze strony człowieka wymagany jest wolny akt woli, która poruszona natchnieniem Ducha Świętego ofiaruje się miłosiernej miłości Boga, przyjmując dar przebaczenia i pojednania⁵⁹. Jan Paweł II nazywa Boga szczodrym i rozrzutnym w dawaniu miłości, ponieważ przebacza marnotrawnym synom ich przewinienia. Wskazuje, że człowiek musi jednak zobaczyć swoje grzechowe marnotrawstwo i wyrazić chęć powrotu w ramiona miłosiernego Ojca⁶⁰. Duch Święty jest wewnętrznym światłem, które wzywa i prowadzi do wyznania grzechów. Daje On pewność, że każdy

⁵³ Por. MeM 3.

⁵⁴ Por. FRANCISZEK, *Orędziem Jezusa jest miłosierdzie*, przem. cyt., s. 15; FRANCISZEK, *Bóg nigdy nie przestaje nam przebaczać. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (17.03.2013), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 16-17; FRANCISZEK, *Moc miłosierdzia zbawia świat*, przem. cyt., s. 56; FRANCISZEK, *Cenny dar łez. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (12.02.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 4 (421), s. 13.

⁵⁵ Por. FRANCISZEK, *Bóg czeka na nas cierpliwie*, przem. cyt., s. 50.

⁵⁶ Por. MeM 2.

⁵⁷ Por. FRANCISZEK, *Przystępując do spowiedzi, przyjmujemy miłość Boga, która wymazuje grzech*, przem. cyt., s. 35-36.

⁵⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Modlitwą i miłością odpowiadamy na gwałt. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (16.03.1980), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 1 (1980) nr 3, s. 6.

⁵⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Sprawiedliwość i miłosierdzie*, przem. cyt., s. 18.

⁶⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Ojciec miłosierdzia*, (26.03.1995), przem. cyt., s. 24.

grzesznik może dostąpić pojednania⁶¹. Skoro grzech jest zerwaniem przyjaźni z Bogiem, to jego wyznanie usposabia do przyjęcia przebaczenia i miłosierdzia⁶².

Jan Paweł II tłumaczy także, co oznacza, że Duch Święty przekonuje świat o grzechu. Z jednej strony pokazuje zło, którego człowiek się dopuścił. Z drugiej jednak strony nie chce On przez swoje działanie potępiać i oskarżać człowieka, ale ofiaruje mu natchnienie i łaskę do oczyszczenia, wyzwolenia i nawrócenia. Chce pokazać, że każdy grzech może być przebaczony, a człowiek może odzyskać poczucie Bożego dziecięctwa⁶³. Przebaczenie i miłosierdzie Ojca ofiarowane w sakramencie pojednania i pokuty zakłada zatem aktywną rolę człowieka. Nie jest to tylko bierne przyjęcie jakiegoś rytu, ale wzywa do nawrócenia, czyli podjęcia, we współpracy z łaską Bożą, pracy nad sobą, wyznanie grzechów i wołanie o pojednanie⁶⁴. Prawdziwe nawrócenie nie oznacza jedynie rezygnacji z grzechu, ale zakłada także obranie przykazań jako stylu życia. Doświadczenie miłosierdzia w sakramencie pojednania i pokuty wzywa człowieka, aby trwał w miłości Boga, która stanowi istotę moralnego życia⁶⁵. Każda spowiedź usposabia pojednanego grzesznika do odważnego kroczenia drogami nawrócenia i wewnętrznej czystości⁶⁶. Tak rozumiana i przeżywana spowiedź prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia.

Komunia z Bogiem jest możliwa, kiedy człowiek ma „nieskalane ręce i czyste serce” (Ps 24, 3-4). W zjednoczeniu człowiek kontempluje oblicze Chrystusa, co pozwala znajdować w Nim oblicze bliźnich. „Nieskalane ręce” to według Benedykta XVI zwycięstwo miłości nad egoizmem, zwątpieniem i kłamstwem. „Czyste serce” natomiast jest zachwycone Bogiem, nosi w sobie Jego odbicie⁶⁷. Zjednoczenie z Bogiem, które daje człowiekowi „nieskalane ręce i czyste serce” dokonuje się w sakramencie pojednania i pokuty. To w nim człowiek na nowo upodabnia się do Chrystusa przez dar przebaczenia i miłosierdzia, a dzięki temu rozwija swoje

⁶¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Dar Ducha Świętego. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (25.05.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 5-6 (41-42), s. 11.

⁶² Por. JAN PAWEŁ II, *Czas nawrócenia*, przem. cyt., s. 38.

⁶³ Por. JAN PAWEŁ II, *Potrzeba odnowy moralnej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (22.05.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 6 (133), s. 65; JAN PAWEŁ II, *Zawierzam cały świat Bożemu miłosierdziu*, przem. cyt., s. 17.

⁶⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Pokuta w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej. Przemówienie podczas audiencji generalnej* (15.04.1992), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 6 (143), s. 40.

⁶⁵ Por. TMA 50.

⁶⁶ Por. PENITENCJARIA APOSTOLSKA, *Rozporządzenia dotyczące uzyskania odpustu jubileuszowego*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 1 (209), s. 16.

⁶⁷ Por. BENEDYKT XVI, *Szukamy oblicza Chrystusa w obliczach braci. Przemówienie w sanktuarium w Manoppello* (1.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 12 (288), s. 10.

chrześcijańskie życie. Ojciec Święty zauważa, że pierwszym wyjściem Boga do człowieka jest moment grzechu pierworodnego. Bunt ze strony człowieka jest dla Stwórcy bodźcem do okazania grzesznikowi odkupieńczej miłości, która najmocniej wyraża się w tajemnicy krzyża Chrystusa⁶⁸.

Także według papieża Franciszka miłosierdzie to najwyższe i ostateczne wyjście Stwórcy do człowieka. Jest to droga łącząca Boga z człowiekiem. Ona daje nadzieję niekończącej się miłości, mimo ludzkiego grzechu⁶⁹. Wyrazem miłosierdzia Boga jest sakrament pojednania i pokuty, który jako wyjście Boga do człowieka rozwija jego chrześcijańskie życie. Dzieje się tak dlatego, że w sakramencie pokuty grzesznik doświadcza miłości większej od ludzkiego grzechu i słabości⁷⁰. Przez okazywanie miłosierdzia Bóg Ojciec wydobywa z człowieka dobro, które skrywa się za grzechem i złem, i dowartościowuje grzesznika łaską swojego przebaczenia⁷¹. Dlatego sakrament pojednania i pokuty jest znakiem miłosiernej miłości Boga do człowieka opartej na władzy odpuszczania grzechów. Ustanowiony przez samego Chrystusa, powierzony Kościołowi daje człowiekowi odpuszczenie grzechów, których dopuścił się już po przyjęciu sakramentu chrztu. Chociaż zmienia się forma jego sprawowania, jednak istotą zawsze pozostaje udzielane przez szafarza w sakramentalnym rozgrzeszeniu przebaczenie i miłosierdzie Boga Ojca. Taki jest też cel ustanowienia tego sakramentu: udzielenie łaski i pojednanie z Bogiem⁷². Jan Paweł II podkreśla, że Bóg jest bogaty w miłosierdzie. W tej prawdzie człowiek złęczony i ogarnięty rozpaczą może znaleźć nadzieję na pojednanie wynikające z przeświadczenia, że Boża miłość jest większa niż ludzki grzech, dlatego oferuje człowiekowi troskę i wielkoduszność. Owa miłość jest tak wielka, że w Synu Bożym posunęła się aż do męki i śmierci dla odkupienia rodzaju ludzkiego⁷³. Papież Benedykt XVI przekonuje, że w dziele zbawczym Chrystusa Bóg zwraca się niejako przeciw samemu sobie, ponieważ ofiaruje siebie człowiekowi, aby go zbawić. Podkreśla, że jest to miłość w najbardziej radykalnej formie⁷⁴.

Zdaniem Jana Pawła II, warto zauważyć, że źródłem Bożego miłosierdzia jest sprawiedliwość, ponieważ zadośćuczynił jej Jezus Chrystus, biorąc na siebie ludzkie

⁶⁸ Por. BENEDYKT XVI, „*Będą patrzeć na Tego, którego przebili (J 19, 37)*”, przem. cyt., s. 4.

⁶⁹ Por. MV 2.

⁷⁰ Por. DiM 13.

⁷¹ Por. Tamże 6.

⁷² Por. ReP 30.

⁷³ Por. Tamże 22.

⁷⁴ Por. DCE 12.

grzechy⁷⁵. Bóg jawi się jako „przepaść i głębia” miłości. Jest to dar Stwórcy, który ofiaruje człowiekowi usprawiedliwienie, przebaczenie i odnowę życia⁷⁶. Można powiedzieć, że dramat grzechu, który wywołał zerwanie przyjaźni człowieka ze Stwórcą, zostaje naprawiony w tajemnicy Chrystusowego krzyża. Misterium Paschalne wnika w głębię ludzkiej nieprawości, ofiarując, jeśli w wolnej woli człowiek je przyjmie, pełne pojednanie. W dziele odkupienia Jezus Chrystus wyznacza powrotną drogę do Ojca i wspomaga grzesznika w procesie nawrócenia⁷⁷.

Dlatego, jak naucza Franciszek, „Konfesjonał nie jest ani pralnią, która wywabia plamy, ani salą tortur, gdzie człowiek jest maltretowany. Spowiedź jest w istocie spotkaniem z Jezusem, w którym człowiek doznaje Jego łagodności. Trzeba jednak przystępować do tego sakramentu bez oszustw i półprawd, z pokorą i radością, ufni i uzbrojeni w ów błogosławiony wstyd, cechę pokornych, który pozwala nam uznać, że jesteśmy grzesznikami”⁷⁸.

Jan Paweł II przypomina, że spowiednik jako sędzia i lekarz jest obrazem Boga, najlepszego Ojca, który wraz z ponownym przyjęciem daje przebaczenie. Sam ma być jak Ojciec. Wszystko dokonuje się przez proste gesty i słowa. Wyciągnięcie rąk, znak krzyża i słowa z formuły rozgrzeszenia „Ja odpuszczam tobie grzechy”, są znakiem spotkania z wszechmocnym i miłosiernym Ojcem. W tym szczególnym momencie obecni są Ojciec, Syn i Duch Święty. Przywracają utraconą niewinność, która mocą męki, śmierci i zmartwychwstania Jezusa staje się obwieszczeniem, że łaska jest mocniejsza niż grzech⁷⁹.

Także Benedykt XVI, nawiązując do rytu spowiedzi, naucza, że sakrament pojednania i pokuty jest duchowym odrodzeniem, a przez ten sakrament grzesznik staje się nowym stworzeniem. Słowa i gesty kapłana wyrażają miłość Boga, która odnawia penitenta, jest pełna czułości oraz przebacza. Ojciec Święty zaznacza także, że sprawcą cudu przebaczenia i miłości, który dokonuje się w spowiedzi, jest Bóg, działający przez kapłana⁸⁰. A ponieważ każdy grzech obraża przede wszystkim Boga, tylko On może

⁷⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Ojciec Miłosierdzia*, (26.03.1995), przem. cyt., s. 24.

⁷⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Pojednajcie się z Bogiem. Msza św. w bazylice św. Sabiny* (1.03.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 5 (173), s. 20-21.

⁷⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i braćmi*, przem. cyt., s. 37.

⁷⁸ FRANCISZEK, *Błogosławiony wstyd. Msza św. w domu św. Marty* (29.04.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 6 (353), s. 34; EG 44.

⁷⁹ Por. ReP 31.

⁸⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Z gorliwością wypełniajcie ważną posługę w konfesjonale. Do spowiedników papieskich bazylik i członków Penitencjarii Apostolskiej* (19.02.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 5 (293), s. 43.

ofiarować odpuszczenie. Zatem rozgrzeszenie nie jest wynikiem działania szafarza, ale działaniem samego Ojca Niebieskiego, który przywraca utracone duchowe życie. Wiara daje przekonanie, że w momencie absolucji przebaczone i zgładzone zostają wszystkie ludzkie grzeszne czyny. Dlatego największą korzyścią płynącą z uzyskanego w sakramencie pojednania i pokuty przebaczenia jest pojednanie z Bogiem⁸¹.

Jan Paweł II nazywa Boga Ojcem Miłosierdzia, który jest szczególnie bliski człowiekowi cierpiącemu i zagrożonemu. Stąd w trudnej sytuacji współczesnego świata ludzie wiedzeni zmysłem wiary spontanicznie i chętnie uciekają się do miłosierdzia Bożego⁸². Dlatego papież zachęca spowiedników, aby byli czytelnymi znakami przebaczenia i miłosierdzia Boga Ojca. Im większa jest grzeszność penitenta, tym większe powinno być miłosierdzie⁸³. Dlatego spowiednik powinien być świadomy, że penitent, przychodząc do konfesjonału, staje przed Bożym Obliczem, przed bezgraniczną miłością Trójcy Świętej, która całą swoją Istotą gorąco pragnie zamieszkać zarówno w sercu kapłana, jak i penitenta. Dlatego też Franciszek nawołuje i zachęca spowiedników, aby byli miłosierni wobec penitentów. Tę radę papieża można znaleźć już w jego biskupiej dewizie „spojrzał z miłosierdziem i wybrał” („miserando atque eligendo”)⁸⁴. Oznacza to, że miłosierdzie nie jest banalizacją zła ani tanim darem łaski. Całe zło, wraz z jego destrukcyjną siłą, bierze Chrystus i przemienia przez swoje cierpienie, które podejmuje z miłości do człowieka. W Chrystusie Bóg cierpi za ludzkość, dlatego kiedy człowiek spotyka Chrystusa, spotyka miłosierdzie Boga, które kładzie kres grzechowi⁸⁵.

Zatem nawrócenie człowieka jest, jak przypomina Benedykt XVI, otwarciem się na Boga i Jego łaskę, która jest zdolna skruszyć najbardziej zatwardziałe serca. Szczególnego otwarcia na przebaczenie i miłosierdzie Boga dokonuje człowiek w sakramencie pojednania i pokuty, kiedy ze skruchą prosi o miłosierdzie i otrzymuje przebaczenie, wracając do Ojca. W spowiedzi przez sakramentalne rozgrzeszenie dokonuje się uświęcenie człowieka i odzyskanie nowego życia. Nie jest to działanie ze

⁸¹ Por. ReP 31.

⁸² Por. DiM 2.

⁸³ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai membri della Penitenzieria Apostolica* (27.03.1993), [w:] (Internet, 4.02.2021), https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/march/documents/hf_jpii_spe_19930327_penitenzieria.html

⁸⁴ Por. A. ROCHE, *L'Ordo Paenitentiae. Aspetti Liturgico-Pastorali*, art. cyt., s. 63.

⁸⁵ Por. J. RATZINGER, *Ku dojrzałości wiary w Chrystusa. Homilia podczas Mszy św. „pro eligendo Romano Pontifice”* (18.04.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 6 (274), s. 29-30.

strony ludzkiej, ale nadprzyrodzony, niezasłużony niczym dar Boga⁸⁶. Można powiedzieć, że absolucja jest odpowiedzią Stwórcy na wołanie grzesznika, gotowego do nawrócenia, wołającego o pojednanie i przebaczenie miłosiernego Ojca. Dlatego człowiek nie może rościć sobie prawa do otrzymania rozgrzeszenia, ale wzbudzać wdzięczność, kiedy go dostępuje⁸⁷. Bóg nieustannie czeka na każdego grzesznika z łaską przebaczenia, nikomu nie oferuje go na siłę. Co więcej, człowiek nie byłby w stanie podnieść się z grzechowych upadków, gdyby już wcześniej Stwórca nie okazał mu swojej łaski pojednania i przebaczenia, i nie mógłby wejść na drogę nawrócenia, gdyby nie został poruszony natchnieniem Ducha Świętego. Może się wydawać, że to grzesznik wychodzi z inicjatywą, prosząc o pojednanie. Tymczasem to Bóg nawraca człowieka, aby ten odmienił swoje życie⁸⁸. Wprawdzie człowiek potrafi popełnić grzech, jakieś zło, ale nie jest w stanie sam go naprawić. Potrzebuje miłosierdzia i przebaczenia Boga Ojca⁸⁹.

Człowiek nie może sam sobie odpuścić grzechów. O przebaczenie należy prosić Chrystusa, aby udzielił daru miłosierdzia w sakramencie pojednania i pokuty. Papież Franciszek nazywa sakramentalne rozgrzeszenie „prezenterem”, który nie jest wynikiem ludzkich starań, ale wypływa z otwartego serca ukrzyżowanego i zmartwychwstałego serca Jezusa⁹⁰. Czasami człowiek myśli czy mówi, że musi iść do Boga, szukać Go i prosić o miłosierdzie. Jednak kiedy przychodzi, okazuje się, że Bóg już sam go szuka i na niego naczeka. Pójście do spowiedzi, według Franciszka, jest znajdowaniem Tego, który szuka grzesznika i czeka, aby przebaczyć⁹¹. W tym kontekście zrozumiałe staje się stwierdzenie papieża, który nazywa Boga „Panem pierwszego kroku”. On zawsze poprzedza grzesznika, jakby „wyganiał” sam siebie z miłości do niego. Bóg staje się w ten sposób dla każdego człowieka kompasem, który wskazuje drogę i daje pewność, że

⁸⁶ Por. BENEDYKT XVI, *Spowiedź sakramentalna siłą nowej ewangelizacji. Przemówienie do uczestników kursu dla spowiedników* (9.03.2012), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 5 (343), s. 47.

⁸⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Osobisty charakter przebaczenia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (28.03.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 3 (51), s. 28.

⁸⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i braćmi. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.02.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 3 (51), s. 26.

⁸⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Uznanie własnej winy*, przem. cyt., s. 27.

⁹⁰ Por. FRANCISZEK, *Zdrowo jest się zawstydzic*, przem. cyt., s. 45.

⁹¹ Por. FRANCISZEK, *Kościół wychodzi naprzeciw wszystkim*, przem. cyt., s. 17; FRANCISZEK, *Nieście płomień miłosiernej miłości Chrystusa*, przem. cyt., s. 6.

się nie zabłądzi⁹². W sakramencie pojednania najwyraźniej widać inicjatywę Boga w przebaczeniu ofiarowanym grzesznikowi⁹³.

Pocieszające jest, jak zauważa Benedykt XVI, że Stwórca zna serce każdego człowieka i zdaje sobie sprawę, że kiedy Go odrzuca, tak naprawdę jeszcze nie poznał Jego miłości. Ojciec Święty porównuje Boga do ubożego pielgrzyma, który nieustannie puka do drzwi ludzkiego serca i szuka w nim dla siebie schronienia. Bóg jako dobry Ojciec daje czas, aby człowiek mógł Go poznać i pokochać. To oczekiwanie Boga wyraża się w sakramencie pojednania i pokuty, przez który człowiek dostępuje pojednania i pokoju, które jest wielkim darem miłosierdzia najlepszego Ojca⁹⁴. Innym obrazem, którego używa Benedykt XVI na uświadomienie tego, co dokonuje się w spowiedzi, są słowa św. Jana Marii Vianeya, który mówi, że tak naprawdę, to nie grzeszny człowiek wraca do Boga, aby prosić o pojednanie, ale sam Bóg biegnie za grzesznikiem i nakłania do powrotu. Ojciec Święty przytacza także słowa św. Proboszcza z Ars, które wkłada on w usta Chrystusa, że zawsze jest gotowy przyjąć grzesznika, a miłosierdzie jest nieskończone⁹⁵. Albowiem Bóg jest większy niż ludzki grzech. Przebaczenie, które człowiek otrzymuje w sakramencie pojednania i pokuty, jest zanurzeniem w ocean miłosiernej miłości i zapewnieniem, że Bóg nigdy nie opuszcza człowieka⁹⁶.

Zdaniem Jana Pawła II, dobrze jest, że grzech jest zawsze ukazywany w perspektywie miłosiernej miłości Boga, która jest zdolna przebaczać. Koniecznym krokiem ze strony człowieka, który chce do Niego wrócić, jest uznanie osobistego grzechu oraz świadomość, że jest się grzesznikiem⁹⁷. Jako przykłady właściwej postawy grzesznika wobec przebaczonego Boga, papież przytacza biblijne postaci króla Dawida, który po upomnieniu skierowanym do niego przez proroka Natana woła: „Uznaję bowiem moją nieprawość, a grzech mój mam zawsze przed sobą. Tylko

⁹² Por. FRANCISZEK, *Nie jesteście urzędnikami lub politykami, ale pasterzami. Przemówienie do biskupów kolumbijskich podczas podróży apostolskiej do Kolumbii* (7.09.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 10 (396), s. 18.

⁹³ Por. FRANCISZEK, *Miłosierdzie rodzi nadzieję. Przemówienie do misjonarzy miłosierdzia* (10.04.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 5 (402), s. 13.

⁹⁴ Por. BENEDYKT XVI, *Pan daje czas, aby wszyscy mogli Go poznać*, przem. cyt., s. 7.

⁹⁵ Por. BENEDYKT XVI, *List na rozpoczęcie Roku Kapłańskiego z okazji 150. rocznicy „dies natalis” Świętego Proboszcza z Ars* (16.06.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 7-8 (315), s. 5; BENEDYKT XVI, *Kryzys sakramentu pokuty jest wyzwaniem przede wszystkim dla kapłanów. Przemówienie do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarie Apostolską* (11.03.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 5 (322), s. 33-34.

⁹⁶ Por. FRANCISZEK, *Bóg jest większy od naszego grzechu. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (30.03.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 3-4 (381), s. 56.

⁹⁷ Por. ReP 13.

przeciw Tobie zgrzeszyłem i uczyniłem, co złe jest w Twoich oczach” (Ps 51, 5-6), oraz marnotrawnego syna, który zwraca się do swojego Ojca słowami: „Ojcze, zgrzeszyłem przeciw Niebu i względem ciebie” (Łk 15, 21). Ojciec Święty naucza, że sakrament pojednania i pokuty udziela człowiekowi także daru pokoju. Jasno wynika to z sakramentalnej formuły rozgrzeszenia. Przez grzech pierworodny i osobiste grzechy zostaje zaburzona wewnętrzna harmonia człowieka, co stanowi ogromne wyzwanie, trudności i duchową walkę. Spowiedź jest wejściem na drogę do doskonałego pokoju, który uzyskuje się tylko przez życie zgodne z Bożą wolą⁹⁸. Każde rozgrzeszenie jest powrotem grzesznika do przebacającego i miłosiernego Boga, dzięki któremu rozwija się w człowieku życie wiary.

2. Sakrament uzdrowienia i pojednania z samym sobą

Człowiek, który ze swej natury naznaczony jest grzechem i słabością, dąży do wewnętrznej harmonii i pokoju. Ludzie ochrzczeni mogą je uzyskać przez pojednanie z Bogiem. Dlatego sakrament pokuty, który jedna grzesznika ze Stwórcą, prowadzi człowieka także do pojednania z samym sobą⁹⁹. Jan Paweł II przypomina, że każda pokuta ma wewnętrzny i osobowy charakter. Rozpoczyna się ona i dokonuje w sercu człowieka, który się nawraca. To nawrócenie jest spotkaniem „sam na sam” z Bogiem, które odbywa się w wewnętrznej przestrzeni człowieka¹⁰⁰. Można powiedzieć, że nawrócenie polega na „powrocie do serca”, czyli powrocie do samego siebie, gdzie człowiek odnajduje swoją pełnię, spotykając się tam z Bogiem¹⁰¹. W tym procesie człowiek znajduje swój właściwy kierunek, a jest to kierunek ku Stwórcy. Droga do Boga jest oświetlona Jego światłem i mocą, co pozwala na wyjście z kręgu własnego grzechu¹⁰².

Jan Paweł II zachęca do biblijnego „rozdzierania serc”, które polega na spotkaniu z Bogiem w tajemnicy ludzkiego sumienia – sanktuarium, gdzie rozbrzmiewa Jego głos, i gdzie człowiek spotyka się z Nim sam na sam. Jeśli usunięte zostaną wszystkie przeszkody zagłuszające Boży głos, człowiek słyszy prawdę o samym

⁹⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła*, dok. cyt., s. 6.

⁹⁹ Por. R. MOLONEY, *Rozważania o sakramencie pojednania*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 36-37.

¹⁰⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Pokuta jest warunkiem prawdziwej radości. Homilia podczas Mszy św. w Środę Popielcową* (13.02.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 2-3 (130), s. 40.

¹⁰¹ Por. D. JASTRZĄB, *Kierownictwo duchowe i osobisty rozwój*, [w:] *Sztuka kierownictwa duchowego*, dz. cyt., s. 239.

¹⁰² Por. J. ORZESZYNA, *Sakrament pojednania i pokuty*, dz. cyt., s. 62.

sobie¹⁰³. Jest to prawda o miłosiernej miłości Stwórcy do człowieka, którą ofiaruje każdemu, kto z żalem o nią prosi. Szczególnym czasem wniknięcia w sumienie jest przygotowanie i sprawowanie sakramentu pojednania i pokuty. Podobnie jak każda zdolność człowieka, tak również sumienie podlega procesowi formowania. Może się ono rozwijać i udoskonalać, albo karłowacieć, w zależności od tego, jak jest pielęgnowane¹⁰⁴.

Dlatego właściwa formacja sumienia odbywa się przez rachunek sumienia przed spowiedzią i samo przeżywanie tego sakramentu, w którym człowiek spotykając się z Bogiem, spotyka się także z samym sobą¹⁰⁵. Chodzi o „wejście w siebie”, w istotę własnego człowieczeństwa, w której oczekuje na człowieka sam Bóg. Nawrócenie polega bowiem na „odnalezieniu siebie” w wewnętrznej prawdzie o sobie samym. Wymaga to od człowieka odrzucenia pozorów i fałszu, co dokonuje się przez ascezę, którą Jan Paweł II definiuje jako „wewnętrzny wysiłek” i „pracę nad sobą”. Daje ona człowiekowi możliwość, aby pozostał sobą, zachowując godność własnego człowieczeństwa. Człowiek może dojść do spotkania z Bogiem w wewnętrznym „ja”, kiedy odzyska prostotę myśli, woli i serca. Ten proces prowadzi człowieka do odzyskania prawdziwej duchowej radości, której przyczyną jest spotkanie z Bogiem i odnalezienie w wewnętrznej prawdzie siebie samego i zmysłu własnego człowieczeństwa¹⁰⁶.

Sakramentalna spowiedź jest uzdrowieniem człowieka z duchowej ślepoty. Pozwala ona grzesznikowi zobaczyć dobroć Boga i obiektywne spojrzenie na samego siebie¹⁰⁷. Dostrzeżenie dobroci i miłości Stwórcy umożliwia człowiekowi, aby z nadzieją patrzył w przyszłość. Jest on bowiem przekonany, że na drodze rozwoju chrześcijańskiego życia nie pozostaje sam ze swoimi wątłymi ludzkimi siłami, ale w walce z grzechem i słabością może liczyć na Bożą pomoc¹⁰⁸. Dzięki temu sakramentalna spowiedź z poprzedzającym ją rachunkiem sumienia rozwija chrześcijańskie życie, a człowiek jedna się także sam ze sobą.

Wyznawanie grzechów w sakramentalnej spowiedzi pomaga człowiekowi uświadomić sobie grzeszną kondycję i pobudza do podejmowania wysiłku rozwoju,

¹⁰³ Por. JAN PAWEŁ II, *Trzeba rozrywać serca, aby nie zaskorupiały w grzechu*, przem. cyt., s. 26.

¹⁰⁴ Por. P. CARLOTTI, *Coscienza*, [w:] *Peccato, misericordia, riconciliazione. Dizionario Teologico-Pastorale*, dz. cyt., s. 121.

¹⁰⁵ Por. ReP 10.

¹⁰⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Przez pokutę człowiek odnajduje prawdę wewnętrzną. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej (28.02.1979)*, [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, dz. cyt., s. 194-196.

¹⁰⁷ Por. R. MOLONEY, *Rozważania o sakramencie pojednania*, art. cyt., s. 36-37.

¹⁰⁸ Por. J. ORZESZYNA, *Sakrament pojednania i pokuty*, dz. cyt., s. 63.

którego kierunek Stwórcy wpisał w ludzkie serce. Prowadzi to człowieka do chrześcijańskiej doskonałości i nieustannego upodabniania się do Chrystusa¹⁰⁹. Przez spowiedź człowiek uznaje, że źle wykorzystał własną wolność. Zdaniem Jana Pawła II, człowiek stworzony na obraz i podobieństwo Boga, powinien w tym sakramencie dokonać „powrotu do siebie”¹¹⁰.

Przez wyznanie własnych grzechów przed spowiednikiem penitent odkrywa, kim jest, i przekonuje się, że zdradził Boga oraz że potrzebuje Jego miłosierdzia. Dzięki temu grzesznik widzi samego siebie wobec Stwórcy, który przyjmuje go, przebacza mu i odnawia. Pozwala to także człowiekowi, aby zobaczył siebie w „odbity” sposób, tzn. tak, jak widzi go Bóg w Jezusie Chrystusie. Jest to także miejsce samoakceptacji, ponieważ człowiek doświadcza, że jest akceptowany przez miłosiernego Stwórcę¹¹¹.

Można powiedzieć, że poznanie siebie, które dokonuje się przez sakrament pojednania i pokuty, mobilizuje człowieka do wewnętrznego uporządkowania¹¹². Przez stan łaski uświęcającej człowiek żyje w wewnętrznej harmonii ducha i ciała¹¹³. Dzieje się tak, ponieważ w spowiedzi człowiek otrzymuje „nowe serce” i staje się „nowym stworzeniem” (por. 2 Kor 5, 17). Życie ochrzczonego zostaje przeniknięte nową zasadą działania, a jest to zasada Ducha Świętego, dzięki której człowiek może powtórzyć za św. Pawłem „teraz zaś już nie ja żyję, lecz żyje we mnie Chrystus” (Ga 2, 20).

Należy podkreślić, że sakramentalna spowiedź nie jest zakończeniem procesu nawrócenia, który trwa przez całe życie człowieka. Łaski, których Bóg udziela grzesznikowi w spowiedzi, można porównać do ziaren rzucanych w ziemię, które wydają właściwe owoce, kiedy mają ku temu odpowiednie warunki. Dlatego człowiek, odpowiadając na Boże dary, powinien włożyć wysiłek, przez osobowe zaangażowanie się w rozwój swojego chrześcijańskiego życia¹¹⁴.

Wprawdzie grzech jest obrazą Stwórcy, ale także sposobnością do uświadomienia sobie, że istnieje miłosierdzie, które przewyższa grzech¹¹⁵. Można porównać chrześcijańskie życie do drogi. Na tej drodze człowiek nieustannie spotyka

¹⁰⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Częsta spowiedź. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (11.04.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 4 (52), s. 20.

¹¹⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Uznanie własnej winy*, przem. cyt., s. 27.

¹¹¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Wyznanie grzechów*, przem. cyt., s. 28.

¹¹² Por. ReP 13.

¹¹³ Por. JAN PAWEŁ II, *Potrzeba umartwienia*, przem. cyt., s. 40.

¹¹⁴ Por. J. ORZESZYNA, *Sakrament pojednania i pokuty*, dz. cyt. s. 61-64.

¹¹⁵ Por. FRANCISZEK, *Rodzina Boża. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.05.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 7 (353), s. 51.

Chrystusa na modlitwie, kiedy spełnia dobre uczynki, kiedy troszczy się o bliźniego. Droga bez Niego nie jest chrześcijańska.

Papież Franciszek zaznacza, że jest to droga dla każdego człowieka, szczególnie dla grzeszników, z którymi Pan Jezus chętnie się spotyka, bo to jest Jego misja. Wszyscy są grzesznikami, dlatego droga, na której spotyka się Chrystusa, jest dla wszystkich¹¹⁶. Szczególnym momentem spotkania ze Zbawicielem jest sakrament pojednania i pokuty, w którym człowiek otrzymuje przebaczenie i miłosierdzie Boga Ojca. Droga życia prowadzi przez codzienne spotkania z Jezusem, a zwłaszcza przez spowiedź, dającą siłę do rozwoju chrześcijańskiego życia i osiągnięcia świętości. W sakramencie pojednania i pokuty grzesznik powraca do Stwórcy, a stając przed Nim w prawdzie, jedna się także z sobą samym.

3. Sakrament pojednania ze wspólnotą Kościoła i przyczyna odnowy życia społecznego

Otrzymując przebaczenie grzechów w sakramencie pokuty, grzesznik jedna się z Bogiem. Powraca do stanu łaski uświęcającej, dzięki czemu jedna się z samym sobą. Co więcej, wewnętrznie odrodzony człowiek nawiązuje na nowo więzi z bliźnimi, w tym najpierw ze wspólnotą Kościoła, od której oddalił się z powodu swojego grzechu. Ponadto, jest w stanie przyczynić się do odnowy społeczeństwa.

Wielkie to dobrodziejstwo, że Bóg w swoim miłosierdziu nie opuszcza grzesznika, ale udziela władzy Kościołowi, aby ten przez swoją posługę odpuszczał grzechy mocą Chrystusa. Sakrament pojednania i pokuty sprawia, że człowiek na nowo odkrywa, że jest żywym członkiem Jego Mistycznego Ciała¹¹⁷. Ważne jest, że każde rozgrzeszenie dokonuje się zawsze w odniesieniu do tej wspólnoty zbawienia, jaką jest Kościół, a nie w oderwaniu od niej. Kościół też nigdy nie pozostawia grzesznika samego, nawet jeśli człowiek przez grzech zerwie z nim wspólnotę. Towarzyszy mu wsparciem, upomnieniem, zachętą oraz modlitwą o jego nawrócenie. Dlatego Jan Paweł II przestrzega przed indywidualizmem w rozumieniu pojednania. Przypomina, że osobista spowiedź jest konieczna, ale nawrócenie zawsze dokonuje się w kontekście

¹¹⁶ Por. FRANCISZEK, *Życie chrześcijańskie jest drogą. Wizyta w rzymskiej parafii św. Cyryla Aleksandryjskiego* (1.12.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1 (358), s. 14.

¹¹⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty darem Chrystusa zmartwychwstałego. Do uczestników kursu zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (31.03.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 5 (233), s. 30.

wspólnoty Bożego Ludu¹¹⁸. Eklezjalny charakter sakramentu pokuty uwidacznia się w szczególny sposób w jego wspólnotowym celebrowaniu podczas pokutnego nabożeństwa, które zakończone jest indywidualną spowiedzią. Uświadamia to grzesznikowi, że jedna się także z Kościołem oraz pomaga w przeżywaniu kościelnej komunii świętych¹¹⁹. Ponieważ sakrament pokuty posiada wymiar eklezjalny, dlatego też grzesznik nie może prosić o przebaczenie tylko w swoim wnętrzu, ale musi pokornie i ufnie wyznać grzechy szafarzowi sakramentu, który jest reprezentantem Chrystusa i całej wspólnoty. Papież Franciszek przypomina, że przez posługę spowiednika Kościół uczestniczy w sprawowaniu sakramentu, słucha grzesznika, jedna się z nim, wlewa otuchę i pociechę oraz wspomaga na drogach nawrócenia i rozwoju chrześcijańskiego życia. Nie można zatem spowiadać się tylko Bogu, bez pośrednictwa szafarza, ponieważ grzech człowieka jest przewinieniem także wobec Kościoła¹²⁰.

Jan Paweł II przypomina, że spowiedź umożliwia człowiekowi jego nawrócenie i przywraca go do stanu łaski uświęcającej. Stąd pierwszym skutkiem spowiedzi jest pojednanie z Bogiem. Wynika jednak z niego także pojednanie z Kościołem. Rozgrzeszenie leczy ranę, którą człowiek mu zadał przez swój grzech. Sakrament pojednania i pokuty przywraca też człowieka do pełnego udziału w życiu wspólnoty, który wyraża się przede wszystkim w sakramentalnej komunii, czyli przystąpieniu do stołu Eucharystii. Jest to przywrócenie do pełnej kościelnej komunii¹²¹. Ponadto, kiedy grzesznik uzna swój grzech i wchodzi na drogę nawrócenia i pokuty, przekonuje się o miłosiernej miłości Boga, która zawsze przebacza. Jest to za każdym razem wydarzeniem dla wspólnoty Kościoła, który modli się o nawrócenie grzeszników. Włączają się w moc sakramentu pojednania zwłaszcza ci wierni, którzy podejmują osobistą modlitwę, ofiarę, wyrzeczenie i cierpienie za cały Kościół, a szczególnie za innych ochrzczonych, którzy zagubili się w grzechu i potrzebują uzdrawiającej łaski Bożej¹²².

Warto podkreślić, że każde przystąpienie do sakramentu pokuty stanowi zarazem akt wiary, że Chrystus dokonał na krzyżu i w zmartwychwstaniu naszego odkupienia i pozostawił jego owoce w Kościele. Sprawowanie sakramentu pojednania i

¹¹⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Pokuta w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej*, przem. cyt., s. 40-41; JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i braćmi*, przem. cyt., s. 38.

¹¹⁹ Por. KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, *Kapłan – szafarz miłosierdzia Bożego. Pomoce dla spowiedników i kierowników duchowych*, (9.03.2011), wyd. Biblos, Tarnów 2011, 12.

¹²⁰ Por. FRANCISZEK, *Zdrowo jest się zawstydzić*, przem. cyt., s. 45.

¹²¹ Por. ReP 31; IM. 9; SC 20.

¹²² Por. APR 6.

pokuty może się urzeczywistniać jedynie przez posługę Kościoła¹²³. Każdy wierny przez sakramentalne rozgrzeszenie włącza się na nowo w modlitwę Kościoła o nawrócenie i pojednanie całego świata. Może w tym szczególnym zadaniu uczestniczyć, jeżeli jest pojednany ze wspólnotą. Jan Paweł II naucza, że spowiedź ma kościelny charakter. Nazywa Kościół „łonem”, które przyjmuje grzesznika. Ale zanim pojedna się on z Bogiem przez sakramentalne rozgrzeszenie, stwarza ku temu odpowiednie warunki, oferując swoją pomoc¹²⁴. Dlatego sakramentalne rozgrzeszenie udzielane przez szafarza konkretnemu penitentowi nie ogranicza się tylko do aktu pojedynczej osoby. Rozgrzeszenie jest zawsze aktem wspólnotowym¹²⁵. Stąd papież podkreśla społeczny aspekt sakramentu pojednania i pokuty, w którym cały Kościół niesie pomoc grzesznikowi, który zerwał więź ze wspólnotą, dopuścił się obrazy Boga i Kościoła¹²⁶. Kościół przyjmuje grzesznika, modli się z nim i na nowo jednoczy w dziele zbawczym Chrystusa¹²⁷. Kiedy poszczególni ludzie zbliżają się do Pana Jezusa, zbliżają się i łączą także między sobą¹²⁸.

Zdaniem Franciszka, Chrystus obecny w Kościele przez sakrament pokuty wychodzi do swoich dzieci, które się oddaliły. Kościół jest domem dla wszystkich. Przemienia on swoje dzieci, uświęca i odnawia Bożą miłością. Przez sakramentalne znaki, szczególnie w sakramencie pojednania i pokuty, Kościół daje wszystkim możliwość wejścia na drogę chrześcijańskiego życia i dążenia do świętości¹²⁹. Stąd Kościół można porównać do matki, która zawsze pomaga, przyjmuje i kocha swoje dzieci oraz przebacza im różne przewinienia. Nawet kiedy człowiek błądzi, drzwi domu, którym jest wspólnota Kościoła, nigdy nie są zamknięte. Kościół zawsze zaprasza każdego grzesznika, aby ofiarować mu Boże przebaczenie i Jego miłosierną miłość. Kościół wychodzi na kręte drogi grzesznika, poszukuje go, daje nadzieję i przyprowadza z powrotem do siebie, jedna z Bogiem Ojcem i z sobą¹³⁰.

Sakrament pojednania i pokuty, oprócz tego że jedna człowieka z Bogiem, z samym sobą i z Kościołem, stanowi także odnowę życia społecznego. Między grzechem

¹²³ Por. Tamże; JAN PAWEŁ II, *Pojednanie i pokuta w posłannictwie Kościoła. Homilia podczas Mszy św. otwierającej Synod Biskupów* (29.09.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 9 (45), s. 3.

¹²⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty*, przem. cyt., s. 36-37.

¹²⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i braćmi*, przem. cyt., s. 26.

¹²⁶ Por. ReP 31.

¹²⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i braćmi*, przem. cyt., s. 26.

¹²⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Dar Ducha Świętego*, przem. cyt., s. 11.

¹²⁹ Por. FRANCISZEK, *Święty Kościół złożony z grzeszników*, przem. cyt., s. 55.

¹³⁰ Por. FRANCISZEK, *Uniwersytetem matek jest ich serce*, przem. cyt., s. 52.

konkretnego człowieka a złem istniejącym w świecie istnieje ścisła zależność. Skoro grzech niszczy nie tylko grzesznika, ale wpływa na innych, stąd sakrament pojednania i pokuty przynosi uzdrowienie sytuacji społeczeństwa¹³¹. Jeżeli człowiek prosi w spowiedzi o przebaczenie grzechów i go dostępuje, powinien być gotowy na pojednanie z bliźnimi. Ta międzyludzka zgoda jest także warunkiem uzyskania przebaczenia Bożego. Odnowa społeczeństwa rozpoczyna się od przemiany pojedynczego człowieka. Człowiek pojednany z Bogiem przez sakrament pokuty może naprawiać zło, które istnieje w nim samym, w drugim człowieku i w świecie. Franciszek naucza, że jest to praktykowanie miłosierdzia, którego człowiek sam doświadcza od Boga w spowiedzi. Kto jest świadomy, że sam został uzdrowiony miłosierdziem ze swojego zła, lepiej pomaga bliźnim w leczeniu ich grzechów¹³².

Jan Paweł II przypomina postać starszego brata z perykopy o synu marnotrawnym. W jego osobie ukazany zostaje egoizm, który dotyka ludzkość i tworzy międzyludzkie podziały. Do przewyciężenia wrogości oraz osiągnięcia jedności i pojednania potrzebne jest odkrycie miłosierdzia Ojca i otrzymanie Jego przebaczenia, które przenosi się na innych ludzi¹³³. Takiego miłosierdzia doświadcza człowiek w sakramencie pojednania i pokuty. Jego właściwe przeżywanie jest odnową społeczeństwa i prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia.

Z kolei Benedykt XVI nawiązuje do nowotestamentalnego opisu kuszenia Jezusa na Pustyni. Zaznacza, że nie jest ono dziełem przypadku, ale wynika z decyzji Jezusa, który podejmuje się misji zleconej przez Ojca. Tą misją jest pojednanie człowieka z Bogiem i wyzwolenie od grzechu. Chrystus nie czyni tego przez głośne nawoływanie, ale sam podejmuje walkę ze złym duchem, aż do krzyżowej śmierci. Przykład Jezusa jest wezwaniem do każdego człowieka, że nawracanie świata i czynienie go lepszym należy zaczynać od zmiany własnego życia, która jest możliwa jedynie z łaską Bożą¹³⁴. Papież nawiązuje także do postawy dwóch braci z przypowieści o miłosiernym ojcu. Obydwaj okazują się niedojrzali w relacji z ojcem. Młodszy jest

¹³¹ Por. C. M. MARTINI, *Pojednanie i pokuta w posłannictwie Kościoła*, art. cyt., s. 11.

¹³² Por. FRANCISZEK, *Rezerwuar miłosierdzia. Nauka rekolekcyjna w bazylice Matki Boskiej Większej podczas Jubileuszu kapłanów i seminarzystów* (2.06.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 6 (383), s. 22.

¹³³ Por. ReP 6.

¹³⁴ Por. BENEDYKT XVI, *Boga nigdy nie można wystawiać na próbę. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (21.02.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 5 (322), s. 54.

zbuntowany, a starszego cechuje hipokryzja. Uzdrawienie tych postaw, a także relacji, jest możliwe tylko w spotkaniu z miłosierną miłością¹³⁵.

Ci obaj bracia nie kierują się Bożą logiką miłosierdzia jak ojciec, ale nawet ze sobą nie rozmawiają. Młodszy nie wie, czy zostanie przyjęty, jest przekonany o zasłużonej karze. Starszy natomiast spodziewa się wynagrodzenia i rekompensaty za swoją służbę. Ojciec wyraża głęboką i prawdziwą radość z odzyskania młodszego syna, którego może zwrócić bratu. Franciszek zaznacza, że bez młodszego, starszy także nie jest bratem. Radość ojca jest najpełniejsza, kiedy widzi swoich synów uznających się za braci. Chociaż Ewangelia nie podaje, jak zachował się starszy syn, jednak jest to wezwanie do braterstwa¹³⁶. Przez spowiedź człowiek doświadcza przebaczenia Ojca, który przyjmuje z powrotem do domu, w którym są też inni. Ponieważ wszyscy ludzie są dziećmi Boga w Jego domu, sakrament pojednania i pokuty jest wezwaniem i okazją do odnowy społecznego życia, aby żyć jak Boża rodzina. Aby uzdrawiać relacje między ludźmi, człowiek musi uznać, że jest kochany przez Boga miłością, na którą tak naprawdę nie zasłużył. Doświadczenie osobistego spotkania i przebaczenia w spowiedzi prowadzi człowieka do odnowy społecznego życia.

Jan Paweł II przypomina biblijne nauczanie Chrystusa¹³⁷ „jeśli bowiem przebaczycie ludziom ich przewinienia, i wam przebaczy Ojciec wasz niebieski. Lecz jeśli nie przebaczycie ludziom, Ojciec wasz nie przebaczy wam także waszych przewinień” (Mt 6, 14-15). Łaska przebaczenia i miłosierdzia, którą człowiek otrzymuje w sakramentalnym rozgrzeszeniu, prowadzi do naprawienia zerwanych więzi międzyludzkich. Oznacza to, że zagadnienie przebaczenia należy do istoty zbawczego orędzia Jezusa. Można je otrzymać, kiedy samemu ofiaruje się je bliźnim. Papież przytacza w tym kontekście fragment modlitwy Pańskiej „przebacz nam nasze winy, tak jak i my przebaczymy tym, którzy przeciw nam zawinili” (Mt 6, 12). Gotowość do przebaczenia drugiemu człowiekowi otwiera na przebaczenie od Boga¹³⁸.

Podobnie Franciszek zaznacza, że Stwórca jest pełen miłości, która chce ofiarować przebaczenie. Nie może jednak tego zrobić, kiedy ktoś zamyka swoje serce i nie ofiaruje miłości drugiemu człowiekowi¹³⁹. Papież przypomina ewangeliczne

¹³⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Miłosierny Ojciec nigdy nie przestaje nas kochać*, przem. cyt., s. 57.

¹³⁶ Por. FRANCISZEK, *Logika Bożego objęcia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (11.05.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 6 (383), s. 49-50.

¹³⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i braćmi* (29.02.1984), przem. cyt., s. 26.

¹³⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Przebacz, a zaznasz pokoju*, dok. cyt., s. 7.

¹³⁹ Por. FRANCISZEK, *Miłosierdzie bez granic. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (17.09.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 10 (396), s. 52.

wezwanie do przebaczenia, w którym Jezus zastrzega, że jego brak skutkuje nieprzebaczeniem ze strony Boga (Por. Mt 6, 14-15). Boża łaska jest zawsze wymagająca. Kiedy człowiek ją otrzymuje, nie powinien zachowywać jej dla siebie, ale przekazywać dalej. Otrzymanie przebaczenia i miłości zobowiązuje człowieka do przebaczenia i kochania. Chrystus zastępuje odwet i zemstę prawem miłości¹⁴⁰. Franciszek zauważa, że czasami przebaczenie stanowi dla człowieka wielką trudność. Zawsze jednak jest to łaska Boga, o którą należy prosić w modlitwie. Nie można rozdzielić przebaczenia udzielanego i otrzymanego¹⁴¹.

Nawrócenie i pokuta jednostki podjęta przez grzesznika jest podstawą zgody i pojednania między ludźmi i społeczeństwami¹⁴². Dlatego spotkanie grzesznika ze spowiednikiem w konfesjonale ukazuje społeczne znaczenie grzechu i pojednania. W osobie szafarza kryją się niejako inni ludzie, z którymi jedna się grzesznik¹⁴³. Kiedy grzeszny człowiek dostępuje pojednania z Bogiem, automatycznie rodzi się w nim głębokie pragnienie pojednania z bliźnimi. Św. Paweł naucza, że Chrystus przez złożoną przez siebie Ofiarę usunął nienawiść. Spowiedź, która jest uaktualnieniem tej ofiary, także usuwa nienawiść, jaka powstała wśród ludzi wskutek grzechu¹⁴⁴. Jan Paweł II nawiązuje również do niewdzięcznego sługi, który nie chciał darować długu swojemu współsłudze, mimo że sam doznał litości (Por. Mt 18, 23-25). Dlatego człowiek najpierw sam musi zdać sobie sprawę, że powinien prosić Boga o przebaczenie i pozwolić, aby ono się urzeczywistniło, aby mógł poznać, jak wiele zostało mu wybaczone. W przeciwnym razie, jeżeli nie odczuwa się osobistej potrzeby daru Bożego miłosierdzia, nie będzie się w stanie przebaczyć bliźniemu¹⁴⁵.

Z kolei Franciszek widzi w tej przypowieści naukę bycia miłosiernym dla każdego człowieka. Człowiek ma świadczyć miłosierdzie, ponieważ sam je otrzymuje. Miłosierdzie człowieka najwyraźniej ukazuje się w przebaczeniu. Chociaż jest to trudne zadanie, nie można z niego nigdy rezygnować, ponieważ daje ono pokój serca. Kiedy człowiek przebacza, uwalnia swoje serce od żalu, złości, wrogości i chęci zemsty. Wtedy staje się naprawdę szczęśliwy¹⁴⁶. Można powiedzieć, że przebaczenie jest

¹⁴⁰ Por. FRANCISZEK, *Moc przebaczenia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (24.04.2019), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 4-5 (412), s. 41.

¹⁴¹ Por. FRANCISZEK, *Prymat miłosierdzia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (18.03.2020), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 4 (421), s. 17.

¹⁴² Por. ReP 25.

¹⁴³ Por. Tamże 31.

¹⁴⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i pojednanie między ludźmi*, przem. cyt., s. 11.

¹⁴⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Chrześcijańskie przebaczenie*, przem. cyt., s. 48.

¹⁴⁶ Por. MV 9.

główną drogą człowieka do nieba. Mimo iż jest ona trudna, jest niezbędna¹⁴⁷. Człowiek otwiera się na łaskę przebaczenia w sakramencie pojednania i pokuty, ponieważ w nim sam doświadcza przebaczącej miłości Boga, którą przekazuje innym. W ten sposób spowiedź, dzięki doznanemu i ofiarowanemu bliźniemu przebaczeniu, jest sakramentem, który odnawia życie społeczne.

Franciszek nawiązuje do pytania, które Piotr stawia Jezusowi: „Panie, ile razy mam przebaczyć, jeśli mój brat zawini względem mnie? Czy aż siedem razy?” (Mt 18, 21). Zauważa, że Piotrowi wydaje się, że człowiek jest w stanie przebaczyć bliźniemu maksymalnie siedem razy. Zaskakuje go więc odpowiedź Jezusa: „Nie mówię ci, że aż siedem razy, lecz aż siedemdziesiąt siedem razy” (Mt 18, 22). Każdy jest zobowiązany zawsze przebaczać drugiemu człowiekowi, ponieważ sam również zawsze otrzymuje przebaczenie od Boga, ilekroć Go o nie prosi¹⁴⁸. Człowiek może prosić o Boże pojednanie i przebaczenie przez sakrament pokuty. Jest to skuteczny sposób, w którym Bóg udziela łaski miłosierdzia. Pobudza ona człowieka do ofiarowania dalej otrzymanego przebaczenia, które dociera do serc innych ludzi, a przez to jest odnową życia osobistego i społecznego. Nic więc dziwnego, że zdaniem Benedykta XVI spowiedź jest źródłem wewnętrznego i zewnętrznego pokoju w świecie, który jednoczy podzielonych, niesprawiedliwość i nienawiść zastępuje miłością, brak pojednania przebaczeniem¹⁴⁹.

Zdaniem Jana Pawła II, korzystanie z sakramentu pokuty może przyczynić się do odnowy społeczeństwa, albowiem otrzymane w sakramencie pojednania i pokuty rozgrzeszenie, zobowiązuje do przebaczenia braciom. Jest ono koniecznym warunkiem do zaistnienia pokoju i odnowienia więzi między ludźmi, społeczeństwami i narodami oraz w całym świecie¹⁵⁰.

Przebaczenie, jako owoc spowiedzi sakramentalnej, rodzi się w ludzkim sercu, a z niego przenosi się na bliźniego i całe społeczeństwo. Jest to osobista decyzja, wybór serca, które nie idzie za odruchem odpłacania złem za zło, ale kieruje się Bożą pedagogią. Może się to dokonać, kiedy reakcja człowieka na nienawiść i zło bliźniego

¹⁴⁷ Por. FRANCISZEK, *Świat potrzebuje przebaczenia. Rozważanie w bazylice Matki Bożej Anielskiej w Asyżu* (4.08.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 9 (385), s. 17.

¹⁴⁸ Por. FRANCISZEK, *Miłosierdzie bez granic*, przem. cyt., s. 52.

¹⁴⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Ostatnie słowo należy nie do zła, ale do Chrystusa. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej w Wielką Środę* (12.04.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 5 (283), s. 10.

¹⁵⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Przebaczenie drogą do pokoju. Orędzie na Wielki Post 2001 r.* (7.01.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 3 (231), s. 8.

zakorzenione są w Bogu¹⁵¹. Jan Paweł II naucza, że „przyjęcie i ofiarowanie przebaczenia umożliwia nadanie nowej jakości relacjom między ludźmi, przerywa spiralę nienawiści i zemsty, kruszy kajdany zła, krępujące serca przeciwników”¹⁵². Takie przebaczenie otwiera i uwrażliwia ludzkie serce na bliźnich, uzdalnia do miłości i zgody oraz pozwala lepiej rozumieć drugiego człowieka. Owocem przebaczenia, dokonanego jako naśladowanie Chrystusa jest także tworzenie jedności z bliźnimi, która jest lekarstwem na podziały i rany wynikające z grzechu¹⁵³.

Sakrament pojednania i pokuty udzielany konkretnemu człowiekowi skutkuje także na cały rodzaj ludzki, ofiarując mu przez posługę szafarza dar nawrócenia i świętości¹⁵⁴. Odnowa społecznego życia zależy od pozytywnego zaangażowania pojedynczego człowieka w przeżywanie sakramentu pojednania i pokuty. Społeczne nawrócenie ma swój początek w sercu człowieka. Jan Paweł II przestrzega, że nic nie znaczą działania podejmowane w celu zmian społecznych, kiedy nie ma wewnętrznego nawrócenia osoby¹⁵⁵. Przebaczenie, które grzesznik otrzymuje w sakramencie spowiedzi, lecz oprócz zranień w nim samym także rozdarcie powstałe w bliźnich, którzy zostali zranieni i skrzywdzeni¹⁵⁶. Dlatego szczególną rolę w odnowie społecznego życia zajmuje akt penitenta, którym jest zadośćuczynienie, w wymiarze restytucji. Ojciec Święty zachęca, aby naśladować w tym względzie przykład ewangelicznego Zacheusza, którego zadośćuczynieniem przewyższa wyrządzoną bliźnim szkodę: „Panie, oto połowę mego majątku daję ubogim, a jeśli kogoś w czym skrzywdziłem, zwracam poczwórnice” (Łk 19,8). Praktyczną formą realizacji tej zachęty ma być przeciwstawna do grzechu odpowiedź dobrem: działalność charytatywna w przypadku grzechów przeciw sprawiedliwości, działalność na rzecz obrony życia, kiedy popełniono aborcję itp. Jest to konkretne działanie człowieka, które służy pojednaniu i odnowie całej społeczności¹⁵⁷.

Bóg, który przebacza grzechy w sakramencie pokuty, jest Ojcem nie tylko dla grzesznika, ale także dla wszystkich ludzi. Stąd pojednanie z Bogiem zakłada także

¹⁵¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Nie ma pokoju bez sprawiedliwości, nie ma sprawiedliwości bez przebaczenia. Orędzie na XXXV Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2002 r.* (8.112.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 1 (239), s. 6.

¹⁵² JAN PAWEŁ II, *Przebaczenie drogą do pokoju*, przem. cyt., s. 8.

¹⁵³ Por. JAN PAWEŁ II, *Misja to głoszenie przebaczenia. Orędzie na Światowy Dzień Misyjny 2002 r.* (19.05.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 7-8 (245), s. 5.

¹⁵⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Rola kapłana w sakramencie pokuty. Do członków Penitencjarii Apostolskiej* (18.03.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 5 (173), s. 14.

¹⁵⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Znaczenie pokuty*, przem. cyt., s. 39.

¹⁵⁶ Por. ReP 31.

¹⁵⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Rola kapłana w sakramencie pokuty*, przem. cyt., s. 16.

pojednanie z bliźnimi. Bez pokoju międzyludzkiego nie można otrzymać pokoju w sakramentalnym rozgrzeszeniu. Spowiedź zobowiązuje do czynnej, szlachetnej i ofiarnej miłości braterskiej. Nawrócenie grzesznika oddziałuje na innych o wiele bardziej niż popełniony grzech, bo pojednanie z Bogiem włącza w dzieło zbawcze Chrystusa¹⁵⁸. Dlatego potrzebne jest miłosierdzie jako styl chrześcijańskiego życia. Miłosierna miłość w budowaniu relacji międzyludzkich nigdy nie pozostaje bez odpowiedzi, ale posiada twórczą moc jednoczenia¹⁵⁹. Powoduje też, zastąpienie grzechu cnotą. Jan Paweł II wymienia negatywne postawy: egoizm, nienawiść, zemstę, chciwość indywidualizm, podziały i przemoc oraz przeciwstawne im owoce wiary: altruizm, miłość, przebaczenie, służbę, solidarność, zgodę i miłosierdzie¹⁶⁰. Człowiek, który przeżywa doświadczenie wiary i miłosierdzia w sakramencie pojednania i pokuty, zostaje odnowiony miłością samego Boga. Dzięki niej może odnawiać relacje interpersonalne, otwierając się na bliźnich, przez świadczenie i przekazywanie doznanego miłosierdzia prowadzące do odnowy społecznego życia. Można też powiedzieć, że sakrament pokuty wychowuje do miłosierdzia. Człowiek, który sam doświadczy miłosierdzia w spowiedzi, jest wezwany, aby zachowując nadprzyrodzoną motywację, świadczył je wobec innych, to znaczy pomagał w szerzeniu pokoju w świecie i towarzyszył bliźnim na ich drodze nawrócenia¹⁶¹.

Otrzymane w sakramencie pokuty Boże miłosierdzie jest koniecznym elementem w budowaniu relacji międzyludzkich. Jest ono dopełnieniem i doskonalszą formą sprawiedliwości. Postawa miłosierdzia ma towarzyszyć wspólnocie ludzi postawionych najbliżej siebie: w rodzinach, wśród przyjaciół i w posługiwaniu pasterskim, a stamtąd powinna przenosić się na kształtowanie relacji ogólnospołecznych. Wraz z miłosierdziem przekazywane jest także przebaczenie, które jest owocem miłości większej niż ludzka grzechowa nędza. Sprawiedliwość ma za zadanie wyrównać krzywdę, ale kiedy jest nasycona miłosierdziem, daje przebaczenie.

¹⁵⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania w Roku Wielkiego Jubileuszu. Do uczestników kursu zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (13.03.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 9-10 (216), s. 33.

¹⁵⁹ Por. DiM 14.

¹⁶⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Przeciw kulturze śmierci*, przem. cyt., s. 18.

¹⁶¹ Por. FRANCISZEK, *Ansprache von Papsthandie Teilnehmer des Kurses, den der Gerichtshof der Apostolischen Pönitentiarie organisiert hat* (12.03.2015), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/march/documents/papa-francesco_20150312_tribunale-penitenz-ieria-apostolica.html

Z osobistego doświadczenia przebaczenia, także przez sakrament pojednania i pokuty, rodzi się pojednanie w społeczeństwie¹⁶².

Można też powiedzieć, że miłość, którą człowiek otrzymuje w sakramencie pokuty, rodzi miłość wobec wszystkich, niezależnie od jakichkolwiek podziałów, nawet wobec nieprzyjaciół. Taka miłość wzbudza także w człowieku troskę o dobro wszystkich ludzi¹⁶³. W sakramencie pojednania i pokuty ludzka sprawiedliwość konfrontuje się z Boską, która jest miłością¹⁶⁴. Benedykt XVI naucza o dwóch wymiarach sprawiedliwości: ludzkiej i chrześcijańskiej. Ludzka polega na przyznaniu każdemu tego, co się mu należy w odniesieniu do materialnych spraw. Zaś chrześcijańska sprawiedliwość odpowiada na najgłębsze potrzeby człowieka, których nie mogą zapewnić rozwiązania prawne, ponieważ jest to pragnienie Stwórcy. Bóg niejako należy się człowiekowi, bo stworzył go na swój obraz i podobieństwo. Orędzie Ewangelii jest odpowiedzią na pragnienie sprawiedliwości, czyli pragnienie Boga. Sprawiedliwość pochodząca od Chrystusa zakłada, że człowiek sam nie naprawia niesprawiedliwości swojej i innych. Dokonuje się to mocą Jego zbawczego dzieła. Bóg w Jezusie Chrystusie zabiera przekleństwo grzechu, a daje błogosławieństwo łaski. Może rodzić to wątpliwości co do autentyczności owej sprawiedliwości. Przecież w takim wydaniu każdy otrzymuje to, co mu się nie należy. Taka jest jednak Boża sprawiedliwość, zupełnie inna od ludzkiej. Doświadczając jej, człowiek rozumie, że nie jest samowystarczalny i potrzebuje Boga oraz drugiego człowieka¹⁶⁵. Benedykt XVI nazywa ten proces nierówną wymianą. Chrystus zabiera ludzki grzech, jakby był grzesznikiem, a daje swoją łaskę. Człowiek jest usposobiony przez Boga do tego, aby odpowiedzieć Mu na ten dar swoją miłością¹⁶⁶.

Prawdziwe nawrócenie polega na tym, że człowiek musi uznać, że nie jest samowystarczalny oraz że potrzebuje Boga, Jego przebaczenia i przyjaźni, oraz bliźnich. Benedykt XVI widzi miejsce uzyskiwania Bożej sprawiedliwości przepełnionej miłością właśnie w konfesjonale. Z takim doświadczeniem człowiek buduje społeczność pojednaną, odnowioną i opartą na Bożej miłości i

¹⁶² Por. DiM 14.

¹⁶³ Por. Tamże 15.

¹⁶⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *W stronę sakramentu pojednania. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (16.03.1986), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 3 (77), s. 14.

¹⁶⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Orędzie na Wielki Post 2010 r.*, przem. cyt., s. 4-5; BENEDYKT XVI, *Brak miłości bliźniego rodzi niesprawiedliwość*, przem. cyt., s. 23-24.

¹⁶⁶ Por. BENEDYKT XVI, *Kościół musi się wciąż nawracać. Spotkanie z katolikami zaangażowanymi w Kościele i społeczeństwie* (25.09.2011), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 12 (338), s. 39.

sprawiedliwości¹⁶⁷. Wskazuje także na biblijne potwierdzenie, że sprawiedliwość w wydaniu Boga różni się od ludzkiej. Przytacza postać cudzołożnej kobiety, którą Jezus ratuje przed kamienowaniem (Por. J 8, 1-11). Sprawiedliwość wynikająca z prawa zakłada jej śmierć pod stosem kamieni, jednak Jezus, który zna ludzkie serce, wydaje wyrok zgodny z Bożą sprawiedliwością: „Kto z was jest bez grzechu, niech pierwszy rzuci w nią kamieniem” (J 8,7). Słowa Jezusa objawiające prawdę miłości obalają obłudę oskarżycieli, ale otwierają także na doskonałą sprawiedliwość. Ojciec Święty zachęca, aby Chrystus, który nie potępia i nie osądza, był wzorem w budowaniu relacji z bliźnimi. Człowiek powinien przeciwstawiać się grzechowi i złu, ale jednocześnie być wyrozumiałym i wielkodusznym dla drugiego człowieka¹⁶⁸.

Z kolei Franciszek widzi w tej ewangelicznej scenie zobowiązanie do „wypuszczenia z rąk kamieni”, przygotowanych, by rzucić nimi w bliźniego. Tymi kamieniami są według papieża oszczerstwa, obmowy, oskarżenia. Miejscem „wyrzucania kamieni grzechu” jest konfesjonał. Człowiek wyznaje swoje grzechy. Różni się jednak od ludzi, którzy przyszli ukamienować kobietę, ponieważ oni odeszli. Penitent, który otrzymuje łaskę przebaczenia, pozostaje i wchodzi na nową drogę z Chrystusem i innymi ludźmi, którzy zjednoczeni w Jego miłości tworzą pojednaną i odnowioną przez sakrament spowiedzi społeczność¹⁶⁹.

Jan Paweł II uczy, że praktykowanie chrześcijańskiej ascezy oraz cnót otwiera człowieka na Boga i drugiego człowieka. Pozwala również na przewyciężenie egoizmu i otwiera oczy na potrzeby braci¹⁷⁰. Sakrament pojednania i pokuty jest szczególnym miejscem, w którym człowiek wzrasta w cnotach oraz praktykuje chrześcijańską pokutę, stąd prowadzi do odnowy społecznego życia. Podobnie Benedykt XVI zachęca, aby człowiek przestał myśleć egoistyczną kategorią „ja”, na rzecz wspólnotowego „my”. Pozwala to na usunięcie barier, jakie oddzielają ludzi między sobą, i prowadzi do otwartości, zaufania, umiejętności składania daru z siebie i empatii. Papież zachęca, aby każdy człowiek stawał się Chrystusem dla ludzi, których spotyka. Dokonuje się to przez działanie na Jego wzór i pragnienie, aby patrzeć, myśleć i działać jak On¹⁷¹. Człowiek

¹⁶⁷ Por. BENEDYKT XVI, *Oroędzie na Wielki Post 2010 r.*, przem. cyt., s. 4-5.

¹⁶⁸ Por. BENEDYKT XVI, *Bądźmy bezkompromisowi wobec grzechu*, przem. cyt., s. 58.

¹⁶⁹ Por. FRANCISZEK, *Każde prawdziwe nawrócenie ma na celu nową przyszłość. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (7.04.2019), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 4-5 (412), s. 45.

¹⁷⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Chrońić środowisko naturalne*, przem. cyt., s. 41.

¹⁷¹ Por. BENEDYKT XVI, *Musimy wyzwolić się z wszystkiego, co nas izoluje od innych, by otworzyć się na miłość. Msza św. w Palacu Sportu i przekazanie „Instrumentum laboris” Specjalnego*

ochrzczony, zjednoczony ze Zbawicielem, jest w stanie wносить w społeczeństwo naznaczone egoizmem i obojętnością Bożą miłość i mądrość, które są dla innych wezwaniem, aby w ich świetle kształtować swoje życie¹⁷². Sakrament pojednania i pokuty odnawia w człowieku Boży obraz oraz jednoczy z Chrystusem, stąd spowiedź jawi się jako miejsce odnowy nie tylko pojedynczego człowieka, ale także całego społeczeństwa, ponieważ odnowiona jednostka czyni całość lepszą.

Papież Franciszek zwraca uwagę, że sakramentalna spowiedź jako sakrament miłości wyraża się w zmianie sposobu życia i w świadczeniu uczynków miłosierdzia wobec bliźnich, których się przyjmuje, pociesza i przebacza. Jest to odpowiedź na otrzymane od Boga przebaczenie i miłosierdzie¹⁷³. Dlatego człowiek ochrzczony, pojednany z Bogiem w sakramencie pokuty, nikogo nie wyklucza, ale z troską pochyla się nad tymi, którzy są odrzuceni. Zachęca do okazywania miłosierdzia przez fizyczny dotyk ludzi ubogich, na wzór Chrystusa, który kładzie swoje ręce na trędowatych. Dotknięcie ubogich oczyszcza z obłudy i pobudza do miłosierdzia. W ludziach ubogich można zobaczyć wszystkich, którzy są z jakiegokolwiek powodu wykluczeni z życia społecznego. Chrześcijanin nie wyklucza nikogo, ale wszystkich przyjmuje, bo widzi w nich Ciało samego Chrystusa¹⁷⁴.

Zdaniem papieża Franciszka, każdy kto doznał Bożego miłosierdzia, nie może być nieczuły na wołanie bliźnich. Miłosierdzie powinno stać się stylem chrześcijańskiego życia, jako „fantazja miłosierdzia”¹⁷⁵. Kto chce być blisko Jezusa, powinien zbliżać się do bliźnich przez konkretne uczynki miłości, ponieważ ze swojej istoty miłosierdzie uwidacznia się i urzeczywistnia w działaniu¹⁷⁶. Miłosierdzie jest drogą, która przechodzi od serca do rąk. Serce przyjmuje przebaczenie, które jest miłosierdziem Chrystusa i biegnie ku rękom, które przekazują je dalej¹⁷⁷. Spowiedź jest

Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Bliskiemu Wschodowi (6.06.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 8-9 (325), s. 17.

¹⁷² Por. BENEDYKT XVI, *W ciemnościach obojętności i egoizmu trzeba szerzyć światło miłości Bożej. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (6.02.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 4 (332), s. 35.

¹⁷³ Por. FRANCISZEK, *Anspracheandie Teilnehmeram Kurs über das Forum internum, der von Apostolischen Pönitentiare veranstaltet wurde* (12.03.2021), [w:] (Internet, 25.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2021/march/documents/papafrancesco_20210312_corso-forointern o.html

¹⁷⁴ Por. FRANCISZEK, *Chrześcijanin nikogo nie wyklucza. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (22.06.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 7-8 (384), s. 52.

¹⁷⁵ Por. FRANCISZEK, *Niezbędna jest fantazja miłosierdzia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (30.06.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 7-8 (384), s. 52-53.

¹⁷⁶ Por. MeM 16.

¹⁷⁷ Por. FRANCISZEK, *Droga miłosierdzia prowadzi od serca do rąk. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (10.08.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 9 (385), s. 28.

doświadczeniem Miłosierdzia Boga. Z niej rodzi się chrześcijański styl życia naznaczony uczynkami miłości. Wykluczonymi stają się wszyscy ludzie spotykani na drodze życia, ponieważ każdy człowiek ma jakieś swoje moralne i materialne biedy i potrzebuje miłosierdzia. W tej perspektywie sakrament pojednania i pokuty jest sakramentem odnowy społecznego życia, ponieważ wprowadza w nie miłosierną miłość Boga. Spowiedź wzywa do otwartości na potrzeby drugiego człowieka. Z sakramentalnego pojednania wypływa chęć służenia pomocą potrzebującym braciom i siostram, co prowadzi do odnowy społeczeństwa.

Współżycie między ludźmi to także wzajemna troska o zbawienie. Czasem jej przejawem może być potrzeba braterskiego upomnienia. Przynosi ono właściwe rezultaty i owoce, kiedy każdy najpierw uzna, że sam jest grzesznikiem i potrzebuje miłosierdzia. Świadomość grzechu bliźniego ma wcześniej pobudzić poczucie osobistej grzeszności¹⁷⁸. Dlatego człowiek, który dostępuje pojednania z Bogiem w sakramencie pojednania i pokuty, czuje się zobowiązany i upoważniony do braterskiego upomnienia. Otrzymana w spowiedzi łaska miłosierdzia uzdalnia, aby czynić to z miłością i troską. Przekłada się to także na uczynki miłości wobec potrzebujących pomocy. W takim wymiarze pokuta sakramentalna jest odnową społecznego życia, ponieważ pomnaża międzyludzkie braterstwo.

Wszyscy ludzie zostali stworzeni przez Boga i są Jego dziećmi. Stąd każde nawrócenie, przez które człowiek jedna się ze Stwórcą, musi być także pojednaniem się z bliźnimi. Nawrócenie i otrzymanie przebaczenia, w swoim społecznym wymiarze, ogarnia swoimi zbawiennymi skutkami rodzinę, współpracowników, a w końcu całe społeczeństwo. Otrzymany od Boga dar jest także zadaniem rozszerzania pojednania i pokoju tam, gdzie Bóg postawił człowieka¹⁷⁹. Jan Paweł II przypomina, że „Trwały pokój i harmonia, upragnione przez poszczególnych ludzi, rodziny i całe społeczeństwo, staną się naszym udziałem jedynie dzięki nawróceniu, które jest owocem miłosierdzia oraz warunkiem autentycznego pojednania”¹⁸⁰. Owocem sakramentalnego pojednania może być także ludzka solidarność, która pozwala przewycięzać nieporozumienia i konflikty oraz nierówności w różnych przejawach i dziedzinach społecznego życia. Są

¹⁷⁸ Por. FRANCISZEK, *Jak upominać brata*, przem. cyt., s. 51.

¹⁷⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Nawrócenie serca odpowiedzią na dar zbawienia. Przemówienie do uczestników spotkania z Głównym Komitetem Jubileuszu Roku 2000* (12.02.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 4 (202), s. 27-28.

¹⁸⁰ JAN PAWEŁ II, *Prowadźcie ludzi po drogach świętości*, przem. cyt., s. 21.

one wynikiem grzechu człowieka, jak i istniejących struktur grzechu¹⁸¹. Spowiedź, która leczy grzech, leczy także społeczne relacje. Dlatego pojednanie, które człowiek otrzymuje w sakramencie pokuty i pojednania, odnawia jego samego i zanurza w tajemnicy odkupienia. Nie jest to jednak jedyny owoc, bowiem sakrament ten przemienia także relacje w społeczeństwie. To, co dokonuje się w człowieku przez sakramentalne rozgrzeszenie, nie może pozostać tylko w nim, ale konsekwentnie obejmuje innych ludzi, narody i społeczeństwa¹⁸².

Dzieje się tak, ponieważ w każdej spowiedzi człowiek otrzymuje dar Chrystusowego pokoju¹⁸³. Jan Paweł II naucza, że pokój, który ma swoje źródło w otrzymaniu Bożego przebaczenia, nie urzeczywistnia się tylko w relacji ze Stwórcą, lecz także w międzyludzkich relacjach. Wspólnym mianownikiem jest Jezus Chrystus. On sam jest pokojem, a w Nim jednoczą się ludzie. Z tego daru wypływa zdolność do miłości względem drugiego człowieka, burzącej przeszkody na drodze do jedności, które stawia grzech. Spowiedź sakramentalna wraz z darem pokoju może przyczynić się do uwolnienia społeczeństwa od dyskryminacji, wyłączenia i segregacji ludzi, a prowadzić do otwartości na wszystkich, nawet na grzeszników i nieprzyjaciół. W ten sposób zbawcze orędzie miłosiernej miłości Boga dociera do całego społeczeństwa i jest zachętą dla życiowo pogubionych do szukania pokoju w Chrystusie¹⁸⁴. Jan Paweł II przypomina, że sakrament pojednania i pokuty jest przestrzenią, w której dokonuje się osobiste spotkanie człowieka z Bogiem. Dzięki temu niezwykłemu doświadczeniu miłości Ojca, człowiek ma otwarte oczy serca, które nie zatrzymują się na widzeniu tylko tego, co zewnętrzne, ale wnikają w głębię. Stąd człowiek pojednany z Bogiem jest w stanie dostrzec potrzeby i biedy innych ludzi i przychodzić im z pomocą¹⁸⁵. W konfesjonale bowiem, na skutek pojednania z Bogiem, w duszy nawróconego grzesznika rodzi się pragnienie miłowania bliźnich. Kiedy człowiek sam doświadcza miłości od Boga, jest nią przepelniony, wówczas potrafi dzielić się z innymi. W tym sensie sakrament pojednania i pokuty jest sakramentem, który służy odnowie społecznego życia i prowadzi człowieka do rozwoju chrześcijańskiego życia.

¹⁸¹ Por. G. CONCETTI, *Solidarność: najlepsza obrona przeciw „strukturom grzechu”*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 5 (183), s. 41-42.

¹⁸² Por. JAN PAWEŁ II, *Cała ludzkość potrzebuje pojednania. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (22.06.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 8-9 (195), s. 50.

¹⁸³ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła*, przem. cyt., s. 6.

¹⁸⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Pełne zbawienie*, przem. cyt., s. 40-41.

¹⁸⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Technika i przyroda: dwa wyzwania dla turystyki na progu XXI stulecia. Orędzie na Światowy Dzień Turystyki* (29.07.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 10 (227), s. 5.

W odnowie życia społecznego, jako konsekwencji sakramentu pojednania i pokuty, istotne miejsce zajmuje także miłość nieprzyjaciół. Wezwanie Chrystusa, zapisane na kartach Ewangelii jest jednoznaczne: „Miłujcie waszych nieprzyjaciół i módlcie się za tych, którzy was prześladują, abyście się stali synami Ojca waszego, który jest w niebie” (Mt 5, 44-45). Jan Paweł II naucza, że „Miłość do tych, którzy nas skrzywdzili, rozbroi przeciwnika i może przemienić nawet pole bitwy w miejsce solidarnej współpracy”¹⁸⁶. Jest to dla człowieka zadanie trudne, ale niosące nadzieję na lepszy świat. Misja ta jest konieczna do realizacji najpierw przez pojedynczego człowieka, jak również na poziomie społecznym. Aby jednak społeczne pojednanie mogło dojść do skutku, musi rozpocząć się nawróceniem jednostki. Obowiązek dążenia do pojednania spoczywa nie tylko na osobie, która jest przyczyną podziału, lecz także na ofierze braku szacunku i miłości ze strony bliźniego. Każdy chrześcijanin jest wezwany do szukania dróg pojednania i przebaczenia, na wzór Chrystusa. Taka postawa pomaga drugiemu człowiekowi, który zbłądził, dojść do osobistego spotkania z Bogiem. Ojciec Święty zaznacza, że świat potrzebuje dzisiaj przebaczenia, jako jednej z najlepszych form miłości, bo jest ono konieczne do odnowienia społeczeństwa i prawdziwego pokoju. Każda spowiedź jest darem przebaczenia dla konkretnego człowieka i wezwaniem do traktowania innych nie jako wrogów, ale jako braci¹⁸⁷.

Także Benedykt XVI zauważa, że nawrócenie, którego człowiek doświadcza w sakramencie pokuty, jest darem, który musi zostać przyjęty i wcielony w życie, ponieważ odpuszcza grzechy i leczy. Regularne przystępowanie do spowiedzi jest środkiem, który formuje sumienia i wiedzie do pojednania. Pomaga w przezwyciężaniu lęku oraz wspiera w walce z niesprawiedliwością i przemocą. Przez sakramentalne rozgrzeszenie Bóg udziela prawdziwego pokoju, dlatego Ojciec Święty zachęca do „oczyszczania pamięci indywidualnej i zbiorowej” w tym sakramencie. Spowiedź bowiem ma moc uwolnić od uprzedzeń oraz prowadzi do przyjęcia i zrozumienia innych ludzi i współpracy z nimi jak z braćmi. Dążenie do ludzkiej zgody wynikające z sakramentalnej pokuty trzeba podejmować nawet za cenę prześladowań. Każdy ochrzczony jest zobowiązany, aby w duchu Chrystusowych błogosławieństw być zaczynem dobra w społeczeństwie¹⁸⁸. To zły duch sieje podziały w społeczeństwie, ponieważ zależy mu, aby zniszczyć Boże dzieła. Człowiek, który podda się szatańskiej

¹⁸⁶ JAN PAWEŁ II, *Przebaczenie drogą do pokoju*, przem. cyt., s. 8.

¹⁸⁷ Por. Tamże, s. 8-9.

¹⁸⁸ Por. EMO 81.

pokusie do grzechu, ma podzielone serce, co powoduje międzyludzkie podziały. Odpowiedzią Boga na wojnę, podziały i niezgodę jest pokój i harmonijna więź wśród ludzi¹⁸⁹. Człowiek, który jednoczy się z Bogiem w sakramencie pokuty, otrzymuje wewnętrzny pokój, który pozytywnie wpływa na życie z innymi ludźmi w społeczeństwie.

Papież Franciszek przekonuje, że człowiek, który przyjmuje Bożą miłość, jest w stanie przemieniać swoje życie i relacje z bliźnimi oraz otwiera się na braterstwo, które odradza się w zbawczym dziele Chrystusa na krzyżu. Kiedy człowiek jest pojednany ze Stwórcą, uświadamia sobie, że jest On Ojcem wszystkich ludzi. Ta świadomość rodzi powszechne braterstwo, w którym człowiek otwiera się na bliźnich i usuwa obojętność wobec nich¹⁹⁰. Grzesznik odrodzony przez Bożą łaskę jest zdolny do właściwych postaw wobec bliźnich. Papież wylicza: „mówi on zawsze zgodnie z prawdą i unika wszelkiego kłamstwa; nie kradnie, ale raczej dzieli się tym, co posiada, z innymi, zwłaszcza z tymi, którzy są w potrzebie; nie ulega gniewowi, urazie czy chęci zemsty, ale jest łagodny, wielkoduszny, gotowy do przebaczenia; nie oddaje się obmowie, która niszczy dobrą reputację osób, ale patrzy raczej na pozytywne strony każdego”¹⁹¹. Sakrament pojednania i pokuty jako owoc zbawczego dzieła Chrystusa daje człowiekowi pojednanie z Bogiem, w którym zawiera się także pojednanie z braćmi. W tej perspektywie spowiedź jest sakramentem, który stanowi odnowę społecznego życia. Lekarstwem na podziały w społeczeństwie jest miłosierdzie otrzymywane przez sakramentalne rozgrzeszenie. Albowiem miłosierdzie zmienia świat. Nawet jego odrobina sprawia, że jest on bardziej przyjazny i sprawiedliwy¹⁹².

Podsumowując, można powiedzieć, że każde sakramentalne rozgrzeszenie, które jedna z Bogiem, sprawia, że człowiek zbliża się do Niego. Jest tym samym bliżej drugiego człowieka. Zatem spowiedź przybliży wszystkich ludzi do Stwórcy i wzywa do pojednania między sobą, odnawiając przez to życie całego społeczeństwa.

4. Sakrament pojednania z całym stworzeniem

Otrzymany w sakramencie pokuty dar sakramentalnego pojednania z Bogiem i z bliźnimi przyczynia się także do pojednania nawróconego grzesznika z całym

¹⁸⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Bóg jest Pasterzem ludzkości. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (22.07.2012), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 9-10 (346), s. 49.

¹⁹⁰ Por. FRANCISZEK, *Braterstwo podstawą pokoju i drogą do niego*, przem. cyt., s. 5-6.

¹⁹¹ FRANCISZEK, *Któż z nas nie jest grzesznikiem? Nabożeństwo pokutne w bazylice św. Piotra* (28.03.2014), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 39-40.

¹⁹² Por. FRANCISZEK, *Bóg nigdy nie przestaje nam przebaczać*, przem. cyt., s. 16.

stworzeniem. Albowiem Jezus Chrystus, dokonując dzieła odkupienia, przywraca także jedność między człowiekiem a całym stworzeniem, która została zerwana przez grzech pierwszych rodziców. Odzyskana harmonia ze światem jest wynikiem dotknięcia człowieka i świata przez Zbawiciela, który przez wcielenie wchodzi w kondycję stworzenia¹⁹³. Ponieważ człowiek jest skażony skutkami grzechu pierworodnego i dotknięty słabością, nadwyręża bądź zrywa przez każdy grzech więź, jaka łączy go z całym stworzeniem. Z kolei przez sakrament pokuty grzesznik, który dostępuje pojednania z Bogiem, Kościołem i drugim człowiekiem, jedna się też z całym stworzonym światem. To pojednanie prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia. Św. Paweł pisze, że „Stworzenie z upragnieniem oczekuje objawienia się synów Bożych” (Rz 8, 19). Oznacza to, że człowiek, który żyje jak Boże dziecko, potrafi także rozpoznawać i zachowywać zamysł Stwórcy wobec stworzonego świata, to znaczy współpracuje z Nim w dziele odkupienia. Dzięki temu oddaje on chwałę Bogu, włączając w swoje uwielbienie także stworzenie, które może razem z człowiekiem przeżywać swoją Wielkanoc, to znaczy otwarcie na nowość odkupienia i pojednania. Droga do jego osiągnięcia wiedzie przez pokutę, nawrócenie i przebaczenie. Kiedy człowiek doświadcza tego w sakramencie spowiedzi, jedna się ze stworzeniem i włącza je w dzieło odkupienia¹⁹⁴.

Jan Paweł II przypomina nauczanie św. Pawła (por. Kol 1,20), że w Chrystusie Bóg pojednał ze sobą cały świat, wszystkie stworzenia – ziemskie i niebieskie¹⁹⁵. Jeżeli zatem grzech ludzki zakłóca harmonię między człowiekiem a stworzonym światem, to tym bardziej świat jest włączony w zbawcze dzieło Chrystusa. Jego początkiem jest Wcielenie Bożego Syna, który przychodzi na świat, aby tę harmonię przywrócić. Przez jedność ze Zbawicielem człowiek odkrywa swoje miejsce w stworzonym świecie i żyje z nim harmonii. Zaczyna także respektować prawo, które Bóg złożył w ludzkim sercu, a które wobec ziemi oznacza współdziałanie ze Stwórcą¹⁹⁶. Najpełniejszą jedność z Chrystusem, która po chrzcie została zerwana przez grzech, człowiek uzyskuje dzięki przebaczeniu w sakramencie pojednania i pokuty, zatem jego harmonia ze światem stworzonym jest możliwa dzięki pojednaniu z Bogiem w spowiedzi, która jedna

¹⁹³ Por. RH 8.

¹⁹⁴ Por. FRANCISZEK, *Człowiek nie jest panem stworzenia*, przem. cyt., s. 7-8.

¹⁹⁵ Por. ReP 7.

¹⁹⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Piękno tej ziemi woła o zachowanie jej dla przyszłych pokoleń*, przem. cyt., s. 71.

grzesznika z całym stworzeniem, a dzięki temu prowadzi do rozwoju jego chrześcijańskiego życia.

Również Benedykt XVI potwierdza, że tylko w przebaczeniu otrzymywanym przez sakramentalną pokutę dokonuje się prawdziwa odnowa świata. Lepszy świat to ten, w którym przewycięża się zło łaską skutecznego przebaczenia, ofiarowanego mocą zbawczego dzieła Chrystusa. Zatem spowiedź to drogocenny skarb Kościoła, bo w nim człowiek jedna się z całym stworzeniem¹⁹⁷. Pełny i prawdziwy pokój w relacji człowieka do stworzonego świata jest możliwy tylko dzięki uzdrowieniu, które daje Pan Bóg przez Jezusa Chrystusa. To pojednanie człowieka jest odpowiedzią Boga na zniszczenie i grzech, które są dziełem złego ducha¹⁹⁸. Bóg, który jedna człowieka ze sobą w sakramencie pojednania i pokuty i leczy w nim rany zadane przez grzech, jedna go także z całym stworzeniem.

Dlatego Jan Paweł II określa konfesjonał jako miejsce, w którym rodzi się pojednany człowiek, a przez to pojednany świat¹⁹⁹. Harmonijne współzycie z całym stworzeniem zakłada, że człowiek jest „rozumnym i szlachetnym panem i stróżem” tego, co dał mu Pan Bóg. Pojednanie ze światem sprawia, że człowiek jest bardziej świadomy swojego człowieczeństwa, a dzięki temu wzrasta duchowo i rozwija swoje chrześcijańskie życie²⁰⁰. Wyrazem jedności z całym stworzeniem jest podejście do świata, w którym pierwszeństwo zajmuje osoba ludzka ze swoją moralnością i duchowością, a nie technika i materia. Pojednanie ze stworzeniem zakłada także, że człowiek zna swoją tożsamość, wartość i właściwe mu miejsce w świecie, oraz jest wolny wobec rzeczy materialnych²⁰¹.

Z pewnością w każdym człowieku jest szczerze pragnienie pojednania z całym światem stworzonym. Tęsknota za jednością jest nieodpartą chęcią radości, wolności, pokoju, zgody i pojednania, które cechują świat i człowieka w harmonii. Punktem wyjścia w dążeniu do zjednoczenia człowieka ze stworzeniem jest uznanie, że człowiek nie jest jednak tylko tym, który czerpie korzyści i wyzyskuje ziemię dla własnych potrzeb, ale ma także wobec niej swoje zobowiązania²⁰². Człowiek pojednany z Bogiem

¹⁹⁷ Por. BENEDYKT XVI, *Przebaczenie przemienia świat i buduje pokój. Msza św. w uroczystość Zesłania Ducha Świętego i święcenia kapłańskie* (15.05.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 7-8 (275), s. 23.

¹⁹⁸ Por. BENEDYKT XVI, *Bóg jest Pasterzem ludzkości*, przem. cyt., s. 49.

¹⁹⁹ Por. ReP 31.

²⁰⁰ Por. RH 15.

²⁰¹ Por. Tamże 16.

²⁰² Por. JAN PAWEŁ II, *Skąd ci, to, że cały świat przychodzi do ciebie? List na osiemsetlecie urodzin św. Franciszka* (15.08.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 10 (34), s. 16.

szanuje Jego prawo wobec stworzonego świata. Wyrazem poszanowania Bożej woli jest odpowiedzialność wobec ziemi, czyli szacunek wobec praw, którymi się rządzi. Człowiek, choć jest koroną stworzenia, jest wezwany, aby interesował się i dbał nie tylko o siebie, lecz także o inne stworzenia²⁰³.

Z pojednania z Bogiem i z bliźnimi, które daje Jezus Chrystus, wypływa także pojednanie z całym stworzeniem, a przez sakrament pojednania i pokuty wypełnia się misja Zbawiciela, który pragnie jedności²⁰⁴. Jan Paweł II uwrażliwia na konieczność pojednania współczesnego człowieka z naturą, a w Kościele, który szafuje sakramentami, widzi stróża harmonii człowieka ze światem stworzonym²⁰⁵. Warto zatem przypomnieć, że wszystko, co istnieje zostało stworzone przez Boga. Stwórca, stwarzając świat z miłości, wycisnął na nim pieczęć swojego Ducha Świętego, a wszystko, co uczynił, nazywa dobrym (por. Rdz 1,31). Papież jest świadomy, że całkowite pojednanie z całym stworzeniem jest na ziemi niemożliwe. Mimo to, Kościół zawsze do niego dąży i je głosi, ofiarując je także pojedynczemu grzesznikowi w sakramencie pojednania i pokuty. Działalność Kościoła na rzecz pojednania całego stworzenia jest zapowiedzią i znakiem przyszłego, całkowicie pojednanego świata, dlatego podejmuje on misję pojednania grzesznego człowieka z Bogiem przez przebaczenie i miłość²⁰⁶. W biblijnych opisach stworzenia świata mowa jest nie tylko o grzechu pierwszych ludzi, ale i nadziei, którą Bóg już wtedy pozostawia człowiekowi. Zapowiada bowiem nowy świat, wyzwolony od zła, grzechu i podziału²⁰⁷. Dlatego Kościół, który jest świadomy wzrastającego zagrożenia, nieustannie modli się o Ducha Świętego, by odnawiał całą ziemię²⁰⁸.

Także Benedykt XVI przywołuje obraz biblijnego ogrodu opisanego w Księdze Rodzaju, w którym Bóg umieścił pierwszego człowieka. Porównuje świat do raju, w którym człowiek żyje w pokoju z Bogiem i z bliźnimi. Ojciec Święty zauważa, że ziemia jest wyrazem harmonii i dobroci Boga. Człowiek dostępuje odpuszczenia

²⁰³ Por. LS 68.

²⁰⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Pokój i pojednanie. Homilia wygłoszona w Drogheda* (29.09.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, dz. cyt., s. 212.

²⁰⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Bóg pokoju i pojednania niech będzie z wami wszystkimi. Lotnisko Gatwick. Przybycie do Wielkiej Brytanii* (28.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 8.

²⁰⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Wzajemność, solidarność, współpraca. Noworoczna Audiencja dla Korpusu Dyplomatycznego* (12.01.1985), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 6 (1985) nr 1 (61), s. 13.

²⁰⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Wierzę w Boga, Stworzyciela nieba i ziemi”. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (8.01.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 1 (75), s. 8.

²⁰⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Początek lepszego świata. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (10.06.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 6 (54), s. 29.

grzechów w sakramencie pojednania i pokuty mocą Ducha Świętego, który zstępuje na niego i go odnawia. Każdy grzesznik, uleczony z grzechu przez sakramentalną absolicję, jest zaczynem pojednania i uzdrowienia całego stworzenia, urzeczywistniając już tu na ziemi raj, jako zapowiedź przyszłej chwały, w której z Bogiem będzie pojednany cały świat²⁰⁹.

Zdaniem Jana Pawła II, pojednanie grzesznika w sakramentalnej spowiedzi, które prowadzi do pojednania z całym stworzeniem, jest zapowiedzią końca czasów, kiedy to wszystko zostanie zjednoczone w Chrystusie. Co więcej, cały stworzony świat, wraz z przyrodą, choć dotknięty skażeniem spowodowanym przez ludzki grzech, jest uczestnikiem radości odkupienia. Harmonia wynikająca z pojednania człowieka z całym stworzeniem jest zgodna z zamysłem Stwórcy²¹⁰. Dlatego Franciszek zauważa potrzebę nowego spojrzenia na stworzony świat, aby doszło dzięki temu do harmonii między człowiekiem a ziemią. Człowiek musi sobie uświadomić, że nie jest ona składowiskiem zasobów, z których można swobodnie czerpać, ale „Ewangelią Stworzenia”, czyli darem Stwórcy dla życia i funkcjonowania człowieka. Ojciec Święty przypomina, że ziemia jest nie tylko domem człowieka, lecz także Boga. Konieczne jest do tego ekologiczne nawrócenie człowieka, wyrażające się w konkretnych działaniach i postawach²¹¹.

Człowiek pojednany ze stworzonym światem patrzy na niego czystymi oczami i jest pełen zachwytu wobec Bożego dzieła. Staje się stróżem przyrody i czerpie z niej pokarm do codziennego życia. Troszczy się także o poszanowanie praw, którymi zgodnie z Bożym zamysłem rządzi się natura, nie naruszając dzięki temu ekologicznej równowagi²¹². Tylko pokora wobec Boga i Jego planu dla całego stworzonego świata jest w stanie uratować samego człowieka i przyrodę²¹³.

Uzdrowienie relacji człowieka ze stworzonym światem rodzi się w pierwszej kolejności z odzyskania harmonii z Bogiem i drugim człowiekiem²¹⁴. Wyraz głębokiej

²⁰⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Gdy ludzie żyją w pokoju, ziemia przypomina raj*, przem. cyt., s. 56-57.

²¹⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Zjednoczenie na nowo wszystkiego w Chrystusie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (14.02.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 4 (232), s. 47.

²¹¹ Por. FRANCISZEK, *Nie ma przyszłości dla człowieka, jeśli niszczy się środowisko. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej. 50. Światowy Dzień Ziemi* (22.04.2020), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 5 (422), s. 13-14.

²¹² Por. JAN PAWEŁ II, *Ekoturystyka kluczem do właściwego rozwoju. Orędzie na XXII Światowy Dzień Turystyki 2002 r.* (24.06.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 9 (246), s. 56.

²¹³ Por. JAN PAWEŁ II, *Człowiek wobec majestatu i tajemnicy stworzenia*, przem. cyt., s. 8.

²¹⁴ Por. FRANCISZEK, *Życie w harmonii ze światem stworzonym. Przemówienia do grupy świeckich z Francji, zaangażowanych w kwestię nawrócenia ekologicznego* (3.09.2020), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 10 (426), s. 15.

pokory okazuje człowiek w sakramencie pojednania i pokuty, kiedy przyznaje się do swoich grzechów, prosząc o przebaczenie. Zobowiązuje się jednocześnie, że zrobi wszystko, co w jego mocy, aby nie powtarzać popełnionych czynów. Jeżeli zatem grzech prowadzi do zachwiania równowagi ekologicznej, to tym bardziej spowiedź jest uzdrowieniem relacji człowieka z całym światem. Tym bardziej że Nowy Testament ukazuje Chrystusa żyjącego na ziemi, jako Tego, który ma serdeczne relacje ze stworzonym światem. Jako Zmartwychwstały Pan panuje nad stworzeniem. Franciszek przypomina nauczanie św. Pawła, że Bóg zechciał przez Niego pojednać ze sobą cały świat (Por. Kol 1, 19-20). Dokonuje się to przez Jego mękę, śmierć i zmartwychwstanie, które wprowadzają pokój na ziemię. Dzięki temu, razem z człowiekiem, wszystkie stworzenia są ukierunkowane ku osiągnięciu pełni w Bogu²¹⁵.

Człowiek dostępuje pojednania w sakramencie pokuty dzięki zbawczemu dziełu Chrystusa. Jeśli zatem jest On Panem całego stworzenia, pojednanie pojedynczego człowieka jest także pojednaniem z całym stworzeniem. Wyraża się to w trosce człowieka o przyrodę. Zaś motywacją do ochrony planety, do strzeżenia jej przed zachwianiem równowagi ekologicznej są wymagania wiary. Dotyczą one wszystkich ludzi, a tym bardziej wierzących, którzy rozpoznają w Bożym zamysle także konieczność ochrony środowiska²¹⁶. Zatem troska człowieka o środowisko oraz dążenie do pojednania z całym stworzeniem są zadaniem wynikającym z wezwania do naśladowania Chrystusa, który ustanowił sakrament pokuty jako znak i narzędzie pojednania, także ze światem.

Zdaniem papieża Franciszka, moc do ekologicznego nawrócenia człowiek jest w stanie czerpać z sakramentalnego rozgrzeszenia. Tam doświadcza miłości Boga Ojca, jedna się z Nim i drugim człowiekiem, a dzięki temu jest w stanie dzielić się otrzymanym darem także ze stworzonym światem. Ojciec Święty wymienia przykłady zabiegania człowieka o dobro planety. Pisze o oczyszczaniu rzek, rekultywacji lasów, oczyszczaniu środowiska, produkcji czystej energii, wykorzystaniu ekologicznego transportu. Te wszystkie działania człowieka pokazują, że spełnia on swoje powołanie do miłości także wobec stworzonego świata przez pozytywną i zgodną z Bożą wolą ingerencję w przyrodę²¹⁷. Franciszek zaznacza, że dobre życie człowieka polega na

²¹⁵ Por. LS 100.

²¹⁶ Por. Tamże 64.

²¹⁷ Por. Tamże 58.

życiu w harmonii ze stworzonym światem²¹⁸. Wyrazem ekologicznej świadomości i troski o przyrodę przez ludzi ochrzczonych jest także sakrament pojednania i pokuty, ponieważ jednając się z Bogiem, człowiek jedna się ze światem, który jest przez Niego stworzony. Spowiedź uzdalnia człowieka i otwiera na miłość nie tylko wobec Boga i drugiego człowieka, lecz także wobec przyrody. Tak integralne postrzeganie i przeżywanie sakramentu pokuty prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia.

Sakramentalna spowiedź, która odnawia relację człowieka z Bogiem i jest przyczyną społecznej odnowy, zobowiązuje także do wspólnych działań na rzecz troski o naturalne środowisko, co prowadzi do pojednania człowieka i wspólnoty z całym światem. Jan Paweł II przestrzega jednak, że nie można stawiać przyrody ponad człowiekiem. Istota ludzka jest bowiem koroną stworzenia. Posiada nieśmiertelną duszę i wolną wolę²¹⁹. Dlatego tylko jemu może być ofiarowany dar Bożego miłosierdzia i przebaczenie grzechów w sakramencie pojednania i pokuty. Dzięki Bożemu przebaczeniu człowiek jest w stanie budować pojednany świat, gotowy na uczestnictwo w życiu samego Stwórcy. Człowiek jest w stanie wypełnić te zadania, kiedy jedna się z Bogiem w sakramentalnej spowiedzi, która uzdrawia jego relację z całym stworzeniem i prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia. Można powiedzieć, że sakrament pojednania i pokuty przywraca nadprzyrodzone życie łaski i wzbudza poczucie szczególnej jedności ze Stwórcą, dzięki której człowiek jedna się także z całym stworzeniem.

Podobnie Franciszek zauważa, że człowiek, który przystępuje do spowiedzi, musi uznać swoją słabość i grzeszność. Przypomina sobie, że powstał z prochu ziemi i jest złożony z tego, z czego składa się planeta. Oddycha powietrzem, a woda stanowi większą część jego organizmu, ożywia go i odnawia²²⁰. W tej perspektywie człowiek uświadamia sobie, że sam jest integralną częścią stworzonego świata, dlatego pragnie pojednania z nim. Dostępuje go przez sakramentalne rozgrzeszenie, które wzywa i zobowiązuje go do ochrony przyrody. Bóg jest miłosierny i nieustannie czeka na powrót grzesznika. Człowiek może się do Niego zwrócić z prośbą o przebaczenie grzechów popełnionych wobec ubogich, wobec przyszłych pokoleń i wobec środowiska. Nawet małe ekologiczne szkody wyrządzone przez człowieka wpływają na niszczenie ziemi. Uświadczenie sobie tego jest pierwszym krokiem do ekologicznego nawrócenia.

²¹⁸ Por. FRANCISZEK, *Życie w harmonii ze światem stworzonym*, przem. cyt., s. 13.

²¹⁹ Por. CV 48.

²²⁰ Por. LS 2.

Ojciec Święty wzywa do żalu za szkody wyrządzone ziemi, która jest wspólnym domem wszystkich. Dokładny rachunek sumienia z relacji do stworzonego świata prowadzi człowieka do konfesjonału, gdzie wyznaje swoje grzechy, także te popełnione wobec przyrody. Dokonuje się w ten sposób, przez spowiedź, pojednanie człowieka z całym stworzeniem²²¹.

Harmonia człowieka z Bogiem, drugim człowiekiem, a także z całym stworzonym światem jest częścią planu Stwórcy. Kiedy jednak pojawia się grzech, następuje eskalacja konfliktu i wrogości w tych relacjach. Sakrament pojednania i pokuty, który przynosi pojednanie z Bogiem, prowadzi człowieka do zajęcia właściwej pozycji wobec natury i uznania siebie nie jako bezwzględnej władcy przyrody, ale sługę, który współpracuje ze Stworzycielem, kontynuując Jego dzieło. Jan Paweł II wzywa do „ekologicznego nawrócenia”. Pierwszym jego wymiarem, nazwanym przez papieża „fizyczną ekologią”, jest wrażliwość ukierunkowana na zapobieżenie katastrofom grążącym naturalnemu środowisku oraz jego ochrona. Drugim aspektem ekologicznego nawrócenia jest „ludzka ekologia”, obejmująca wysiłki dążące do zapewnienia i ochrony godnego życia właściwego człowiekowi²²². Sakrament pojednania i pokuty jest miejscem, w którym człowiek z pokorą staje przed Bogiem i uznaje Jego prawa wobec siebie, ale także wobec świata, w którym został postawiony. W takim wymiarze spowiedź jest sakramentem pojednania także ze stworzonym światem i rozwija chrześcijańskie życie człowieka. Można powiedzieć, że człowiek jednoczy się z Bogiem w spowiedzi, jednoczy się także z całym stworzeniem, ponieważ wszystko zostało stworzone przez Niego. Zatem, na ile człowiek dojrzeewa do zachowywania moralnych zobowiązań, na tyle szanuje także środowisko naturalne. Stąd spowiedź, która utwierdza w cnotach i pobudza do życia w duchu pokuty, jest sakramentem, prowadzącym do pojednania z całym stworzonym światem.

Sakrament pojednania i pokuty jest miejscem uzdrowienia relacji, które zostały zranione bądź zerwane przez grzech człowieka. Dokonuje się to na poziomie relacji z Bogiem, z sobą samym, z bliźnimi i z Kościołem oraz z całym stworzeniem. Współcześnie jednak nie wszyscy ochrzczeni doceniają wartość tego sakramentu i jego nieodzowną rolę w rozwoju chrześcijańskiego życia, co prowadzi do kryzysu jego praktyki.

²²¹ Por. FRANCISZEK, *Okazujemy miłosierdzie naszemu wspólnemu domowi*, przem. cyt., s. 5-6; LS 211.

²²² Por. JAN PAWEŁ II, *Trzeba zapobiec katastrofie ekologicznej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (17.01.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 4 (232), s. 43-44..

ROZDZIAŁ CZWARTY

KRYZYS PRAKTYKI POKUTY SAKRAMENTALNEJ

Współcześni papieże, zwłaszcza Jan Paweł II, Benedykt XVI i papież Franciszek widzą w sakramencie pojednania i pokuty istotny środek, który może przyczynić się do odrodzenia i rozwoju życia chrześcijańskiego w dzisiejszym świecie. Wydawać by się mogło, że sprawa jest prosta, sakrament pokuty jest w dyspozycji Kościoła, wystarczy tylko zachęcić wiernych do korzystania z niego i Kościół i świat będzie uratowany.

Tymczasem sprawa nie jest taka prosta. Albowiem mówi się obecnie o kryzysie praktyki sakramentalnej pokuty. I nie wystarczy tylko zwykła zachęta do korzystania z sakramentu pokuty, albowiem współcześni ludzie zatracili poczucie grzechu (par. 1). Do takiego stanu rzeczy przyczyniły się błędne nauki niektórych teologów na temat rozumienia grzechu, a także zbyt szybkie wprowadzenie w duszpasterstwie zaproponowanej przez Sobór Watykański II praktyki absolucji generalnej, co skutkuje niewłaściwym przygotowaniem penitentów do korzystania z tego sakramentu (par. 2). Nie bez znaczenia są także pewne niedociągnięcia ze strony spowiedników. Zdarza się, że niektórzy kapłani niechętnie siadają do konfesjonału, ulegając pokusie stosowania zbyt często absolucji generalnej, a także rzadko sami się spowiadają (par. 3).

Nie należy się dziwić, że ten przejaw kryzysu praktyki sakramentu pokuty we współczesnym Kościele stał się przedmiotem troski duszpasterskiej współczesnych papieży. Zwłaszcza Jan Paweł II przywrócenie praktyki spowiedzi indywidualnej uczynił ważnym przedmiotem swojego pasterskiego nauczania.

1. Utrata poczucia grzechu

Rozwój chrześcijańskiego życia, w którym kluczową rolę odgrywa sakrament pojednania i pokuty, zakłada ciągle nawracanie się, powstawanie z grzechowych upadków i umartwienie. Rozwój duchowego życia polega na ciągłym poznawaniu siebie, przez co człowiek widzi popełniane zło, od którego chce się wyzwolić przez zwrócenie się ku dobru, uporządkowanie swojego życia i nawiązanie ponownej relacji z Bogiem, która została zerwana przez grzech¹. Nie wystarczy tylko uznać, że istnieje grzech w ogóle, ale należy przyznać się do własnego, osobistego grzechu i wziąć za niego odpowiedzialność². Kiedy brakuje takiej postawy, a człowiek zaprzestaje ciągłego nawracania się, traci poczucie grzechu, co w konsekwencji prowadzi do zaniedbania korzystania z sakramentu pojednania i pokuty. Przeżywany dziś kryzys praktyki sakramentalnej pokuty bierze się z braku poczucia grzechu wśród wielu wiernych. Jan Paweł II nazywa obecną sytuację „kryzysem świadomości grzechu”³. Jego zdaniem, poczucie grzechu rodzi się z moralnej świadomości człowieka, która powiązana jest z poczuciem Boga. Im bardziej człowiek świadomy jest więzi łączącej go ze swoim Stwórcą, tym większe ma poczucie grzechu. Nie jest możliwa całkowita utrata poczucia grzechu, ponieważ nie można zupełnie zagłuszyć głosu sumienia i wymazać poczucia Boga⁴.

Z kolei Benedykt XVI nazywa ten stan „pragnieniem”, aby rzeczywiście poznać Stwórcę. To poczucie Boga wynika z faktu stworzenia, przez który każdy człowiek jest obrazem Tego, który powołał go do istnienia. Stąd nawet ci, którzy uważają się za niewierzących, w głębi serca, czasem nieświadomie, poszukują Boga⁵. Człowiek powinien uświadomić sobie, że nie zbawia sam siebie, ale że jest to przebaczenie darmo mu dane przez Boże Miłosierdzie, na które należy się otworzyć przez wysiłek sumienia. Otwarcie na Bożą łaskę i podmiotowe przyjęcie odkupienia doprowadza ludzkie sumienie do doświadczenia Boga i Jego darów miłosierdzia oraz uznania swojego grzechu⁶.

¹ Por. ReP 13.

² Por. JAN PAWEŁ II, *Uznanie własnej winy*, przem. cyt., s. 27.

³ Por. NMI 37.

⁴ Por. ReP 18.

⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Nawet ci, którzy nie wierzą, szukają oblicza Boga. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (16.01.2013), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 3-4 (351), s. 38.

⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Otwórzcie drzwi Odkupicielowi. Audiencja przedświąteczna dla kardynałów i Kurii Rzymskiej* (23.12.1982), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 1 (37), s. 6; JAN PAWEŁ II, *Przezwyćżyć osobisty grzech i struktury grzechu*, przem. cyt., s. 34.

Jan Paweł II mówi o „duchowym kalectwie” i tłumaczy, że mimo pełni zewnętrznych sił można być „duchowym kaleką” o zdeformowanym sumieniu, które utraciło właściwą sobie wrażliwość na dobro i zło. W tej obojętności widzi on zagrożenie dla rozwoju chrześcijańskiego życia konkretnego człowieka i całego społeczeństwa⁷.

Istnieje niebezpieczeństwo znieczulenia sumienia, które polega na jego ciągłym uspokajaniu, bowiem uspokojone sumienie przestaje widzieć grzech. Franciszek dostrzega tu działanie złego ducha, który staje się panem ludzkiego sumienia, kiedy uda mu się je uspokoić, to znaczy zagłuszyć wyrzuty sumienia i przekonać, że coś złego nie jest grzechem. Jako środek zapobiegający takiej sytuacji papież wskazuje czujność i rozeznanie, które zyskuje się przez codzienny rachunek sumienia⁸. Jednym z powodów utraty poczucia grzechu jest stopniowe zatracanie wrażliwości przez zagłuszanie głosu sumienia, które prowadzi do kryzysu poczucia Boga.

Jak zauważa papież Jan Paweł II, sumienie ściśle wiąże się z wolnością człowieka. Dlatego jest ono miejscem ukazania się ludzkiej godności i stosunku człowieka do Boga. Wolność człowieka, a zatem i jego godność, wyraża się w życiu zgodnym z głosem prawego sumienia oraz w wysiłku, by nie dopuścić do jego zagłuszenia⁹. Poczucie grzechu zatracą się, kiedy człowiek przestaje poszukiwać prawdy i odpowiedzialnie korzystać z własnej wolności¹⁰. Właściwie pojmowana wolność człowieka nie zakłada, że będzie sam dla siebie ustanawiał normy etyczne. Sakrament pokuty formuje penitenta do prawdziwej wolności, a zatem także do właściwego rozumienia i poczucia grzechu¹¹.

Zaś Benedykt XVI podkreśla, że wolność człowieka pozostaje zawsze krucha, dlatego poszukiwanie prawdziwej wolności musi przenikać działania każdego pokolenia i każdego człowieka. Konsekwencją kruchości wolności człowieka jest świat, w którym, jak zauważa papież, „nigdy nie zaistnieje definitywnie ugruntowane królestwo dobra”¹². Stąd potrzeba troski o formację sumień, bowiem kiedy słabnie

⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Nie zatwardzajcie serc waszych. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (15.03.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 3 (15), s. 8.

⁸ Por. FRANCISZEK, *Pokusy zawsze wracają. Msza św. w Domu św. Marty* (9.10.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 11 (377), s. 24-25.

⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Kościół broni życia, broni ludzkich sumień. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (10.05.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 5 (17), s. 9.

¹⁰ Por. ReP 18.

¹¹ Por. C. M. MARTINI, *Pojednanie i pokuta w posłannictwie Kościoła*, art. cyt., s. 11.

¹² SS 24, 25.

wrażliwość ludzkiego sumienia, traci się jednocześnie świadomość Boga i poczucie grzechu¹³.

Współczesne społeczeństwo traci obie te wartości: wrażliwość na Boga i poczucie grzechu. Stąd, jak najbardziej aktualne jest ciągle wzywanie do nawrócenia, którego skutkiem jest zawsze przyznanie się do grzechów i prośba o miłosierdzie, które człowiek otrzymuje w sakramentalnej spowiedzi¹⁴. Dlatego konieczna jest właściwa formacja sumienia, które będzie uznawało grzech. Do najskuteczniejszych form kształtowania sumienia, a tym samym pogłębiania poczucia grzechu, należą: pokuta, która zbliża do Chrystusa, duchowe kierownictwo, a nade wszystko sakrament pojednania¹⁵.

Dla kształtowania ludzkiego sumienia w świecie, w którym zatracają się obiektywne normy moralne, a kryterium dobra i zła staje się zależne od jednostki, Benedykt XVI proponuje drogę wiary, która polega na uznaniu uniwersalnych wartości pochodzących od Boga, a odrzuceniu egoizmu i samowoli. W tym procesie potrzeba cierpliwości, aby właściwie uformować swoje sumienie, które będzie wrażliwe na dobro i zło moralne¹⁶.

Jak podkreśla Jan Paweł II, w tym wewnętrznym ośrodku, jeśli jest uformowany, dokonuje się osobiste spotkanie z Bogiem, który wskazuje na prawdziwe dobro człowieka¹⁷. Ludzkie sumienie poddające się właściwej formacji wskazuje i potwierdza dobre wybory i decyzje człowieka, zachęcając go do pracy nad własnym doskonaleniem moralnym. Kiedy jednak człowiek błądzi, sumienie staje się wyrzutem i wzywa do nawrócenia¹⁸. Stąd dla powrotu właściwego poczucia grzechu potrzebni są ludzie prawego sumienia. Prawe sumienie prowadzi człowieka do rozwoju jego chrześcijańskiego życia. W tym procesie formacji wyjątkowe miejsce zajmuje sakrament pojednania i pokuty, bez którego nie można mówić o wzroście w

¹³ Por. ReP 18.

¹⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Eucharystia i sakrament pojednania. Przesłanie do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (8.03.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 5 (273), s. 46-47.

¹⁵ Por. R. NORVILA, *Sakrament pojednania*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 1 (279), s. 15-16.

¹⁶ Por. BENEDYKT XVI, *Spotkanie z duchowieństwem diecezji Belluno-Feltre i Treviso* (24.07.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 10-11 (297), s. 36-37.

¹⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Świat pracy potrzebuje ludzi prawego sumienia. Homilia podczas Liturgii Słowa w Sosnowcu* (14.06.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 8 (215), s. 94.

¹⁸ Por. J. WRÓBEL, *Sumienie jako fundament godności i wolności człowieka*, „Roczniki Teologiczne” 68 (2016) z. 3, s. 94.

chrześcijańskiej doskonałości¹⁹. Formacja sumienia nie polega na jakimś jednorazowym zabiegu czy czynności człowieka. Musi być ono poddawane permanentnemu wychowaniu, przez które ciągle wzrasta i dojrzewa, aby nie zatraciło właściwej sobie wrażliwości na dobro i zło moralne²⁰. Podobnie deformacja sumienia nie jest wydarzeniem ujmowanym w krótkim czasie, ale powolnym procesem zagłuszania go, przyzwalania na moralne zło i traktowania go jako normalne²¹. Wrażliwe sumienie zwraca i przybliża człowieka do Stwórcy. W świetle Jego Słowa i przykazań człowiek wyraźniej widzi swój grzech. Kiedy jednak zagłusza się głos sumienia, następuje odejście od Boga, a tym samym brak konfrontacji własnego życia z wymaganiami Ewangelii.

Natomiast Benedykt XVI ukazuje grzech jako niesłuchanie Bożego Słowa. To nieposłuszeństwo i „niesłuchanie” prowadzi do sytuacji, w której człowiek nie dostrzega już własnego grzechu i stopniowo traci na niego wrażliwość²². Dlatego w sprawowaniu sakramentu pojednania nie można zaniedbywać odniesień do Pisma Świętego, ponieważ Boże Słowo, jako słowo pojednania, prowadzi najpierw do dostrzeżenia własnego grzechu, a w konsekwencji do nawrócenia i pogłębienia chrześcijańskiego życia. Każdy penitent powinien mieć możliwość przygotowania się do spowiedzi przez rozważanie stosownego fragmentu Pisma Świętego, zaś sprawowanie sakramentu powinno rozpoczynać się od Bożego Słowa. Ponadto papież zachęca do organizowania pokutnych nabożeństw, podczas których można z większą uwagą wsłuchiwać się w Boże Słowo²³.

Z kolei Jan Paweł II przywołuje nauczanie swojego poprzednika Piusa XII, który mówi, że „grzechem tego wieku jest utrata poczucia grzechu”²⁴, a Benedykt XVI zauważa nawet obecność swego rodzaju kultury prowadzącej do negacji poczucia grzechu, która w konsekwencji sprzyja przekonaniu, że nie ma konieczności trwania w łasce uświęcającej²⁵. We współczesnym świecie papieskie stwierdzenia są jeszcze

¹⁹ Por. M. POKRYWKA, *Rola sakramentu pokuty w formacji sumienia*, „Roczniki Teologiczne” 50 (2003) z. 3, s. 62-63.

²⁰ Por. M. POKRYWKA, *Wezwanie do formacji sumienia w świetle nauczania Jana Pawła II*, „Roczniki Teologiczne” 48 (2001) z. 3, s. 57.

²¹ Por. P. PASIERBEK, *Ważna przestroga papieża Franciszka* [w:] (Internet, 1.09.2021), https://www.fronda.pl/a/waznaprzestrogapapiezafranciszka,139725.html?fbclid=IwAR3pSqAh41z8CwItllpo9roO4C7ZnDxksOtcidX_0jfhllwQm9x0pSlodI

²² Por. VD 26.

²³ Por. Tamże 61.

²⁴ Por. ReP 18.

²⁵ Por. SC 20.

bardziej niepokojące, ponieważ oddają rzeczywisty stan społeczeństwa²⁶. Hamuje to proces rozwoju chrześcijańskiego życia w łasce i nie prowadzi do nawrócenia przez sakrament pojednania i pokuty.

Zaś Franciszek, przywołując ewangeliczną scenę powołania Mateusza (por. Mt 9,9-13), zwraca uwagę na szemranie świadków tego wydarzenia na to, że Pan Jezus zadaje się z grzesznikami. Zaznacza, że Jezus przychodzi do człowieka, kiedy ten uzna, że jest grzesznikiem. W przeciwnym wypadku nie zazna on radości przebaczenia ofiarowanej przez Boże Miłosierdzie²⁷.

Istnieją w społeczeństwie prądy myślowe, które przyczyniają się do relatywizacji pojęcia grzechu. Skutkiem tego jest podważanie władzy jednania z Bogiem w sakramencie pokuty²⁸.

Przyczyną utraty poczucia grzechu, o której wspomina Benedykt XVI, jest między innymi sekularyzm. Sekularyzm usiłuje zbudować świat bez Boga, świecki, laicki, dlatego szerzy poglądy i zwyczaje wykluczające Boga. Natomiast całą swoją uwagę koncentruje na działaniu, produkcji, konsumpcji i na szukaniu przyjemności. Pochłonięty całkowicie doczesnością oddala jakąkolwiek myśl o tym, co czeka człowieka poza tajemniczą bramą śmierci. Tym samym wcale nie zwraca uwagi na niebezpieczeństwo „utruty własnej duszy”. Sekularyzm jako taki stanowi wielkie wyzwanie dla Kościoła, z którym musi się on uporać, gdyż ma obowiązek nieść Ewangelię wszystkim ludziom we współczesnym świecie²⁹. Zagrożenie płynące z sekularyzmu polega na budowaniu świata, w którym nie ma świadomości obecności Boga w funkcjonowaniu i myśleniu człowieka. Dprowadza to do wynaturzenia wiary i do życia jako osoba niewierząca. Kiedy Bóg staje się niepotrzebny, człowiek pozostaje zamknięty we własnym egoizmie³⁰. Sekularyzm wprost nie zwalcza Boga, ale prowadzi do mocnego przekonania, że można żyć i funkcjonować bez Niego³¹. Postawa sekularyzmu szeroko obecna w świecie odrywa człowieka od Stwórcy, skupiając go tylko na konsumpcji i przyjemności oraz działaniu i produkcji. Nie prowadzi to do

²⁶ Por. O. BERNASCONI, *Scomparsa del senso del peccato*, [w:] *Nuovo dizionario di spiritualità*, red. S. DE FIORES, ed. Edizioni Paulone, Torino 1985, s. 1183-1184.

²⁷ Por. FRANCISZEK, *Orędziem Jezusa jest miłosierdzie*, przem. cyt., s. 15.

²⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Zostaliśmy wezwani i konsekrowani dla sakramentu pojednania*, przem. cyt., s. 8.

²⁹ Por. T. GOFFI, *Secolarizzazione*, [w:] *Dizionario enciclopedico di Teologia Morale*, red. L. ROSS, A. VALSECCHI, ed. Edizioni Paulone, Torino 1987, s. 974-975.

³⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Sekularyzacja jest trudną próbą dla Kościoła. Przesłanie do uczestników zebrania plenarnego Papieskiej Rady ds. Kultury* (8.03.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 4 (302), s. 35.

³¹ Por. M. POKRYWKA, *Rola sakramentu pokuty w formacji sumienia*, art. cyt., s. 59.

refleksji o niebezpieczeństwie wiecznego potępienia, bowiem człowiek, który buduje swój świat bez Pana Boga, buduje go przeciw sobie samemu. Tylko poczucie Boga, który jest celem istnienia, pozwala człowiekowi przyznać się do grzechu i zrozumieć samego siebie.

Jan Paweł II słusznie zauważa, że „nie można spodziewać się, że umocni się poczucie grzechu w odniesieniu do człowieka i wartości ludzkich, jeśli zabraknie poczucia obrazy wyrządzonej Bogu, czyli prawdziwego poczucia grzechu”³². Stąd Benedykt XVI jako skutek sekularyzmu widzi pokusę odsuwania wiary „na bok”. Próby wiary, na które wystawiony jest człowiek, mogą go osłabić i doprowadzić do zmniejszenia poczucia grzechu. Środkiem zapobiegawczym tego procesu jest ciągle nawracanie się do Boga³³. Niebezpieczeństwem, jakie płynie z tendencji współczesnego człowieka do sekularyzacji, jest zawężenie rozumienia grzechu tylko do relacji na poziomie międzyludzkim, sprowadzenie go do praw człowieka. Zapomina się o podstawowym znaczeniu grzechu, czyli komplikacji na poziomie osobowej relacji człowieka z Bogiem³⁴.

Jan Paweł II wspomina także o permisywizmie moralnym, w wyniku którego ludzie z jednej strony uznają istnienie grzechu, ale nie akceptują prawa moralnego³⁵. Samo uznanie, że grzech istnieje, nie jest wystarczające. Dopiero przyznanie się do własnego grzechu zbliża człowieka do Boga przez chęć nawrócenia i rozwoju chrześcijańskiego życia przez sakrament pokuty.

Kolejną przyczyną utraty poczucia grzechu jest relatywizacja norm moralnych, która prowadzi do zaprzeczenia istnienia czynów ludzkich złych ze swojej natury, które pozostają takimi niezależnie od okoliczności. Coraz częściej też człowiek nie odwołuje się do prawa naturalnego, jako niezmiennego i zapisanego w sercu każdego człowieka. Osłabia się przez to grzech na tyle, że dochodzi się do przekonania, że nie ponosi się za niego odpowiedzialności. Taka postawa wynika także z błędnego rozumienia psychologii i fałszywej troski, aby nie obciążać winą i ograniczać wolności człowieka. Okoliczności i wpływy na działania człowieka tak mocno ograniczają jego wolność, że

³² ReP 18; Por. EV 21-22.

³³ Por. BENEDYKT XVI, *Pan niestrudzenie puka do drzwi człowieka. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (13.02.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 3-4 (351), s. 46.

³⁴ Por. D. KOWALCZYK, *Spowiedź czyli przekonywanie o grzechu i miłości...*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 81-82.

³⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Ogłaszajcie waszym wspólnotom rok łaski od Pana. Do biskupów podczas obchodów Roku Jubileuszowego*, (14.04.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 5-6 (41-42), s. 7.

nie uznaje się sposobności do grzeszenia³⁶. Człowiek staje się niewinny, gdyż wszystkie jego zachowania można wytłumaczyć jakąś łagodzącą okolicznością, która sprawia, że nie jest się moralnie odpowiedzialnym za popełniony czyn. Wśród powodów usprawiedliwiających moralne zło są najczęściej: negatywny wpływ środowiska, rodziny, przeżyte trudności i doświadczenia, traumy czy wadliwy system społeczny³⁷. Niekiedy pojęcie grzechu staje się nic nieznaczące, a przejawy moralnego zła są traktowane jako nadające się do psychologicznej terapii³⁸. Kwestia grzechu i winy pojmowana jest często jako nieświadoma konsekwencja egzystowania człowieka, a nie jako osobisty czyn, za który jest się odpowiedzialnym w sumieniu³⁹. Niekiedy istnieje przekonanie, że grzech jest tylko niesprawiedliwością społeczną, wynikającą ze złego systemu, a odpowiedzialność spada na podtrzymujących dany ustrój⁴⁰.

Religijna obojętność na Boga i Objawienie prowadzą do stanu, w którym człowiek nie rozumie już przykazań, traktuje je jak atak na osobistą wolność⁴¹. Jan Paweł II zauważa we współczesnym świecie, że ludzie żądają zupełnej wolności i niezależności, a przez to nie dostrzegają powagi grzechu, nawet wobec samego Boga⁴². Taki stan nieuchronnie prowadzi do osłabienia świadomości grzechu. Dlatego papież przestrzega przed niebezpieczeństwem stosowania wyjątków od norm moralnych, polegających na usprawiedliwionym dokonywaniu czynów złych ze swej natury⁴³. Atmosfera relatywizmu i hedonizmu, które chcą usunięcia Boga z życia człowieka, utrudniają odróżnianie dobra od zła, a tym samym nie prowadzą do wyrabiania właściwego poczucia grzechu. Z kolei Benedykt XVI przestrzega przed „świecką moralnością”, w myśl której spełnienie człowieka dokonuje się autonomicznie wobec Boga i ewangelicznych wartości, zaś normy moralne nie są obiektywne, ale swobodnie ustalane przez człowieka⁴⁴. Stąd istnieje jego zdaniem pilna konieczność sakramentalnej posługi w konfesjonałach, aby pomagać wiernym w rozeznawaniu jakości moralnej czynów. Proces ten umacnia doświadczenie Boga i hamuje utratę

³⁶ Por. ReP 18.

³⁷ Por. I. BOKWA, *Sakrament pokuty i pojednania w aktualnych warunkach Kościoła w Polsce*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 206-207.

³⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Ogłaszajcie waszym wspólnotom rok łaski od Pana*, przem. cyt., s. 7.

³⁹ Por. C. SQUARISE, *Istota spowiedzi*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 46.

⁴⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Ogłaszajcie waszym wspólnotom rok łaski od Pana*, przem. cyt., s. 7.

⁴¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Przezwyciężyć osobisty grzech i struktury grzechu*, przem. cyt., s. 34.

⁴² Por. JAN PAWEŁ II, *Pokuta w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej*, przem. cyt., s. 40.

⁴³ Por. VS 56.

⁴⁴ Por. BENEDYKT XVI, *Jezus objawia człowiekowi właściwą drogę życia. Do uczestników sesji plenarnej Papieskiej Komisji Biblijnej (27.04.2006)*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 8 (285), s. 24.

poczucia grzechu⁴⁵. Papież proponuje postawy przeciwne do zagrożeń, które przyjęte jako wyzwanie staną się świadectwem dla świata: na hedonizm – świadectwo czystości zakorzenione w miłości Boga; wobec materializmu – świadectwo szukania prawdziwych skarbów u Boga; przeciw relatywizmowi i indywidualizmowi – życie we wspólnocie miłości⁴⁶.

Właściwe poczucie grzechu, jak naucza Jan Paweł II, posiada człowiek, który nie jest sędzią samego siebie i swoich czynów, ale w oparciu o uniwersalne i wieczne Boże prawo wsłuchuje się w głos Stwórcy, z którym spotyka się w dobrze uformowanym sumieniu i tam szuka odpowiedzi na pytanie: co jest dobre, a co złe. Człowiek musi odwoływać się do prawa wiecznego, ponieważ sumienie nie jest nieomyłne⁴⁷. Możliwość błędu sumienia sprawia, że nie jest ono najwyższą instancją decydującą o dobru i złu moralnym⁴⁸. Formowanie własnego sumienia jest podstawowym zadaniem człowieka, ponieważ kiedy ono zbledzi, prowadzi człowieka do obojętności na prawdę. Owa obojętność na prawdę jest, według papieża, chorobą współczesnej ludzkości. Objawia się w błędnym przekonaniu, że etyka jest zależna tylko od osobistych upodobań i osądów człowieka, lub jest wynikiem kulturowych i społecznych uwarunkowań. Inną przyczyną jest przekonanie, że Bóg z upodobaniem patrzy na życie człowieka niezależnie od jego czynów i wyborów moralnych, byleby tylko ten szczerze wierzył w swoje przekonania. Jako główną przyczynę takiego stanu rzeczy Jan Paweł II wymienia pychę stanowiącą źródło każdego ludzkiego grzechu. W tym grzechu głównym człowiek przestaje pytać Boga w sumieniu o dobro i zło, prawdę i fałsz, sam decydując o wyborach moralnych. W takim stanie zatracą on poczucie grzechu i zaniedbuje praktykę sakramentalnej pokuty. Dopiero „nawrócenie serca” wraz z gorliwą spowiedzią prowadzi do właściwych moralnych wyborów i rozwoju chrześcijańskiego życia⁴⁹.

⁴⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Kryzys sakramentu pokuty jest wyzwaniem przede wszystkim dla kapłanów*, przem. cyt., s. 34.

⁴⁶ Por. BENEDYKT XVI, *Kościół i świat potrzebują waszego świadectwa, Do osób konsekrowanych diecezji rzymskiej* (10.12.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 3 (281), s. 36.

⁴⁷ Por. VS 32.

⁴⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Sumienie – miejsce dialogu człowieka z Bogiem. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (17.08.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 7-8 (43-44), s. 22.

⁴⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Kościół jest miejscem, w którym sumienie ludzkie wzrasta i dojrzewa. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (24.08.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 7-8 (43-44), s. 23.

Poczucie grzechu nie powinno być jednak utożsamiane z chorobliwym poczuciem winy, czy zwyczajnym niedotrzymaniem przepisów prawa i norm⁵⁰. Może to prowadzić do sytuacji w której, jak zauważa Benedykt XVI, zanika poczucie grzechu, ale pogłębiają się kompleksy winy⁵¹. Coraz częściej świadomość grzeszności zostaje ograniczona tylko do poczucia winy, która jest traktowana jako patologiczne zjawisko. Z pobudek psychologicznych dąży się do jego zlikwidowania, co jeszcze bardziej osłabia właściwe poczucie moralnego zła⁵². Kiedy człowiek nie potrafi uznać swojego grzechu, a w konsekwencji prosić Boga o miłosierdzie, może popaść w rezygnację i poczucie osamotnienia.

Jako lekarstwo na relatywizm i subiektywizm grzechu Jan Paweł II proponuje odrodzenie sakramentu pojednania w swojej zwyczajnej formie indywidualnego wyznania grzechów z indywidualnym rozgrzeszeniem⁵³. Kiedy człowiek traci poczucie grzechu, w jakiś sposób neguje także istnienie Boga, a w Jego miejsce stawia siebie samego. Prowadzi życie, które nie jest budowane na posłuszeństwie i synowskiej relacji ze Stwórcą⁵⁴, ale wiedzie do życia, w którym żywe jest przekonanie, jakby Bóg nie istniał⁵⁵. Stwórca przestaje być dla wielu ludzi przedmiotem zainteresowania i refleksji, co prowadzi do wspomnianej wyżej postawy życia, jakby Boga nie było, oraz do przekonania, że człowiek Go nie potrzebuje, ponieważ jest On przeszkodą w drodze do osobistego rozwoju⁵⁶. Zatem nie można oddzielić moralności od wiary. Człowiek wierzący w Boga uznaje i przyjmuje zasady moralnego postępowania dane przez Stwórcę, a co za tym idzie, uznaje także swój grzech, kiedy sprzeniewierzy się tym normom. Wiara zakłada moralność i bez niej nie istnieje⁵⁷.

Nawrócenie nie polega na samorealizacji, którą nazywa sprzecnością, ale na uznaniu w wolności i posłuszeństwie, że człowiek zależy od Boga, który go kocha⁵⁸. Benedykt XVI przestrzega, że samorealizacja nie może stać się główną wartością życia.

⁵⁰ Por. ReP 18.

⁵¹ Por. BENEDYKT XVI, *Kapłan jest narzędziem miłosiernej miłości Boga*, przem. cyt., s. 30.

⁵² Por. Z. PERZ, *Grzech jako zło moralne i religijne*, [w:] *Grzech i nawrócenie a Sakrament Pokuty*, red. Z. PERZ, wyd. Bobolanum, Warszawa 1999, s. 42.

⁵³ Por. EE 76,77.

⁵⁴ Por. ReP 18.

⁵⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Messaggio all'em.mo Card. James Francis Stafford, Penitenziere Maggiore, a ai partecipanti al. XX corso sul foro interno*, (12.03.2009), [w:] (Internet, 10.05.2021), <http://www.penitenzieria.va/content/penitenzieriaapostolica/it/tribunale-del-foro-interno/magistero-e-biblioteca-di-testi/magistero/benedetto-xvi/xx-cfi-2009.html>

⁵⁶ Por. BENEDYKT XVI, *Przygotujmy godne mieszkanie Zbawicielowi. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (17.12.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 2 (290), s. 39.

⁵⁷ Por. A. NIEMIRA, *Teologia moralna po „Veritatis splendor”*, „Ateneum Kapłańskie” 150 (2008) z. 2 (594), s. 236-237.

⁵⁸ Por. BENEDYKT XVI, *Przekazujemy miłość Chrystusa naszym bliźnim*, przem. cyt., s. 43.

Kiedy tak się dzieje, człowiek zamyka się we własnym egoizmie⁵⁹. Dlatego papież Franciszek proponuje „wyście z siebie”, z własnego egoizmu, przyzwyczajień i utartych schematów wiary, które przysłaniają działanie miłosiernego Stwórcy, czekającego jak Ojciec na powrót syna, który wyznaje mu swój grzech⁶⁰. Rozwój chrześcijańskiego życia jest możliwy, jeśli człowiek wyjdzie z obłądki, która koncentruje go na samym sobie, i wyzna przed Bogiem w spowiedzi, że nie kochał Go i swoich bliźnich tak jak powinien⁶¹. Albowiem stopniowe przyzwalanie na kompromis ze złem prowadzi do zacierania wrażliwości na grzech, co skutkuje powolną apostazją. Swego rodzaju znieczulenie ogarnia człowieka, który nie rozoznaje już, że popełnił wykroczenie wobec miłości Boga⁶².

Dla współczesnego człowieka wartości moralne nie są już czymś oczywistym. Konsekwencją takiego myślenia jest negacja grzechu i utrata wrażliwości na niego. Konieczne jest uznanie istnienia Boga, które zakłada istnienie wartości moralnych. Stąd Benedykt XVI proponuje życie „jakby Bóg był”⁶³. Im bardziej człowiek zamyka się na Boga i Jego łaskę, tym mniej świadomy jest swojej słabości. Powierzchnowe traktowanie Stwórcy sprawia, że człowiek nie dostrzega prawdziwej wartości sakramentu pojednania. Dopiero otwarcie się na Stwórcę, wzrastanie w świętości prowadzi do przekonania o swojej grzeszności i odkrycia potrzeby Bożego przebaczenia w sakramencie pokuty⁶⁴.

Jan Paweł II diagnozuje kondycję współczesnego człowieka, któremu trudno jest przyznać się do winy, błędów i grzechu, a tym samym podjąć decyzję o nawróceniu i wzrastaniu w chrześcijańskiej doskonałości. Z tego powodu odrzuca ducha pokuty i ofiary, które prowadzą do naprawienia zła. Papież jako lekarstwo wskazuje na konieczność katechezy na temat pokuty⁶⁵. Odpowiednia katecheza przywraca w wiernych właściwe poczucie grzechu, prowadzi ich do żalu za niego i chęci poprawy, a przez to do wyznania grzechów w sakramentalnej spowiedzi, która rozwija

⁵⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Pan puka do bram świata. Msza św. w Niedzielę Palmową – XII Światowy Dzień Młodzieży* (1.04.2007), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 5 (293), s. 17.

⁶⁰ Por. FRANCISZEK, *Domem Jezusa są ludzie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (27.03.2013), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 33-34.

⁶¹ Por. FRANCISZEK, *Nie odkładajmy na później nawrócenia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (8.12.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 1 (429), s. 30-31.

⁶² Por. FRANCISZEK, *Uleganie światowości jest apostazją. Msza św. w Domu św. Marty* (13.02.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 4 (421), s. 29-30.

⁶³ Por. BENEDYKT XVI, *Spotkanie z duchowieństwem diecezji Aosta w Introd* (25.07.2005), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 10 (277), s. 37.

⁶⁴ Por. R. MOLONEY, *Rozważania o sakramencie pojednania*, art. cyt., s. 38-39.

⁶⁵ Por. ReP 26.

chrześcijańskie życie⁶⁶. Kiedy brakuje katechezy i przepowiadania na tematy związane z grzechem i koniecznością spowiedzi, wierni tracą wycucie moralne i przestają prosić o sakramentalne pojednanie. Nie mogą jednak poradzić sobie z poczuciem winy, szukają innych sposobów, gdzie chcą wyrzucić z siebie popełnione zło⁶⁷.

Według Jana Pawła II, jeżeli człowiek nie uznaje istnienia grzechu w ogóle i nie widzi swojego grzechu oraz nie uzna, że sprzeniewierzył się naturalnemu prawu moralnemu, nie zobaczy także, że zło, które popełnił, oddzieliło go od Boga i bliźnich. Dopiero uznanie własnego grzechu może być początkiem wejścia na drogę pokuty i nawrócenia. Koniecznym jest tu rachunek sumienia, czyli zestawienie swojego życia z obiektywnym prawem moralnym⁶⁸. W tym osobistym akcie człowiek poznaje prawdę o swoim życiu i widzi, że jego postępowanie odległe jest od wyznaczonego ideału⁶⁹. Dlatego prawdziwe nawrócenie jest radykalną zmianą życia. Jeżeli człowiek ma wypaczone pojęcie pokuty, nie bierze tego pod uwagę, przestaje z należytą troską zabiegać o autentyczne chrześcijańskie życie, nie odczuwa już pragnienia osobistego uświęcenia, a w konsekwencji zaniedbuje sakramentalną spowiedź⁷⁰.

Jak przypomina Jan Paweł II, samo sumienie nie tworzy normy moralnej, ale powinno ją przyjąć z góry. Jeśli jednak człowiek dąży w sumieniu do całkowitej niezależności od Boga i danych przez Niego przykazań, nie uzna swojej słabości i wykroczeń wobec powszechnego prawa moralnego⁷¹. Czasami człowiek przesadnie rości sobie prawo do własnych ocen popełnionych czynów. Przez to, samo sumienie staje się jedyną i absolutną normą moralną odrzucającą obiektywne normy. Dopiero skruszone przed Bogiem sumienie, poddające się formacji, nie szuka wytłumaczenia dla popełnianego zła, ale przyjmuje osąd zgodny z Bożym zamysłem⁷².

Sumienie wrażliwe na dobro i zło moralne jest świadkiem, który usprawiedliwia, kiedy człowiek postępuje zgodnie z prawem zapisanym w sercu, i oskarża, kiedy go

⁶⁶ Por. A. NOSSOL, *Teologiczne aspekty Synodu na temat pokuty*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 32 (1985) z. 2, s. 303-304.

⁶⁷ Por. M. GRZELKA, *Die Beichte in der Krise?*, [w:] (Internet, 1.09.2021), https://archiv.tag-des-herrn.de/archiv_1996_bis_2007/artikel/2766.php#gsc.tab=0

⁶⁸ Por. ReP 31.

⁶⁹ Por. IM 11.

⁷⁰ Por. R. MARTINELLI, *La Confessione*, dz. cyt., s. 17-18.

⁷¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Sumienie głosem Boga. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”*, (7.11.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 1 (159), s. 50-51.

⁷² Por. L. MELINA, *Sumienie i prawda*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 4 (162), s. 42-44.

przekracza⁷³. Dokładna analiza sumienia jest pierwszym krokiem do odbycia dobrej spowiedzi, w której ukazuje się poczucie grzechu przez przyznanie się do niego⁷⁴. Proces ten, wiodący przez sakrament pojednania i pokuty, prowadzi do duchowego postępu na drodze rozwoju chrześcijańskiego życia. Regularne korzystanie ze spowiedzi, poprzedzone właściwym przygotowaniem przez modlitwę i rachunek sumienia skutkuje „duchem skruchy”. Ta wewnętrzna postawa człowieka upodabnia go do Jezusa, który pokonał grzech i śmierć. Daje także świadomość grzeszności pobudzającą do wdzięczności za otrzymane przebaczenie i wyznacza zadania na drodze ku chrześcijańskiej doskonałości⁷⁵. Do prawidłowego i owocnego rozwoju chrześcijańskiego życia konieczne jest poczucie własnej grzeszności. Świadomość ta pozwala wyzwolić się od zła. Jan Paweł II ubolewa nad kondycją współczesnego świata, który znosi granice i mechanizmy obronne, co prowadzi do zatarcia świadomości w dziedzinie zła moralnego, a w konsekwencji do utraty poczucia grzechu. Świat stał się obojętny na zło, a w niektórych dziedzinach życia wartości moralnie sprzeczne z Bożym Prawem stały się pozytywnymi. To moralne zagubienie widoczne jest także wśród wierzących⁷⁶. Ponadto, zło stopniowo zniewala człowieka przez kłamstwo, gniew, zazdrość i inne grzechy, co przeszkadza w postępie na drodze chrześcijańskiej doskonałości⁷⁷. Grzech, który obraża Stwórcę i narusza prawo naturalne, oddziałuje negatywnie na całą ludzkość, dlatego powrót do właściwego rozumienia grzechu prowadzi człowieka do pojednania z Bogiem i całą ludzkością⁷⁸.

Franciszek widzi sposób przezwyciężenia kryzysu sakramentu pokuty przez żywą wiarę i świadomą posługę pojednania, która rzeczywiście będzie odzwierciedlać Boże Miłosierdzie, a sakrament będzie prowadził do uświęcenia na drodze rozwoju chrześcijańskiej doskonałości⁷⁹. Z kolei lekarstwem na duchowy kryzys ludzkiej kondycji według nauczania Jana Pawła II jest przywrócenie właściwego poczucia

⁷³ Por. JAN PAWEŁ II, *Prawo Boże wypisane w sercu człowieka. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (12.06.1994), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 9-10 (166), s. 28.

⁷⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Formacja prawego sumienia. Do uczestników kursu zorganizowanego przez Penitencjarę Apostolską* (17.03.1997), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 6 (193), s. 37-38.

⁷⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Duch skruchy*, przem. cyt., s. 20.

⁷⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Formacja prawego sumienia*, przem. cyt., s. 37-38.

⁷⁷ Por. BENEDYKT XVI, *Miłość Boża odnawia serce człowieka. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (19.06.2005), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 4 (282), s. 48-49

⁷⁸ Por. G. RUMI, *Po lekturze bulli Jana Pawła II ogłaszającej Wielki Jubileusz*, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 3 (211), s. 43.

⁷⁹ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer des 30. Kurses für Beichtväter, den die Apostolische Pönitentiarie organisiert hat*, (29.03.2019), [w:] (Internet, 14.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2019/march/documents/papafrancesco_20190329_penitenzieria-apostolica.html

grzechu. W biblijnej katechezie należy przypominać niezmiennie zasady nauki Kościoła, by w ten sposób oświecić ludzkie sumienia, aby człowiek częściej i gorliwiej korzystał z sakramentu pokuty⁸⁰. Jeśli nie ma poczucia własnej grzeszności i przyznania się do winy, nie można mówić o odzyskaniu przyjaźni ze Stwórcą⁸¹. Pojednania z Bogiem i Kościołem w sakramencie pokuty może dostąpić człowiek, który uzna swój grzech i zaakceptuje w sumieniu osobistą odpowiedzialność za niego, dzięki czemu z pokorą prosi o łaskę przebaczenia⁸².

Papież Franciszek jest przekonany, że bez łaski, którą człowiek otrzymuje po uznaniu swojego grzechu i wyznaniu go wobec Boga, nie można postępować na drodze chrześcijańskiej doskonałości⁸³. Również pozostali papieże zauważają, że współczesny świat cechuje utrata wrażliwości na grzech, co jest przyczyną kryzysu, który dotyka sakramentu pojednania i pokuty. Zadaniem Kościoła jest przywrócenie właściwego poczucia grzechu u wszystkich wiernych, co pozwoli na pokorne zwrócenie się do Boga z prośbą o miłosierdzie i przebaczenie. Gorliwe sprawowanie i korzystanie z sakramentu pojednania i pokuty prowadzi do uświadomienia sobie popełnianego zła moralnego i rozwija w człowieku chrześcijańskie życie.

2. Błędne teorie i postawy dotyczące praktyki sakramentu pokuty

Kryzys praktyki sakramentalnej pokuty wynika także z błędnego rozumienia zagadnień związanych z sakramentalną spowiedzią oraz niewłaściwych postaw wśród penitentów. Jan Paweł II zauważa tendencje, które prowadzą do zaniku poczucia grzechu. Zwraca jednak uwagę na dwa skrajne sposoby patrzenia na rzeczywistość grzechu i przechodzenie od „widzenia grzechu wszędzie” do „niedostrzegania go nigdzie”; od przeakcentowania lęku przed karą piekła do wykluczenia jej, od zbytnej surowości służącej formacji sumień do zaniechania dostrzegania prawdy. Ta rozbieżność w podejściu do moralnej sytuacji penitentów, szczególnie w skomplikowanych przypadkach, prowadzi do zamętu wielu sumień wiernych, czego konsekwencją jest utrata poczucia grzechu i zaniechanie korzystania z sakramentalnej pokuty⁸⁴. Kard. Mauro Piacenza zauważa, że tych, którzy „widzą grzech wszędzie” jest raczej niewielu. Tych natomiast, którzy „nie dostrzegają grzechu nigdzie” jest coraz to

⁸⁰ Por. ReP 18.

⁸¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Czas nawrócenia*, przem. cyt., s. 38-39.

⁸² Por. C. SQUARISE, *Istota spowiedzi*, art. cyt., s. 47.

⁸³ Por. FRANCISZEK, *Współczesne rozstaje dróg*, przem. cyt., s. 37-38.

⁸⁴ Por. ReP 18.

więcej. Co najwyżej mówią oni o takim czy innym błędzie lub niedoskonałości. Kardynał pyta: Co stoi za tym wszystkim? Czy tylko skrzywione sumienie, czy jeszcze coś więcej? Kryje się za tym coś poważnego i szkodliwego dla człowieka. To jest nie tylko złe odczytywanie rzeczywistości. Aby sobie to przybliżyć i wyjaśnić, należy odwołać do słów św. Jana Chrzciciela, który na widok przechodzącego Jezusa Chrystusa zawołał: „Oto Baranek Boży, który gładzi grzech świata” (J 1, 29). Jest to prawda wiary, którą Kościół wyznaje już przez dwa tysiące lat. Innymi słowy, wprawdzie istnieje grzech, ale jest obecny także wśród ludzi Baranek Boży, Zbawiciel świata, który przez Kościół kontynuuje swoją zbawczą misję. Natomiast zły duch, duch ciemności, swoimi różnymi kłamstwami usiłuje temu zaprzeczyć, mówiąc: świat jest dobry sam w sobie. Świat i człowiek nie potrzebują żadnego Zbawiciela i zbawienia. I tak oto „kanonizuje” się świat i „normalizuje” grzech jako coś zwykłego, naturalnego, coś, co w ogóle nie jest grzechem, z czym da się spokojnie żyć⁸⁵.

Istnieją sytuacje, w których człowiek przyzwyczajają się do własnych grzechów, pomniejsza ich znaczenie i tkwi w przekonaniu, że nie jest gorszy od innych. Tych, którzy doprowadzają się do takiej sytuacji, papież Franciszek nazywa „więźniami zła”. Przestrzega także przed źle rozumianym wstydem, który powoduje strach przed wyznaniem grzechów i nawróceniem. Innym niebezpieczeństwem jest zamknięcie się w sobie i zatapianie się we własnym grzechu i słabości. W takim stanie człowiek jest słaby i upada, kiedy przyjdzie pokusa, gdyż ucieka od uwalniającej łaski Zbawiciela, nie widzi jej, pozostając w kręgu własnego smutku z powodu popełnianego zła⁸⁶.

Franciszek zwraca uwagę, że Pan Bóg nigdy nie męczy się przebaczeniem, ale znużony człowiek o tę łaskę nie prosi. Zachęca więc wiernych, aby nigdy nie przestawali prosić o Boże miłosierdzie⁸⁷. Często pycha sprawia, że człowiek uważa, że nie ma żadnego grzechu, albo że jego grzech nie jest aż tak wielki. Takie podejście prowadzi do budowy muru między Bogiem a człowiekiem, przez który grzesznik nie widzi miłosiernego Ojca i nie uznaje, że go potrzebuje⁸⁸. Ojciec Święty ostrzega także przed fałszywym „sprytem” wystawiania na próbę cierpliwości Boga przez odkładanie nawrócenia, mimo że Bóg nieustannie czeka na każdego grzesznika. Nawrócenie polega

⁸⁵ Por. M. PIACENZA, *Eredità e prospettive dell'Anno della Misericordia nella pastorale della Chiesa*, [w:] *Ascoltare con il cuore di Dio*, PENITENZIERIA APOSTOLICA, red. K. NYKIEL, U. TARABORRELLI, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2017, s. 21-25.

⁸⁶ Por. FRANCISZEK, *Wejdźmy przez otwartą bramę, którą jest Chrystus. Homilia podczas Mszy św. w Środę Popielcową*, (10.02.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 3-4 (381), s. 42-43.

⁸⁷ Por. FRANCISZEK, *Bóg nigdy nie przestaje nam przebaczać*, przem. cyt., s. 16-17.

⁸⁸ Por. FRANCISZEK, *Przy stole z grzesznikami*, przem. cyt., s. 36-37.

na zdecydowanym opowiedzeniu się przeciw złu i zwróceniu do Boga. Jeżeli człowiek zwleka z nawróceniem, odkłada także spowiedź, która jest początkiem drogi nowego życia, a przez taką postawę nie rozwija w sobie życia Bożego⁸⁹.

Przyczyn kryzysu praktyki spowiedzi sakramentalnej papież upatrują także w błędnych teoriach teologicznych na temat grzechu, a także w wypaczeniach dotyczących sprawowania sakramentu pokuty. W czasie obrad synodu o pokucie⁹⁰ ojcowie synodalni zaproponowali potrójne spojrzenie na grzech. Wyróżniono określenie powszednich, ciężkich i śmiertelnych grzechów. Jan Paweł II widział jednak w tej propozycji niebezpieczeństwo dostrzegania gradacji między grzechami ciężkimi. Istotą rozróżnienia grzechu jest jednak sprawa trwania życia łaski w człowieku. Grzech śmiertelny zabija życie nadprzyrodzone, zaś powszedni go nie pozbawia. Papież nie widzi możliwości pośredniej drogi. Przestrzega także przed sprowadzeniem grzechu śmiertelnego tylko do zmiany „opcji fundamentalnej”, przypominając, że każdy świadomy i dobrowolny ludzki czyn przeciw Bożemu Prawu jest poważną materią grzechu, bowiem wynika on z odrzucenia przykazań i miłości Boga, przez co człowiek „sam się oddala od Boga i traci miłość”⁹¹.

Jan Paweł II wylicza także braki, które można dostrzec w praktyce sakramentu spowiedzi. Wymienia m.in. „zacieranie kościelnego znaczenia grzechu i nawrócenia przez sprowadzanie ich do wymiaru faktów jedynie indywidualnych, czy wręcz przeciwnie, skłonność do negowania osobowego wymiaru dobra i zła na rzecz uznawania jedynie ich wymiaru wspólnotowego”⁹². Ojciec Święty przestrzega też przed rytualizmem, który zaciera pełne znaczenie i pedagogiczny charakter sakramentu⁹³.

⁸⁹ Por. FRANCISZEK, *Nie odkładajmy na później nawrócenia*, przem. cyt., s. 30-31.

⁹⁰ „Pokuta i pojednanie w misji Kościoła” to temat Szóstego Zwyczajnego Zgromadzenia Synodu Biskupów. Synod rozpoczął się w Rzymie 29.09.1983 roku i trwał do 29.10.1983 roku. W czasie synodu rozważano przyczyny i sposoby przezwyciężenia kryzysu współczesnego świata. Owocem obrad jest adhortacja apostolska papieża Jana Pawła II o pojednaniu i pokucie w posłannictwie Kościoła „Reconciliatio et paenitentia” ogłoszona 2.12.1984 r. Jan Paweł II już na początku tej adhortacji podkreśla, że mówienie o pokucie i pojednaniu jest dla współczesnego człowieka wezwaniem do odnalezienia na nowo, w przekładzie na ich własny język, owych słów, którymi Zbawiciel i Mistrz, Jezus Chrystus, zechciał rozpocząć swoje przepowiadanie: „Nawracajcie się i wierzeć w Ewangelię” (Mk 1, 15), czyli przyjmijcie radosną nowinę o miłości, o przybraniu za synów Bożych, a więc o braterstwie. Po czym Papież krok po kroku wyjaśnia, że nawrócenie i pojednanie jest zasadniczym obowiązkiem i zadaniem Kościoła (część I), następnie oznajmia, że miłość jest większa niż grzech (część II), a na koniec poświęca mnóstwo uwagi duszpasterstwu pokuty i pojednania (część III). Tak oto adhortacja szeroko otwiera drzwi nadziei przed każdym człowiekiem i upewnia go, że drzwi pokuty stoją zawsze przed nim otworem. Innymi słowy, zawsze jest mile widziany na drodze wiodącej do zbawienia. Por. ReP.

⁹¹ ReP 17; Por. VS 65, 69-70.

⁹² ReP 18.

⁹³ Por. Tamże.

Każdy sakrament, z jednej strony, skierowany jest do konkretnego człowieka, bowiem w spowiedzi przebaczone są grzechy pojedynczemu penitentowi. Widoczne jest to w formule sakramentalnej „I ja odpuszczam ci grzechy”. Z drugiej strony, nie można zapomnieć, że sakrament ten ma znaczenie eklezjalne. Pomijanie czy przysłanianie tego wymiaru prowadzi do przekonania, że penitent tylko o własnych siłach dochodzi do pojednania⁹⁴.

Z nauczania Jana Pawła II płynie przestroga, aby „rytualizm indywidualistyczny” nie stał się bardziej niebezpiecznym „rytualizmem anonimowym”⁹⁵. Penitent nie jest tylko biernym biorcą „rytualnego i formalnego przebaczenia”. Zadaniem człowieka proszącego o rozgrzeszenie jest aktywne współdziałanie z łaską, które polega na pracy nad sobą, na walce z grzechem i własnymi słabościami. Proces ten prowadzi do nawrócenia i rozwoju chrześcijańskiego życia⁹⁶. Rytualizm grozi okazjonalnym penitentom korzystającym z masowych spowiedzi, np. przy okazji rekolekcji, świąt czy odpustów. Niestety częstym motywem takich spowiedzi jest pobożna tradycja i zwyczaj, w których nie zawiera się rzeczywiste postanowienie poprawy, chęć przemiany i rozwoju życia chrześcijańskiego. Wyznanie grzechów jest często powierzchowne i infantylne, stając się tylko rytmem do wypełnienia, a nie osobowym spotkaniem i dialogiem z przebaczącym Ojcem⁹⁷. Jan Paweł II mocno przestrzega przed zaniechaniem praktykowania pokuty w ogóle. Wyrządzałyby to szkodę w rozwoju chrześcijańskiego życia zarówno poszczególnych wiernych, jak i całej wspólnoty Kościoła, wpływając jednocześnie negatywnie na działalność misyjną⁹⁸.

Jednym z problemów wpływających na owocność sakramentu pokuty jest źle rozumiany i przeżywany żal za grzechy, już na etapie przygotowania do spowiedzi. Kiedy nie ma go wcale, nie można mówić o rzeczywistej poprawie i nawróceniu człowieka. Tylko żal ze strony penitenta, zakładający jednoznaczne odrzucenie grzechu i postanowienie, aby więcej nie grzeszyć, może być istotą prawdziwego nawrócenia, które jako ewangeliczna metanoia prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia. Brak takiej skruchy ze strony człowieka nie zaprowadzi go do sakramentu pokuty, który jest

⁹⁴ Por. J. SZYMAŃSKI, *Teraźniejszość i przyszłość sakramentu pojednania odczytane w Liście Apostolskim „Novo Millennio ineunte”*, „Ateneum Kapłańskie” 145 (2005) z. 2 (579), s. 256-257.

⁹⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Osobisty charakter przebaczenia*, przem. cyt., s. 28.

⁹⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Pokuta w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej*, przem. cyt., s. 40.

⁹⁷ Por. K. FRYZEL, *Masowe spowiedzi. Wyzwanie i znak czasu dla duszpasterzy*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 216.

⁹⁸ Por. ReP 26.

jej widzialnym znakiem. Jan Paweł II zwraca uwagę, aby nie zawęźać żalu za grzechy tylko do wymogów i umartwienia, które wprawdzie wiodą do radykalnej zmiany życia, ale popatrzeć także na ten akt jako zbliżenie się do świętości Boga i odkrycie wewnętrznej prawdy, która została zniszczona przez grzech. W tym procesie nawrócenie prowadzi do radości z otrzymanego zbawienia. Papież ubolewa, że dziś wielu ludzi nie potrafi już odczuwać tej radości⁹⁹. Jednoznacznie stwierdza, że brak żalu skutkuje brakiem przebaczenia¹⁰⁰.

Franciszek, mówiąc o Bożym przebaczeniu, przypomina o skrusze serca, która jest konieczna, aby powrócić do Stwórcy i doświadczyć Jego cierpliwości, zrozumienia i miłosierdzia¹⁰¹. Człowiek błądzi, kiedy szuka przebaczenia poza Jezusem¹⁰². Bóg nie przymusza nikogo do przyjęcia przebaczenia, dlatego konieczna jest wolność ze strony człowieka i prośba o miłosierdzie, które Stwórca już ofiarował w dziele odkupienia i cierpliwie czeka, aby go udzielić¹⁰³. Potępienie jest wolnym wyborem każdego człowieka, ostatecznym odrzuceniem miłości i przebaczenia. Nie należy tego traktować jako kary Bożej, ale jako następstwo osobistej decyzji. Papież naucza, że w sensie teologicznym piekło jest ostateczną, nieodwoalną konsekwencją grzechu, który zwraca się przeciw grzesznikowi, który nawet w momencie skonania nie przyjmuje Bożego Miłosierdzia. Piekło nie powinno napawać człowieka strachem, ale być przestrożą i zachętą do ufności w Boże zmiłowanie¹⁰⁴. W tym kontekście należy zwrócić uwagę, że zbyt mało uświadamia się wiernym, doniosłe dla zbawienia duszy, znaczenie żalu doskonałego za grzechy, który wypływa wprost z miłości do Stwórcy. W szczególnych okolicznościach, np. w niebezpieczeństwie śmierci, kiedy brak jest kapłana, lub gdy nie ma możliwości sakramentalnej spowiedzi i rozgrzeszenia, doskonały żal może zgładzić także ciężkie grzechy, a tym samym uwolnić człowieka od potępienia¹⁰⁵. Doskonała skrucha zawsze łączy się ze szczerym pragnieniem przystąpienia do sakramentalnej spowiedzi, kiedy tylko będzie to możliwe¹⁰⁶.

⁹⁹ Por. Tamże 31.

¹⁰⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Niezastąpiona wartość sakramentu pokuty. Przesłanie do spowiedników* (15.03.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 5 (243), s. 15.

¹⁰¹ Por. FRANCISZEK, *Bóg nigdy nie przestaje nam przebaczać*, przem. cyt., s. 16.

¹⁰² Por. FRANCISZEK, *Drzwi zawsze otwarte. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (2.03.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 3-4 (381), s. 51.

¹⁰³ Por. JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i braćmi. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.02.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 3 (51), s. 26.

¹⁰⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Piekło jako ostateczne odrzucenie Boga*, przem. cyt., s. 29-30.

¹⁰⁵ Por. R. MARCHIORO, *Spowiedź sakramentalna*, wyd. AA, Kraków 2010, s. 82.

¹⁰⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Częsta spowiedź*, przem. cyt., s. 20.

Spowiedź jest miejscem uświęcenia zarówno spowiednika, jak i penitenta, a zatem drogą rozwoju chrześcijańskiego życia, dlatego zaniedbywanie sprawowania sakramentalnej pokuty i korzystania z jej owoców jest błędną postawą¹⁰⁷. Zdaniem papieża Franciszka, jeżeli motywem pokuty jest wyłącznie lęk, zamiast prawdziwej miłości, wówczas taka praktyka przestaje być autentyczna, bowiem nie naśladuje ona drogi Chrystusa¹⁰⁸. Niestety lęk jest częstym motywem przystępowania człowieka do sakramentalnej pokuty. Wynika to z niewłaściwego obrazu Boga, który jawi się człowiekowi jako policjant, dyktator czy surowy sędzia. Takie postrzeganie Stwórcy nie ma nic wspólnego z biblijnym obrazem miłosiernego Boga¹⁰⁹.

Dążenie do świętości, jako powszechne powołanie, które nie jest przeniknięte częstą spowiedzią, Jan Paweł II, nazywa „złudzeniem”. Regularne korzystanie z sakramentalnej pokuty wprowadza w coraz głębsze zjednoczenie z Chrystusem, co z kolei prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia¹¹⁰. Błędne jest przekonanie, że można dostąpić pojednania z Bogiem poza Kościołem i sakramentami. Papież przypomina w tym względzie nauczanie Ewangelii, w którym Chrystus przekazał władzę odpuszczania grzechów apostołom i ich następcom, oraz naukę Soboru Trydenckiego, który potwierdził konieczność sakramentalnego rozgrzeszenia w przypadku grzechów ciężkich¹¹¹. Traktowanie sakramentu pokuty jako pewnego rodzaju dodatku, wynikające z przekonania, że Chrystus na krzyżu udzielił przebaczenia człowiekowi raz na zawsze i, aby odzyskać łaskę, nie jest konieczne korzystanie z tej formy pokuty, Jan Paweł II uznaje za błędne. Odrzuca się także korzystanie z ascetycznych form, które w swoich koncepcjach są inspirowane filozofiami niezgodnymi z chrześcijaństwem¹¹². Ojciec Święty zdecydowanie podkreśla, że „dla chrześcijanina sakrament pokuty jest zwyczajnym sposobem otrzymania przebaczenia i odpuszczenia grzechów ciężkich, popełnionych po chrzcie”¹¹³. Błędna jest postawa pragnąca otrzymać przebaczenie grzechów z pominięciem sakramentu pojednania i

¹⁰⁷ Por. FRANCISZEK, *Sakrament pojednania uświęca penitenta i spowiednika. Przemówienie do uczestników kursu na temat forum wewnętrznego* (12.03.2021), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 4-5 (432), s. 5.

¹⁰⁸ Por. ReP 26.

¹⁰⁹ Por. R. MOLONEY, *Rozważania o sakramencie pojednania*, art. cyt., s. 38.

¹¹⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament przebaczenia uzdrawia i uświęca. Do uczestników kursu zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (27.03.2004), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 6 (264), s. 28.

¹¹¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty darem Chrystusa zmartwychwstałego*, przem. cyt., s. 30.

¹¹² Por. JAN PAWEŁ II, *Niezastąpiona wartość sakramentu pokuty. Przesłanie do spowiedników*, (15.03.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 5 (243), s. 16.

¹¹³ ReP 31; Por. NMI 37.

pokuty. Taką postawę papież nazywa „niedorzeczną i zarozumiałą”. Wprawdzie Chrystus nie może być i nie jest związany sakramentami w sposób uniemożliwiający Mu działanie poza nimi, jednak ustanawiając sakramenty, sam zechciał, aby w zwyczajnych okolicznościach przez nie udzielana była Jego zbawcza łaska¹¹⁴. Indywidualne akty pokutne człowieka, chociaż są pomocne i wartościowe w rozwoju chrześcijańskiego życia, to jednak same nie zastąpią sakramentalnej pokuty¹¹⁵.

Czasami człowiek doświadcza pokusy, w której pyta o sens wyjawiania sekretów swojego życia przed grzesznym człowiekiem, zastanawiając się, czy możliwe jest pojednanie z Bogiem bez pośrednika w osobie kapłana¹¹⁶. Wątpliwości niektórych wiernych w tym względzie wynikają z braku akceptacji zbawczego pośrednictwa Kościoła w pojednaniu ze Stwórcą, który otrzymał od Chrystusa posługę i władzę odpuszczania grzechów¹¹⁷. Przyczyną tego zjawiska może być postrzeganie wiary i religii, które można realizować tylko i wyłącznie indywidualnie, bez żadnego pośrednika¹¹⁸.

Istnieją także tendencje i propozycje, aby różnym aktom pokutnym nadać sakramentalny charakter, zrównać je ze spowiedzią. Wówczas, każdy wierny mógłby znaleźć odpowiedni dla siebie sposób na skuteczne pojednanie z Bogiem. Doprowadziłoby to do niebezpieczeństwa całkowitego zaniku praktyki tego sakramentu¹¹⁹. Jan Paweł II przypomina, że dopiero w sakramencie pojednania i pokuty uwidacznia się prawdziwy sens i wartość wyznania grzechów, gdyż człowiek uświadamia sobie, że zgrzeszył i potrzebuje Bożej łaski¹²⁰.

Niebezpiecznym zjawiskiem jest pomniejszanie roli i znaczenia sakramentu pojednania i pokuty przez zastępowanie go aktem pokuty w czasie sprawowania Mszy św. Pojednanie z Bogiem i Kościołem jest celem spowiedzi, która jest konieczna po grzechu śmiertelnym, dlatego że naruszona została więź między człowiekiem a Stwórcą

¹¹⁴ Por. ReP 31; JAN PAWEŁ II, *Niezastąpiona wartość sakramentu pokuty*, przem. cyt., s. 15-16.

¹¹⁵ Por. R. MOLONEY, *Rozważania o sakramencie pojednania*, art. cyt., s. 40.

¹¹⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Człowiek, który rozgrzesza „in persona Christi”*. Przemówienie podczas *Audiencji Generalnej* (22.02.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 3 (51), s. 26.

¹¹⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Pokuta w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej*, przem. cyt., s. 40-41.

¹¹⁸ Por. A. ROJEWSKI, *Dlaczego sakramentalne pojednanie?*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Świętego Krzyża, Opole 2009, s. 245.

¹¹⁹ Por. H. F. KÖCK, *Krise der Beichte – Krise der Kirche*, [w:] (Internet, 1.09.2021), https://austria-forum.org/af/Wissenssammlungen/Essays/Glaube_und_Zeit/Krise_Beichte

¹²⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Wyznanie grzechów*, przem. cyt., s. 27-28.

i wspólnotą¹²¹. Przystępowanie do Komunii św. wymaga czystości serca, czyli wolności od grzechu ciężkiego, a zatem wcześniejszego otrzymania absencji¹²².

Powołując się na naukę Soboru Trydenckiego, Jan Paweł II przypomina, że Eucharystia jest lekarstwem, które ma moc odpuszczania grzechów lekkich i chroni przed ciężkimi¹²³. Kościół dopuszcza jednak wyjątki od tej zasady, kiedy jest do tego poważna, fizyczna lub moralna przeszkoda i nie ma możliwości skorzystania z sakramentu pojednania i pokuty. Racją wystarczającą może być konieczność odprawienia Mszy św. przez kapłana, a w przypadku wiernych świeckich możliwość wywołania zgorszenia lub zniesławienie, jeśli nie przystąpi się do Komunii św. Należy wzbudzić wtedy akt żalu doskonałego z zamiarem przystąpienia do indywidualnej spowiedzi, kiedy to tylko będzie możliwe¹²⁴.

Kolejnym z błędów popełnianych przez penitentów jest brak pełności wyznania grzechów. Częstą przyczyną jest brak należytego przygotowania przez niedbały rachunek sumienia, bądź jego zupełne zaniechanie, mimo że jego odprawienie jest obowiązkiem przed każdą spowiedzią. Kościół naucza, że do ważnej spowiedzi konieczna jest integralność wyznania, obejmująca grzechy, które jeszcze nie zostały wyznane i odpuszczone w sakramentalnej spowiedzi¹²⁵. Do integralności spowiedzi konieczne jest też wyznanie rodzaju, liczby i ważnych okoliczności popełnionego moralnego zła¹²⁶. Jan Paweł II potępia praktykę tylko ogólnego wyznania grzechów albo wyznania kilku lub jednego z nich według uznania penitenta¹²⁷. Wskazuje na kilka przyczyn takiego zjawiska. Ojciec Święty wymienia m.in.: błędne przekonanie, że wartość moralną ma tylko „wybór podstawowy”; zawężenie treści prawa moralnego jedynie do przykazania miłości, z pominięciem innych przewinień; źle pojęta wolność dziecka Bożego, która nie zakłada pośrednictwa Kościoła w budowaniu osobistej relacji z Bogiem. Taka postawa penitentów może prowadzić do przekonania, że spowiednik, który stara się doprowadzić do integralności wyznania, próbuje „bezprawnie wtargnąć do sanktuarium sumienia”¹²⁸.

¹²¹ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2002 r.*, dok. cyt., s. 6.

¹²² Por. JAN PAWEŁ II, *Eucharystia jest Sakramentem pojednania*, przem. cyt., s. 12.

¹²³ Por. JAN PAWEŁ II, *Przygotowanie do Eucharystii. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej*, (18.04.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 4 (52), s. 21.

¹²⁴ Por. Z. JANCZEWSKI, *Przystępowanie do sakramentu pokuty a przyjęcie Eucharystii według Prawa Kanonicznego*, „Prawo Kanoniczne” 60 (2017) nr 1, s.82-83.

¹²⁵ Por. KPK kan. 988.

¹²⁶ Por. Z. PERZ, *Posługa Sakramentu Pokuty. Zagadnienia moralne i pastoralne*, [w:] *Grzech i nawrócenie a Sakrament Pokuty*, dz. cyt., s. 179-180.

¹²⁷ Por. MD 3.

¹²⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty wielkim darem Bożego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 11-12.

Innym błędem jest niepoprawne rozumienie trzeciego z aktów penitenta – zadośćuczynienia. Jan Paweł II poucza, że tzw. pokuta nie jest ceną, którą należy zapłacić za odpuszczenie grzechów, ile raczej włączeniem się w zadośćuczynienie składane przez Chrystusa na krzyżu. Człowiek nie jest w stanie przewyższyć owoców przynajświętszej Krwi Pana Jezusa¹²⁹. Podobnie Franciszek przypomina, że żaden człowiek nie może kupić zbawienia, bo jest ono całkowicie darmowe, ofiarowane przez miłosierną miłość Boga¹³⁰. Zdaniem papieża, „Za zbawienie się nie płaci. Zbawienia się nie kupuje. (...) Jezus jest za darmo!”¹³¹.

Warto podkreślić, że człowiek, który ma prawo do indywidualnej spowiedzi, nie ma jednak prawa, by upominać się o rozgrzeszenie. Jest ono bowiem bezinteresownym darem Boga, za który człowiek powinien okazać wdzięczność¹³². Jan Paweł II zwraca również uwagę, że wyznanie grzechów nie może stać się tylko i wyłącznie psychologicznym wyzwoleniem, chociaż wynika z potrzeby otwarcia się na drugiego człowieka. Spowiedź pozostaje bogatym w znaczenie, a jednocześnie prostym i skromnym aktem liturgicznym, i nie jest psychoterapią¹³³. Dlatego korzystanie ze spowiedzi nie może być motywowane tylko i wyłącznie potrzebą psychiczną, ponieważ stałoby się psychoterapią, a nie sakramentem. Konieczny jest nadprzyrodzony motyw żalu, ponieważ grzech pozbawia człowieka dóbr wiecznych i przeciwstawia się Bożej miłości¹³⁴. Ojciec Święty podkreśla, że „konfesjonał nie jest i nie może być alternatywą dla gabinetu psychoanalizy czy psychoterapeuty”¹³⁵.

Papież Jan Paweł II wzywa także do obrony sakralności sakramentu pojednania i pokuty. Oprócz racji teologicznych, prawnych i psychologicznych, jest to nade wszystko miejsce indywidualnego spotkania człowieka z Bogiem. Ta intymna więź wymaga szczególnego szacunku ze strony człowieka¹³⁶. Współcześnie słabnie wiara w skuteczność działania łaski w sakramencie pojednania i pokuty, czyli w jego

¹²⁹ Por. ReP 31.

¹³⁰ Por. FRANCISZEK, *Zbawienia nie można kupić. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (8.12.2014), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 1 (368), s. 59.

¹³¹ FRANCISZEK, *Znak Jubileuszu. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (16.12.2015), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 1 (379), s. 46.

¹³² Por. JAN PAWEŁ II, *Osobisty charakter przebaczenia*, przem. cyt., s. 28.

¹³³ Por. ReP 31; JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2002 r.*, dok. cyt., s. 6.

¹³⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty wielkim darem Bożego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 10.

¹³⁵ JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła*, przem. cyt., s. 6.

¹³⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Tajemnica spowiedzi świętej. Do członków Penitencjarii Apostolskiej* (12.03.1994), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 5 (163), s. 21.

nadprzyrodzony charakter, co sprowadza spowiedź do wydarzenia terapeutycznego¹³⁷. Każdorazowa spowiedź jest spotkaniem z miłosiernym Sercem Zbawiciela. Kapłanom i wiernym zaleca się nabożeństwo do Najświętszego Serca Jezusa, które pozwala poznawać „język serca”. Dzięki temu chrześcijanie uczą się, jak pisze Mark Daniel Kriby „czynnej miłości pozwalającej szukać zagubionego w mrokach życia grzesznika, jak ewangelicznej owcy¹³⁸”. Kiedy spowiedź przestaje być przestrzenią sacrum, osobistego spotkania z Miłosierdziem, sprowadza się ją do wymiaru formalnej religijności, w której człowiek skupia się wyłącznie na samym sobie. Kryzys praktyki sakramentalnej pokuty wynika między innymi z obecnego modelu wiary nacechowanej indywidualizmem. Pomijanie czy zacieranie Boga w sprawowaniu i przeżywaniu spowiedzi spowalnia, a nawet zatrzymuje, proces rozwoju chrześcijańskiego życia¹³⁹.

Jan Paweł II przestrzega przed brakiem ufności, a z drugiej strony przed nadmierną ufnością w przygotowaniu i przeżywaniu sakramentu pokuty. Obie te postawy destrukcyjnie wpływają na dalszy rozwój chrześcijańskiego życia. Nadmierna ufność może prowadzić do braku realnej i trwałej poprawy życia. Wynika to ze zbytnej pychy penitenta, która skupia go na sobie samym i pokładaniu nadziei na lepsze życie bardziej we własnych staraniach, aniżeli w łasce Chrystusa¹⁴⁰. Przekonanie o samowystarczalności prowadzi człowieka do postawy, w której może on stwierdzić, że nie potrzebuje Boga¹⁴¹. Odwrotna, także szkodliwa postawa, polega na lekkomyślności penitenta, która prowadzi do przekonania, że może on uzyskać przebaczenie bez wymaganej współpracy ze swojej strony. Niebezpieczny jest brak ufności, który czasem powoduje zaniechanie korzystania ze spowiedzi. Człowiek bez ufności, mając już doświadczenia grzechowych upadków, uważa, że znów popadnie w popełniane grzechy i przez to nie ma w nim postanowienia poprawy¹⁴². Zaufanie, które jest wyrazem chrześcijańskiej nadziei, musi towarzyszyć całemu procesowi związanemu z przygotowaniem i przeżywaniem sakramentu pokuty. Brak zaufania skutkuje sceptycyzmem i paraliżującą oziębłością¹⁴³.

¹³⁷ Por. W ZAGRODZKI, *Spowiednik u źródeł kryzysu spowiedzi. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 176-178.

¹³⁸ M. D. KIRBY, *Serce Jezusa w teologii Benedykta XVI*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 3 (281), s. 52.

¹³⁹ Por. C. SQUARISE, *Istota spowiedzi*, art. cyt., s. 45-46.

¹⁴⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Rola kapłana w sakramencie pokuty*, przem. cyt., s. 15.

¹⁴¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty wielkim darem Bożego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 12.

¹⁴² Por. JAN PAWEŁ II, *Rola kapłana w sakramencie pokuty*, przem. cyt., s. 15.

¹⁴³ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty wielkim darem Bożego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 12.

Podobnie, zdaniem papieża Franciszka, takie postawy mogą rodzić pokusę, w której człowiek stwierdza, że nie jest możliwe prawdziwe nawrócenie. Dlatego przestrzega przed takim zniechęceniem na drodze rozwoju chrześcijańskiego życia, które prowadzi do przeciętności, a jako lekarstwo wskazuje ufność w Bożą łaskę¹⁴⁴. Papież zachęca, aby nigdy nie tracić ufności mimo zniechęcenia, zmęczenia, rozczarowania i smutku powodowanych przez doświadczenie grzechu. Nie istnieje bowiem grzech, którego Bóg w swoim nieskończonym Miłosierdziu nie mógłby przebaczyć, jeśli tylko człowiek o tę łaskę prosi¹⁴⁵. Jako pokusę papież traktuje postawę człowieka, który myśli, że nie może otrzymać pojednania i przebaczenia. Łaska Boża jest silniejsza od grzechu człowieka i nie zamyka go w grzesznej przeszłości, ale otwiera na nowe życie w łasce¹⁴⁶. Ojciec Święty ilustruje cierpliwość Boga na przykładzie apostołów Tomasza i Piotra oraz dwóch uczniów idących do Emaus. Jezus nie opuszcza Tomasza w jego niewierze i czeka, aby ten uznał swoją niewiarę i duchowe ubóstwo, by móc otoczyć go miłosierdziem (por. J 20, 24-29). Piotr spotyka miłosierne i czułe spojrzenie Jezusa, kiedy jest na samym dnie, tuż po zaparciu się Mistrza (por. Łk 22, 54-62). Łukaszowi i Kleofasowi uciekającym z Jerozolimy do Emaus także towarzyszy Zbawiciel i cierpliwie tłumaczy Pisma (por. Łk 24, 13-35).

Franciszek te postawy Jezusa nazywa „stylem Boga”, który nieustannie czeka na skruszonego grzesznika. Owo czekanie Boga jest zachętą do ufności w Jego przebaczącą miłość, którą oferuje człowiekowi zawsze, niezależnie od tego, jaki grzech został popełniony¹⁴⁷. Brak pokory przy spowiedzi mógłby doprowadzić wyznanie grzechów jedynie do literalnego ich wymienienia przed kapłanem. Lekarstwem na tę postawę jest wypracowanie w sobie cnoty pokory. Franciszek naucza, że do odbycia dobrej spowiedzi potrzebny jest akt wiary. Bez niego człowiek, w miejsce zawierzenia Bogu, pokłada ufność w „mentalności światowej”, która zamiast uzdrowienia daje rozczarowanie, osamotnienie i smutek¹⁴⁸. Droga nawrócenia, która wiedzie przez sakrament pokuty, jako istotnego momentu w rozwoju chrześcijańskiego życia, wynika z Bożego wezwania do oczyszczenia i odnowy własnej wiary. Kiedy

¹⁴⁴ Por. FRANCISZEK, *Celem nawrócenia jest osiągnięcie królestwa Bożego*, przem. cyt., s. 29-30.

¹⁴⁵ Por. FRANCISZEK, *Nie zamykajmy się na nowość, nie traćmy ufności. Msza św. w Wigilię Paschalną* (30.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 40.

¹⁴⁶ Por. FRANCISZEK, *Bóg jest większy niż nasze serce. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (30.03.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 12 (388), s. 20.

¹⁴⁷ Por. FRANCISZEK, *Bóg czeka na nas cierpliwie*, przem. cyt., s. 49-50.

¹⁴⁸ Por. FRANCISZEK, *Sakrament pojednania uświęca penitenta i spowiednika*, przem. cyt., s. 4-5.

człowiek zbłądzi przez grzech, Bóg wskazuje mu drogę powrotu. Bez pokornego uznania słabości i konieczności pojednania człowiek nie rozwija się duchowo¹⁴⁹.

Błędne postawy i teorie dotyczące rozumienia i praktyki spowiedzi są wynikiem zaniedbań życia duchowego oraz niewiedzy ze strony penitentów i szafarzy, co prowadzi do sytuacji, w której mówi się o kryzysie sakramentalnej pokuty. Dlatego wśród wiernych potrzeba gorliwości w jej praktyce i ponownego odkrycia wartości i sensu spowiedzi, która służy rozwojowi chrześcijańskiego życia.

3. Niedociągnięcia ze strony spowiedników

Kryzys sakramentalnej pokuty bierze się nie tylko z tego, że wierni nie korzystają ze spowiedzi, ale również w wielu przypadkach z postawy kapłanów, którzy nie zachęcają wiernych do spowiedzi i nie posługują w konfesjonatach. Wynika to ze źle ustawionych priorytetów kapłańskiego życia, w którym ponad zbawienie dusz przedkłada się mniej istotne sprawy. Takie zachowanie nieuchronnie prowadzi do kryzysu kapłańskiej tożsamości¹⁵⁰. Niewłaściwe postawy szafarzy podczas sprawowania i przeżywania spowiedzi prowadzą do osłabienia życia wewnętrznego i zahamowania rozwoju chrześcijańskiego życia. Brak kapłańskiej gorliwości, niedbałość w sprawowaniu sakramentu spowiedzi, brak odpowiedniego przygotowania oraz ludzkich i duchowych dyspozycji wymienia Jan Paweł II jako przyczyny zmniejszenia owocności sakramentalnej pokuty¹⁵¹.

Kapłan, który nie jest zawsze otwarty na przyjęcie grzesznika w sakramencie pojednania i pokuty, przejawia brak duszpasterskiej świadomości. Jako prezbiter ma on na wzór Dobrego Pasterza ciągle poszukiwać zranionych owiec¹⁵². Szafarz, który uchyla się od sakramentalnej posługi, lub pełni ją niedbale, niechętnie, jakby z przymusu, jest podobny do trzeciego sługi, który zakopał otrzymany dar, zamiast go użytkować zgodnie z jego naturą¹⁵³. Jan Paweł II zauważa, że zdarzają się przypadki, że kapłani nie spowiadają w ogóle, nie mają wyznaczonych dni i godzin, o których wierni wiedzą i mogą w tym czasie skorzystać z sakramentalnej pokuty. Czasami, mimo wyznaczonych dyżurów w konfesjonale, kapłan jest nieobecny, a wierni, którzy po raz

¹⁴⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Orędzie Ojca Świętego na Wielki Post 1999r.*, przem. cyt., s. 4.

¹⁵⁰ Por. W. ZAGRODZKI, *Spowiednik u źródeł kryzysu spowiedzi. Wybrane zagadnienia*, dz. cyt., s. 174-175.

¹⁵¹ Por. ReP 29.

¹⁵² Por. MD 1.

¹⁵³ Por. A. ROCHE, *L'Ordo Paenitentiae. Aspetti Liturgico-Pastorali*, art. cyt., s. 62.

kolejny nie zastaną spowiednika w wyznaczonych godzinach, zniechęcają się do spowiedzi¹⁵⁴.

Nierzadkim problemem w postawie kapłanów jest poświęcanie zbyt krótkiego czasu na spowiedź. Kiedy szafarz zasiada w konfesjonale zaledwie kilka lub kilkanaście minut przed Mszą św., którą celebruje, a ma do wypowiedzenia kilku penitentów, traktuje ich bez szacunku, ponagla w wyznaniu, nie udziela zbawiennej nauki i zachęty, a może się i zdarzyć, że nie doprowadzi w niektórych przypadkach do integralności wyznania i bez moralnej pewności co do zdatności penitenta, udziela absencji. Kapłani powinni czekać na grzeszników w konfesjonałach, bowiem jest to symbol cierpliwości i miłosierdzia Boga względem człowieka. W zwyczajnych okolicznościach nie można uzyskać odpuszczenia grzechów bez sakramentu pojednania i pokuty, który daje grzesznikowi sposobność do nawrócenia i odzyskania utraconej łaski uświęcającej. Bez spowiedzi człowiek nie może być przywrócony do pełnego udziału w życiu wspólnoty Ludu Bożego, która karmi się Eucharystią¹⁵⁵.

Troską spowiednika jest dbałość o to, aby wyznanie grzechów nie stało się jednak przykrą i odpychającą praktyką. Wśród ludzi, wobec których potrzeba szczególnej delikatności, Jan Paweł II wymienia ludzi słabej pobożności i rozpoczynających drogę nawrócenia oraz penitentów, którzy popełnili grzech przeciwko szóstemu przykazaniu Dekalogu¹⁵⁶. Szczególną troskę powinien położyć spowiednik na dobór odpowiednich słów. Należy unikać sformułowań, które zniechęcałyby penitenta, były nazbyt ostre, karcące i nieprzeniknięte miłosierdziem. Przez braki w tym względzie spowiednik może łatwo zranić spowiadającego się i zniechęcić do kolejnych spowiedzi. Chociaż osoby źle potraktowane w konfesjonale pragną szczerego wyznania grzechów, jednak boją się podobnych sytuacji i rezygnują z kolejnej sakramentalnej pokuty¹⁵⁷. Poczucie krzywdy wyrządzonej w konfesjonale przez spowiednika potęguje się, ponieważ kapłan jako „przedstawiciel Boga” jest też przedstawicielem Kościoła, a wszystko, co mówi i co robi, staje się symbolem czegoś większego, co wykracza poza osobiste wady i zalety, zdolności i ograniczenia¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Por. IM 9; MD 1.

¹⁵⁵ Por. Tamże.

¹⁵⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai membri della Penitenzieria Apostolica* (27.03.1993), [w:] (Internet, 4.02.2021), https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/march/documents/hf_jp-ii_sp_e_19930327_penitenzieria.html

¹⁵⁷ Por. J. AUGUSTYN, *Naśladować Jezusa w konfesjonale*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 256-258.

¹⁵⁸ Por. J. PRUSAK, *Krzywdy w konfesjonale. Jak im zapobiegać? Jak leczyć?*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 543.

Skrzywdzona przez spowiednika osoba w różnych wymiarach swojej egzystencji, kiedy ponownie przyjdzie do spowiedzi, ma prawo wiedzieć, że jako zraniona, jest w centrum Kościoła, który otacza ją modlitwą, troską i pomocą¹⁵⁹. Dlatego spowiednik musi umieć rozmawiać. Jeżeli nie posiada umiejętności prowadzenia dialogu z penitentem, może skupić się tylko na upomnieniach, być zbyt surowym i autorytatywnym i nie podchodzić z szacunkiem do spowiadającego się¹⁶⁰.

Zadaniem spowiednika w dbaniu o integralność wyznania jest z jednej strony unikanie wynikającego z ciekawości zbytniego wchodzenia w szczegóły wyznania. Z drugiej jednak, nie może on bagatelizować wagi grzechów, aby nie utrudniać doświadczenia Bożego miłosierdzia¹⁶¹. Kiedy spowiednik pyta penitenta, ile razy popełnił ciężki grzech, nie oznacza to niedyskrecji czy nieroztropności, ale jest dopełnieniem integralności wyznania. Dla lepszego rozeznania stanu duszy kapłan może zapytać także o wiek i stan kanoniczny¹⁶². Natomiast prawo zabrania pytania o nazwisko współnika grzechu przeciw szóstemu przykazaniu¹⁶³.

Natomiast Franciszek przestrzega przed zadawaniem zbyt wielu i niekoniecznych pytań, przez które penitent czuje się osaczony. Przypomina jednak, że integralne wyznanie grzechów jest znakiem wewnętrznej przemiany dokonanej dzięki miłosiernej miłości Boga¹⁶⁴. Za tę integralność odpowiedzialny jest spowiednik, który powinien upewnić się o właściwej dyspozycji penitenta do otrzymania rozgrzeszenia. Dlatego czasami musi postawić pytania, które doprowadzą do pełności wyznania. Nie może jednak w ich kierowaniu być zbyt ciekawski, niedyskretny i nieroztropny. Stąd nie powinien zadawać zbędnych pytań, a w razie wątpliwości, czy należy je kierować do penitenta, może z nich po prostu zrezygnować¹⁶⁵.

Franciszek, jako wzór do naśladowania przez spowiedników przytacza postawę miłosiernego Ojca z Ewangelii, który przerywa wypowiedź marnotrawnego syna, ponieważ widzi w nim prośbę o pomoc i przebaczenie¹⁶⁶. Papież proponuje spowiednikom wsłuchiwanie się nie tylko w słowa penitenta, ale także próbę

¹⁵⁹ Por. FUNDACJA ŚWIĘTEGO JÓZEFA KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Spowiednik wobec dramatu wykorzystywania seksualnego*, red. T. LISZEWSKI, K. MATUSZEWSKI, wyd. WAM, Kraków 2021, s. 36-37.

¹⁶⁰ Por. Z. KROPLEWSKI, *Kultura dialogowania w konfesjonale*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 264-265.

¹⁶¹ Por. C. SQUARISE, *Istota spowiedzi*, art. cyt., s. 52.

¹⁶² Por. H. STAWNIAK, *Funkcje szafarza sakramentu pokuty*, „Seminare” 24 (2007), s. 73-75.

¹⁶³ Por. KPK kan. 979.

¹⁶⁴ Por. FRANCISZEK, *Sakrament pojednania uświęca penitenta i spowiednika*, przem. cyt., s. 5-6.

¹⁶⁵ Por. Z. PERZ, *Posługa Sakramentu Pokuty. Zagadnienia moralne i pastoralne*, art. cyt., s. 199-200.

¹⁶⁶ Por. MV 17.

zrozumienia jego gestów, które często mówią więcej niż język. Zdarza się, że człowiek, przychodząc do spowiedzi, nie potrafi się wypowiedzieć, ale jego milczenie jest zrozumiałe dla szafarza, przez sam gest przyjścia do spowiedzi wyraża swoją skruchę. Ojciec Święty naucza, że Pan Bóg rozumie język gestów, i zachęca, aby przyjmować grzeszników „z takim językiem, jakim potrafią mówić”¹⁶⁷. Gesty muszą być zrozumiałe dla spowiednika, dlatego papież dodaje, aby: „nie pytać o to, co jest oczywiste na podstawie gestów”¹⁶⁸. Spowiedź, według Franciszka, nie osiąga swojej pełni w matematycznych liczbach, stąd trzeba zrozumieć, że wstyd penitenta „kryje się bardziej w obliczu liczb niż samego grzechu”¹⁶⁹.

Zaś Benedykt XVI pyta: „Czyż nie jest prawdą, że dzisiaj jesteśmy świadkami pewnej niechęci do tego sakramentu? Jeżeli kładzie się nacisk tylko na wyznanie grzechów – do którego wszak musi dojść, i trzeba pomóc wiernym w zrozumieniu wagi tego – istnieje niebezpieczeństwo zepchnięcia na drugi plan tego, co w nim jest najważniejsze, to znaczy osobistego spotkania z Bogiem, Ojcem pełnym dobroci i miłosierdzia. W centrum sprawowania sakramentu pojednania leży nie grzech, ale miłosierdzie Boże, które jest nieskończenie większe od jakiegokolwiek naszej winy”¹⁷⁰.

Szafarz sakramentalnej pokuty nie powinien zatrzymywać się tylko na sprawiedliwości. Choć jest ona konieczna, jednak pozostaje pierwszym krokiem, a Kościół, którego funkcjonowanie opiera się na miłosierdziu, nie może zaniechać kolejnego kroku, którym jest wskazanie na czułość przebaczonego Stwórcy. Chrześcijańska sprawiedliwość osiąga swoją pełnię w miłosierdziu¹⁷¹. Franciszek naucza, że nie można oddzielić sprawiedliwości od miłosierdzia, bowiem „sprawiedliwość jest miłosierna, a miłosierdzie jest sprawiedliwe”¹⁷². Próba ich rozdzielenia skutkuje moralną sztywnością. Jezus, przebacząc grzesznikom, wymierza im sprawiedliwość, która jest miłosierna¹⁷³. Nagany ze strony szafarza nie mogą

¹⁶⁷ Por. FRANCISZEK, *Okrywajcie grzesznika płaszczem miłosierdzia. Przemówienie do misjonarzy miłosierdzia* (9.02.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 3-4 (381), s. 38-39; FRANCISZEK, *Dobra woń Chrystusa i światło Jego miłosierdzia. Nauka rekolekcyjna w bazylice św. Pawła za Murami podczas Jubileuszu kapłanów i seminarzystów* (2.06.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 6 (383), s. 30.

¹⁶⁸ Tamże; FRANCISZEK, *Miłosierdzie rodzi nadzieję*, przem. cyt., s. 13-14.

¹⁶⁹ FRANCISZEK, *Dobra woń Chrystusa i światło Jego Miłosierdzia*, przem. cyt., s. 30.

¹⁷⁰ BENEDYKT XVI, *Bierzcie przykład z tak wielu świętych spowiedników*, przem. cyt., s. 34-35.

¹⁷¹ Por. MV 10, 12, 20.

¹⁷² 17.11.2016 r. papież Franciszek udzielił wywiadu dla włoskich mediów. Rozmowę prowadzili Lucio Brunelli i Paolo Ruffini. Por. FRANCISZEK, *Wywiad udzielony Tv2000 i Radiu InBlu* (17.11.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 12 (388), s. 30.

¹⁷³ Por. Tamże.

blokować penitenta, ale mają być ojcowskim napomnieniem, dzięki któremu będzie on postępował na drodze rozwoju chrześcijańskiego życia¹⁷⁴.

Ojciec Święty Franciszek podkreśla, że kapłan, który sam boi się czułości Boga, nie dopuści, aby ona przez niego się ukazywała. Przejawia się to w postawach surowości i skłonności do karania. Papież przywołuje ewangeliczny obraz Jezusa jako pasterza szukającego zagubionej owcy (por. Łk 15, 1-7). Zauważa, że pasterz nie bije owcy, ale bierze ją w ramiona, aby ją leczyć, gdyż jest poraniona¹⁷⁵. Dlatego szafarz spowiedzi nie może przedkładać sądu nad miłosierdzie, ponieważ sąd nad grzechem zawsze odbywa się w świetle miłosiernej miłości Boga¹⁷⁶. Pojedynczy człowiek doświadcza miłosierdzia w sakramencie pojednania i pokuty, gdzie otrzymuje darmowe przebaczenie, dlatego sprawowanie tego sakramentu musi być napełnione miłosierdziem, czyli czułością Boga.

Zdarza się, że spowiednik skupia się tylko na udzielaniu penitentowi nagan. Dlatego Jan Paweł II podkreśla, że nie można zawęzić nauki kapłana tylko do tego wymiaru, ale należy otworzyć się także na pozytywne nauczanie, prowadzące do życiodajnej miłości¹⁷⁷. Niezbędny jest także obowiązek cierpliwości w słuchaniu spowiedzi. Zatem błędem jest pośpiech i ograniczanie czasu na sprawowanie tego sakramentu. Brak ofiarności w tym względzie jest nadużyciem¹⁷⁸. Papież zaleca kapłanom i prosi ich, aby byli współpracownikami pojednania, którego szczególnie potrzebuje współczesne społeczeństwo. Uważa, że można zrezygnować z różnych spraw, ale nigdy z sakramentalnej posługi jednania w konfesjonale¹⁷⁹. Podobnie Franciszek, przemawiając do kapłanów, zachęca ich, aby byli miłosierni i nie ulegali znużeniu w posłudze jednania grzeszników z Bogiem i Kościołem, ale wypełniali ją z radością i miłością¹⁸⁰.

Innym niebezpiecznym zjawiskiem w sprawowaniu sakramentalnej pokuty jest rutyna spowiedników. Wynika ona czasami ze zmęczenia kapłana, kiedy ten przez

¹⁷⁴ Por. FRANCISZEK, *Dobra woń Chrystusa i światło Jego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 30.

¹⁷⁵ Por. FRANCISZEK, *Różgę trzeba zostawić w zakrystii. Homilia podczas Mszy św. dla uczestników III Światowych Rekolekcji Kapłańskich* (12.06.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 7-8 (374), s. 38.

¹⁷⁶ Por. FRANCISZEK, *Jak Miłosierny Samarytanin. Homilia podczas Mszy św. na rozpoczęcie Nadzwyczajnego Jubileuszu Miłosierdzia* (8.12.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 12 (378), s. 5.

¹⁷⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Formacja prawego sumienia*, przem. cyt., s. 37.

¹⁷⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty darem Chrystusa zmartwychwstałego*, przem. cyt., s. 31.

¹⁷⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Ważność pokuty i pojednania w życiu Kościoła. Homilia w katedrze w Liverpoolu* (30.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 14.

¹⁸⁰ Por. FRANCISZEK, *Niestrudzenie bądźcie miłosierni*, przem. cyt., s. 25-26.

dłuższy czas posługuje w konfesjonale. Grozi mu wtedy schematyczne myślenie, które polega między innymi na wygłaszaniu tej samej ogólnej nauki i zadawaniu tej samej pokuty niezależnie od wyznanych grzechów. Do rutyny może doprowadzić spowiednika także powtarzalność wyznania grzechów przez penitentów. Rutynowe spowiedzi, które nie „zaskakują” spowiednika, wymagają duchowej aktywności i wyjścia poza utarte schematy myślenia w prowadzeniu penitentów. Jeśli szafarz sam nie podejmuje duchowej aktywności, nie doprowadzi do niej penitentów¹⁸¹.

Warto podkreślić, że ze względu na swój cel, którym jest osobiste nawrócenie i zaangażowanie człowieka w wejściu na drogę chrześcijańskiej doskonałości, pokuta po spowiedzi nie może ograniczać się tylko do odmawiania stosownych modlitw, ale powinna obejmować także uczynki wykonywane dla chwały Bożej, uczynki miłosierdzia i ekspiacyjne¹⁸². Sakramentalne zadośćuczynienie powinno oddziaływać na te obszary w człowieku, które zostały zniszczone przez grzech¹⁸³. Po sakramentalnym rozgrzeszeniu pozostają jeszcze w człowieku, jak określa to Jan Paweł II, „pewne obszary mroku będące skutkiem ran grzechowych”, dlatego spowiedź nie może zakończyć się na wypełnieniu pokuty nałożonej przez spowiednika, ale powinna pobudzać człowieka do życia w duchu umartwienia i pokuty, co pozwoli na rozwój chrześcijańskiej doskonałości¹⁸⁴. Stąd zadośćuczynienie nie może być ani zbyt lekkie, ani zbyt surowe. Często zdarza się, że jest nieproporcjonalne do ciężkości przewinień. Spowiednik powinien rozeznąć sytuację penitenta i dobrać odpowiedni rodzaj pokuty, która byłaby lecznicza i prowadziła go do nawrócenia i pogłębienia chrześcijańskiego życia. W sytuacjach trudnych do rozeznania lepiej nakładać lżejszą pokutę, aby nie zniechęcić penitenta, unikając jednak pobłażliwości¹⁸⁵. Kiedy spowiednik ogranicza się tylko do zadawania pokuty, której formą jest modlitwa, pokuta może stracić w poszczególnych przypadkach swój terapeutyczny i pedagogiczny walor. Dlatego sakramentalna pokuta musi być odpowiednio dobrana, np. w przypadku spowiedzi małżonków, spowiadających się z grzechów przeciw małżeńskiej czystości, można

¹⁸¹ Por. W. ZAGRODZKI, *Spowiednik u źródeł kryzysu spowiedzi*, art. cyt., s. 180-181.

¹⁸² Por. ReP 31.

¹⁸³ Por. JAN PAWEŁ II, *Zadośćuczynienie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej (7.03.1984)*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 3 (51), s. 26-27.

¹⁸⁴ Por. ReP 31.

¹⁸⁵ Por. D. KOWALCZYK, *Wyznaczanie pokuty w konfesjonale*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 311.

polecieć zaznajomienie się z książkami lub dokumentami Kościoła na temat moralności życia małżeńskiego¹⁸⁶.

Samowolna interpretacja obowiązujących przepisów liturgicznych oraz przepisów zawartych w *Kodeksie Prawa Kanonicznego* stanowi kolejną błędną postawę wśród spowiedników, przed którą przestrzegają papieże. Jan Paweł II podkreśla, że gdyby szafarz sakramentu pokuty wypowiadał w konfesjonale swoje własne opinie i osądy, które stoją w sprzeczności z Magisterium Kościoła, zarówno uroczystego, jak i zwyczajnego, narażałby swoich penitentów na bardzo poważne duchowe niebezpieczeństwa. Kapłan w sakramencie pokuty wypełnia nauczycielskie zadanie Kościoła, dlatego nie może głosić własnych opinii, ale naukę Chrystusa i Kościoła. Gdyby głosił swoje poglądy, wprowadzałby penitentów w błąd, zaprzeczając istocie kapłańskiej posługi. Wszelkie nadużycia w tym względzie prowadzą do niebezpieczeństwa zamętu w świadomości wiernych, co w konsekwencji nie przyczynia się do rozwoju i pogłębienia chrześcijańskiego życia¹⁸⁷.

Kolejną błędną postawą, na którą zwraca uwagę Jan Paweł II, jest minimalizowanie znaczenia katechezy na temat sakramentu pojednania i pokuty, a co za tym idzie, uświadamiania wiernym, jakie są wymogi Ewangelii i nauki Kościoła. Zaniedbania w tym względzie mogą doprowadzić penitentów do sytuacji, w których sakrament cierpi na swojej owocności¹⁸⁸. Niedopuszczalne jest także głoszenie w katechezie czy w bezpośrednim kontakcie z penitentem swoich prywatnych zasad postępowania, przekonań i sposobów pokuty, które stoją w sprzeczności z głoszonymi przez Kościół zasadami. Stąd konieczne jest wychowanie wiernych zgodnie z nauką Kościoła, wpajanie im ducha pokutnego, bez którego nie można ożywiać praktyki i gorliwości sakramentalnej spowiedzi¹⁸⁹.

Z kolei Benedykt XVI uzupełnia, że istotą kapłańskiej posługi sakramentów nie są osobiste uzdolnienia. Zadaniem kapłana jest bycie przyjacielem Jezusa przez wsłuchiwanie się w Jego słowo i głoszenie nie siebie, ale orędzia płynącego z Ewangelii. Taką cechą kapłan może wypracowywać tylko przez osobiste i pełne

¹⁸⁶ Por. J. ORZESZYNA, *Spowiedź narzeczonych i małżonków*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 402.

¹⁸⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai Penitenzieri delle Basiliche Patriarcali di Roma*, (21.03.1992), [w:] (Internet, 4.02.2021), http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1992/march/documents/hf_jp-ii_spe_19920321_penitenzieri.html

¹⁸⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2001 r.* (25.03.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 5 (233), s. 7

¹⁸⁹ Por. W. NOWAK, *Odnowiona liturgia sakramentu pokuty w świetle Adhortacji apostolskiej papieża Jana Pawła II „Reconciliatio et poenitentia”*, „Ateneum Kapłańskie” 78 (1986) z. 1 (461), s. 70-71.

zjednoczenie z Chrystusem¹⁹⁰. Każdy ksiądz ma być pośrednikiem, przez którego wierny spotka się z Bogiem. Nie potrzebuje do tego być specjalistą w sprawach świeckich i zmieniających się modach. Szafarz pokuty nie doprowadzi do spotkania penitenta ze Stwórcą, jeżeli najpierw sam się z Nim nie spotka¹⁹¹. Relacja z Jezusem, a przez Niego z Ojcem, pozwala na prawdziwe zrozumienie wiernych. W przeciwnym razie kapłan będzie mówił we własnym imieniu, a wierni intuicyjnie wyczują, że szukają „Kogoś innego”. Konieczna jest relacja serca, w której kapłan nie zatrzymuje powierzonych sobie ludzi w swoim sercu, ale otwiera na Serce Zbawiciela, co prowadzi do doświadczenia prawdziwej wolności i miłości. Kapłan może tak prowadzić ludzi tylko wówczas, jeżeli sam będzie miał serce ukierunkowane na Serce Jezusa¹⁹².

Natomiast Jan Paweł II naucza, że kapłan, który zapomina, że sprawowanie pokuty i pojednania jest sakramentalnym uobecnieniem Chrystusa, i który nie będzie wypełniał swojego osobistego powołania do naśladowania Chrystusa, nie będzie także wyraźnym znakiem wobec powierzonych mu wiernych¹⁹³. Skuteczność sakramentu pojednania nie zależy od zasług, przewinień czy ludzkich przymiotów szafarza, jednak na jego owocność będzie wpływać osobista świętość, zdobyte wykształcenie, emocjonalna wrażliwość i empatia¹⁹⁴.

Istnieje wewnętrzny związek między osobistą relacją kapłana z Chrystusem a sprawowaną przez niego sakramentalną posługą. Stąd szafarz pokuty musi dbać o osobistą świętość, która „wiele wnosi do owocnego wypełniania (...) posługi”¹⁹⁵. Jan Paweł II zwraca uwagę, iż kapłani doświadczają kryzysów, zmagają, zawodów czy cierpienia, które wynikają z udziału w męce Chrystusa. Jeśli ksiądz „wtapia się” w swojej posłudze w Jego posłannictwo, doświadczą także wymiaru krzyża. Trudno jest kapłanowi przewycięzać owe kryzysy, jeżeli nie będzie się umacniał w przyjacielskiej

¹⁹⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Więź z Chrystusem fundamentem waszego życia i apostołatu. Podczas spotkania z duchowieństwem diecezji rzymskiej w bazylice św. Jana na Lateranie* (13.05.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 7-8 (275), s. 12.

¹⁹¹ Por. BENEDYKT XVI, *Spotkanie z duchowieństwem w Archikatedrze Warszawskiej* (25.05.2006), [w:] *Trwajcie mocni w wierze*, red. E. DATA, K. KUŹNIK, wyd. Michalineum, Marki 2006, s. 30-31.

¹⁹² Por. BENEDYKT XVI, *Zbliżajcie ludzi do Serca Dobrego Pasterza. Msza św. i święcenia kapłańskie w Światowy Dzień Modlitw o Powołania* (7.05.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 8 (285), s. 31-32.

¹⁹³ Por. PDV 15.

¹⁹⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai membri della Penitenzieria Apostolica* (27.03.1993), [w:] (Internet, 4.02.2021), https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/march/documents/hf_jpii_spe_19930327_penitenzieria.html

¹⁹⁵ PDV 24.

relacji ze swoim Mistrzem przez sakrament pokuty¹⁹⁶. Dlatego kapłan, który sam nie prowadzi życia duchowego, nie będzie „pomnażał owoców” na drodze rozwoju chrześcijańskiego życia swoich penitentów. Spowiednik nie powinien ograniczać się tylko do zasadniczego skutku spowiedzi, ale dbać o to, aby obok wszystkich warunków do ważności sakramentu penitent mógł zaznać owoców osobistej świętości kapłana, które powstają przez przykład życia oraz modlitwę i pokutę w intencji tego, kto się spowiada¹⁹⁷. Konieczne jest, aby spowiednik posiadał przynajmniej podstawową wiedzę, dzięki której będzie mógł rozeznaczyć najczęściej powtarzające się przypadki. Brak nieodzownej wiedzy może być dla niego ciężkim wykroczeniem moralnym¹⁹⁸.

U penitentów, spotkanie z szafarzami pokuty nieposiadającymi odpowiedniego wykształcenia, może wywołać poczucie zagubienia i wątpliwości co do słuszności postępowania. Dzieje się tak, kiedy sytuacja penitenta w przypadku tego samego grzechu zostaje oceniona w różny sposób przez różnych spowiedników, czego skutkiem jest raz udzielenie, a innym razem zatrzymanie abszolucji¹⁹⁹. Jan Paweł II zauważa, że zdarzają się sytuacje, w których kapłan w konfesjonale staje wobec przerastających go spraw i problemów penitenta. Rozeznając stan penitenta, powinien odesłać go do innego kapłana, wyznaczyć kolejne spotkanie, do czasu którego mógłby się dostatecznie przygotować, jak również bez narażania spowiedzi na zdradę, poradzić się bardziej doświadczonego kapłana lub zwrócić się do Penitencjarii Apostolskiej. Brak pokory i roztropności spowiednika mógłby spowodować wielką szkodę dla penitenta. Jeśli kapłan nie posiada wykształcenia w dziedzinie nauk o człowieku, będzie cechował go brak intuicji i wyrozumiałości, przez co nie ułatwia wyznania grzechów osobom nieśmiałym, małomównym czy wstydliwym²⁰⁰. Stąd spowiednik powinien poznać duchowe zagrożenia, zranienia i choroby duszy, na które cierpią penitenci. Brak takiej znajomości nie pozwala na braterskie i ojcowskie zbliżenie do penitenta i przyjęcie go jak zranionej owcy oraz będzie symbolem braku duszpasterskiej świadomości i miłości

¹⁹⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Posługa czuwania. Homilia do kapłanów i seminarzystów w Fuldzie* (17.11.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 1 (13), s. 14.

¹⁹⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai membri della Penitenzieria Apostolica* (27.03.1993), [w:] (Internet, 4.02.2021), https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/march/documents/hf_jpii_spe_19930327_penitenzieria.html

¹⁹⁸ Por. Z. PERZ, *Posługa Sakramentu Pokuty. Zagadnienia moralne i pastoralne*, art. cyt., s. 193.

¹⁹⁹ Por. W. ZAGRODZKI, *Spowiednik u źródeł kryzysu spowiedzi*, art. cyt., s. 172-173.

²⁰⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai membri della Penitenzieria Apostolica* (27.03.1993), [w:] (Internet, 4.02.2021), https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/march/documents/hf_jpii_spe_19930327_penitenzieria.html

względem powierzonych sobie dusz²⁰¹. Spowiednik będzie dobrze prowadził penitentów, kiedy połączy w swojej postawie osobistą świętość z wykształceniem. Obie te wartości powinny się uzupełniać, przenikać i wzrastać²⁰².

Spowiednik może zniechęcić penitentów do korzystania ze spowiedzi, kiedy sam jest nieuprzejmy, niepunktualny, nieopanowany i kiedy nie cechuje go delikatność, dobroć i szacunek w podejściu do penitenta²⁰³. Jan Paweł II naucza, że kapłan nie może okazywać zaskoczenia czy zdziwienia grzechami, straszyć penitenta, interesować się dziedzinami jego życia, które nie są konieczne do integralności wyznania, używać słów, które by go obrażały. Ojciec Święty przestrzega również przed zniecierpliwieniem i pośpiechem oraz zbytnimi ponagleniami wobec spowiadających się. Zastrzega jednak, że ponaglenia są konieczne, kiedy wyznanie przeradza się w wielomówstwo. Niepożądanymi postawami spowiednika są także brak pogody ducha, ironia czy wyrażanie swojej niechęci. Należy szanować wrażliwość spowiadającego się, nie narzucając mu swoich upodobań. Nade wszystko szafarz nigdy nie może potępiać samego grzesznika, jedynie jego grzech²⁰⁴.

Zbytняя koncentracja na samym grzechu przysłania osobę i stan jej serca. To niebezpieczeństwo grozi zarówno od strony penitenta, jak i spowiednika. Nie można jednak oddzielać grzechu od grzesznika, ponieważ ten istnieje zawsze w człowieku, nigdy poza nim. Grzech jest popełniany przez konkretnego człowieka, który ponosi za niego odpowiedzialność. Postrzegany w oderwaniu od osoby nie pozwoli na dotarcie do jego źródeł i wskazanie dróg nawrócenia oraz uleczenia, zatrzymując penitenta na powierzchownym przeżywaniu spowiedzi²⁰⁵. Aby nie potępić grzesznika, ale raczej jego grzech, i pomóc mu w rozwoju chrześcijańskiego życia, spowiednik musi wziąć pod uwagę jego intencje, ewentualną niewiedzę w oraz uwarunkowania natury psychologicznej, społecznej czy kulturalnej²⁰⁶. Także Franciszek przypomina, że przed spowiednikiem stoi nie grzech, lecz pokorny i skruszony grzesznik. Nie chce on być

²⁰¹ Por. KONGREGACJA DO SPRAW DUCHOWIEŃSTWA, *Kapłan – szafarz miłosierdzia Bożego*, dok. cyt., 55-56

²⁰² Por. Z. GROCHOLEWSKI, *Łączyć studium ze świętością*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 9-10 (286), s. 51.

²⁰³ Por. JAN PAWEŁ II, *Szafarze tajemnic Bożych. Spotkanie ze spowiednikami* (9.07.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 7 (55), s. 11.

²⁰⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai membri della Penitenzieria Apostolica*, (27.03.1993), [w:] (Internet 4.02.2021) https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/march/documents/hf_jp-ii_spe_19930327_penitenzieria.html

²⁰⁵ Por. W. ZAGRODZKI, *Spowiednik u źródeł kryzysu spowiedzi*, art. cyt., s. 178-179.

²⁰⁶ Por. J. SZYMAŃSKI, *Formacja do posługi spowiednika*, „Ateneum Kapłańskie” 138 (2002) z. 2 (558), s. 352.

grzesznikiem, ale mu się to nie udaje. Dlatego spowiednik najpierw musi sam uznać, że jest grzesznikiem, bowiem w przeciwnym razie będzie sądził penitenta, mając poczucie wyższości²⁰⁷.

Zdaniem Jana Pawła II, zniechęcanie wiernych do korzystania ze spowiedzi, a nawet zgorszenie, mogą być powodowane przez lekkomyślność i beztroskę niektórych spowiedników co do tajemnicy sakramentu pojednania, nawet kiedy postawa czy słowa kapłana nie przejawiają znamion przestępstwa kanonicznego²⁰⁸. Dlatego szafarz, w żaden sposób i nikomu nie może ujawniać informacji uzyskanych podczas spowiedzi, nawet po śmierci penitenta²⁰⁹. Ta nienaruszalna pieczęć sakramentalna obejmuje wszystkie informacje uzyskane podczas spowiedzi, czyli materię sakramentu (wyznane przez penitenta grzechy ciężkie i lekkie). Pośrednim przedmiotem tajemnicy są także pozostałe wiadomości podane przez penitenta, a zatem okoliczności konieczne, pożyteczne, a nawet te zbędne²¹⁰.

Tajemnica spowiedzi należy do istoty kapłańskiego posługiwania sakramentalnego i łączy grzeszną naturę człowieka z bezmiernym Miłosierdziem Boga. Gdyby nie pieczęć tajemnicy sakramentu pojednania i pokuty, wierni nie przystępowaliby do spowiedzi. Tajemnica daje poczucie komfortu i intymności w relacji z Bogiem, w której spowiednik jest Jego narzędziem²¹¹. W świeckim prawodawstwie tajemnica spowiedzi jest chroniona, jednak od czasu do czasu podnoszone są dyskusje, w kontekście wykorzystywania seksualnego nieletnich, aby prawo nakazywało ujawniać takie przestępstwo i zgłaszać do organów ścigania, nawet jeżeli kapłan dowiedział się o nim podczas sakramentu pojednania i pokuty²¹².

Jan Paweł II piętnuje także szorstkość, oschłość, brak poświęconego czasu i akceptacji wobec penitenta. Błędem szafarzy jest również zbytnia pobłażliwość w sprawach związanych z bioetyką i problemami małżeńskimi. Brak wierności nauczaniu

²⁰⁷ Por. FRANCISZEK, *Okrywajcie grzesznika płaszczem miłosierdzia*, przem. cyt., s. 39.

²⁰⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Tajemnica spowiedzi świętej*, przem. cyt., s. 21.

²⁰⁹ Por. W. ADAMCZEWSKI, *Ważniejsze kwestie prawne dotyczące Sakramentu Pokuty*, [w:] *Grzech i nawrócenie a Sakrament Pokuty*, dz. cyt., s. 233-241.

²¹⁰ Por. *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. III, 2, red. J. KRUKOWSKI, wyd. Pallottinum, Poznań 2006, s.166-167.

²¹¹ Por. V. NICHOLS, *Kapłan prędzej umrze, niż zdradzi tajemnicę spowiedzi*, [w:] (Internet, 1.09.2021), <https://pch24.pl/kard-nichols-kaplan-predzej-umrze-niz-zdradzi-tajemnice-spowiedzi/>

²¹² Por. F. BROICH, *Bedroht eine neue EU-Verordnung das Beichtgeheimnis?* [w:] (Internet, 1.09.2021), https://www.katholisch.de/artikel/23880bedrohteineueeuverordnungdasbeichtgeheimnis?utm_content=buffer8e9cc&utm_medium=social&utm_source=facebook.com&utm_campaign=buffer&fbclid=IwAR2KVbj4gg_j7RyKuLYNy0PUD9XE0o0It5yyhQmoGe-pPvPIMxIHnruhA5s

Kościoła i wyrażanie opinii i osądów z nim sprzecznych może skutkować tym, że odchodzący od konfesjonatu nie będą mieli pewności co do jasnych norm moralnych²¹³.

Według Franciszka szafarz sakramentalnego pojednania nie jest zwyczajnym przyjacielem penitenta. Ma on być jak ojciec i pasterz, który z wewnętrznym wzruszeniem wychodzi do grzesznika, podobnie jak lekarz, który leczy. Papież przestrzega przed byciem sędzią w sensie czysto jurydycznym. Jeżeli spowiednik jest sędzią, to takim, który ma rozgrzeszać²¹⁴. Jeżeli spowiedź można nazwać sądem, to jest to przede wszystkim sąd miłosierdzia²¹⁵. W tym kontekście Ojciec Święty przestrzega spowiedników przed byciem sędziami-funkcjonariuszami, którzy tracąc kapłańską wrażliwość, nie dostrzegają człowieka jako osoby, ale jako kasus. Taka postawa może wypływać z braku pełnego rozwoju i doświadczenia życia kapłańskiego, którą papież nazywa „moralnością książkową”²¹⁶.

Bycie miłosiernym nie oznacza pobłażliwości, ale przyjęcie postawy ojca, brata i pocieszyciela²¹⁷. Zbyt surowość spowiednika i brak ojcowskiej czułości w przyjęciu może skutecznie zniechęcić penitenta do korzystania z sakramentu pokuty. Dlatego Franciszek zaleca, aby nawet w skrajnych przypadkach, spowiadający się poczuł ojcowską troskę i miłość przez udzielone błogosławieństwo, szczerą zachętę do powrotu, a nawet wspólną modlitwę²¹⁸. Papież zwraca się do kapłanów: „jeśli nie potrafisz być ojcem, to nie idź do konfesjonatu”²¹⁹. Spowiednik, który krzyczy, strofuje penitenta czy jest zbyt ciekawski, nie daje odczuć swojego ojcostwa, a przez to skutecznie zniechęca wiernych do korzystania ze spowiedzi²²⁰. Ojciec Święty przestrzega spowiedników przed sytuacją, w której ktoś pozostaje z dala od

²¹³ Por. JAN PAWEŁ II, *O godne i owocne sprawowanie sakramentu pokuty. Do uczestników kursu zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (28.03.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 6 (254), s. 38.

²¹⁴ Por. FRANCISZEK, *Spowiedź nie jest sądem, ale doświadczeniem przebaczenia i miłosierdzia. Spotkanie z uczestnikami kursu dla spowiedników* (28.03.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 38.

²¹⁵ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer am 28. Kurs der Apostolischen Pönitentiarie zum „Forum internum”* (17.03.2017), [w:] (Internet, 13.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2017/march/documents/papa-francesco_20170317_corso-foro-interno.html

²¹⁶ Por. FRANCISZEK, *Dobra woń Chrystusa i światło Jego Miłosierdzia*, przem. cyt., s. 31.

²¹⁷ Por. FRANCISZEK, *Sakrament pojednania uświęca penitenta i spowiednika*, przem. cyt., s. 6.

²¹⁸ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer an einem von der Apostolischen Pönitentiarie veranstalteten Kurs über das „Forum internum”* (4.03.2016), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/march/documents/papafrancesco_20160304_corso-penitentiarie-apostolica.html

²¹⁹ FRANCISZEK, *Okrywajcie grzesznika płaszczem miłosierdzia*, przem. cyt., s. 39.

²²⁰ Por. Tamże.

miłosierdzia i przebaczenia tylko dlatego, że są mu stawiane przez ludzi przeszkody²²¹. Franciszek porównuje kapłanów, którzy nie poświęcają ofiarnie swojego czasu na spowiedź i nie dbają o duchową jakość jej sprawowania, do ewangelicznego pasterza, który nie szuka zagubionych owiec z owczarni, i do ojca, który nie czeka na syna, który od niego odszedł²²².

Niektórzy wierni mają trudności z przystępowaniem do sakramentu pokuty i pojednania. Wynikają one z naturalnej obawy wyznania swoich przewinień przed innym człowiekiem. Jeśli kapłan nie pracuje nad swoim człowieczeństwem, może stać się dla takiego człowieka przeszkodą w przystępowaniu do miłosierdzia i nie sprzyja praktyce sakramentalnej pokuty. Kapłan może swoją postawą nawet doprowadzić do sytuacji, w której penitent przestanie w ogóle przystępować do spowiedzi. Franciszek nazywa to nierozważnością i brakiem duszpasterskiej miłości. Lekarstwem zapobiegającym takim sytuacjom jest przybranie postawy ojca, na wzór kochającego Boga. Problemem współczesnej spowiedzi, w opinii Ojca Świętego, jest także brak troski o penitenta, który wyraża się w skrajnych postawach rygoryzmu i laksyzmu²²³. W obydwu przypadkach spowiednik usurpuje sobie władzę przebaczenia, która należy do Boga, i może popełnić niedopuszczalny błąd zatrzymania rozgrzeszenia temu, kto powinien je otrzymać, i udzielenia absolucji nieodpowiednio dysponowanemu²²⁴.

Franciszek zaznacza, że spowiednik powinien reprezentować w konfesjonale Kościół, który jest Matką. Zbyt surowy spowiednik nie będzie znakiem, w którym penitent zobaczy macierzyństwo Kościoła. Brak łagodności przynosi szkodę dla wiary spowiadającego się i osłabia jego poczucie przynależności do wspólnoty Ludu Bożego²²⁵. Jeżeli spowiednik jest przesadnie surowy i sztywny, może nie uszanować wolności penitenta. Nadużycia w tym względzie mogą doprowadzić do skutecznego zniechęcenia wiernych do korzystania ze spowiedzi²²⁶. Grzesznik musi wewnętrznie przyjąć i zaakceptować normy postępowania moralnego, a dzieje się tak tylko w pełnej wolności. Nie stanie się jednak tak, kiedy zostaną mu one dyrektywnie narzucone przez szafarza²²⁷.

²²¹ Por. FRANCISZEK, *Nie utrudniajcie pojednania z Bogiem. Katecheza wygłoszona podczas Audiencji Jubileuszowej* (30.04.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 5 (382), s. 26.

²²² Por. FRANCISZEK, *Spowiedź nie jest sądem, ale doświadczeniem przebaczenia i miłosierdzia*, przem. cyt., s. 38-39.

²²³ Por. Tamże, s. 39.

²²⁴ Por. V. TIRIMANNA, *Grzeszne mówienie o grzechu*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 192.

²²⁵ Por. FRANCISZEK, *Okrywajcie grzesznika płaszczem miłosierdzia*, przem. cyt., s. 38.

²²⁶ Por. J. AUGUSTYN, *Naśladować Jezusa w konfesjonale*, art. cyt., s. 256.

²²⁷ Por. Z. KROPLEWSKI, *Kultura dialogowania w konfesjonale*, art. cyt., s. 264-265.

Brak delikatności u spowiednika nie sprzyja wzrastaniu w świętości penitenta. Franciszek naucza, że spowiednik, którego cechuje miłosierdzie, nie jest ani pobłażliwy, ani surowy. Miłosierdzie nie może być utożsamiane z pobłażliwością. Pobłażliwy spowiednik bagatelizuje wagę i destrukcyjną rolę grzechu, zaś zbyt surowy zapomina, że za grzechem stoi człowiek, a nie prawo. Oba rodzaje spowiedników nie traktują penitenta jak brata, którego trzeba wziąć za rękę i prowadzić, towarzysząc mu z troską na drodze nawrócenia, jak pasterz poszukujący zagubionej owcy, a przez to nie prowadzą go przez spowiedź do rozwoju chrześcijańskiego życia²²⁸. Spowiednik, który sprawując sakrament pojednania i pokuty, zatrzymuje się tylko na literze prawa, może udaremnić wiarę penitenta i Boże miłosierdzie, które grzesznik mógłby otrzymać. Pokusą papież nazywa chęć postawienia sprawiedliwości wynikającej z prawa nad mocą Bożego przebaczenia. Postawą braku odpowiedzialności za własne zachowanie kapłan może nie stać się kanałem prowadzącym do doświadczenia przebaczącej miłości Boga²²⁹.

Ojciec Święty Franciszek zwraca uwagę, iż spowiedź nie może być duchową czy emocjonalną torturą. Penitent ma odchodzić od konfesjonału z nadzieją i radością z otrzymanego przebaczenia, dlatego należy dopełnić wszystkich aktów penitenta, ale trzeba czuwać, by spowiedź nie stała tylko się surowym przesłuchaniem. Spotkanie z penitentem nacechowane ludzką empatią i delikatnością prowadzi do coraz owocniejszego korzystania ze spowiedzi i przekonania, że trzeba zadośćuczynić za własne grzechy²³⁰. W przypadku gdyby spowiednik ograniczał się do rygorystycznego zatrzymywania się na samych grzechach, bez pozytywnej zachęty, zniechęciłby spowiadającego się do pracy nad sobą i ufności w Boże Miłosierdzie²³¹.

Spowiednik powinien unikać swego rodzaju pychy w sprawowaniu sakramentu pokuty, stąd trzeba wzbudzać w sobie świadomość, że pełniona posługa miłosierdzia została złożona w kapłańskie ręce przez Boga, jako niczym nie zasłużony dar, który nie

²²⁸ Por. FRANCISZEK, *Ansprache von Papst an die Teilnehmer des Kurses, den der Gerichtshof der Apostolischen Pönitentiarie organisiert hat* (12.03.2015), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/march/documents/papafrancesco_20150312_tribunale-penitenz-ieria-apostolica.html; FRANCISZEK, *Żyjemy w epoce miłosierdzia. Spotkanie z kapłanami diecezji rzymskiej* (6.03.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 30-31.

²²⁹ Por. MeM 11.

²³⁰ Por. FRANCISZEK, *Ansprache von Papst an die Teilnehmer des Kurses, den der Gerichtshof der Apostolischen Pönitentiarie organisiert hat* (12.03.2015), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/march/documents/papa-francesco_20150312_tribunale-penitenz-ieria-apostolica.html

²³¹ Por. A. DŁUGOSZ, *Doniosłość, trud i piękno sakramentu pojednania*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 166-167.

wynika z osobistych uzdolnień, wiedzy czy zasług. Kapłan jest sługą miłosierdzia dzięki Miłosierdziu Boga. Dlatego spowiednik ma być pokorny wobec sprawowanego sakramentu i wobec penitenta, aby traktować go z szacunkiem i godnością, mimo często skomplikowanej życiowej drogi, niejednokrotnie naznaczonej grzechem i słabością. Franciszek nazywa penitenta, nawet największego grzesznika „Ziemią Świętą”, na której trzeba „zdejmować sandały”, to znaczy ofiarować mu przebaczenie, duszpasterską troskę i opiekę²³². Gdyby spowiednik stawiał się ponad proszącymi o spowiedź, albo uważał się za właściciela udzielanego przebaczenia, nie byłby, zgodnie ze swoim powołaniem, strażnikiem owiec i łaski²³³. Dlatego każdy spowiednik powinien prosić dla siebie o dar pokory, w którym można zrozumieć, że przebaczenie, którego dostępuje grzesznik, jest bezinteresownym i nadprzyrodzonym darem Boga, a kapłan jest tylko jego szafarzem i sługą²³⁴.

Brak pokory u spowiednika może doprowadzić go do niebezpiecznego przekonania, że jest, jak nazywa to Franciszek, „panem sumień”. Niepokorny kapłan uważa siebie samego za źródło miłosierdzia i łaski, a nie tylko narzędzie w rękę Boga. Papież widzi szczególne niebezpieczeństwo w takiej postawie kapłana, kiedy ten posługuje młodym penitentom. Ich osobowość i sumienia są jeszcze w fazie kształtowania się, stąd są bardziej podatne na negatywne wpływy, także ze strony niepokornego spowiednika²³⁵. Pycha spowiednika może czasem doprowadzić do błędnych sytuacji, w których on sam wydaje autorytatywne polecenia w sprawie jakiegoś grzechu, lub zastępuje penitenta w podejmowaniu decyzji dotyczących życiowych wyborów. Spowiednik musi pamiętać o tym, że nie jest wyrocznią i

²³² Por. FRANCISZEK, *Ansprache von Papst an die Teilnehmer des Kurses, den der Gerichtshof der Apostolischen Pönitentiarie organisiert hat* (12.03.2015), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/march/documents/papa-francesco_20150312_tribunale-penitenz-ieria-apostolica.html

²³³ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer an einem von der Apostolischen Pönitentiarie veranstalteten Kurs über das „Forum internum“* (4.03.2016), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/march/documents/papafrancesco_20160304_corso-penitenz-ieria-apostolica.html

²³⁴ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer am 28. Kurs der Apostolischen Pönitentiarie zum „Forum internum“* (17.03.2017), [w:] (Internet, 13.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2017/march/documents/papa-francesco_20170317_corso-foro-interno.html; MV 17.

²³⁵ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer eines von der Apostolischen Pönitentiarie veranstalteten Kurs über das Forum internum* (9.03.2018), [w:] (Internet, 14.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2018/march/documents/papafrancesco_20180309_penitenzieria-apostolica.html

specjalistą w każdej ludzkiej sprawie. Ma jedynie wskazać ogólne normy moralne, które penitent wprowadza w swoją codzienność²³⁶.

Jeżeli spowiednik sam nie prowadzi bogatego życia wewnętrznego, nie będzie dojrzał w duchowym ojcostwie wobec powierzonych mu wiernych. Bez przyjaźni z Jezusem trudno mówić o byciu dobrym spowiednikiem. Brak modlitewnego życia szafarza może przyczynić się do zbytnej surowości i niezrozumienia penitentów. Dopiero modlący się spowiednik sam ma świadomość, że jest grzesznikiem, który potrzebuje przebaczenia. Bez tej świadomości kapłan w konfesjonale może w swojej surowości potępiać grzesznika, a nie grzech²³⁷. Franciszek proponuje, aby kapłan raczej nie posługiwał w konfesjonale, zanim sam nie uzna swojego grzechu i nie „zapali się” przebaczącą miłością Boga. Świadomość słabości i otrzymanego przebaczenia pozwala lepiej zrozumieć penitenta i zachęcić go do zmiany życia²³⁸.

Dlatego, jak naucza Jan Paweł II, nie będzie dobrym kapłanem i spowiednikiem taki ksiądz, który nie spowiada się wcale, albo sam źle się spowiada. Taka sytuacja ma negatywny wpływ na osobistą świętość kapłana i jego posługę wobec wiernych. Jeżeli ksiądz nie przechodzi wewnętrznej sakramentalnej drogi nawrócenia w konfesjonale jako pierwszy, nie będzie mógł dobrze prowadzić po niej powierzonych sobie wiernych²³⁹. Kapłan staje się świadkiem Bożego przebaczenia dla grzeszników, gdy sam go doświadczy w sakramencie pokuty²⁴⁰.

Spowiednik powinien być dla penitenta „kanałem radości” z powodu otrzymanego przebaczenia. W przeciwnym wypadku pojednany z Bogiem człowiek mógłby odejść od konfesjonału z poczuciem winy, zamiast z dziękczynieniem i gotowością zadośćuczynienia bliźnim²⁴¹. Radość jest tym, co proponuje chrześcijańska duchowość²⁴². Papież Franciszek podkreśla, że żaden chrześcijanin nigdy nie powinien

²³⁶ Por. A. DŁUGOSZ, *Doniosłość, trud i piękno sakramentu pojednania*, art. cyt., s. 167-168.

²³⁷ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer am 28. Kurs der Apostolischen Pönitentiare zum „Forum internum”* (17.03.2017), [w:] (Internet, 13.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2017/march/documents/papa-francesco_20170317_corso-foro-interno.html

²³⁸ Por. FRANCISZEK, *Sakrament pojednania uświęca penitenta i spowiednika*, przem. cyt., s. 5-6.

²³⁹ Por. ReP 29-31.

²⁴⁰ Por. PDV 26.

²⁴¹ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer an einem von der Apostolischen Pönitentiare veranstalteten Kurs über das „Forum internum”* (4.03.2016), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/march/documents/papafrancesco_20160304_corso-penitenz-ieria-apostolica.html

²⁴² Por. LS 222.

ulegać smutkowi i zniechęceniu. Chrześcijańska radość wynika ze stałej obecności Jezusa przy człowieku, mimo jego grzechu, słabości i życiowych problemów²⁴³.

Konieczności modlitwa do Ducha Świętego, o której przypomina papież Franciszek. Spowiednik ma być człowiekiem Ducha Świętego, bowiem bez tej asystencji, bez pokornego wsłuchiwanie się w wolę Bożą objawiona przez Ducha Świętego brakuje spowiednikowi właściwego rozeznania i wyrządza krzywdę całemu Kościołowi i duszom. Wypływa stąd niebezpieczeństwo, że szafarz pokuty będzie głosił własną naukę i własną wolę, zamiast woli Boga i Kościoła, którym ma służyć. Bez asystencji Ducha Świętego brak jest odpowiedniego rozeznania skomplikowanych życiowych sytuacji penitentów oraz brak odpowiedniej wrażliwości serca. Właściwe rozeznanie pozwala na udzielenie właściwej pomocy penitentowi, nie wykluczając odesłania go do specjalisty psychologa, czy nawet skorzystania z pomocy egzorcysty²⁴⁴.

Pierwszym warunkiem przyjęcia pokornej postawy zasłuchania w natchnienia Ducha Świętego, które daje właściwe rozeznanie w sprawach penitenta, jest żywe przekonanie spowiednika, że stanowi on tylko narzędzie pojednania, a nie jego źródło. Jeśli u kapłana brakuje tego przekonania, „przysłania” on sobą samego Chrystusa Najwyższego Kapłana, a przez to nie uwydatnia się kapłańska posługa „bezużytecznego sługi”. Franciszek podkreśla, że aby trafnie odpowiadać na pytania spowiadającego się czy zadawać mu właściwe pytania, trzeba najpierw go wysłuchać i zrozumieć jego pytania. Brak wsłuchiwanie się w to, co mówi penitent, papież nazywa „niewłaściwym nastawieniem”, ponieważ spowiednik jest powołany do słuchania Ducha Świętego i penitenta. Słuchając Trzeciej Osoby Boskiej, spowiednik staje się posłuszny, a słuchając pokutnika, wsłuchuje się w ubogiego i pokornego Jezusa²⁴⁵.

Z kolei Benedykt XVI zwraca uwagę, że bez asystencji Trzeciej Osoby Boskiej Kościół „stałby się czysto ludzką organizacją, obciążoną przez swoją strukturę”²⁴⁶. Dlatego zachęca kapłanów do wsłuchiwanie się w Słowo Boże, które przemienia ich samych. Z drugiej strony, papież zachęca do wsłuchiwanie się we współczesnych ludzi,

²⁴³ Por. FRANCISZEK, *Nie bądźcie nigdy ludźmi smutnymi. Msza św. w Niedziele Palmową i Świątowy Dzień Młodzieży* (24.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 29-30.

²⁴⁴ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer am 28. Kurs der Apostolischen Pönitentiarie zum „Forum internum”* (17.03.2017), [w:] (Internet, 13.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2017/march/documents/papa-francesco_20170317_corso-foro-interno.html

²⁴⁵ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer eines von der Apostolischen Pönitentiarie veranstalteten Kurs über das Forum internum* (9.03.2018), [w:] (Internet, 14.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2018/march/documents/papafrancesco_20180309_penitentiarie-apos_tolica.html

²⁴⁶ BENEDYKT XVI, *Duch Święty w życiu Kościoła. Rozważanie przed modlitwą „Regina caeli”* (15.05.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 7-8 (275), s. 30.

ich problemy i życiowe trudności²⁴⁷. Podobnie Jan Paweł II przypomina, że nie będzie potrafił słuchać i odpowiadać na pytania spowiadającego się kapłan wewnętrznie niedojrzały, którego życie nie jest spójne z głoszoną nauką i nie jest przepełnione modlitwą, osobistą relacją z Jezusem i stosowną wiedzą, a także poczuciem odpowiedzialności za penitenta²⁴⁸.

Trzecia forma sprawowania sakramentu pokuty²⁴⁹, czyli absolucja wielu penitentów bez wcześniejszej indywidualnej spowiedzi jest nadzwyczajną formą i może być stosowana jedynie w przypadkach rzeczywistej konieczności określonej przez prawo. Stosowanie absolucji ogólnej nie może pomniejszać rangi indywidualnej spowiedzi z indywidualnym rozgrzeszeniem, które zawsze pozostaje formą zwyczajną. Wiernym nie pozostawia się też możliwości wyboru formy sprawowania sakramentu spowiedzi. Stąd, w poczuciu odpowiedzialności za świętość sakramentu i sumień wiernych, duszpasterze powinni ułatwiać im korzystanie z pierwszych dwóch form. Po zaistnieniu konieczności zastosowania nadzwyczajnej formy, wierni nie mogą ponownie przyjąć rozgrzeszenia w formie ogólnej bez wcześniejszej indywidualnej spowiedzi²⁵⁰. Ważnego rozgrzeszenia ogólnego nie mogą otrzymać również ci, którzy żyją w stałym grzechu ciężkim i nie mają chęci postanowienia poprawy²⁵¹. Przez dopuszczenie możliwości absolucji generalnej nie tylko w niebezpieczeństwie śmierci, ale także w przypadkach rzeczywistej i poważnej konieczności, Kościół wychodzi naprzeciw wspólnotom, które zmagają się z brakiem kapłanów – spowiedników, aby umożliwić im dostęp do sakramentalnego pojednania i dać sposobność przyjmowania Komunii św.²⁵².

²⁴⁷ Por. BENEDYKT XVI, *Z wielką miłością do Chrystusa i Kościoła. Na zakończenie spotkania z duchowieństwem diecezji rzymskiej* (13.05.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 7-8 (275), s. 14.

²⁴⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *List do wszystkich kapłanów na Wielki Czwartek 1985* (31.03.1985), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 6 (1985) nr 1 (61), s. 3-4.

²⁴⁹ Jak podają *Obrzędy pokuty*, istnieją trzy formy sprawowania sakramentu pojednania: Obrzęd pojednania jednego penitenta, Obrzęd pojednania wielu penitentów z indywidualną spowiedzią i rozgrzeszeniem, Obrzęd pojednania wielu penitentów z ogólną spowiedzią i rozgrzeszeniem. Ostatnia forma, jako nadzwyczajna, ograniczona została do przypadków zagrożenia życia i braku czasu na wyspowiadanie poszczególnych penitentów oraz poważnej konieczności, gdy nie ma wystarczającej liczby spowiedników, a penitenci pozostawaliby bez spowiedzi i komunii św. przez długi czas. Prawodawca zaznacza, że napływ wielu penitentów z okazji jakiejś uroczystości nie jest powodem wystarczającym dla udzielenia absolucji ogólnej, a decyzję o zastosowaniu trzeciej formy rezerwuje dla biskupa diecezjalnego. Por. OP 15-35; MD 4; KPK kan. 961-963; *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. III, 1, red. J. KRUKOWSKI, wyd. Pallottinum, Poznań 2011, s.144-148.

²⁵⁰ Por. ReP 33; MD 4; JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2002 r.*, dok. cyt., s. 6.

²⁵¹ Por. MD 7.

²⁵² Por. C. KRAKOWIAK, *Wspólnotowa celebracja sakramentu pokuty i pojednania z ogólną absolucją po Vaticanum II*, dz. cyt., s. 414.

Istnieją jednak w tym względzie nadużycia w niektórych regionach świata, gdzie rezygnuje się z indywidualnej spowiedzi z indywidualnym rozgrzeszeniem, traktując ogólną spowiedź z ogólnym rozgrzeszeniem, jako formę zwyczajną. Takie nadużycia zaburzają strukturę sakramentu, który z Bożego zamysłu jest indywidualnym spotkaniem z miłosiernym Ojcem, i wyrządzają szkodę w rozwoju chrześcijańskiego życia wiernych²⁵³. Należy wystrzegać się nieuzasadnionego korzystania z ogólnego rozgrzeszenia bez uprzedniej indywidualnej spowiedzi²⁵⁴. Jan Paweł II przypomina nauczanie Kościoła, że „integralna spowiedź indywidualna i rozgrzeszenie to jedyna zwyczajna droga odpuszczenia grzechów ciężkich”²⁵⁵.

Kościół jasno określa zasady korzystania z absolucji generalnej bez uprzedniej indywidualnej spowiedzi. Nadużycia w tym względzie spowodowały bezprawne i zbyt częste stosowanie tej nadzwyczajnej formy. Ojciec Święty wzywa do ścisłego zachowania podanych norm, przypominając, że nawet wtedy, gdy zajdzie konieczność udzielenia absolucji generalnej, należy przystąpić do indywidualnej spowiedzi tak szybko, jak to będzie tylko możliwe²⁵⁶. Jeżeli kapłan bezprawnie korzysta z udzielania absolucji generalnej, nawet z powodu oszczędzenia sobie fizycznego czy moralnego wysiłku, oszukuje wiernych i pozbawia sam siebie zasług²⁵⁷. Zdarza się, że kapłani nadużywają nadzwyczajnej formy rozgrzeszenia ogólnego, nie umożliwiając wiernym korzystania z indywidualnej spowiedzi. Każdy wierny ma nie tylko obowiązek, ale także prawo do prywatnej spowiedzi. Taka forma jest, według papieża, jedyną w swoim rodzaju rozmową z samym Bogiem, za pośrednictwem szafarza, która przynosi osobistą radość z otrzymanego przebaczenia²⁵⁸.

W prawie do indywidualnej spowiedzi zawiera się prawo do osobistego spotkania z miłosiernym Jezusem, który przebacza człowiekowi grzechy. Nie można odmawiać wiernym indywidualnego wyznania grzechów, bowiem jest to kluczowy punkt w rozwoju chrześcijańskiego życia – moment nawrócenia i przywrócenia do stanu łaski²⁵⁹. Indywidualna spowiedź jest też wyrazem wolności człowieka i jego

²⁵³ Por. MD wstęp.

²⁵⁴ Por. SC 21.

²⁵⁵ JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty darem Chrystusa zmartwychwstałego*, przem. cyt., s. 30-31.; Por. MD 1.

²⁵⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania kształtuje chrześcijańskie sumienia*, przem. cyt., s. 96; MD 7.

²⁵⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai Prelati e agli ufficiali della Penitenzieria Apostolica* (31.03.1990), [w:] (Internet, 4.02.2021), [http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1990/march /documents/hf_jp-ii_spe_19900331_penitenzieria.htm](http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1990/march/documents/hf_jp-ii_spe_19900331_penitenzieria.htm)

²⁵⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania kształtuje chrześcijańskie sumienia*, przem. cyt., s. 96.

²⁵⁹ Por. RH 20.

odpowiedzialności za popełniony czyn. Kiedy pozbawia się wiernych możliwości indywidualnego wyznania grzechów, zaciera się osobisty wymiar grzechu z koniecznością ponoszenia jego konsekwencji²⁶⁰.

Zdaniem Jana Pawła II, niebezpiecznym zjawiskiem w duszpasterstwie konfesjonału jest mieszanie sakramentalnego porządku z narzędziami psychologicznymi. Spowiedź nie jest techniką psychoanalizy czy psychoterapii, ale nadprzyrodzonym wydarzeniem, którego owocem jest otrzymanie łaski²⁶¹. Psychologia, która pozostaje w świecie natury, choć jest dyscypliną pomocną w duszpasterstwie, jednak nie wydaje osądów moralnych i nie obejmuje momentu istoty spowiedzi, czyli udzielenia łaski przebaczenia grzechów i przywrócenia w człowieku Bożego życia²⁶². Rozbieżne są cele spowiedzi i terapii. Podstawowa różnica tkwi w naturze problemów pacjenta psychoterapii i penitenta. Chora osoba, potrzebująca terapii, nie musi być grzesznikiem. Terapeuta nie zajmuje się ludzkimi czynami w ich moralnym wymiarze. Psychoterapia ma za cel spójność emocjonalną człowieka, zaś spowiedź jego zbawienie²⁶³.

Celem spowiedzi nie jest uleczenie stanów chorobowych, a spowiednik nie jest lekarzem w sensie medycznym czy psychologicznym, dlatego po rozeznaniu stanu penitenta, gdy uzna to za stosowne lub konieczne, powinien go odesłać do specjalisty²⁶⁴. Jeżeli penitent potrzebuje specjalisty-terapeuty, a spowiednik niewłaściwie rozezna jego stan i nie uzna konieczności leczenia, może zniechęcić go do kolejnych spowiedzi, bo te nie będą przynosiły oczekiwanych rezultatów²⁶⁵. Warta podkreślenia jest konieczność, aby mieć świadomość, że spowiedź to nie to samo, co wizyta u psychologa. Spowiedź jest aktem liturgicznym, nadprzyrodzonym. Jest sakramentalnym spotkaniem z Chrystusem. Na ile to spotkanie dokona się w takim duchu, zależy to w dużej mierze od spowiednika²⁶⁶.

Jak podkreśla Jan Paweł II, spowiedź nie może stać się jedną z technik psychoterapii, a psychologia nie może zastępować sakramentu. Niedopuszczalne jest też stosowanie terapii podczas spowiedzi²⁶⁷. Gdyby jednak użyteczne wydawało się stosowanie jakichś technik psychologicznych, można je penitentowi proponować, ale

²⁶⁰ Por. R. MOLONEY, *Rozważania o sakramencie pojednania*, art. cyt., s. 41.

²⁶¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Niezastąpiona wartość sakramentu pokuty*, przem. cyt., s. 16.

²⁶² Por. C. SQUARISE, *Istota spowiedzi*, art. cyt., s. 48-49.

²⁶³ Por. M. DAMAZYN, *Psychoterapia a spowiedź*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 489.

²⁶⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła*, przem. cyt., s. 6.

²⁶⁵ Por. M. DAMAZYN, *Psychoterapia a spowiedź*, art. cyt., s. 489.

²⁶⁶ Por. A. ROCHE, *L'Ordo Paenitentiae. Aspetti Liturgico-Pastorali*, art. cyt., s. 58.

²⁶⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty darem Chrystusa zmartwychwstałego*, przem. cyt., s. 31.

nie narzucać²⁶⁸. Jeżeli kapłan jest jednocześnie terapeutą, nie powinien narzucać penitentowi rozwiązań natury terapeutycznej, szczególnie jeżeli go nie zna. Warunkiem, w którym spowiednik może być jednocześnie terapeutą wobec tej samej osoby, jest głęboka wiara i ugruntowane wykształcenie psychologiczne oraz zdecydowana prośba ze strony penitenta o współpracę w takim wymiarze²⁶⁹. Stąd potrzebna jest kapłanowi znajomość nauk o człowieku, w tym głównie psychologii, dla dokonywania moralnej oceny czynu i odpowiedzialności człowieka. Jan Paweł II przestrzega jednak przed tendencją zbytniego usprawiedliwiania grzesznych czynów ludzkich, które w swoich początkach mają dobrowolny charakter, co sprawia, że nie zmniejsza się wina moralna²⁷⁰. Sakramentalna spowiedź nie może stać się opowiadaniem o zranieniach i słabościach, ponieważ istnieje niebezpieczeństwo, że zamaże się konkretny wymiar grzechu²⁷¹.

Zdarzają się sytuacje, w których szafarze sakramentu pojednania i pokuty, jak również i penitenci, przyjmują niewłaściwe postawy i zachowania, z czego wynikają później problemy w sprawowaniu i właściwym przeżywaniu spowiedzi. Dlatego jedni i drudzy powinni z wielką gorliwością dbać o świętość tego sakramentu, mając świadomość, że jest to spotkanie z Miłosierdziem samego Boga, które prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia. Podsumowując, kryzys praktyki sakramentalnej pokuty wynika z utraty poczucia grzechu wśród ludzi ochrzczonych. Powoduje to jednocześnie zanik poczucia Boga, przez co człowiek nie dostrzega już tak wyraźnie swojego moralnego zła i nie widzi konieczności proszenia o sakramentalne rozgrzeszenie. Ponadto do kryzysu spowiedzi przyczyniają się także niektóre błędne teorie teologiczne oraz niewłaściwe postawy szafarzy jak i samych penitentów. Dlatego należy szukać nowych dróg i sposobów, które pozwolą na ponowne odkrycie wartości sakramentu pokuty i jego nieodzownej roli dla rozwoju chrześcijańskiego życia.

²⁶⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Niezastąpiona wartość sakramentu pokuty*, dok. cyt., s. 16.

²⁶⁹ Por. J. AUGUSTYN, *Zdrowa psychologia a sakrament pojednania*, [w:] *Sztuka spowiadania*, dz. cyt., s. 496.

²⁷⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai membri della Penitenzieria Apostolica* (27.03.1993), [w:] (Internet, 4.02.2021), https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/march/documents/hf_jpii_spe_19930327_penitenzieria.html

²⁷¹ Por. A. DŁUGOSZ, *Doniosłość, trud i piękno sakramentu pojednania*, art. cyt., s. 165-166.

²⁷¹ Por. KPK kan. 846 § 1.

ROZDZIAŁ PIĄTY

POSTULATY DUSZPASTERSKO-KATECHETYCZNE

W wielu krajach Europy Zachodniej, jak i w krajach Ameryki Północnej obserwuje się zanik praktyki indywidualnej spowiedzi. Stosowana jest zasadniczo absolucja generalna. Zjawisko to przyczyniło się niewątpliwie do ograniczenia wpływu sakramentu pokuty na postawy moralne katolików.

Z jednej strony obserwuje się zanik poczucia grzechu, a z drugiej niemożność skorzystania z indywidualnej spowiedzi. Sprawia to, iż nie można doświadczyć realnego wpływu sakramentu pokuty na rozwój chrześcijańskiego życia.

Ta sprawa stała się przedmiotem duszpasterskiej troski zwłaszcza Jana Pawła II i Benedykta XVI. Ich nauczanie w tej kwestii może stać się inspiracją do sformułowania pewnych postulatów duszpasterskich i katechetycznych sprzyjających dowartościowaniu roli sakramentu pokuty w rozwoju chrześcijańskiego życia.

Warto najpierw wskazać na fakt, że sakramenty sprawuje Jezus Chrystus w założonym przez siebie Kościele. Dlatego szafarzy sakramentów obowiązuje posłuszeństwo wobec nauczania Chrystusa i założonego przez Niego Kościoła (par. 1). Aby sakramenty mogły być sprawowane w takim duchu, niezbędna jest właściwa formacja kandydatów do kapłaństwa, jak i permanentna formacja spowiedników (par. 2).

Właściwie uformowani spowiednicy, doceniający powagę sakramentu pokuty w życiu chrześcijańskim, winni także zaangażować się we właściwe przygotowanie penitentów do owocnego korzystania z sakramentu pokuty (par. 3). Warto także wskazać na pewne nowe formy duszpasterskie, które dowartościują rolę sakramentu pokuty w rozwoju chrześcijańskiego życia (par. 4)

1. Sprawowanie sakramentu pokuty w posłuszeństwie Ewangelii i Magisterium Kościoła

Spowiednik nie jest panem sakramentu pojednania i pokuty, ale jego sługą. Wynika to z misji jednania, jaką Pan Jezus zlecił Apostołom i ich następcom. Jan Paweł II zwraca uwagę na niezastąpioną rolę sakramentu pojednania i pokuty w rozwoju chrześcijańskiego życia, dlatego wzywa biskupów i kapłanów do szczególnego zaangażowania i działania na rzecz odnowienia praktyki spowiedzi. Troską pasterza powinien być powrót owiec do owczarni. Właśnie przez sakramentalną pokutę grzesznicy wracają do jedności z Bogiem i Kościołem¹. Stąd wzorem dla każdego spowiednika ma być postawa cichego i pokornego Jezusa Chrystusa wobec grzeszników, opisana na kartach Pisma Świętego. Ojciec Święty przytacza przykłady spotkań Zbawiciela z grzesznikami, które wyznaczają kierunek dla szafarzy². Są to opowiadanie o nawróceniu grzesznicy (por. Łk 7, 36-50); spotkanie z cudzołożną niewiastą (por. J 8,3-11); przypowieść o synu marnotrawnym (por. Łk 15, 11-32).

Jan Paweł II wymienia przymioty dobrego kapłana i spowiednika, wzorowane na osobie Zbawiciela. Należą do nich: nauczyciel prawdy, lekarz dusz, wyrozumiały przyjaciel, który zamiast karcić napomina i dodaje otuchy, sędzia działający w tajemnicy, ze sprawiedliwością i szlachetnością. Wszystkie wysiłki spowiednika mają doprowadzić dialog z penitentem do powtórzenia słów za Jezusem „Idź, a od tej chwili już nie grzesz” (J 8, 11)³.

Jasno można wnioskować z kart Ewangelii, że spotkanie człowieka z Bogiem w sakramencie pojednania musi się opierać na relacji zaufania. Jan Paweł II ilustruje to przeciwstawnymi przykładami Apostołów Judasza i Piotra. Pierwszy z nich odczuł wprawdzie skruchę i zwrócił trzydzieści srebrników otrzymane za wydanie Jezusa (por. Mt 21, 3-4), ale nie dotarły do niego słowa Mistrza podczas zdrady: „Przyjacielu” (por. Mt 26, 50). Brak ufności zaowocował odebraniem sobie życia. Piotr natomiast mimo trzykrotnego zaparcia się Zbawiciela, posiadał ufność, którą wyraził w trzykrotnym wyznaniu miłości nad Jeziorem Galilejskim (por. J, 2115-19)⁴.

W swojej posłudze kapłan powinien kierować się kryteriami zawartymi w Słowie Bożym. To Ewangelii ma być poświęcone całe kapłańskie życie, stąd kryteria

¹ Por. APR 7.

² Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai membri della Penitenzieria Apostolica* (27.03.1993), [w:] (Internet, 4.02.2021), https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/march/documents/hf_jpii_spe_19930327_penitenzieria.html

³ Por. JAN PAWEŁ II, *Rola kapłana w sakramencie pokuty*, przem. cyt., s. 14-15.

⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty wielkim darem Bożego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 12.

do duszpasterskich działań mają z niej być czerpane. Jan Paweł II przestrzega też przed próbą zastąpienia sakramentalnych czynności kapłańskich przez powszechne kapłaństwo wszystkich ochrzczonych⁵. Zatem także podczas sprawowania sakramentu pojednania i pokuty spowiednik ma być posłuszny Słowu Bożemu i nauczaniu Kościoła, co prowadzi jego samego i powierzonych mu wiernych do rozwoju życia chrześcijańskiego. Ojciec Święty zaleca, aby nie sprowadzić sakramentu pokuty do wydarzenia czysto ludzkiego, które ma zarządzić ludzkim sprawom.

Niewłaściwe jest także obniżanie wymagań stawianych penitentowi przez Ewangelię i nauczanie Kościoła. Nie można w spowiedzi przemilczać tego, co trudne. Jan Paweł II zaleca, aby tę jednoznaczność połączyć z delikatnością i wyrozumiałością, jaką Jezus miał wobec grzeszników. Stąd konieczne jest, aby sprawować sakrament pokuty w perspektywie Bożego Słowa. Obrzęd tego sakramentu przewiduje miejsce na czytanie i wyjaśnianie biblijnych fragmentów. Papież zachęca, aby spowiednicy docenili tę możliwość⁶. Również Benedykt XVI zachęca do przywrócenia Bożemu słowu należnego miejsca podczas sprawowania sakramentu pojednania i pokuty. Przypomina, że Boże Słowo jest słowem pojednania⁷.

Jan Paweł II podkreśla, że między spowiednikiem a Stolicą Piotrową tworzy się swego rodzaju więź. Wynika to z faktu powierzenia Piotrowi i jego następcom władzy, która udzielana jest biskupom, a także ich współpracownikom, kapłanom. Stąd władza kluczy sprawowana w konfesjonale zawsze musi być połączona z nauczaniem Kościoła⁸. Papież zachęca do wierności doktrynie, nawet gdyby trzeba było oddać za nią życie⁹. Zachęca kapłanów do szczodrości i ofiarności w sprawowaniu sakramentu pojednania i pokuty. Zaznacza jednak, że musi się to odbywać w łączności z nauką Kościoła¹⁰.

Nauczając biskupów i kapłanów o doktrynie i dyscyplinie Kościoła, Jan Paweł II przypomina, że jej zachowanie nie jest dowolne, ale jest obowiązkiem. Ten depozyt ma

⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Świadkowie i twórcy jedności i braterstwa. Przemówienie do księży diecezjalnych i zakonnych w bazylice Matki Bożej w Gwadelupie (27.01.1979)*, [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, dz. cyt., s. 76-77.

⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2001 r.*, dok. cyt., s. 7; JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2002 r.*, dok. cyt., s. 8; JAN PAWEŁ II, *Sakrament przebaczenia uzdrawia i uświęca*, przem. cyt., s. 27.

⁷ Por. VD 61.

⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania w Roku Wielkiego Jubileuszu*, przem. cyt., s. 32.

⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Tożsamość i odpowiedzialność. Do kapłanów w San Salvador (6.03.1983)*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 4 (40), s. 15.

¹⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *List Ojca Świętego do wszystkich kapłanów na Wielki Czwartek 1983*, dok. cyt., s. 7.

być strzeżony i przekazywany, a dyscyplina przestrzegana. Wyrazem tej troski jest kapłańska duszpasterska gorliwość w głoszeniu Ewangelii¹¹.

Natomiast papież Franciszek przestrzega, aby nie okaleczać bogactwa Ewangelii z jakiegokolwiek prawdy i ideału chrześcijańskiego życia. Należy głosić całe zbawcze orędzie, które ukazuje chrześcijaństwo jako zaproszenie skierowane do człowieka, aby odpowiedział Bogu miłością na miłość. W przeciwnym wypadku, gdy brak całkowitej wierności Ewangelii, można sprawić mylne wrażenie, że chrześcijańska moralność to tylko asceza albo zbiór grzechów i błędów człowieka¹². Sercem ewangelicznego przesłania jest miłosierdzie. Dlatego Franciszek zaleca kapłanom, aby sprawując sakrament pojednania i pokuty, nie ustawiali w miłosierdziu na wzór Chrystusa, którego misja opisana na kartach Pisma Świętego jest misją nie potępienia, ale przebaczenia¹³.

Jan Paweł II przypomina, że posługa kapłana w konfesjonale jest sprawowana w imieniu i mocą Kościoła, stąd wymaga się od spowiednika, aby był świadomy tego pośrednictwa łaski oraz wierny nauczaniu Magisterium. Szczególnej wierności potrzeba wobec moralnego nauczania Kościoła, ze świadomością, że to Bóg określa, co jest dobre, a co złe, a nie subiektywna sytuacja. Dzięki temu spowiednik przekazuje grzesznikowi Boże zmiłowanie i pociechę, które przywracają duchowe życie, które jest konieczne w rozwoju chrześcijańskiej doskonałości. Sprawcą tego zbawczego wydarzenia jest Bóg, który działa za pośrednictwem słów i gestów kapłana¹⁴.

Zdaniem Jana Pawła II, spowiednik jest pośrednikiem w spotkaniu grzesznika z uzdrawiającą łaską miłosierdzia. Jest to spotkanie o nadprzyrodzonym charakterze, które ma własne prawa, a zadaniem spowiednika jest je zachować i wypełniać¹⁵. Kościół, który przedłuża dzieło zbawcze Chrystusa w świecie, ma za zadanie wzywać swoich wiernych do pokuty i jednać ich z Bogiem. To działanie nie może pozostać na poziomie teoretycznego nauczania, ale ma być szeroko rozumianym duszpasterstwem pokuty i pojednania skierowanym do człowieka zranionego przez grzech i doświadczającego swojej słabości¹⁶. Dlatego papież zachęca spowiedników do

¹¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Doktryna i dyscyplina w życiu kapłańskim. Do dwóch grup biskupów amerykańskich podczas wizyty „ad limina Apostolorum”* (9.11.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, dz. cyt., s. 55-56.

¹² Por. EG 39.

¹³ Por. FRANCISZEK, *Nigdy nie przestańcie być miłosierni. Homilia podczas Mszy św. w Bazylice Watykańskiej ze święceniami kapłańskimi* (11.05.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 6 (362), s. 46.

¹⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2002 r.*, dok. cyt., s. 10; BENEDYKT XVI, *Z gorliwością wypełniajcie ważną posługę w konfesjonale*, przem. cyt., s. 43.

¹⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2002 r.*, dok. cyt., s. 7.

¹⁶ Por. ReP 23.

ofiarności w sprawowaniu spowiedzi. Zaznacza, że ten sakrament jest najlepszą formą kształtowania ludzkiego sumienia. Przypomina także, że konieczne jest posłuszeństwo nauczaniu Kościoła, wyrażonemu na Soborze Trydenckim, że kto świadomie popełnił grzech ciężki, powinien przed przystąpieniem do Komunii św. odbyć integralną, sakramentalną spowiedź¹⁷.

Ponieważ sprawowanie sakramentu pojednania i pokuty oparte jest na władzy kluczy, Jan Paweł II przypomina, że kapłan pełni w tym sakramencie rolę Urzędu Nauczycielskiego Kościoła¹⁸. Posługa w konfesjonale jest zawsze aktem Kościoła, co wymaga od szafarza i penitenta posłuszeństwa wobec jego nauczania¹⁹, dlatego kapłan w spowiedzi nie może wyrażać swoich własnych poglądów, gdyż reprezentuje naukę Chrystusa i Kościoła²⁰. Kościół jest depozytariuszem prawdy, za którą jest odpowiedzialny, dlatego nauczanie o wierze i moralności przez pojedynczych duszpasterzy musi być włączone w prawdę Kościoła²¹.

Papież Jan Paweł II przestrzega przed posługiwaniem kapłańskim, które nie jest wykonywane w jedności z biskupem, albo skierowane jest nawet wprost przeciw pasterzowi. Taka postawa przyniesie, według papieża, szkodliwą dezorientację wśród wiernych²². Ten obowiązek wypływa ze złożonego przy święceniach przyrzeczenia posłuszeństwa oraz z faktu, że biskupi jako następcy Apostołów są autentycznymi nauczycielami wiary²³. Ojciec Święty przypomina także o konieczności używania sakramentalnych formuł, określonych przez księgi liturgiczne²⁴. Zachęca jednocześnie, aby przyswajać treści zawarte w obrzędzie pokuty, co przyczyni się do lepszego rozumienia sprawowanej sakramentalnej posługi jednania²⁵.

Szafarzy sakramentalnej pokuty obowiązują także regulacje prawa kanonicznego dotyczące zachowania tajemnicy spowiedzi. Złamanie tej sakramentalnej pieczęci grozi najwyższą sankcją, czyli ekskomuniką. Kapłanowi nie wolno w żaden sposób ujawniać

¹⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania kształtuje chrześcijańskie sumienia*, przem. cyt., s. 96.

¹⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai Penitenzieri delle Basiliche Patriarcali di Roma* (21.03.1992), [w:] (Internet, 4.02.2021), http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1992/march/documents/hf_jp-ii_spe_19920321_penitenzieri.html

¹⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty darem Chrystusa zmartwychwstałego*, przem. cyt., s. 30.

²⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai Penitenzieri delle Basiliche Patriarcali di Roma* (21.03.1992), [w:] (Internet, 4.02.2021), http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1992/march/documents/hf_jp-ii_spe_19920321_penitenzieri.html

²¹ Por. RH 19.

²² Por. JAN PAWEŁ II, *Pełna wspólnota kościelna w duchu prawdziwego miłosierdzia. Do biskupów Hondurasu przybyłych z wizytą „ad limina Apostolorum”*, (23.11.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, dz. cyt., s. 91.

²³ Por. JAN PAWEŁ II, *Świadkowie i twórcy jedności i braterstwa*, przem. cyt., s. 77.

²⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty darem Chrystusa zmartwychwstałego*, przem. cyt., s. 30.

²⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty*, przem. cyt., s. 36-37.

tożsamości penitenta, wyznanych przez niego grzechów, zarówno powszednich jak i śmiertelnych, a także okoliczności. Zakaz dotyczy osób trzecich oraz samego penitenta podczas pozasakramentalnych spotkań, chyba że sam penitent o to prosi²⁶. Obowiązek zachowania sakramentalnej tajemnicy opatrzonej pieczęcią jest tak wielki, że należy jej dochować nawet za cenę utraty życia. Penitenci bowiem z zaufaniem przychodzą do spowiedzi, odkrywając najgłębsze tajniki swojego życia przed kapłanem, który nie słucha wyznania grzechów jako osoba prywatna, ale w imieniu Kościoła²⁷.

Również Franciszek przypomina o konieczności zachowania tajemnicy spowiedzi jako niezbędnym warunkiem każdego posługiwania w konfesjonale. W swojej mądrości Kościół zawsze strzegł wyznania grzechów z prawną i moralną mocą przez świętą pieczęć sakramentalną. Nawet jeśli świat nie do końca rozumie jej sens, musi być zachowana dla świętości sakramentu i wolności sumienia penitenta i żadna ludzka władza nie ma prawa jej złamania²⁸. Posłuszeństwo względem zachowania sakramentalnej tajemnicy sakramentu pojednania i pokuty jest obowiązkiem wielkiej wagi. Jej niedotrzymanie ściągnęłoby kary na szafarza, ale nade wszystko zniechęciłoby penitentów do korzystania ze spowiedzi.

Franciszek przestrzega kapłanów, aby nie zapominali o nauczaniu Magisterium Kościoła. Przypomina, że nauka Kościoła zawiera przesłanie miłosierdzia, które ma być żywe w całej kapłańskiej działalności, a zwłaszcza w podjęciu starań o przywrócenie spowiedzi pierwszorzędnej roli w duszpasterstwie²⁹. Przejawem posłuszeństwa Ewangelii w sprawowaniu sakramentu pojednania i pokuty jest stawianie w jego centrum miłosierdzia Bożego. Miłosierdzie jest bowiem sercem Ewangelii³⁰. Przypomina kapłanom, że przekazują w konfesjonale orędzie miłosierdzia, kiedy sami są posłuszni wezwaniu Chrystusa do ciągłego nawracania się i dają temu wyraz w praktyce osobistej spowiedzi, pozwalając Bogu ogarnąć się Jego miłością³¹.

Wierność praktykowaniu i sprawowaniu sakramentu pojednania i pokuty jest darem Bożym. Jan Paweł II zauważa, że są rejony na świecie, gdzie zaprzestaje się spowiedzi. Dlatego należy dowartościować ten sakrament, przypominając jego

²⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Tajemnica spowiedzi świętej*, przem. cyt., s. 21.

²⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty darem Chrystusa zmartwychwstałego*, przem. cyt., s. 31.

²⁸ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer des 30. Kurses für Beichtväter, den die Apostolische Pönitentiare organisiert hat* (29.03.2019), [w:] (Internet, 14.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2019/march/documents/papa-francesco_20190329_penitenzieria-apostolica.html

²⁹ Por. FRANCISZEK, *Żyjemy w epoce miłosierdzia*, przem. cyt., s. 30.

³⁰ Por. FRANCISZEK, *Spowiedź nie jest sądem, ale doświadczeniem przebaczenia i miłosierdzia*, przem. cyt., s. 39.

³¹ Por. FRANCISZEK, *Żyjemy w epoce miłosierdzia*, przem. cyt., s. 30.

elementarne znaczenie, zgodne z Bożym zamysłem i konieczne dla prawdziwego postępu na drodze chrześcijańskiego życia³². Ojciec Święty zobowiązuje spowiedników do szczególnej wierności wobec nauczania Magisterium Kościoła odnośnie do problemów związanych z bioetyką oraz zagadnieniami moralnej i kanonicznej struktury małżeństwa. Papież przestrzega, aby nie być „źle wyrozumiałym”³³. Posłuszeństwo Ewangelii i nauczaniu Kościoła przy sprawowaniu sakramentalnej pokuty przynosi duchowy pożytek szafarzowi i penitentom oraz pozwala na rozwój chrześcijańskiego życia. Kapłani i wierni powinni sprawować sakrament pojednania i pokuty zgodnie z normami zawartymi w *Kodeksie Prawa Kanonicznego*.

Podobnie Benedykt XVI zachęca do nauki kościelnego prawa, a nawet do jego kochania. Ojciec Święty zaznacza, że jest ono konieczne w duszpasterskiej posłudze³⁴. Papież zauważa: „społeczeństwo bez prawa byłoby społecznością pozbawioną praw. Prawo jest warunkiem miłości”³⁵. Także Franciszek przypomina nauczanie Jana Pawła II i Benedykta XVI co do konieczności posłuszeństwa normom zawartym w kanonach³⁶. Z kolei Jan Paweł II wymienia teologię moralną wraz z prawem kanonicznym jako konieczne do zaznajomienia i przyswojenia dziedziny nauk teologicznych. Zdobyte wiadomości muszą być nieustannie pogłębiane, aby szafarz mógł szukać takich rozwiązań dla dylematów ludzkiego sumienia we współczesnym, dynamicznie zmieniającym się świecie, które byłyby zgodne z nauczaniem Kościoła. Wzorcem do osądu poszczególnych przypadków pozostaje, według papieża, *Katechizm Kościoła Katolickiego*³⁷.

Papież Franciszek przestrzega, aby nie zatrzymywać się w posłudze konfesjonału na literze prawa. Mogłoby to udaremnić wiarę i Boże Miłosierdzie. Ojciec Święty zaznacza, że nawet jeśli sytuacja penitenta jest skomplikowana i pojawia się

³² Por. JAN PAWEŁ II, *Kościół przynosi Chrystusa, nie kulturę innej rasy. Do biskupów Nigerii w Lagos* (15.02.1982), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 2 (26), s. 11.

³³ Por. JAN PAWEŁ II, *O godne i owocne sprawowanie sakramentu pokuty*, przem. cyt., s. 38.

³⁴ Por. BENEDYKT XVI, *List do seminarzystów* (18.10.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 11 (327), s. 6.

³⁵ Tamże.

³⁶ Por. FRANCISZEK, *Nie ma miłosierdzia bez sprawiedliwości. Przesłanie z okazji 100. Rocznicy promulgacji pierwszego Kodeksu Prawa Kanonicznego* (30.09.2017), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 11 (397), s. 7.

³⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai membri della Penitenzieria Apostolica* (27.03.1993), [w:] (Internet, 4.02.2021), https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/march/documents/hf_jp-ii_spe_19930327_penitenzieria.html

pokusa stosowania jurydycznej sprawiedliwości, należy dać pierwszeństwo łasce, z której wypływa moc miłosierdzia³⁸.

Ważnym elementem posługi konfesjonału sprawowanej w posłuszeństwie Ewangelii i Magisterium Kościoła jest odwołanie się do właściwych źródeł i pomocy duszpasterskich. Pierwszym z nich jest tekst Pisma Świętego. Konieczne jest także korzystanie z dokumentów, zawierających naukę Magisterium. Należy wymienić wśród nich odnowione obrzędy poszczególnych sakramentów, szczególnie sakramentu pojednania i pokuty, oraz wspomniane wyżej *Katechizm Kościoła Katolickiego* i *Kodeks Prawa Kanonicznego*. Te dokumenty są zbiorem doktryny Kościoła dotyczącej wiary i moralności, opartej na Bożym Słowie. Ponadto zawarta w nich wykładnia jest mocno zakorzeniona w całej Tradycji Kościoła ze szczególnym uwzględnieniem nauki Soboru Watykańskiego II³⁹. Pomocą dla spowiedników i penitentów jest także *Kompendium Katechizmu Kościoła Katolickiego*, które streszcza właściwy *Katechizm*, ujmując w prostej formie wiarę i moralność wierzących⁴⁰.

Jan Paweł II wzywa wszystkich katolików i ludzi dobrej woli, a szczególnie duchowieństwo, do lektury tych źródeł, jako narzędzi wspomagających rozwój chrześcijańskiego życia⁴¹. W sytuacjach bardzo trudnych i skomplikowanych, kiedy kapłan nie ma możliwości samodzielnego osądu sprawy, a nade wszystko, kiedy penitent zaciągnął karę kanoniczną zarezerwowaną dla Stolicy Apostolskiej, spowiednik powinien zwrócić się do Penitencjarii Apostolskiej⁴². Papież wzywa do zachowania dyscypliny w kwestii spowiedzi dzieci przed przyjęciem pierwszej Komunii św. oraz norm odnośnie udzielania abszolucji generalnej⁴³. Zawsze należy przestrzegać norm, które są zawarte o obrzędzie sakramentu pojednania i pokuty⁴⁴.

³⁸ Por. MeM 11.

³⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Nowy Katechizm darem dla wszystkich. Przemówienie w Sali Królewskiej* (7.12.1992), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 2 (150), s. 7.

⁴⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Motu proprio w sprawie zatwierdzenia i publikacji Kompendium Katechizmu Kościoła Katolickiego* (28.06.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 9 (276), s. 11-12; BENEDYKT XVI, *Kompendium przedstawia wiarę w Jezusa Chrystusa. Homilia podczas nieszporów z okazji prezentacji Kompendium Katechizmu Kościoła Katolickiego* (28.06.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 9 (276), s. 12-14.

⁴¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Wzywam wszystkich do częstej i głębokiej lektury Katechizmu. Przemówienie w Castel Gandolfo* (8.09.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 11 (197), s. 12.

⁴² Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty darem Chrystusa zmartwychwstałego*, przem. cyt., s. 30.

⁴³ Por. JAN PAWEŁ II, *Dyscyplina sakramentalna w życiu Kościoła. Do biskupów z Kanady podczas wizyty „ad limina Apostolorum”* (17.11.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, dz. cyt., s. 79.

⁴⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2002 r.*, dok. cyt., s. 9; BENEDYKT XVI, *W kwestii zła w człowieku i historii ostatnie słowo należy do Boga. Przemówienie do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (25.03.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 5 (333), s. 24.

Ojciec Święty zachęca, aby przez samą celebrację uwydatniło się Boże Miłosierdzie⁴⁵, a ponieważ obrzęd sakramentalnej spowiedzi posiada religijny charakter, dlatego niedopuszczalne jest wprowadzanie do jego struktury elementów, które nie przystają do jego natury i świętości⁴⁶.

Dla ważnego i owocnego sprawowania i przeżywania sakramentu pojednania i pokuty, kapłani powinni cechować się wiernością wobec nauczania Chrystusa zawartego w Piśmie Świętym. Ponadto szafarzy obowiązuje także posłuszeństwo nauczaniu Magisterium Kościoła. W ten sposób przyczynią się do odnowy sakramentalnej spowiedzi i rozwoju chrześcijańskiego życia wiernych.

2. Formacja kandydatów do kapłaństwa i stała formacja spowiedników

Do właściwego wypełniania sakramentalnej posługi pojednania i pokuty konieczna jest odpowiednia formacja, która rozpoczyna się już na poziomie przygotowania do kapłaństwa w seminarium duchownym. Proces ten jednak nie kończy się wraz z przyjęciem święceń i uzyskaniem pozwolenia na spowiadanie wiernych. Szafarz pokuty wezwany jest do permanentnej formacji dotyczącej całej posługi pojednania grzeszników w sakramentalnej spowiedzi.

Kongregacja Edukacji Katolickiej przypomina, że formacja przyszłych kapłanów i spowiedników ma odbywać się w wymiarze ludzkim, duchowym, intelektualnym i duszpasterskim. Formacja ludzka jest podstawą, bez której pozostałe wymiary nie znajdują właściwego fundamentu. Celem wymiaru duchowego jest budowanie relacji z Jezusem Chrystusem. Kształtowanie intelektu ma pomóc zrozumieć sprawy wiary, a formacja duszpasterska ma nauczyć kandydatów do kapłaństwa poświęcać się Ludowi Bożemu z miłością na wzór Chrystusa Dobrego Pasterza⁴⁷.

Benedykt XVI w podobnym tonie przypomina, że formacja do kapłaństwa powinna obejmować całego człowieka, zarówno w jego wymiarze ludzkim, duchowym, jak i kulturowym. Jej pierwszorzędnym celem jest osobista relacja z Jezusem Chrystusem, którą buduje się w oparciu o Słowo Boże, w zjednoczeniu z Tradycją oraz w szerokim kontekście współczesności. Do realizacji tego celu formacji potrzebne jest studium. Ojciec Święty zauważa, że może ono być męczące, jednak jest konieczne do

⁴⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2001 r.*, dok. cyt., s. 7.

⁴⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła*, dok. cyt., s. 4-5.

⁴⁷ Por. PDV 43-59; KONGREGACJA EDUKACJI KATOLICKIEJ, *Instrukcja nt. kryteriów rozeznawania powołania u osób z tendencjami homoseksualnymi ubiegającymi się o przyjęcie do seminarium i dopuszczenie do święceń*, dok. cyt., 3.

spotkania Chrystusa i głoszenia Go wiernym. Formacja seminaryjna musi doprowadzić kandydata do święceń do spójnej i zrównoważonej osobowości⁴⁸. Także Jan Paweł II zachęca seminarzystów, aby dorastali do posługi, którą mają pełnić przez słuchanie słowa Bożego, modlitwę i liturgię⁴⁹. Zadaniem wychowawców seminariów jest wychowywanie kleryków do modlitwy, ponieważ formacja do kapłaństwa to nade wszystko formacja do modlitwy⁵⁰. Podobnie Franciszek naucza, że „ewangelizację prowadzi się na kolanach”⁵¹. Stąd skuteczność apostołstwa przyszłych kapłanów w dużej mierze zależy od ich rozmodlenia, którego uczą się na etapie seminaryjnej formacji.

Jan Paweł II zaleca także rzetelne zdobywanie wiedzy, uległość przełożonym i kształtowanie cech swojego charakteru. Przez te duchowe i formacyjne wydarzenia Bóg pozwala odkryć istotę i wartość powołania do świętych czynności. Papież przestrzega też, aby już na etapie seminarium wyzbywać się nieuporządkowanego pragnienia zysku i ludzkiego uznania oraz zaszczytów. Zachęca do współpracy z przełożonymi, na których ciąży obowiązek wychowania do kapłaństwa, czyli wtajemniczenia w duchowe życie i uczenia składania ofiary z siebie dla Boga i w służbie bliźniemu. Otwarcie na działanie łaski pozwoli przekazywać ludziom Chrystusa również w sakramencie pojednania i pokuty⁵².

Również Franciszek przestrzega przyszłych kapłanów przed umiłowaniem dóbr materialnych. Wierni są w stanie pogodzić się z wieloma wadami księży, ale nie z przywiązaniem do pieniędzy. Pieniądze powodują, że kapłan traci bogactwo miłosierdzia, które ma być jedynym sposobem bycia i duszpasterskiej posługi. Jasna staje się konieczność wychowania przyszłych kapłanów do wolności od pieniędzy, aby jako szafarze sakramentalnej posługi jednania byli miłosierni⁵³.

⁴⁸ Por. BENEDYKT XVI, *Niech Chrystus będzie dla was wszystkim. Spotkanie z seminarzystami* (19.08.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 10 (277), s. 19; BENEDYKT XVI, *Musimy wyzwolić się z wszystkiego, co nas izoluje od innych, by otworzyć się na miłość*, przem. cyt., s. 4-7; VD 82.

⁴⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Wierność Chrystusowi i Jego słowu. Do seminarzystów* (1.10.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, dz. cyt., s. 241-242; JAN PAWEŁ II, *Bądźcie świętymi szafarzami Bożego miłosierdzia. Msza św. i święcenia kapłańskie* (21.04.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 6 (244), s. 31.

⁵⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Kapłan – człowiek modlitwy. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (11.03.1990), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 11 (1990) nr 2-3 (121), s. 12.

⁵¹ FRANCISZEK, *Ewangelizacja dokonuje się na kłęczkach. Msza św. dla seminarzystów, nowicjuszy i nowicjuszek* (7.07.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 8-9 (354) s. 46.

⁵² Por. JAN PAWEŁ II, *Przemówienie do seminarzystów. Przemówienie w Guadalajara*, (30.01.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, dz. cyt., s. 118.

⁵³ Por. FRANCISZEK, *Dobra woń Chrystusa i światło Jego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 22.

Powołanie do kapłaństwa jest łaską i niczym niezasłużonym darem, danym z miłości Boga, przez który człowiek ma upodobnić się do swojego Mistrza. To zadanie zakłada duchową walkę i pracę nad sobą⁵⁴. Jan Paweł II przypomina doniosłość formacji, od której zależy przyszłość ewangelizacji Kościoła. Będzie ona na tyle owocna, na ile przyszli kapłani będą wychowywani do wielkoduszności. Zdolność do ofiary, wpajana już w seminarium, pozwoli, aby po święceniach kapłani wspomagali wiernych w autentycznej odnowie życia. Ponieważ Słowo Boże jest podstawowym kryterium duszpasterskiej posługi, do której przygotowuje seminarium, papież jako podstawę formacji wskazuje właśnie Pismo Święte. Do tego powinni zostać wychowani seminarzyści, przy zachowaniu jego czystości, całości i mocy. Ojciec Święty podkreśla także niebagatelne znaczenie wychowania kleryków do wielkiej dyscypliny Kościoła, która jest służbą dla miłości⁵⁵.

Ważnym elementem w formacji przyszłych kapłanów jest kapłańska mądrość, którą stanowi nie tylko zdobyta wiedza, ale także umiejętność rozeznawania i oceniania ludzkich problemów oraz wydawania osądów, zakorzenionych w doświadczeniu osobistej relacji z Bogiem⁵⁶. Studiowanie teologii, jako nieodzowny element formacji przyszłych kapłanów, połączone z liturgią i wspólnotą ma prowadzić do wzrostu i umocnienia w wierze, a tym samym do głębszego życia modlitwy. Uprawianie teologii jest rozwojem życia duchowego, pod warunkiem, że jej nauczanie i studiowanie zjednoczone jest ze Słowem Bożym i Magisterium Kościoła⁵⁷. Proces seminaryjnej formacji ma odbywać się na poziomie teorii i praktyki. Jan Paweł II przestrzega przed zbyt dużym skupieniem się na skuteczności działania, bo może to doprowadzić do postrzegania zadań kapłańskich niezgodnie z przesłaniem Dobrej Nowiny, na sposób czysto ludzki, jako działań, których celem jest zdobycie korzyści doczesnych⁵⁸.

⁵⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Przemówienie do seminarzystów*, przem. cyt., s.118; JAN PAWEŁ II, *Aby Chrystus mógł nadal służyć i zbawiać. Uroczystość Bożego Ciała* (30.05.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 7 (134), s. 53.

⁵⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Głoszenie słowa*, przem. cyt., s. 209.

⁵⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Specyfika teologii i formacji przyszłych kapłanów. Spotkanie z profesorami teologii* (13.06.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 7 (55), s. 19; JAN PAWEŁ II, *Kapłańska mądrość. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (18.03.1990), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 11 (1990) nr 2-3 (121), s. 12.

⁵⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Lud oczekuje od was wierności kapłaństwu. Do kapłanów, zakonników, zakonnice, misjonarzy* (1.10.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, dz. cyt., s. 243-244; JAN PAWEŁ II, *Specyfika teologii i formacji przyszłych kapłanów*, przem. cyt., s. 19.

⁵⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Ewangelizacja i powołania – aktualne tematy misji pasterskiej. Do biskupów Chile przybyłych z wizytą „ad limina Apostolorum”* (10.10.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, dz. cyt., s. 367.

Natomiast Franciszek naucza, że ludzie oczekują od kapłana i spowiednika uzasadnienia wiary i nadziei. Dlatego zobowiązuje kleryków do solidnego wykształcenia, które w połączeniu z formacją ludzką, duchową i duszpasterską prowadzi do zrównoważonego przygotowania i rozwoju przyszłych szafarzy sakramentów⁵⁹. Papież zaznacza, że wszystkie wymiary formacji są ważne. Kiedy brakuje w niej elementu duchowego, naukowego, apostołskiego lub braterstwa, nie spełnia ona swojego zadania⁶⁰.

Jan Paweł II zachęca kleryków do radości, którą daje poznawanie prawdy. Wzywa także do odpowiedzialności, aby w procesie wymagającej formacji duchowej, intelektualnej, kulturalnej i ascetycznej, pod okiem kierownika duchowego odkrywać swoją tożsamość i powołanie. Ważnym elementem dojrzenia do kapłaństwa jest także ćwiczenie własnego charakteru w karność, posłuszeństwie i porządku⁶¹. Formatorzy w seminariach duchownych powinni unikać spowiadania swoich wychowanków. Gdyby jednak znali stan ich sumienia z forum sakramentalnego, nie może on być brany pod uwagę przy podejmowaniu decyzji rozeznających powołanie alumna. Spowiednik kandydatów do kapłaństwa obarczony jest odpowiedzialnością, aby odwieść od przyjęcia święceń tych, którzy są ich niegodni albo do nich niezdatni. Papież wymienia tu trzy szczególne przeszkody: brak cnoty czystości, która jest konieczna dla zachowania celibatu, zaburzenia psychiczne i niewystarczającą dojrzałość intelektualną. Podobnie naucza Benedykt XVI⁶².

Zwracając się do wychowawców seminaryjnych, Jan Paweł II nazywa kandydatów do kapłaństwa „kościelnym skarbem”. Wzywa, aby kapłani odpowiedzialni za formację z troskliwością strzegli powołań, umacniając w nich charaktery, które są mocne i zdolne pokonać przeciwności, oraz budować osobowość zakorzenioną w Słowie Bożym i modlitwie. Pójście za Jezusem do sakramentalnego kapłaństwa stawia

⁵⁹ Por. FRANCISZEK, *Wiarygodni i konsekwentni. Spotkanie z seminarzystami, nowicjuszami i nowicjuskami* (6.07.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 8-9 (354), s. 44; FRANCISZEK, *Boże miłosierdzie nikogo nie wyklucza. Audiencja dla polskich biskupów przybyłych do Watykanu z wizytą „ad limina Apostolorum”* (7.02.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 2 (359), s. 29.

⁶⁰ Por. FRANCISZEK, *W kapłaństwie nie ma miejsca na przeciętność. Przemówienie do wspólnoty Papieskiego Kolegium „Leonianum” z Anagni* (14.04.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 5 (361), s. 29.

⁶¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Jesteście moim najcenniejszym skarbem. Do kleryków z seminarium rzymskiego* (13.10.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, dz. cyt., s. 370-373.

⁶² Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła*, przem. cyt., s. 6; KONGREGACJA EDUKACJI KATOLICKIEJ, *Instrukcja nt. kryteriów rozeznawania powołania u osób z tendencjami homoseksualnymi ubiegającymi się o przyjęcie do seminarium i dopuszczenie do święceń*, dok. cyt., 3; SC 25.

bowiem wysokie wymagania⁶³. Formatorzy powinni uświadamiać klerykom, że powołanie do kapłaństwa ofiarowuje Bóg. Nie jest ono samodzielną decyzją, ale wezwaniem Stwórcy⁶⁴. Zaś Franciszek nazywa powołanie do kapłaństwa „nieoszlifowanym diamentem, który należy poddać obróbce”⁶⁵. Ten proces wymaga ciepłości i szacunku oraz współpracy z łaską Bożą i odpowiedzialnymi za formację, która na byciu uczniem Chrystusa i upodabnianiu się do Niego⁶⁶.

Jan Paweł II przypomina, że spowiedź jest głównym narzędziem, które pozwala rozpoznać powołanie. Dążenie do przyjęcia święceń musi być naznaczone cnotą osobistej świętości, która daje moralną pewność wytrwania w niej na przyszłość. Przekonanie o takiej zdatności kandydata do kapłaństwa musi posiadać osoba odpowiedzialna za dopuszczenie do święceń⁶⁷. Formatorzy, którzy działają na forum wewnętrznym kandydata do święceń, powinni wyrazić przyzwolenie bądź dezaprobatę wobec jego zamiaru. Mogą to zrobić po uzyskaniu wewnętrznego przekonania, które potwierdzone zostało długotrwałym doświadczeniem⁶⁸. Z kolei Benedykt XVI, pisząc do kleryków, przypomina, że sakrament pokuty wymaga uczciwości, prowadzi do pokory oraz uczy patrzeć na siebie z Bożej perspektywy. Kiedy człowiek pozwala Bogu na przebaczenie, potrafi przebaczać innym⁶⁹.

Również Franciszek zachęca kleryków do całkowitej przejrzystości i prawdomówności wobec spowiednika. Zaleca, aby w wyznaniu grzechów nie było niedomówień, ponieważ jest to rozmowa z samym Jezusem, przez pośrednictwo kapłana. Taka postawa rodzi pokorę i formuje kandydata do przyszłych zadań bycia szafarzem łaski miłosierdzia. Przestrzega kleryków przed ciągłą zmianą spowiednika. Nie sprzyja to przejrzystości i prowadzi do zakrywania prawdy o sobie samym. Jest to według papieża „pułapka braku przejrzystości”⁷⁰. Zaleca klerykom, aby często się spowiadali. Osobiste doświadczenie miłosierdzia w sakramencie pojednania już na etapie seminaryjnej formacji przygotowuje ich do postawy wielkoduszności i miłosierdzia w sprawowaniu tego sakramentu⁷¹.

⁶³ Por. JAN PAWEŁ II, *Przemówienie do seminarzystów*, przem. cyt., s.119.

⁶⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Specyfika teologii i formacji przyszłych kapłanów*, przem. cyt., s. 19.

⁶⁵ FRANCISZEK, *Powołania są jak nieoszlifowany diament. Przemówienie do uczestników sesji plenarnej Kongregacji ds. Duchowieństwa* (3.10.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 11 (366), s. 30-31.

⁶⁶ Por. Tamże.

⁶⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Niezastąpiona wartość sakramentu pokuty*, przem. cyt., s. 16.

⁶⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *O godne i owocne sprawowanie sakramentu pokuty*, przem. cyt., s. 38.

⁶⁹ Por. BENEDYKT XVI, *List do seminarzystów*, dok. cyt., s. 5.

⁷⁰ Por. FRANCISZEK, *Wiarygodni i konsekwentni*, przem. cyt., s. 43-44.

⁷¹ Por. FRANCISZEK, *W kapłaństwie nie ma miejsca na przeciętność*, przem. cyt., s. 30.

W procesie seminaryjnej formacji, przygotowującej do sprawowania sakramentu pojednania i pokuty, konieczne jest zdobycie właściwego poczucia grzechu i obrazy Boga, jaką niesie przekroczenie przykazań. Przyszły szafarz pokuty musi poznać wszystkie negatywne konsekwencje, jakie niesie za sobą grzech⁷². Jan Paweł II przypomina, że formacja do święceń na poziomie wiary, intelektu i duszpasterskiej praktyki musi być prowadzona „w łączności z przeżywaniem tajemnicy Kościoła jako mistycznego Ciała Chrystusa”⁷³.

Pierwszym odpowiedzialnym za formację przyszłych kapłanów jest biskup diecezji. Jego zadaniem jest troska o mianowanie odpowiednich wychowawców seminaryjnych i czuwanie, aby formy kształcenia kleryków były odpowiednie. Pasterz diecezji musi często odwiedzać seminarium, aby poznać kandydatów do święceń, a przed ich udzieleniem upewnić się co do ich zdadności. Biskup powinien w formowaniu swoich kapłanów sam być przepelniony modlitwą i poświęceniem. W zakonach, zgromadzeniach zakonnych i stowarzyszeniach życia apostołskiego odpowiedzialność za formację należy do wyższych przełożonych. Odpowiedzialność za dopuszczenie do święceń spoczywa także na rektorze seminarium i innych seminaryjnych wychowawcach⁷⁴.

Również Benedykt XVI zwraca uwagę na odpowiedzialność w kwestii przygotowania przyszłych kapłanów. Zaleca zapewnienie odpowiedniej liczby formatorów, adekwatnej do ilości seminarzystów. Przełożeni seminariów mają być starannie wybrani i przygotowani do pełnienia tej funkcji, którą wykonują przede wszystkim przykładem własnego życia⁷⁵.

Podsumowaniem nauczania papieża o formowaniu kandydatów do święceń, którzy mają sprawować sakrament pojednania i pokuty, są słowa Jana Pawła II na temat seminarium jako środowiska wiary, nadziei i miłości otwartego na natchnienia Ducha Świętego. Seminarium ma wychować kapłanów dojrzałych, o szerokich horyzontach,

⁷² Por. JAN PAWEŁ II, *Kapłan – szafarz posługi jednania*, przem. cyt., s. 22.

⁷³ JAN PAWEŁ II, *Abyście z powierzona sobie owczarnią nie utracili nigdy wolności ducha. Do biskupów polskich z wizytą „ad limina Apostolorum”* (11.10.1982), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 9 (33), s. 7.

⁷⁴ Por. PG 48; KONGREGACJA EDUKACJI KATOLICKIEJ, *Instrukcja nt. kryteriów rozeznawania powołania u osób z tendencjami homoseksualnymi ubiegającymi się o przyjęcie do seminarium i dopuszczenie do święceń*, dok. cyt., 3.

⁷⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Na wzór Chrystusa – Dobrego Pasterza. Do biskupów uczestniczących w kursie formacyjnym zorganizowanym przez Kongregację ds. Ewangelizacji Narodów* (23.09.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 12 (288), s. 21.

potrafiących korzystać ze współczesnych środków dotarcia do wiernych⁷⁶. Formacja przyszłych spowiedników ma być zatem integralna, na poziomie ludzkim, duchowym, intelektualnym, duszpasterskim i kulturalnym. Nie można pomijać żadnego z jej elementów, aby przygotować seminarzystów do owocnej posługi jednania wiernych z Bogiem w sakramencie pojednania i pokuty, aby ci rozwijali swoje chrześcijańskie życie.

Jan Paweł II wymienia trzy obszary podlegające ciągłej formacji duchownych: duchowy, pasterski i intelektualny. Stała formacja kapłanów wpaja świadomość, że osobowość kapłańska jest istotą życia księdza. Formacja jest potrzebna dla rozwoju posługi wobec wiernych, która z kolei kształtuje ją samą⁷⁷. Zaś Benedykt XVI przypomina nauczanie zawarte w *Katechizmie Kościoła Katolickiego* na temat postaw spowiednika: osobista świętość, znajomość nauk o człowieku, delikatność i szacunek wobec grzesznika, wierność nauce Kościoła i modlitwa za penitenta⁷⁸.

Świętość życia osobistego spowiednik powinien łączyć ze znajomością doktryny Kościoła, mądrością, łagodnością i cierpliwością⁷⁹. Ludzkiej cechy życzliwości dla błądzących ludzi powinni się uczyć już klerycy, przyszli szafarze sakramentalnej pokuty, aby rozwijać ją w swoim kapłańskim życiu. Jan Paweł II zachęca, aby spowiednicy i ci, którzy mają się nimi stać, byli na wzór Chrystusa przyjaciółmi grzeszników, prowadząc ich do świętości⁸⁰. Spowiednik jest powołany, aby być, jak naucza *Katechizm Kościoła Katolickiego*, „znakiem i narzędziem miłosiernej miłości Boga względem grzesznika”⁸¹. Zatem szafarz pokuty powinien mieć świadomość, że konfesjonał jest miejscem i czasem, w którym reprezentuje on i uobecnia miłosiernego Chrystusa. Dlatego też brak cierpliwości i należącego szacunku wobec penitenta jest antyświadcstwem i poważnym brakiem⁸². Ojciec Święty zaznacza, że każdy spowiednik powinien dbać o własny rozwój duchowy, naukowy i psychiczny, dla owocniejszego

⁷⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Środowisko formacji kapłańskiej. Spotkanie ze wspólnotą WSD z Olsztyna* (24.10.2000), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 1 (229), s. 48.

⁷⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Kapłan w tajemnicy Chrystusa. Do proboszczów i kleru rzymskiego* (2.03.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, dz. cyt., s. 207-208.

⁷⁸ Por. BENEDYKT XVI, *Kapłan jest narzędziem miłosiernej miłości Boga*, przem. cyt., s. 30.

⁷⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai Penitenzieri delle Patriarcali Basiliche Romane* (20.03.1989), [w:] (Internet, 4.02.2021), http://www.vatican.va/content/john-paulii/it/speeches/1989/march/documents/hf_jp-ii_spe_19890320_penitenzieri.html

⁸⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Kapłan – szafarz posługi jednania*, przem. cyt., s. 22.

⁸¹ KKK 1465.

⁸² Por. G. INCITTI, *Il cofessore e il Sacramento della Riconciliazione. Doveri e diritti dei penitenti*, [w:] *Ascoltare con il cuore di Dio*, dok. cyt., s. 188.

sprawowania sakramentu pokuty. Bowiem dobre przygotowanie spowiednika jest narzędziem jego osobistego uświęcenia⁸³.

Ważnym elementem, koniecznym do właściwego sprawowania sakramentu spowiedzi jest ugruntowana wiedza teologiczna, pedagogiczna i psychologiczna. Zdobytą wiedzę na etapie formacji seminaryjnej kapłani mają nieustannie rozszerzać i ugruntowywać⁸⁴. Jan Paweł II podkreśla, że przygotowanie do sprawowania sakramentu pojednania i pokuty rozpoczyna się już na etapie seminarium duchownego. Studia z zakresu dogmatyki, ascetyki i duszpasterstwa jako poszczególnych działów teologii powinny być uzupełnione poznaniem nauk o człowieku i umiejętności dialogowania duszpasterskiego⁸⁵. Oprócz przygotowania teoretycznego, seminarium duchowne powinno kłaść nacisk na przyszłą, stałą kapłańską formację. Bogactwo otrzymane w seminarium duchownym ma być kontynuowane przez stałą formację i jest podstawą do dalszego rozwoju⁸⁶.

Także Benedykt XVI zauważa konieczność „radykalnej ciągłości” między tym, co zostało przekazane w procesie formacyjnym w seminarium, a stałą formacją. Ta konieczność wypływa z wiary i właściwego pojmowania posługi święceń. Dlatego zachęca duchownych, aby byli „w pełni kapłanami”. Tego oczekują wierni, którzy zaspokojenie potrzeb ludzkich znajdują u innych, a u kapłana chcą znaleźć Boga⁸⁷. Przypomina o konieczności solidnego przygotowania do sprawowania sakramentu pojednania i permanentnego doksztalcania się, dla lepszego zrozumienia życiowych zmagania penitenta. Wśród koniecznych elementów Ojciec Święty wymienia duchową i pasterską wrażliwość oraz odpowiednią wiedzę z zakresu teologii, doktryny, moralności i pedagogiki. Pomocą jest także znajomość społecznych, kulturowych i zawodowych uwarunkowań ludzi, którzy przychodzą do spowiedzi. Pozwala to na udzielanie wskazań bardziej adekwatnych do sytuacji penitenta. Dlatego kapłan nie może zapomnieć, że sprawując pojednanie sakramentalne, jest ojcem duchowym, sędzią, nauczycielem i wychowawcą. Przygotowanie do sprawowania sakramentu pojednania i pokuty

⁸³ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai membri della Penitenzieria Apostolica* (27.03.1993), [w:] (Internet, 4.02.2021), https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/march/documents/hf_jp-ii_sp_e_19930327_penitenzieria.html

⁸⁴ Por. ReP 29; PDV 72.

⁸⁵ Por. ReP 29.

⁸⁶ Por. PDV 70.

⁸⁷ Por. BENEDYKT XVI, *Kapłaństwo wymaga radykalnej ciągłości między formacją seminaryjną a formacją stałą. Przemówienie do uczestników sympozjum teologicznego zorganizowanego przez Kongregację ds. Duchowieństwa* (12.03.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 5 (322), s. 36.

powinno uczynić spowiednika zdolnym, aby pomagać ludziom doświadczyć Bożego miłosierdzia⁸⁸.

Osobiste przygotowanie się kapłana do sprawowania spowiedzi przyczynia się do uświęcenia Bożego ludu. Benedykt XVI przestrzega jednak, że posługa w konfesjonale nie może pozostawać na poziomie intelektu, ponieważ jej charakter jest głównie duchowy. Stąd z wiedzą należy łączyć duchowość, która wyraża się w osobistej, modlitewnej relacji z Chrystusem. Ludzkie siły są niewystarczające do pełnienia tej posługi, stąd należy je umacniać łaską⁸⁹. Kapłan, który dba o własną formację stałą, jak przypomina Ojciec Święty, będzie we współpracy z penitentem stawiał w centrum Boże Miłosierdzie. Pomaga w tym świadomość, że to sam Bóg, jak miłosierny ojciec z przypowieści o marnotrawnym synu, czeka na grzesznika i jest dla niego pomocą w walce z grzechem, mobilizuje do poprawy i przestrzega przed przyzwoleniem na zło⁹⁰. Dlatego pomocnym środkiem we własnej formacji jest duch pokuty, którym ma cechować się spowiednik. Pomaga w samodyscyplinie, która z kolei pozwala na regularne doksztalcanie się z zakresu teologii i nauk o człowieku⁹¹.

Podobnie Franciszek przypomina, że wyświęcony kapłan nigdy nie przestaje być uczniem, dlatego musi kontynuować formację rozpoczętą w seminarium na poziomie ludzkim, duchowym i intelektualnym. Chociaż oba formacyjne porządki różnią się od siebie, jednak ich wspólnym mianownikiem jest naśladowanie Chrystusa⁹². Ojciec Święty zaznacza, że integralność formacji przygotowawczej powinna przenieść się także na stałą formację kapłanów, nie pomijając żadnych z jej aspektów⁹³.

Jan Paweł II przypomina, iż aby dobrze prowadzić wiernych na drogach rozwoju chrześcijańskiego życia, sam kapłan powinien dbać o swój duchowy rozwój. Nieodzownym elementem w stałej formacji spowiedników jest osobiste i głębokie przeżywanie sakramentu spowiedzi. Ta praktyka permanentnej formacji ma doprowadzić do bycia świadkiem Chrystusa i Ewangelii nie tylko w głoszonym słowie, ale nade wszystko przez autentyczne rozmodlenie i praktykowanie życia według

⁸⁸ Por. BENEDYKT XVI, *Z gorliwością wypełniajcie ważną posługę w konfesjonale*, przem. cyt., s. 43; BENEDYKT XVI, *Bierzcie przykład z tak wielu świętych spowiedników*, przem. cyt., s. 34.

⁸⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Z gorliwością wypełniajcie ważną posługę w konfesjonale*, przem. cyt., s. 43.

⁹⁰ Por. BENEDYKT XVI, *Kapłan jest narzędziem miłosiernej miłości Boga*, przem. cyt., s. 30.

⁹¹ Por. BENEDYKT XVI, *Kryzys sakramentu pokuty jest wyzwaniem przede wszystkim dla kapłanów*, przem. cyt., s. 34.

⁹² Por. FRANCISZEK, *Powołania są jak nieoszlifowany diament*, przem. cyt., s. 31.

⁹³ Por. FRANCISZEK, „*Duchowa światowość*” to drzwi do zepsucia. Przemówienie do wspólnoty Papieskiego Kolegium Meksykańskiego (29.03.2021), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 4-5 (432), s. 18.

chrześcijańskich cnót⁹⁴. Stała formacja kapłanów wynika z dynamiki przyjętych święceń, które do niej zobowiązują⁹⁵. Dlatego Ojciec Święty zobowiązuje kapłanów do korzystania z sakramentu pojednania i pokuty. Kiedy kapłan sam się nie spowiada, gaśnie w nim duszpasterski zapał, nie układają się relacje i współpraca z biskupem, innymi kapłanami i wiernymi. Praktyka kapłańskiej spowiedzi ma być regularna, wynikająca z żywej i głębokiej wiary oraz pobożności. Papież przestrzega, że niedbałe przeżywanie spowiedzi bądź jej zaniechanie, negatywnie skutkuje w życiu kapłana, jego posłudze i relacjach duszpasterskich⁹⁶. Jan Paweł II nawiązuje do szczególnej łączności, która łączy kapłaństwo z sakramentem pojednania. Dlatego pierwszym i podstawowym wyrazem tej łączności jest pokorne korzystanie ze spowiedzi przez samych szafarzy. W jej dobrym przeżyciu ma pomagać codzienny rachunek sumienia⁹⁷.

Również Franciszek podkreśla konieczność kapłańskiej spowiedzi, przypominając, że również oni, jako szafarze Bożego Miłosierdzia są grzesznikami i potrzebują przebaczenia⁹⁸. Regularność i pilność w przeżywaniu i wcześniejszym przygotowaniu się kapłana do własnej spowiedzi jest środkiem autoformacji, który pomoże owocniej sprawować posługę szafarza sakramentalnej pokuty wobec wiernych. Zaniedbania w tym względzie sprawiają, że posługa kapłańska jest w jakiś sposób nieuczciwa oraz traci na swojej autentyczności i skuteczności. Ojciec Święty zachęca kapłanów do takiej postawy, aby pierwsi prosili swoich braci kapłanów o przebaczenie. Nazywa to mądrym początkiem, który rodzi się z Bożej bojaźni⁹⁹.

Dlatego Jan Paweł II wzywa do odnowienia kapłańskiej spowiedzi¹⁰⁰. Uważa bowiem, że spowiednik jako pierwszy powinien uznać swój grzech, wzbudzając jednocześnie wiarę w Boże miłosierdzie¹⁰¹. Codzienne życie szafarza spowiedzi musi

⁹⁴ Por. ReP 29; JAN PAWEŁ II, *Tożsamość i odpowiedzialność*, przem. cyt., s. 15.

⁹⁵ Por. PDV 70.

⁹⁶ Por. ReP 31; JAN PAWEŁ II, *Prezbiter człowiekiem poświęconym Bogu. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (26.05.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 8-9 (155), s. 43; JAN PAWEŁ II, *Naśladujcie przykład Dobrego Pasterza. Msza św. i święcenia kapłańskie* (11.05.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 7-8 (255), s. 55.

⁹⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *O godne i owocne sprawowanie sakramentu pokuty*, przem. cyt., s. 38.

⁹⁸ Por. FRANCISZEK, *Spowiedzi Papieża. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (20.11.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1 (358), s. 44; FRANCISZEK, *Żyjemy w epoce miłosierdzia*, przem. cyt., s. 30.

⁹⁹ Por. FRANCISZEK, *Poświęcajcie życie w służbie jednania ludzi z Bogiem. Rozważanie podczas spotkania z duchowieństwem Rzymu* (7.03.2019), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 3 (411), s. 44.

¹⁰⁰ Por. ReP 31; JAN PAWEŁ II, *Chrystus w centrum życia i posługi kapłanów. Spotkanie z duchowieństwem diecezji rzymskiej* (13.02.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 4-5 (192), s. 13.

¹⁰¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Prezbiter człowiekiem modlitwy. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (2.06.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 8-9 (155), s. 45.

być Bożym życiem, naznaczonym duchem pokutnym. Modlitwa i pokuta jako środki kapłańskiej formacji uświadamiają, że skuteczność sakramentalnej posługi tkwi w Chrystusie, a nie w wątlej, ludzkiej sile¹⁰².

Z kolei Benedykt XVI zauważa, że kiedy kapłan jako pierwszy prosi o przebaczenie w sakramencie pojednania i pokuty i je otrzymuje, będzie mógł gorliwiej sprawować ten sakrament wobec powierzonych sobie wiernych. W procesie formacji permanentnej osobista spowiedź rodzi w kapłanie wdzięczność za dar jedności z Bogiem grzeszników, który został złożony w jego ręce¹⁰³. Formowanie się kapłana przez przystępowanie do spowiedzi jest osobistym przyczynkiem w dziele nowej ewangelizacji. Rodzi świadomość konieczności ciągłego odnawiania relacji z Chrystusem zapoczątkowanej na chrzcie, a umocnionej przez sakrament święceń¹⁰⁴.

Podobnie Franciszek zwraca uwagę, iż prowadzić innych do świętości i rozwoju chrześcijańskiego życia może tylko miłosierny spowiednik, który sam się spowiada, płacze nad nędzą grzechu i ma świadomość, że także jest grzesznikiem¹⁰⁵. Sakramentalna pokuta jest dla kapłanów drogą uświęcenia. Kiedy ksiądz sam przystępuje do spowiedzi, prosząc o Boże miłosierdzie, uświadamia sobie swoją słabość i to, że najpierw jest grzesznikiem, a dopiero potem sługą przebaczenia¹⁰⁶. Zaś Jan Paweł II przypomina, że dzięki takiej świadomości kapłan lepiej przyjmuje grzesznika, a przez swoją spowiedź ofiarniej poświęca się jej jako szafarz. Dobry spowiednik jest prawdziwym penitentem¹⁰⁷.

Franciszek dodaje, że słuchanie spowiedzi służy także rozwojowi kapłańskiego chrześcijańskiego życia, przez nawrócenia, które jako wyraz działania łaski Bożej w

¹⁰² Por. JAN PAWEŁ II, *Idź do kogokolwiek cię pošlę... nie lękaj się. Święcenia kapłańskie w Manchester* (31.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 14; JAN PAWEŁ II, *Prezbiter człowiekiem modlitwy*, przem. cyt., s. 44-45; JAN PAWEŁ II, *Naśladujcie przykład Dobrego Pasterza*, przem. cyt., s. 55.

¹⁰³ Por. BENEDYKT XVI, *W kwestii zła w człowieku i historii ostatnie słowo należy do Boga*, przem. cyt., s. 24.

¹⁰⁴ Por. BENEDYKT XVI, *Spowiedź sakramentalna siłą nowej ewangelizacji*, przem. cyt., s. 47.

¹⁰⁵ Por. FRANCISZEK, *Ansprache von Papst an die Teilnehmer des Kurses, den der Gerichtshof der Apostolischen Pönitentiarie organisiert hat* (12.03.2015), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/march/documents/papa-francesco_20150312_tribunale-penitenzieria-apostolica.html

¹⁰⁶ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer des 30. Kurses für Beichtväter, den die Apostolische Pönitentiarie organisiert hat* (29.03.2019), [w:] (Internet, 14.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2019/march/documents/papafrancesco_20190329_penitenzieria-apostolica.html; MV 17.

¹⁰⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Prezbiter człowiekiem modlitwy*, przem. cyt., s. 45; JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty*, przem. cyt., s. 37.

grzesznym człowieku, prowadzą do uświęcenia samego spowiednika¹⁰⁸. Dlatego zachęca, aby spowiednicy pozwolili wychowywać samych siebie, sprawując sakrament pokuty, spotykając się ze skruchą przychodzących do spowiedzi. Czynnikiem sprzyjającym temu procesowi jest świętość penitentów i ich zażyła relacja z Chrystusem, a także głębokie nawrócenia, których kapłan doświadcza, spowiadając i przyjmując penitentów z miłością Ojca Niebieskiego. Ma to prowadzić do refleksji spowiednika nad własną kondycją duchową, stanem sumienia, miłością do bliźnich i koniecznością osobistego wzrastania w świętości przez ciągłe nawracanie się z własnych grzechów. Czerpanie z przykładu wiary, pokory i pobożności grzesznika przystępującego do kratek konfesjonału jest kolejnym elementem służącym formacji kapłańskiej. Dzięki temu spowiednik sam będzie dążył do świętości, a przez to będzie prowadził swoich penitentów do rozwoju chrześcijańskiego życia¹⁰⁹.

Także Benedykt XVI zauważa, że kapłan posługujący w konfesjonale jest nierzadko świadkiem głębokiego nawrócenia, widzi, że mimo ogromnej ludzkiej nędzy Bóg działa w człowieku z wielką mocą. Może dostrzec w penitentach wzorowe duchowe życie i posłuszeństwo względem spowiednika i Kościoła. Umacnia to jego wiarę i prowadzi do pokory oraz do przekonania, że w sprawowaniu tego sakramentu nie wystarczają ludzkie siły, bo ludzie przychodzą do konfesjonału, prosząc o przebaczenie, ponieważ są przekonani, że spowiednik jest kapłanem na wzór Chrystusa. Ojciec Święty naucza, że „Sprawowanie sakramentu pokuty ma dla kapłana walor pedagogiczny w odniesieniu do jego wiary, prawdy i ubóstwa jego osoby i pogłębia w nim świadomość tożsamości sakramentalnej”¹¹⁰.

Franciszek, przemawiając do spowiedników, nazywa konfesjonał „długą szkołą”, która trwa przez całe życie. Według papieża, dobry spowiednik jest przyjacielem Jezusa, który trwa na modlitwie, upraszając w niej dla siebie serca zdolnego do zrozumienia i leczenia penitenta, a także miłości duszpasterskiej wobec

¹⁰⁸ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer des 30. Kurses für Beichtväter, den die Apostolische Pönitentiarie organisiert hat* (29.03.2019), [w:] (Internet, 14.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2019/march/documents/papafrancesco_20190329_penitenzieria-apostolica.html

¹⁰⁹ Por. FRANCISZEK, *Ansprache von Papst an die Teilnehmer des Kurses, den der Gerichtshof der Apostolischen Pönitentiarie organisiert hat* (12.03.2015), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/march/documents/papa-francesco_20150312_tribunale-penitenzieria-apostolica.html

¹¹⁰ BENEDYKT XVI, *W kwestii zła w człowieku i historii ostatnie słowo należy do Boga*, przem. cyt., s. 24.

tych, którzy proszą o spowiedź¹¹¹. Wejście w zażyłą, osobową relację z Panem Jezusem jest podstawowym elementem osobistej formacji kleryków oraz permanentnej formacji kapłanów. Natomiast Jan Paweł II, pouczając o konieczności kapłańskiej modlitwy, zwraca szczególną uwagę na Liturgię godzin, medytację i adorację Najświętszego Sakramentu, a szczególnie codzienne sprawowanie Eucharystii. Podobną myślą dzieli się Benedykt XVI, zauważając, że praktyka duchowych ćwiczeń pozwala na zjednoczenie z Chrystusem i przekazywanie Go wiernym. Te sposoby modlitwy dają kapłanowi świadomość tego, że jest on sługą Chrystusa i szafarzem Bożych tajemnic. Rozmodlenie kapłana uwydatnia się i dodaje sił w sprawowanej posłudze, zwłaszcza podczas sprawowania sakramentów¹¹².

Zdaniem Jana Pawła II, kapłan, sprawując sakrament pokuty, powinien szukać własnego uświęcenia, co pozwoli mu dążyć do chrześcijańskiej doskonałości, dzięki której będzie mógł prowadzić do niej także swoich penitentów. Spowiednik będzie najbardziej wiarygodnym głosicielem miłosierdzia, kiedy sam będzie nie tylko nauczycielem, ale także jego świadkiem¹¹³. Dlatego spowiednik powinien mieć stałe pragnienie upodabniania się do Chrystusa, aby penitent widział w szafarzu obraz Mistrza. Aby było to możliwe, kapłan powinien sam często, z pokorą i wiarą stawać w roli penitenta¹¹⁴. Prawdziwe apostołstwo owocujące nawracaniem innych jest możliwe tylko przez osobisty przykład¹¹⁵. Również Benedykt XVI naucza, że nie można autentycznie głosić drugiemu człowiekowi przebaczącej miłości Boga, jeśli nie jest

¹¹¹ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer am 28. Kurs der Apostolischen Pönitentiarie zum „Forum internum“* (17.03.2017), [w:] (Internet, 13.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2017/march/documents/papa-francesco_20170317_corso-foro-interno.html

¹¹² Por. JAN PAWEŁ II, *List do wszystkich kapłanów Kościoła na Wielki Czwartek 1987 roku* (19.04.1987), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 8 (1987) nr 4 (89), s. 4; JAN PAWEŁ II, *Tajemnica powołania do posługi pasterskiej. Msza św. i święcenia kapłańskie* (2.05.2004), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 7-8 (265), s. 22; PDV 72; BENEDYKT XVI, *Bądźcie uczniami Chrystusa i głosicie go ludziom. Nieszpory i spotkanie z seminarzystami oraz osobami życia konsekrowanego w Altötting podczas pielgrzymki do Bawarii* (11.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 11 (287), s. 22; BENEDYKT XVI, *Bądźcie ludźmi modlitwy i apostołami Chrystusa. Spotkanie z kapłanami i diakonami stałymi we Fryzynie podczas pielgrzymki do Bawarii* (14.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 11 (287), s. 34.

¹¹³ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament spowiedzi darem miłosierdzia Bożego*, przem. cyt., s. 6.

¹¹⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty darem Chrystusa zmartwychwstałego*, przem. cyt., s. 31; JAN PAWEŁ II, *Misja prezbiterów w sakramentalnej posłudze uświęcania. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (5.05.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 7 (154), s. 43; JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2001 r.*, dok. cyt., s. 6; JAN PAWEŁ II, *O godne i owocne sprawowanie sakramentu pokuty*, przem. cyt., s. 37; JAN PAWEŁ II, *Prowadźcie ludzi po drogach świętości*, przem. cyt., s. 22.

¹¹⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Niezastąpiona wartość sakramentu pokuty*, przem. cyt., s. 16; PDV 26.

się samemu nią przenikniętym¹¹⁶. Franciszek twierdzi podobnie, że spowiednik jest współpracownikiem miłosierdzia, pod warunkiem, że sam go doświadcza¹¹⁷.

Jan Paweł II przypomina, że słowa, które zapisał ewangelista Łukasz (por. Łk 15,7) o radości w niebie z nawróconego grzesznika, dotyczą także kapłanów¹¹⁸. Dlatego stała formacja szafarzy sakramentalnej spowiedzi jest zobowiązaniem do nieustannego nawracania się¹¹⁹. Kapłan nie może dyspensować się od dążenia do świętości, od własnej formacji. To zobowiązanie do osobistego uświęcania wynika z przyjętego chrztu, z zadania szafarzy sakramentów do uświęcania innych, a nade wszystko z przyjętych święceń¹²⁰. Niebezpieczny jest także aktywizm, w którym kapłan tak mocno angażuje się w duszpasterstwo, że zapomina o budowaniu własnej relacji z Chrystusem i jest pogrążony „tak bardzo w pracy Pana, że zapomina o Panu w pracy”¹²¹.

Także Benedykt XVI ostrzega, że duszpasterski aktywizm, nawet jeśli jest heroiczny, ale nie wypływa z bliskiej relacji z Jezusem, jest nieskuteczny i bezowocny ponieważ bez tej relacji kapłan traci wewnętrzną siłę¹²². Istotą bycia kapłanem jest przyjaźń z Jezusem. Jej brak nie wpływa wprawdzie na ważność sakramentu, jednak tylko jako przyjaciel Chrystusa kapłan może owocnie działać „in persona Christi”. Dlatego kapłan, czy to jako penitent, czy to jako spowiednik, powinien mieć świadomość, że zawsze jest to osobiste spotkanie z Chrystusem. Od świadomego przeżycia tego spotkania ze Zbawicielem jest w dużym stopniu uzależniona owocność sakramentu spowiedzi¹²³.

Wierni oczekują od kapłana, że da im samego Chrystusa. Nie można Go dać, jeżeli się Go nie posiada. Stąd zaproszenie do pogłębiania więzi z Mistrzem, aby można było ukazywać Go innym¹²⁴. Jan Paweł II naucza, że wierni chętnie klękają przed kapłanem w konfesjonale, jeżeli widzą w nim Bożego człowieka modlitwy, który jest świadomy swojej kapłańskiej tożsamości, kocha Kościół i daje świadectwo życia przez

¹¹⁶ Por. BENEDYKT XVI, *Z gorliwością wypełniajcie ważną posługę w konfesjonale*, przem. cyt., s. 43.

¹¹⁷ Por. FRANCISZEK, *Miłosierdzie rodzi nadzieję*, przem. cyt., s. 12.

¹¹⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2001 r.*, dok. cyt., s. 5.

¹¹⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Chrystus w centrum życia i posługi kapłanów*, przem. cyt., s. 13.

¹²⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Kapłan w tajemnicy Chrystusa*, przem. cyt., s.206; PDV 19.

¹²¹ JAN PAWEŁ II, *Wierność Chrystusowi i Jego słowu*, przem. cyt., s. 241-242.

¹²² Por. BENEDYKT XVI, *Nasze ręce niech się staną rękami Chrystusa. Msza św. Krzyżma w Wielki Czwartek* (13.04.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 5 (283), s. 12; BENEDYKT XVI, *Bądźcie uczniami Chrystusa i głoscie go ludziom*, przem. cyt., s. 22.

¹²³ Por. M. PIACENZA, *Rinnvare l'incontro personale con Gesù Cristo*, [w:] *Ascoltare con il cuore di Dio*, PENITENZIERIA APOSTOLICA, red. K. NYKIEL, U. TARABORRELLI, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2017, s. 42.

¹²⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2001 r.*, dok. cyt., s. 4.

zaufanie swojemu Mistrzowi i nieustanne dążenie do świętości¹²⁵. Dlatego Ojciec Święty wzywa do ofiarności, aby kapłani nie szczędzili czasu i sił dla sprawowania sakramentu pojednania i pokuty. Nieustanna formacja kapłanów przez wierne i chętne zasiadanie w konfesjonale ma prowadzić do poczucia odpowiedzialności za wiernych oraz pobudzać do oddawania się służbie konfesjonału¹²⁶.

W swoich przemówieniach do alumnów seminariów i kapłanów Jan Paweł II przypomina o nadrzędności posługi w konfesjonale, którą trzeba spełniać z cierpliwością i oddaniem. Siły do tej posługi kapłan powinien czerpać z miłości Chrystusa¹²⁷. Kapłan działa „in persona Christi”. Nadaje to spowiednikowi szczególną godność, ale także moralne zobowiązania. Pragnieniem kapłana ma być zjednoczenie z Chrystusem, które dokonuje się przede wszystkim w osobistej modlitwie. Ojciec Święty zachęca kapłanów, aby postawili obowiązek spowiedzi wiernych wysoko w hierarchii swoich obowiązków¹²⁸. Dla wypełniania posługi konfesjonału spowiednik powinien nieustannie pracować nad swoim charakterem celem wyrabiania w sobie roztropności, dyskrecji, rozeznania, stanowczości, dobroci i łagodności¹²⁹. Duszpasterz powinien unikać zbytnej surowości i nieufności, a dojrzewać do ojcowskiej troski przepełnionej pragnieniem przebaczenia w imię Chrystusa¹³⁰.

Spowiednik powinien mieć pokój w sercu, aby przekazywać penitentom nadzieję Bożego miłosierdzia¹³¹. Powinien być tak uformowany, aby wierni przychodzący do konfesjonału odnaleźli w nim ojca, który na nich oczekuje z łaską przebaczenia i miłosierdzia Boga Ojca¹³². Franciszek podaje sposoby, aby być dobrym spowiednikiem. Zalicza do nich otwarcie na wszystkich, bycie świadkiem Bożej czułości mimo grzechu, gorliwość w świadczeniu pomocy w rezygnacji z grzechu,

¹²⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Kapłan jest człowiekiem modlitwy i Eucharystii. Do uczestników sympozjum z okazji 30-lecia dekretu „Presbyterorum ordinis”* (27.10.1995), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 1 (179), s. 40.

¹²⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania kształtuje chrześcijańskie sumienia*, przem. cyt., s. 96; JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2001 r.*, dok. cyt., s. 7; JAN PAWEŁ II, *Bądźcie świętymi szafarzami Bożego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 31.

¹²⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai Prelati e agli ufficiali della Penitenzieria Apostolica* (31.03.1990), [w:] (Internet, 4.02.2021), http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1990/march/documents/hf_jp-ii_spe_19900331_penitenzieria.htm

¹²⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai Penitenzieri delle Patriarcali Basiliche Romane* (20.03.1989), [w:] (Internet, 4.02.2021), http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1989/march/documents/hf_jp-ii_spe_19890320_penitenzieri.html

¹²⁹ Por. ReP 29; PDV 72; JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty*, przem. cyt., s. 37.

¹³⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Posługa czuwania*, przem. cyt., s. 14-15.

¹³¹ Por. FRANCISZEK, *Spowiedzi papieża*, przem. cyt., s. 44.

¹³² Por. FRANCISZEK, *Wszyscy jesteśmy żebrakami. Homilia podczas nabożeństwa pokutnego w Bazylice Watykańskiej* (4.03.2016), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 3-4 (381), s. 46; FRANCISZEK, *Dobra woń Chrystusa i światło Jego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 29.

jasność co do moralnych zasad, gotowość do towarzyszenia, dalekowzroczność w rozeznawaniu sytuacji penitenta oraz wielkoduszność w udzielaniu łaski miłosierdzia¹³³.

Jan Paweł II naucza o macierzyństwie Kościoła, na wzór Maryi Matki. Szczególnym miejscem, w którym ta rola Kościoła się wypełnia, jest konfesjonał, w którym kapłani, zapatrzeni w Niepokalaną Dziewicę sprawują owo macierzyństwo, na sposób właściwy mężczyznom, które papież nazywa „ojcostwem w duchu”¹³⁴.

Papieże wzywają ponadto do naśladowania w gorliwości poświęcania się sprawowaniu sakramentu pojednania i pokuty świętych, którzy przykładem życia pokazują, że konfesjonał jest miejscem wzrastania w osobistej świętości. Benedykt XVI wymienia św. Leopolda Mandicia, św. Ojca Pio z Pietrelciny¹³⁵ oraz św. Jana Bosco, św. Josemarię Escrivę i św. Józefa Cafassa¹³⁶. Z uwagi na ogłoszony rok kapłański¹³⁷ z okazji 150. rocznicy śmierci św. Jana Marii Vianeya, papież poświęca więcej uwagi temu świętemu, stawiając go za wzór i przykład spowiednika i duszpasterza. Uczy kapłanów ufności wobec spowiedzi, stającej się narzędziem „dialogu zbawienia”, w którym ukazane zostają wspaniałość i dobroć Boga otwierające na pragnienie chrześcijańskiej doskonałości. Duch pokuty i modlitwy, pobożność, ubóstwo, świadomość słabości i grzeszności oraz potrzeba błagania o Boże zmiłowanie cechowały św. Jana Marię Vianeya. Pokazywał swoim życiem, że tylko ten może szafować Boże Miłosierdzie, kto sam doświadcza tej wielkiej łaski. Był wyraźnym znakiem, przez który ludzie widzieli Boga wzywającego do pokuty i nawrócenia. Św. Proboszcz z Ars jest także znakiem dla współczesnych prezbiterów, że tylko kapłan, który spotyka się każdego dnia z żywym Bogiem, może prowadzić wiernych do poczucia grzechu i odwagi, by prosić o miłosierdzie¹³⁸.

Jednym z czynników formacyjnych wpływających na jakość kapłańskiego życia i posługi jest zachowanie jedności we wspólnocie kapłańskiej. Już na początku pontyfikatu, podczas pierwszego spotkania z klerem rzymskim, zachęca do tego Jan Paweł II. Jedność prezbiterium warunkuje jedność Ludu Bożego. Kapłani mają być

¹³³ Por. MeM 10.

¹³⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 1988 roku* (25.03.1988), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 9 (1988) nr 3-4 (100-101), s. 5.

¹³⁵ Por. BENEDYKT XVI, *Z gorliwością wypełniajcie ważną posługę w konfesjonale*, przem. cyt., s. 43.

¹³⁶ Por. BENEDYKT XVI, *W kwestii zła w człowieku i historii ostatnie słowo należy do Boga*, przem. cyt., s. 24.

¹³⁷ Rok kapłański ogłoszony przez Benedykta XVI rozpoczął się 19.06.2009 r. w bazylice św. Piotra, I Nieszporami z uroczystości Najświętszego Serca Pana Jezusa.

¹³⁸ Por. BENEDYKT XVI, *Kryzys sakramentu pokuty jest wyzwaniem przede wszystkim dla kapłanów*, przem. cyt., s. 33-34; BENEDYKT XVI, *List na rozpoczęcie Roku Kapłańskiego z okazji 150. rocznicy „dies natalis” Świętego Proboszcza z Ars*, dok. cyt., s. 3-8.

zjednoczeni ze swoim biskupem, a przez niego ze sobą nawzajem. Wspólnota kapłańska daje poczucie misji, która jest do wypełnienia, jest wsparciem w duszpasterskich działaniach, wymianą doświadczeń i pomocą w przeżywanych trudnościach. Jedność prezbiterium broni przed laicyzacją osobistego życia i realizacji powołania oraz pozwala na autentyczne świadectwo wobec wiernych. Autentyzm w przeżywaniu własnego kapłaństwa jest wzorem, który pociąga innych do naśladowania. Konfesjonał stanowi szczególne miejsce, gdzie mogą rodzić się nowe powołania do stanu duchownego¹³⁹. W odniesieniu do sprawowania sakramentalnej pokuty kapłańska wspólnota daje wsparcie w trudnych do oceny sytuacjach i rozwiązaniach. Spowiednik może poradzić się starszych czy bardziej doświadczonych kapłanów, aby dobrze spełnić swoją posługę, pamiętając jednak o całkowitym zachowaniu sakramentalnej tajemnicy spowiedzi¹⁴⁰. Stała formacja spowiedników prowadzi ich do wspólnego przeżywania tajemnicy kapłaństwa, a przez to do wzrostu w osobistej świętości i rozwoju chrześcijańskiego życia¹⁴¹.

Kolejnym środkiem formacji alumnów i samych spowiedników są także coroczne kursy organizowane przez Penitencjarię Apostolską. Podczas ich trwania papieże Jan Paweł II, Benedykt XVI i Franciszek spotykają się z ich uczestnikami, bądź kierują na tę okoliczność specjalne przesłanie. W swoich orędziach dziękują za każdym razem za pracę Penitencjarii Apostolskiej, posługę spowiedników i zachęcają seminarzystów, aby kładli nacisk na dobre przygotowanie do pełnienia posługi miłosierdzia w konfesjonale. Papieże przypominają nauczanie Kościoła odnośnie sprawowania sakramentu pojednania i pokuty, dają pasterskie wskazania i rady, zachęcają do ofiarnej służby jednania grzeszników z Bogiem i Kościołem.

Mimo kryzysu powołań i wciąż rosnącego braku kapłanów w różnych częściach świata Jan Paweł II naucza, że najbardziej liczy się jakość kapłańskiego życia, a nie ilość wyświęconych księży. Prosi, aby kapłani cechowali się najwyższą jakością, przez bycie na wzór Chrystusa, oraz żąda, aby wierzyli w swoje kapłaństwo. Dlatego papież wzywa do podjęcia odpowiedzialnej za Kościół wierności kapłaństwu, Ewangelii i sakramentalnej posłudze. Ksiądz ma być świadomy tego, że ludzie mają prawo

¹³⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Świat potrzebuje naszego kapłańskiego świadectwa. Do duchowieństwa rzymskiego*, (9.11.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, dz. cyt., s. 52 -53; JAN PAWEŁ II, *Więzi prezbiterów ze współbraćmi w kapłaństwie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (1.09.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 1 (159), s. 33-34.

¹⁴⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Discorso ai membri della Penitenzieria Apostolica* (27.03.1993), [w:] (Internet, 4.02.2021), https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/march/documents/hf_jp-ii_sp_e_19930327_penitenzieria.html

¹⁴¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Chrystus w centrum życia i posługi kapłanów*, przem. cyt., s. 13.

oczekiwać od niego głoszenia Słowa Bożego i sprawowania sakramentów, co należy do istoty ministerialnego kapłaństwa¹⁴². Konieczna jest do tego stała formacja, która nadaje żywotność powołaniu¹⁴³. Ojciec Święty zobowiązuje księży do wierności swojemu kapłaństwu. Bowiem przez nią ukazywana jest wierność Stwórcy oraz dawany przykład dla ludzi w dochowywaniu wierności swojemu życiowemu powołaniu¹⁴⁴. Wzywa kapłanów do odpowiedzialności. Zaznacza, że Bóg liczy na kapłańskie oddanie i wierność, aby mógł przemieniać ludzkie serca łaską miłosierdzia w sakramencie pojednania i pokuty¹⁴⁵.

Konieczna jest właściwa formacja przyszłych kapłanów i stała formacja kapłańska dla właściwego wypełniania posługi w sakramencie pojednania i pokuty. Pozwoli to na owocne sprawowanie i przeżywanie tego sakramentu, który jest miejscem uświęcenia, zarówno szafarza, jak i penitenta, i prowadzi do rozwoju ich chrześcijańskiego życia.

3. Formowanie penitentów do owocnego korzystania z sakramentu pokuty

Właściwe korzystanie z sakramentu pojednania i pokuty wymaga od człowieka nieustannego wzrastania w życiu wiary i poddawania się formacji. Dlatego Jan Paweł II zachęca spowiedników, aby ustawicznie wychowywali wiernych do owocnego korzystania ze spowiedzi przez homilie, katechezę, kierownictwo duchowe i posługę prawdzie w różnych jej formach¹⁴⁶. Zaleca kapłanom, aby wykorzystywali do tego wszystkie możliwe sposoby¹⁴⁷. Należy przypominać i uświadamiać wiernym, że w spowiedzi spełniają teologalny akt, który rodzi się z wiary, co skutkuje Bożą bojaźnią i miłością, które prowadzą do żalu za grzechy. Takie podejście penitenta do sakramentu pokuty sprawia, że spowiedź jest nie tylko rozliczeniem błędów przeszłości, ale wielką ufnością w Boże Miłosierdzie¹⁴⁸. Podstawowym sposobem formowania penitentów do owocnego korzystania ze spowiedzi jest odpowiednie, zgodne z nauczaniem Ewangelii i Kościoła, sprawowanie i przeżywanie tego sakramentu. Dużą rolę odgrywa tu postawa spowiednika, który musi troszczyć się, aby penitent był dobrze usposobiony do

¹⁴² Por. JAN PAWEŁ II, *Wierność. Spotkanie z duchowieństwem w Libreville* (17.02.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 2 (26), s. 17.

¹⁴³ Por. JAN PAWEŁ II, *Chrystus w centrum życia i posługi kapłanów*, przem. cyt., s. 13.

¹⁴⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Lud oczekuje od was wierności kapłaństwu*, przem. cyt., s. 243; JAN PAWEŁ II, *Tajemnica powołania do posługi pasterskiej*, przem. cyt., s. 22.

¹⁴⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2002 r.*, dok. cyt., s. 6.

¹⁴⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty wielkim darem Bożego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 12.

¹⁴⁷ Por. ReP 31.

¹⁴⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty darem Chrystusa zmartwychwstałego*, przem. cyt., s. 30-31.

otrzymania rozgrzeszenia. Stąd należy pouczać wiernych o konieczności wypełnienia przez nich wszystkich aktów penitenta. Zaliczają się do nich żal za grzechy, wyznanie grzechów i zadośćuczynienie¹⁴⁹. Spowiadający się musi włożyć staranie w dobre przygotowanie i przeżycie spowiedzi przez rachunek sumienia i wypełnienie należących do niego czynów¹⁵⁰.

Natomiast Benedykt XVI wzywa kapłanów, aby często zasiadali w konfesjonale, dając wiernym możliwość korzystania z sakramentu pojednania i pokuty. Sama spowiedź jest już formacyjnym środkiem dla penitenta, dlatego powinien on przy sprawowaniu tego sakramentu otrzymać dobrą wskazówkę, umocnienie oraz doświadczyć mocy miłosiernej miłości Boga. Wierność sprawowaniu sakramentalnej spowiedzi formuje wiernych do dokonywania właściwych życiowych wyborów, unikania grzechu i wzbudza postawę, w której nie idzie się na kompromis ze złem¹⁵¹.

Pierwszym spośród aktów penitenta jest żal za grzechy, który prowadzi do prawdziwej wewnętrznej przemiany życia i nawrócenia serca. Od żalu za grzechy zależy prawdziwość pokuty człowieka¹⁵². Franciszek naucza, że początkiem żalu jest dziękczynienie. Poczucie wdzięczności Bogu za to, że stworzył człowieka, a nade wszystko za dar odkupienia, wzbudza w człowieku skruchę za popełnione grzechy. W obliczu Bożej dobroci człowiek lepiej widzi swoją niewdzięczność i grzech. Zyskuje poczucie, że nie dorasta do otrzymanych darów i tym bardziej żałuje za swoje przewinienia¹⁵³. Nikt nie może sam zrozumieć swojego grzechu, dlatego człowiek, aby właściwie przeżywać żal za grzechy, powinien prosić o łaskę zrozumienia popełnionego zła, co prowadzi do łez skruchy. „Dar łez”, o którym mówi papież, jest wyrazem prawdziwego żalu za grzechy¹⁵⁴. Żalowi, który jest wyrazem prawdziwego nawrócenia, towarzyszy także ból z powodu popełnionych grzechów, chęć poprawy i usunięcia moralnego zła z własnego życia¹⁵⁵. Trzeba uświadamiać wiernym wielkość Bożego Miłosierdzia, aby nie bali się o nie prosić w sakramencie pojednania i pokuty. Penitencjaria Apostolska przypomina, że Bóg w swoim nieskończonym miłosierdziu

¹⁴⁹ Por. MD wstęp; OP 6.

¹⁵⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Ojciec Miłosierdzia*, (26.03.1995), przem. cyt., s. 25.

¹⁵¹ Por. BENEDYKT XVI, *Kryzys sakramentu pokuty jest wyzwaniem przede wszystkim dla kapłanów*, przem. cyt., s. 34.

¹⁵² Por. OP 6a.

¹⁵³ Por. FRANCISZEK, *Na drodze prostoty ewangelicznej*, przem. cyt., s. 16.

¹⁵⁴ Por. FRANCISZEK, *Cenny dar łez*, przem. cyt., s. 12-13.

¹⁵⁵ Por. FRANCISZEK, *Celem nawrócenia jest osiągnięcie królestwa Bożego*, przem. cyt., s. 29.

przebacza nawet najcięższe grzechy, kiedy tylko człowiek ze szczerym żalem i mocnym postanowieniem poprawy chce się z Nim pojednać¹⁵⁶.

Dlatego Jan Paweł II przypomina, że aby właściwie formować wiernych do owocnego korzystania z sakramentu pojednania i pokuty, należy im uświadamiać, że sakrament ten został ustanowiony przez Boga i pozostawiony Kościołowi, jako jedyny zwyczajny sposób pojednania z Bogiem i Kościołem, zachęcając jednocześnie do częstej spowiedzi¹⁵⁷. Również Benedykt XVI zauważa, że należy motywować wiernych do regularnego korzystania z sakramentalnej pokuty. Zaznacza, że w kościołach, konfesjonały powinny być tak usytuowane, aby były widoczne i wskazywały na rangę tego sakramentu. Ojciec Święty zaleca, aby w każdej diecezji został ustanowiony penitencjarz. Posługa penitencjarza przyczynia się do ponownego odkrycia wartości spowiedzi¹⁵⁸.

Jeśli człowiek ma świadomość, że obraził Boga i Jego miłość, żałuje tego, co zrobił, i nie chce, aby się to powtórzyło. Należy uświadamiać penitentom, że realizacja postanowienia niegrzeszenia nie urzeczywistni się ludzkimi siłami, ale dzięki Bożej łasce. Niektórzy wierni, mający już za sobą doświadczenie powrotu do popełnianego grzechu, obawiają się, że ich postanowienie poprawy jest nieautentyczne¹⁵⁹. Jan Paweł II wyjaśnia, że „czym innym jest szczerze postanowienie poprawy, a czym innym osąd rozumu dotyczący przyszłości: jest bowiem możliwe, że choć szczerze postanawiamy, by już nie grzeszyć, doświadczenie przeszłości oraz obecna świadomość każą się nam obawiać nowych upadków; to jednak nie przekreśla autentyczności postanowienia, jeśli tylko z lękiem tym łączy się wola, wspomagana modlitwą, by uczynić wszystko co możliwe w celu uniknięcia grzechu”¹⁶⁰. Ojciec Święty przypomina także naukę na temat wyznania grzechów. Z ustanowienia Bożego, powtórnego przez naukę Soboru

¹⁵⁶ Por. PENITENCJARIA APOSTOLSKA, *Dekret o związaniu odpustów z aktami kultu spełnianymi dla uczczenia Bożego Miłosierdzia* (29.06.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 1 (249), s. 55-56.

¹⁵⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Prowadźcie ludzi po drogach świętości*, przem. cyt., s. 21-22; KKK 1484.

¹⁵⁸ Por. SC 21. Penitencjarz posiada z racji piastowanego urzędu zwyczajną władzę udzielania rozgrzeszenia na forum sakramentalnym od cenzur wiążących mocą samego prawa (ekskomunikacji, suspensy, interdikty) poza karami zastrzeżonymi dla Stolicy Apostolskiej oraz deklarowanymi przez wyrok lub dekret. Może to czynić wszędzie wobec diecezjan a na terenie swojej jurysdykcji także wobec obcych. Penitencjarz nie może delegować nikomu swojej władzy. Dla uniknięcia konfliktu penitencjarz nie może równocześnie pełnić urzędu wikariusza generalnego, wikariusza biskupiego oraz wikariusza sądowego. Na urząd penitencjarza biskup diecezjalny mianuje kapłana spośród kanoników kapituły katedralnej i kolegiackiej. W diecezjach, w których nie ma takich kapituł, biskup wyznacza innego prezbitera, który posiada te same uprawnienia. KPK kan. 508; *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. II, 1, red. J. KRUKOWSKI, wyd. Pallottinum, Poznań 2005, s. 400-401.

¹⁵⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty wielkim darem Bożego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 12.

¹⁶⁰ Tamże.

Trydenckiego, wyznanie musi być pełne. Należy przypominać penitentom, że trzeba wyznać wszystkie grzechy ciężkie, popełnione po chrzcie, które nie zostały jeszcze wyznane i odpuszczone w sakramentalnej spowiedzi, podając także ich liczbę i rodzaj¹⁶¹.

Zaś Franciszek naucza, że „pełnia spowiedzi nie jest kwestią matematyczną (...)”¹⁶². Zachęca, aby człowiek, który przystępuje do sakramentu pojednania i pokuty, nie stosował jakichkolwiek oszustw, ale wyznawał całą prawdę. Nazywa tę postawę „błogosławnym wstydem i cechą pokornych”. Pozwala ona uznać, że jest się grzesznikiem¹⁶³. Człowiek ma tendencje do ukrywania grzechu przed Bogiem, bliźnimi, spowiednikiem, a nade wszystko przed samym sobą. Dlatego konieczne jest wyznanie grzechów w sakramencie pojednania i pokuty, ponieważ ono otwiera człowieka na Boże Miłosierdzie i pozwala zobaczyć brzydotę własnego grzechu. Ojciec Święty przestrzega jednak, aby człowiek nie skupił się zbyt na samym grzechu, mógłby bowiem wpaść w desperację, ale na łagodności i miłosierdziu Boga¹⁶⁴. Aby proces badania własnego sumienia przed spowiedzią i wyznania swoich grzechów już w konfesjonale miał wymiar formacyjny, musi odbywać się w świetle Bożego Miłosierdzia¹⁶⁵.

Z kolei Benedykt XVI naucza, że wyznanie grzechów umacnia człowieka w pokorze i pozwala stanąć w prawdzie wobec własnej słabości. Wyznanie grzechów pomaga też zyskiwać świadomość, że człowiek musi prosić o Boże przebaczenie i z ufnością w moc miłosierdzia może zmieniać swoje postępowanie. Służy temu także nauka udzielana przez szafarza¹⁶⁶.

Z punktu widzenia psychologii i antropologii wyznanie grzechów jest zaspokojeniem potrzeby człowieka do wypowiedzenia przed drugą osobą swoich trudności i zmagania. Jan Paweł II przestrzega jednak, że na tym nie może zakończyć się wyznanie grzechów, ponieważ byłoby tylko psychologiczną ulgą, a nie nawróceniem i powrotem do łaski uświęcającej. Prawdziwy sens wyznania grzechów tkwi w spowiedzi, kiedy człowiek z pokorą i ufnością przyznaje się do winy i ucieka się do Miłosierdzia Boga. Przez wyznanie zła moralnego w sakramencie pozwala on

¹⁶¹ Por. Tamże, s. 11-12; MD 3; KPK kan. 988 §1.

¹⁶² FRANCISZEK, *Dobra woń Chrystusa i światło Jego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 30.

¹⁶³ Por. FRANCISZEK, *Błogosławiony wstyd*, przem. cyt., s. 34.

¹⁶⁴ Por. FRANCISZEK, *Poświęcajcie życie w służbie jednania ludzi z Bogiem*, przem. cyt., s. 40-41.

¹⁶⁵ Por. OP 6b.

¹⁶⁶ Por. BENEDYKT XVI, *W kwestii zła w człowieku i historii ostatnie słowo należy do Boga*, przem. cyt., s. 24.

skonfrontować siebie z przebacającym Bogiem. Bez ćwiczenia się w pokorze, penitent bezmyślnie wylicza tylko swoje grzechy, co może go doprowadzić do odrzucenia poprawy, która jest konsekwencją dobrej spowiedzi¹⁶⁷. Przypominanie penitentom o konieczności, sposobie i znaczeniu pokornego wyznania grzechów prowadzi do coraz owocniejszej sakramentalnej praktyki i rozwija ich chrześcijańskie życie.

Kolejnym aktem penitenta, który sam przez się stanowi środek formacyjny do owocnego korzystania ze spowiedzi, jest zadośćuczynienie. Aby miało ono formacyjny charakter, musi być proporcjonalne do popełnionych przez penitenta grzechów¹⁶⁸. Jan Paweł II naucza, że na pierwszym miejscu pokuta sakramentalna ma być modlitwą, która słabego grzesznika zwraca do Boga i odcina od grzechu, prowadząc do ufności w nadprzyrodzony dar przebaczącej łaski. Przy nakładaniu pokuty należy wziąć pod uwagę duchowość penitenta, jego zdolności poznawcze oraz ewentualne skrupuły. Dla owocniejszego przeżywania sakramentu, spowiednik powinien nakładać pokutę z roztropnością, mając świadomość, że „lepszą jest pokuta umiarkowana, ale żarliwie odprawiona, niż bardzo uciążliwa i z tego powodu nie odprawiona w ogóle lub odprawiona z niechęcią¹⁶⁹. Ojciec Święty zachęca kapłanów, aby zadaną penitentowi pokutą było uzyskanie odpustu. Poucza przy tym, że należy przez katechezę uczyć wiernych korzystania z tego daru ze skarbcza Kościoła¹⁷⁰. Należy także przypominać wiernym o konieczności zadośćuczynienia bliźnim za grzech przez naprawienie fizycznych i moralnych przewinień¹⁷¹.

Natomiast Benedykt XVI naucza, że właściwym środkiem do formowania penitentów w celu owocnego przeżywania sakramentalnej pokuty jest Boże Słowo, które wzywa do nieustannego nawrócenia. W jego świetle człowiek łatwiej widzi swój grzech i może z większą ufnością zwrócić się do Boga z błaganiem o przebaczenie i miłosierdzie. Papież proponuje, aby penitenci przygotowywali się do spowiedzi przez duchową lekturę Pisma Świętego. Ponadto, Ojciec Święty zaleca, aby rozpoczynać sprawowanie sakramentu pojednania i pokuty od czytania i słuchania Bożego słowa. Kiedy penitent wyraża swoją skruchę, słowa skruchy powinny być zaczerpnięte z Pisma Świętego, zgodnie z propozycjami zawartymi w obrzędzie¹⁷².

¹⁶⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Wyznanie grzechów*, przem. cyt., s. 27-28; JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty wielkim darem Bożego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 10-12.

¹⁶⁸ Por. OP 6c,

¹⁶⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Rola kapłana w sakramencie pokuty*, przem. cyt., s. 15-16.

¹⁷⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament spowiedzi darem miłosierdzia Bożego*, przem. cyt., s. 7.

¹⁷¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i braćmi*, przem. cyt., s. 37.

¹⁷² Por. VD 61.

Pomocnym środkiem formowania penitentów do owocnego korzystania z sakramentu pojednania są nabożeństwa pokutne, których zwieńczeniem jest indywidualna spowiedź i rozgrzeszenie. Taka forma sprawowania sakramentalnej pokuty ukazuje ją wiernym w całej pełni, jako osobiste pojednanie z Bogiem, ale także z całą wspólnotą, która trwa razem na modlitwie. Jest to okazja do czytania i wyjaśniania Bożego Słowa oraz przybliżania wiernym nauki Kościoła na temat właściwego przeżywania spowiedzi¹⁷³. Propozycje pokutnych celebracji związanych z sakramentalną pokutą są zawarte w *Obrzędach pokuty*¹⁷⁴. Nabożeństwa, w które włączona jest spowiedź, prowadzą wiernych do właściwego poczucia grzechu i jego destrukcyjnych skutków oraz podkreślają, że w pojednaniu uczestniczy także wspólnota¹⁷⁵.

Aspekt formacyjny, przygotowujący do dobrej spowiedzi mają również nabożeństwa pokutne, które nie są zakończone celebracją sakramentu¹⁷⁶. Jan Paweł II postrzega katechezę i sakramenty jako środki służące rozwojowi pokuty i pojednania, a zatem także praktyki sakramentalnej pokuty. Zauważa, że duszpasterskie formy mają odpowiadać wymogom i potrzebom wiernych. Zwraca szczególną uwagę na metodę dialogu¹⁷⁷. Kościół stosuje tę metodę dla skuteczniejszego oddziaływania na wiernych w prowadzeniu ich drogą chrześcijańskiej doskonałości. Taka forma ma prowadzić do nawrócenia, pokuty i odnowy życia. Konieczna jest tu cierpliwość i stopniowe wprowadzanie w tajemnice wiary¹⁷⁸. Właściwa rozmowa z penitentem służy jego rozwojowi i coraz głębszemu przeżywaniu spowiedzi. Dialogi w konfesjonale przyczyniają się do rozwoju chrześcijańskiego życia. Ojciec Święty wiele uwagi poświęca katechezie, która zawsze wiąże się z przyjmowanymi sakramentami. Katecheza przygotowuje do ich dobrego przeżycia, a każde korzystanie z sakramentów

¹⁷³ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2001 r.*, dok. cyt., s. 7; JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2002 r.*, dok. cyt., s. 8; Por. VD 61.

¹⁷⁴ W obrzędach pokuty dostosowanych do zwyczajów różnych diecezji, poszczególnych krajów zostały umieszczone dodatki. Zawierają one wzory celebracji na liturgiczny okres adwentu, wielkiego postu oraz nabożeństwa ogólne w zróżnicowanej tematyce i przeznaczeniu (dla dzieci, młodzieży, chorych). Ponadto obrzęd podaje wzory rachunków sumienia. Por. OP, *Dodatek II Wzory nabożeństw pokutnych*, *Dotatek III Wzór rachunku sumienia*; *The rite of penance, Appendices II Sample Penitential Services, Appendices III Form of Examination of Conscience*, Catholic Book Publishing Corp. New Jersey 2009. *Rito della penitenza, Appendice II Celebrazioni penitenziali, Appendice III Schema per l'esame di coscienza*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1993; *Die Feier der Busse, Anhang 2 Modelle für Bussgottesdienste, Anhang 3 Schema für die Gewissensforschung*, Vertrieb VfZ Deutsches Liturgisches Institut, Hemsbach 2008.

¹⁷⁵ Por. S. CICHY, *Rola nabożeństw pokutnych w przygotowaniu penitentów do sakramentu pokuty*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, dz. cyt., s. 335.

¹⁷⁶ Por. Tamże, s. 340.

¹⁷⁷ Por. ReP 24.

¹⁷⁸ Por. Tamże 25.

ma wymiar katechetyczny¹⁷⁹. Najważniejszym zadaniem katechezy jest, według Jana Pawła II, kształtowanie wiary, przez którą człowiek żyje zgodnie z Ewangelią¹⁸⁰. Jest to jeden ze skuteczniejszych środków prowadzenia wiernych do owocnego korzystania z sakramentu pokuty. Jak zauważa papież, sam moment sprawowania spowiedzi nie jest najlepszy na katechizowanie, chociaż zawsze zachowuje taki wymiar. Zaleca, aby pogłębiać temat roli sakramentu pojednania i pokuty podczas przygotowania do tego sakramentu¹⁸¹.

Jan Paweł II proponuje katechezę o pojednaniu i pokucie, która zawiera w sobie sprawowanie i przeżywanie ich na sposób sakramentalny. Katecheza o pojednaniu powinna być oparta na nauczaniu zawartym w Ewangelii. Słowo Boże, szczególnie Nowy Testament, wzywa grzesznika do ciągłego odnawiania relacji z Bogiem i z drugim człowiekiem, i całym stworzeniem oraz przypomina o konieczności pojednania i przebaczenia, nawet wobec nieprzyjaciół. Właściwa katecheza wykorzystuje także środki psychologiczne i socjologiczne, aby odpowiednio ukazać zagadnienie i skłonić wiernych do podjęcia drogi rozwoju chrześcijańskiego życia. Papież zachęca do głoszenia katechezy o pokucie, której podstawą ma być przesłanie Ewangelii. Taka katecheza, w swojej formie dostosowana do poziomu słuchaczy, ma zachęcać do rzeczywistego nawrócenia, czyli do wewnętrznej przemiany, która prowadząc po drogach chrześcijańskiego życia, doprowadza do Boga. Wymaga to od grzesznika zastanowienia się nad sobą i wolnej decyzji powrotu w ramiona miłosiernego Ojca. Odpowiednia katecheza o pokucie prowadzi człowieka do skruchy, która jest prawdziwą, wewnętrzną przemianą człowieka, oraz do naprawiania wyrządzonego zła przez praktykę pokuty w codziennym życiu. Katecheza o pokucie i pojednaniu jest środkiem, dzięki któremu wierni dorastają do świadomego i owocnego korzystania z sakramentu spowiedzi¹⁸².

Podobnie Franciszek naucza, że każda katecheza ma być przeniknięta i wspierana Bożym Słowem, które papież nazywa „pulsującym sercem życia chrześcijańskiego”¹⁸³. Ma ona prowadzić do osobowego spotkania z żywym Chrystusem. Jej treść ma uwydatniać łaskę i miłość Boga do człowieka, które są

¹⁷⁹ Por. CT 24.

¹⁸⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Nowa ewangelizacja najpilniejszą potrzebą Kościoła. Do biskupów litewskich przybyłych z wizytą „ad limina Apostolorum”* (17.09.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 2 (220), s. 41.

¹⁸¹ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2002 r.*, dok. cyt., s. 8.

¹⁸² Por. ReP 26.

¹⁸³ Por. MeM 6.

uprzednie wobec moralnych zasad. Papież zaznacza także, że katecheza musi być zgodna z Magisterium Kościoła oraz przekazywana językiem dostosowanym do słuchaczy¹⁸⁴. Nie może jednak w jej treści zabraknąć zapewnienia, że wolą Boga jest ludzki pokój i szczęście, że istnieje możliwość dobrego używania rzeczy, które Bóg ofiarował do dyspozycji. Dlatego właśnie dał ludzkości Dekalog: drogę pokoju i mądrości. Jeśli jest prawdą, że należy przejść od Prawa do Łaski, jest również prawdą, że człowiek nieznający Bożego Prawa jest dosłownie ślepcem, który nie zna kierunku swojego życia. Idzie przez życie po omacku, na oślep¹⁸⁵. Stąd konieczność katechezy, która wskaże drogę wiodącą przez Dekalog i wymagania Ewangelii do sakramentu pojednania i pokuty oraz do rozwoju chrześcijańskiego życia.

Kolejny element, który powinna zawierać katecheza, to nauka o sumieniu i konieczności jego kształtowania. Jan Paweł II zwraca uwagę na potrzebę troski o formację sumienia ze względu na wciąż widoczny atak na świętość tego wewnętrznego sanktuarium człowieka. Pisma Doktorów Kościoła i dokumenty Soboru Watykańskiego II, a zwłaszcza Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et Spes* oraz Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis humanae* są, według papieża, pomocne w jej przygotowaniu. Dobrze uformowany wewnętrzny zmysł człowieka, jakim jest sumienie, pomaga rozróżnić dobro od zła i dokonywać właściwych wyborów¹⁸⁶. Sumienie jest moralnym zmysłem, swego rodzaju sędzią, który pomaga rozróżnić dobro i zło i kierować się ku dobru¹⁸⁷. W tym kontekście Ojciec Święty przestrzega przed duchową znieczulicą, a nawet śmiercią sumienia. Może to doprowadzić do zupełnego zaniku poczucia własnej grzeszności¹⁸⁸.

Natomiast Benedykt XVI przypomina, że sprawa formowania sumień wiernych ma być traktowana priorytetowo. Należy wykorzystywać do tego dostępne duszpasterskie środki, wśród których papież wymienia także katechezę oraz przepowiadanie, kierownictwo duchowe, jak również celebracje sakramentów Eucharystii i pojednania. Kapłani mają być wychowawcami sumień wiernych.

¹⁸⁴ Por. FRANCISZEK, *Katecheza jest towarzyszeniem w historii zbawienia. Przemówienie do członków Biura Katechetycznego Konferencji Episkopatu Włoch* (30.01.2021), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 2 (430), s. 13-15.

¹⁸⁵ Por. A. GRAZIOLI, *Dalla conversione alla vocazione: Sacramento della riconciliazione w discernimento vocazionale* [w:] PENITENZIERIA APOSTOLICA, *Mi fai incontrare Dio?*, dok. cyt., s. 200-209.

¹⁸⁶ ReP 26.

¹⁸⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Sumienie – miejsce dialogu człowieka z Bogiem*, przem. cyt., s. 22.

¹⁸⁸ Por. JAN PAWEŁ II, *Sumienie jest miarą człowieka. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.04.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, dz. cyt., s. 319; EE 76.

Mistagogiczna katecheza, którą proponuje Benedykt XVI, formuje sumienia wiernych, przywracając utracone poczucie grzechu, i prowadzi do owocnego korzystania z sakramentu spowiedzi i jego pogłębionego przeżywania. Z katechezą łączy się przepowiadanie, którego formę należy dostosować do duszpasterskich potrzeb i mentalności wiernych, wykorzystując przy tym nowoczesne narzędzia komunikacji wśród których papież wymienia media¹⁸⁹.

Także podczas sprawowania obrzędów pokuty jest miejsce na katechezę, która staje się homilią¹⁹⁰. Homilia, która jest głoszona podczas sprawowania spowiedzi, powinna, opierając się na Bożym Słowie, przypominać m.in. wielkość Bożego Miłosierdzia większego niż ludzki grzech, konieczność prawdziwego nawrócenia i zadośćuczynienia, społeczny charakter grzechu i udzielanej łaski przebaczenia oraz chrześcijańskiego ducha pokuty i miłości¹⁹¹. Proces formacji sumienia wiedzie człowieka do dobrego korzystania z sakramentu pokuty, w którym należy wyznać grzechy po dokonaniu rachunku sumienia, a przez to rozwija chrześcijańskie życie. Dlatego Jan Paweł II wzywa kapłanów do częstego i ofiarnego posługiwania w sakramencie spowiedzi, widząc w nim środek do formowania sumień. Korzystanie z tego sakramentu jest zatem samo przez się najwyższą formą kierownictwa duchowego i sposobem do coraz owocniejszego przeżywania tego sakramentu¹⁹².

Natomiast Franciszek zauważa, że ludzie nie zwrócą się z prośbą o spowiedź do księdza, który jest zajęty i zapracowany. Dlatego zaleca dyspozycyjność i gotowość kapłanów do spowiadania. Duszpasterz formuje penitentów do owocnego korzystania z sakramentu pokuty przez jej sprawowanie, kiedy ohotnie podejmuje tę posługę, a wierni wiedzą, że zawsze mogą do niego przyjść¹⁹³. Kiedy jednak kapłan nie jest dyspozycyjny, wyrządza wielką szkodę samemu sobie i penitentowi. Tak jak przy ołtarzu, gdzie sprawuje Eucharystię, podobnie przy sakramencie pokuty, działa on „in persona Christi”. Dlatego przez tego przez tego rodzaju zaniedbania kapłan pozbawia wiernych Chrystusa, a powinien być dla penitenta obecnym, odpuszczającym grzechy, miłosiernym, wiernym i współczującym arcykapłanem, pasterzem gotowym szukać

¹⁸⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Messagio all'em.mo Card. James Francis Stafford, Penitenziere Maggiore, a ai partecipanti al. XX corso sul foro interno* (12.03.2009), [w:] (Internet, 10.05.2021), <http://www.penitenziaria.va/content/penitenziariaapostolica/it/tribunale-del-foro-interno/magistero-e-biblioteca-di-testi/magistero/benedetto-xvi/xx-cfi-2009.html>

¹⁹⁰ Por. CT 48.

¹⁹¹ Por. OP 25.

¹⁹² Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania kształtuje chrześcijańskie sumienia*, przem. cyt., s. 96; JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty darem Chrystusa zmartwychwstałego*, przem. cyt., s. 31.

¹⁹³ Por. FRANCISZEK, *Dobra woń Chrystusa i światło Jego miłosierdzia*, przem. cyt., s. 30.

zabłąkanej owcy, lekarzem, który leczy i pociesza. Zatem w sakramencie pokuty w sposób bardzo wymowny i jasny objawia się bezinteresowna i gorąca miłość Boga Ojca do człowieka. Tutaj także objawia się macierzyński rys Kościoła, w którym rodzi się w człowieku i rozwija Boże życie. Pozbawianie kogoś takich duchowych darów przez zaniedbanie ze strony kapłana obciąża ciężką winą¹⁹⁴. Pierwszym, który formuje penitentów do owocnego korzystania z sakramentalnej pokuty, jest dyspozycyjny i ofiarny spowiednik. Autentyczna dyspozycyjność i przyjęcie grzesznika po ojcowsku są możliwe, kiedy kapłan modli się i pokutuje za swoich penitentów¹⁹⁵.

Papież Franciszek zachęca spowiedników, aby zbliżając się do konfesjonału pomyśleli o ewangelicznej scenie, kiedy to Chrystus zmęczony drogą siada przy studni Jakuba i oczekuje na Samarytanę, aby jej przynieść zbawienie (por. J 4,1-42). Kapłan, który zasiada w konfesjonale i oczekuje penitenta, powinien pamiętać o tym, że zanim on tu przybył, to „uprzedził” go już Chrystus. To On jest obecny i niestrudzenie oczekuje penitenta. Spowiednik nie jest w stanie niczego dokonać bez Niego. To Zbawiciel jest tym, który cierpliwie oczekuje penitenta, uzdrawia go i uświęca. Kapłan zmęczony posługą konfesjonału upodabnia się do samego Jezusa Chrystusa przy studni Jakubowej¹⁹⁶. Franciszek zaleca kapłanom, aby byli szafarzami „sakramentu pierwszego kroku”, na wzór Boga, który wychodzi z inicjatywą przebaczenia i miłosierdzia wobec grzesznika¹⁹⁷.

Trzeba towarzyszyć penitentowi w jego drodze nawrócenia, być blisko niego z ojcowską czułością¹⁹⁸. Bliskość, czułość i litość, to według papieża Franciszka, styl Boga, który mają naśladować spowiednicy wobec grzeszników, aby ci owocnie korzystali z sakramentu pojednania i pokuty. Dzięki takim postawom kapłan nie jest trzymającym w rękę „bat” formalistą, ale czeka na grzesznika, wysłuchuje go, przekazuje dobroć i przebaczenie Boga, i każdy czuje się przyjęty¹⁹⁹. Właściwą postawą spowiednika, którą proponuje papież, wyśrodkowaną między zbytnią surowością, a

¹⁹⁴ Por. A. DI MARINO, *Penitenza: sacramento della riconciliazione*, [w:] *Dizionario enciclopedico di Teologia Morale*, dz. cyt. s. 766-767.

¹⁹⁵ Por. KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, *Kapłan – szafarz miłosierdzia Bożego*, dok. cyt., 51.

¹⁹⁶ Por. A. ROCHE, *L'Ordo Paenitentiae. Aspetti Liturgico-Pastorali*, art. cyt., s. 60.

¹⁹⁷ Por. FRANCISZEK, *Nie jesteście urzędnikami lub politykami, ale pasterzami*, przem. cyt., s. 18-19.

¹⁹⁸ Por. FRANCISZEK, *Ansprache von Papst an die Teilnehmer des Kurses, den der Gerichtshof der Apostolischen Pönitentiarie organisiert hat* (12.03.2015), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/march/documents/papa-francesco_201503_12_tribunale-penitenz-ieria-apostolica.html

¹⁹⁹ Por. FRANCISZEK, *Styl Boga to bliskość, litość, czułość. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (14.02.2021), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 3 (431), s. 18; FRANCISZEK, *„Duchowa światowość” to drzwi do zepsucia*, przem. cyt., s. 17.

nadmierną pobłażliwością, jest współczucie, rozumiane nie jako zwyczajna ludzka wrażliwość czy empatia, ale postawa wiary, która naśladuje Boga objawionego w Chrystusie. Chodzi zatem o to, aby spowiednik żywił wobec grzesznika uczucia Zbawiciela²⁰⁰.

Formą towarzyszenia, ściśle związaną z sakramentalną posługą spowiedzi, jest kierownictwo duchowe. Dlatego Benedykt XVI przypomina, że Kościół propaguje kierownictwo duchowe jako środek formacyjny do owocnego korzystania z sakramentu pojednania i pokuty, a przez to do rozwoju chrześcijańskiego życia. Kto chce naśladować Chrystusa, potrzebuje przewodnika, który jest specjalistą w zakresie życia duchowego. Między kierownikiem duchowym a człowiekiem poddającym się kierownictwu, który nierzadko jest także penitentem, powinna nawiązać się osobista relacja, na wzór relacji, jaką miał Chrystus ze swoimi uczniami²⁰¹. W rozwoju życia wiary kierownictwo duchowe odgrywa decydującą rolę²⁰². Praktyczne wskazania co do kierownictwa duchowego podaje Kongregacja ds. Duchowieństwa. W stosownym dokumencie autorzy zauważają ścisłą relację między kierownictwem duchowym a spowiedzią. Podejmowanie tego zadania jest formacyjnym środkiem nie tylko dla penitentów, ale także dla kapłanów²⁰³.

Kolejnymi zagadnieniami, które należy poruszać w katechezie, jest sprawa poczucia grzechu, pokus, których może doświadczyć człowiek, i sposobów ich zwalczania. Chrystus, który był kuszony na pustyni, pokazuje, że szatan istnieje, oraz że Jego uczniowie także są narażeni na podstępny i pokusy złego ducha²⁰⁴. Jan Paweł II zauważa, że należy przypominać, iż doświadczenie samego kuszenia nie jest grzechem, ale okazją do duchowego umocnienia i wzrostu. Pomocne są tu post i jałmużna. W katechezie należy zwracać uwagę, że pełne pojednanie odbywa się na czterech poziomach: ze Stwórcą, ze sobą, z bliźnimi i z całym stworzeniem. Innym elementem koniecznym w katechezie mają być rzeczy ostateczne człowieka (śmierć, sąd, piekło i niebo), które przypominają, że życie ludzkie nie kończy się na ziemi, oraz odsyłają do

²⁰⁰ Por. D. KOWALCZYK, *Współczucie w konfesjonale*, [w:] *Sztuka bycia księdzem. Poradnik*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2011, s. 397-398.

²⁰¹ Por. BENEDYKT XVI, *Kościół nieustannie zaleca korzystanie z kierownictwa duchowego. Przemówienie do wykładowców i studentów Papieskiego Wydziału Teologicznego „Teresianum”* (19.05.2011), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 7 (335), s. 32.

²⁰² Por. BENEDYKT XVI, *Kierownictwo duchowe. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (15.01.2012), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 3 (341), s. 36.

²⁰³ Por. KONGREGACJA DS. DUCHOWIENSTWA, *Kapłan – szafarz miłosierdzia Bożego*, dok. cyt., 2-5.

²⁰⁴ Por. R. MARTINELLI, *La Confesione*, dz. cyt., s. 18.

wieczności jako właściwego celu chrześcijańskiego życia człowieka. Każda katecheza musi brać pod uwagę uwarunkowania kulturalne i religijne słuchaczy. Okazją do wygłaszania katechezy są misje i rekolekcje parafialne, homilie i kazania, wykłady i panele dyskusyjne oraz różnego rodzaju warsztaty²⁰⁵.

We współczesnym zlaicyzowanym świecie, który usiłuje zamknąć człowieka tylko w jego ziemskim wymiarze, tym bardziej nie można pomijać katechezy na temat rzeczy ostatecznych. Niebo to wieczna komunია z Bogiem, a piekło to ostateczne odrzucenie Boga przez człowieka. To człowiek z własnego wyboru oddala się od Boga na całą wieczność i na zawsze Go traci. To nie ogień ani ciemności, ani głód, ani płacz, ani zgrzytanie zębów stanowią piekło, ale jego główna kara to wieczna utrata Boga. Człowiek musi być uświadamiany w katechezie o pozytywnych i negatywnych konsekwencjach swoich wyborów²⁰⁶.

Jan Paweł II przypomina, że celem każdej katechezy jest doprowadzenie słuchacza czy uczestnika do osobowej relacji i spotkania z Jezusem Chrystusem²⁰⁷. Momentem szczególnego spotkania ze Zbawicielem jest sakrament pojednania i pokuty, przez który następuje ponowne nawiązanie relacji zerwanej przez grzech. Dzieje się to dzięki Miłosierdziu Bożemu. Katecheza zatem zajmuje uprzywilejowane miejsce w procesie przygotowania penitentów do owocnego przeżywania i korzystania z sakramentalnej pokuty. Carlo Maria Martini zauważa, że dla owocnego korzystania wiernych ze spowiedzi należy dostosować język katechezy tak, aby był zrozumiały i jasny dla słuchaczy. Nie można pomijać niektórych prawd wiary, szczególnie gdy chodzi o ostateczne sprawy człowieka²⁰⁸.

Do dobrego przeżywania spowiedzi konieczna jest nieustanna formacja ludzkiego sumienia, nie tylko na poziomie katechezy, co konsekwentnie prowadzi do rozwoju życia duchowego. Podejmowanie tego zadania jest obowiązkiem każdego wierzącego. Prawe sumienie wypowiada się przez dobre czyny, takie jak czyny pojednania, troska o ubogich, upomnienie braterskie, a udoskonala przez rewizję życia, rachunek sumienia, kierownictwo duchowe, przyjmowanie cierpień, znoszenie

²⁰⁵ Por. ReP 26; JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2001 r.*, dok. cyt., s. 7.

²⁰⁶ Por. G. COLOMBO, *Fides calore ferueat. Esercizi spirituali*, ed. Centro Ambrosiano, Casale Monferrato 1988, s. 121-123.

²⁰⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Chrześcijanin potrzebuje katechezy, aby wzrastać w poznawaniu Boga. Do biskupów, którzy otrzymali sakrę w ciągu ostatnich pięciu lat (17.09.1992)*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 1 (149), s. 36.

²⁰⁸ Por. C.M. MARTINI, *Istotne elementy wspólnej refleksji*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 10 (46), s. 11.

prześladowania²⁰⁹. Jan Paweł II podkreśla, że owa formacja nie powinna ograniczać się tylko do przestróg, wyjaśnień i napomnień udzielanych w konfesjonale. Papież widzi ten proces znacznie szerzej, jako szeroko rozumianą, nieustanną formację katechetyczną, przepowiadanie, modlitewne spotkania, działalność katolickich szkół i stowarzyszeń oraz wykorzystanie środków przekazu społecznego. Religijna i moralna formacja chrześcijańskiego sumienia ma doprowadzić wierzącego do zrozumienia, że Magisterium Kościoła w wymaganiach etycznych nie narzuca swoich zasad, ale potwierdza i wyjaśnia prawo naturalne i objawione. Dlatego przed spowiedzią należy skonfrontować swoje życie i postępowanie z wymaganiami tego prawa przez rachunek sumienia²¹⁰. Ojciec Święty przypomina, że badanie stanu swojego sumienia jest przede wszystkim pomocą, aby zobaczyć rozdźwięk, jaki zachodzi między przykazaniami a postępowaniem. To pierwszy krok, który prowadzi do dostrzeżenia i uznania własnego grzechu i wzięcia za niego odpowiedzialności przed Bogiem. W rachunku sumienia trzeba też dostrzec motywy i intencje, jakie kierowały człowiekiem do popełnienia jakiegoś czynu²¹¹.

Natomiast Benedykt XVI podkreśla, że rachunek sumienia posiada walor pedagogiczny, ponieważ pomaga człowiekowi patrzeć na swoje życie w prawdzie i zestawiać je z moralnymi wymaganiami Ewangelii, to jest przykazaniami, błogosławieństwami, a w szczególności z przykazaniem miłości²¹². Staranne przygotowanie do spowiedzi przez dobrze przeprowadzony rachunek sumienia pomaga uświadomić sobie, że w tym zbawczym wydarzeniu następuje sakramentalne i osobiste spotkanie z Chrystusem, przez które człowiek rozwija swoje chrześcijańskie życie²¹³.

Papież Franciszek zachęca do odprawiania codziennego rachunku sumienia, który może stać się praktyką w formie wieczornej modlitwy. Jest to rozpoznanie, co i kto kieruje życiem i decyzjami człowieka, pomaga zwracać się w postępowaniu do Bożej woli a sprzeciwiać się pokusom. Codzienny rachunek sumienia jest miejscem dalszego przygotowania do owocnego przeżywania sakramentu pojednania i pokuty²¹⁴.

²⁰⁹ Por. KKK 1435; J. ĎAČOK, *Esame di coscienza*, [w:] *Peccato, misericordia, riconciliazione. Dizionario Teologico-Pastorale*, dz. cyt., s. 166-167.

²¹⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Formacja prawego sumienia*, przem. cyt., s. 38.

²¹¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Uznanie własnej winy*, przem. cyt., s. 27.

²¹² Por. BENEDYKT XVI, *W kwestii zła w człowieku i historii ostatnie słowo należy do Boga*, przem. cyt., s. 24.

²¹³ Por. J. ĎAČOK, *Esame di coscienza*, art. cyt. s. 168.

²¹⁴ Por. FRANCISZEK, *Rachunek sumienia. Homilia w Domu św. Marty* (19.08.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 11 (407), s. 31-32.

Nie można zamknąć sakramentu pojednania tylko do grzechów ciężkich. Wyznawanie również grzechów lekkich, jako tak zwana spowiedź „z pobożności”, jest pomocnym środkiem na drodze do chrześcijańskiej świętości²¹⁵. Taka spowiedź pomnaża łaskę w duszy wiernego²¹⁶. Łaska ta jest pożyteczna, ponieważ odpuszcza grzechy powszednie i pozwala unikać wszystkich grzechów, także śmiertelnych, na przyszłość. Dlatego Jan Paweł II zachęca do spowiedzi, nawet kiedy nie ma grzechów ciężkich, ponieważ jak pokazują żywoty świętych, jest ona miejscem wzrastania w chrześcijańskiej doskonałości i prowadzi do coraz owocniejszego korzystania z tego sakramentu²¹⁷.

Praktyka spowiedzi z pobożności jest wejściem w ewangeliczną dynamikę przebaczenia oraz na drogę duchowego postępu²¹⁸. Papież zaleca kapłanom, aby dla formacji wiernych zachęcać ich do częstej spowiedzi „z pobożności”²¹⁹. Taka spowiedź, chociaż nie jest konieczna, jednak wynikająca z wiary w skuteczność Bożego przebaczenia, uwrażliwia ludzkie sumienie i prowadzi do życia zgodnego z Bożymi przykazaniami²²⁰. Należy często przypominać wiernym, że jeśli są w stanie grzechu ciężkiego, powinni korzystać z sakramentu pokuty i otrzymać sakramentalne rozgrzeszenie zanim przystąpią do Komunii św. oraz że indywidualna spowiedź jest zwyczajnym sposobem otrzymania przebaczenia²²¹. Praktyka świętokradzkiej Komunii św. osłabia wrażliwość sumienia, zatracą poczucie grzechu i rozmywa jego destrukcyjne działanie na człowieka, a przez to nie formuje do owocnego korzystania z sakramentalnej pokuty oraz nie prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia. Stąd należy często mówić wiernym o niezgłębionym Miłosierdziu Boga.

Natomiast Benedykt XVI, przywołując ewangeliczne sceny, które przedstawiają Chrystusa zasiadającego do stołu z grzesznikami, odpuszczającego grzechy i wzywającego do nawrócenia zagubionych, przypomina, że miłosierna miłość Boga objawiła się w Jezusie, a zadaniem szafarza pojednania jest doprowadzenie penitenta do doświadczenia tej miłości. Przykładem spotkania z Bożym Miłosierdziem jest postać świętego Pawła, który w drodze do Damaszku doznaje nawrócenia. „Drogą do Damaszku” każdego człowieka jest spowiedź, przez którą człowiek doświadcza

²¹⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania kształtuje chrześcijańskie sumienia*, przem. cyt., s. 96.

²¹⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła*, przem. cyt., s. 5-6.

²¹⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania w Roku Wielkiego Jubileuszu*, przem. cyt., s. 33.

²¹⁸ Por. KONGREGACJA DS. DUCHOWIENSTWA, *Kapłan – szafarz miłosierdzia Bożego*, dok. cyt., 30.

²¹⁹ Por. JAN PAWEŁ II, *Częsta spowiedź*, przem. cyt., s. 20.

²²⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Pokuta w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej*, przem. cyt., s. 40.

²²¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Eucharystia i sakrament pojednania*, przem. cyt., s. 47; SC 21.

kochającego i przebaczącego serca Boga²²². Papież naucza: „I to właśnie przesłanie należy przekazywać: to, co liczy się najbardziej, to pomóc zrozumieć, że w sakramencie pojednania, niezależnie od tego, jaki grzech człowiek popełnił, jeśli uznaje go pokornie i pełen ufności udaje się do kapłana spowiednika, doświadcza zawsze przynoszącej ukojenie radości z przebaczenia Bożego”²²³. Stąd w świecie naznaczonym wielkimi przemianami, które są nacechowane złem i duchową ciemnością, tym bardziej należy ukazywać bezgraniczne Miłosierdzie Boże, które rozwija chrześcijańskie życie²²⁴.

Z kolei Franciszek przestrzega, aby nie wystawiać cierpliwości Boga na próbę. Bóg nieustannie czeka na grzesznika, ale nie wolno odkładać nawrócenia na później. Ojciec Święty zachęca, aby wykorzystać nieustanne wezwanie do nawrócenia i stanąć w prawdzie, wyznając grzechy w sakramencie pojednania i pokuty, uznając swoją własną słabość i brak miłości wobec Boga i bliźniego oraz zadośćuczynić za wyrządzone krzywdy²²⁵. Dlatego spowiednik powinien zastosować wobec penitenta odpowiednie antidotum na jego grzechowe dolegliwości. Należy pysznych uczyć pokory, nieufnym i bojaźliwym tłumaczyć, że znajomość swojej słabości nie może być przyzwoleniem na zło, ale inspiracją do wiary, że z pomocą łaski Bożej można grzechu unikać²²⁶.

Zdaniem Jana Pawła II, należy odpowiednio przygotowywać wiernych do sakramentu pojednania i pokuty, aby każdy z nich wiedział, o jaką łaskę prosi. Kiedy jednak penitent nie posiada właściwej dyspozycji do otrzymania rozgrzeszenia, spowiednik jest zobowiązany uświadomić go, że nie jest na nie gotowy. W przeciwnym wypadku naraziłoby to penitenta i powagę sakramentu na iluzję, sprowadzając zbawcze wydarzenie do magicznego aktu, a nie spotkania z Miłosierdziem Boga²²⁷.

Zaś Franciszek poucza, że nawet gdyby kapłan z jakichś powodów był zmuszony odmówić rozgrzeszenia, powinien to zrobić z ojcowską troską i czułością, tak, aby penitent nie czuł się odrzucony, ale doświadczając przyjęcia, był świadomy, że Pan Bóg go kocha i czeka na niego, i w ten sposób wszedł na drogę prawdziwego nawrócenia, które umożliwi udzielenie absencji²²⁸. Niejednokrotnie odmowa

²²² Por. BENEDYKT XVI, *Kapłan jest narzędziem miłosiernej miłości Boga*, przem. cyt., s. 30.

²²³ BENEDYKT XVI, *Bierzcie przykład z tak wielu świętych spowiedników*, przem. cyt., s. 34.

²²⁴ Por. N. REALI, *Perdono*, [w:] *Peccato, misericordia, riconciliazione. Dizionario Teologico-Pastorale*, dz. cyt., s. 339.

²²⁵ Por. FRANCISZEK, *Nie odkładajmy na później nawrócenia*, przem. cyt., s. 30-31.

²²⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Rola kapłana w sakramencie pokuty*, przem. cyt., s. 15.

²²⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2002 r.*, dok. cyt., s. 9.

²²⁸ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer an einem von der Apostolischen Pönitentiarie veranstalteten Kurs über das „Forum internum“* (4.03.2016), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/march/documents/papafrancesco_20160304_corso-penitenz-ieria-apostolica.html

rozgrzeszenia, jeśli jest uzasadniona, połączona z odpowiednim wyjaśnieniem skierowanym do penitenta, jest środkiem do duchowego wstrząsu i przebudzenia, wejścia na drogę rozwoju chrześcijańskiego życia oraz powrotu do konfesjonału z właściwym usposobieniem.

Z kolei Benedykt XVI w swoim pasterskim nauczaniu zaleca, aby dowartościować sakrament pojednania i pokuty przeżywany jako przygotowanie do świąt Zmartwychwstania Pańskiego. Jest to zachęta Kościoła, przez którą pasterze chcą owocnego przeżycia paschalnych świąt dla siebie i wiernych²²⁹. Natomiast Jan Paweł II zwraca uwagę, że właściwym miejscem sprzyjającym formacji jest wspólnota parafialna, ponieważ właśnie tam udzielane są sakramenty oraz istnieje możliwość głoszenia katechezy. Jako ośrodek liturgicznej posługi spełnia rolę przekaziciela wiary i tradycji. Papież postuluje, aby na nowo odkryć wartość i znaczenie wspólnoty parafialnej²³⁰. Również Benedykt XVI zauważa nieocenioną rolę wspólnoty parafialnej jako środowiska formacji przez katechezę opartą na nauczaniu Słowa Bożego i Magisterium Kościoła, przygotowującą do przyjmowania i przeżywania sakramentów²³¹.

Innym środkiem, pomocnym w formowaniu penitentów do owocnego korzystania z sakramentu pokuty, jest zyskiwanie odpustów za siebie albo za zmarłych. Jan Paweł II zwraca szczególną uwagę na sakrament pojednania i pokuty i Komunię św. jako główne warunki zyskania odpustu²³². Odpust jest darowaniem kary doczesnej za grzechy zgładzone już co do winy, kary, którą człowiek ma jeszcze do odpokutowania po otrzymaniu sakramentalnej absencji. Jedną z form zadośćuczynienia tej karze są właśnie odpusty, które ofiarowane są człowiekowi mocą i posługą Kościoła. Łaska odpustu jest nierozłącznie związana ze spowiedzią. Do uzyskania odpustu zupełnego konieczne jest wyzbycie się przywiązania do grzechu, a tę wolność ofiaruje człowiekowi sakramentalne rozgrzeszenie²³³. Przez odpust człowiek doświadcza

²²⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Ostatnie słowo należy nie do zła, ale do Chrystusa*, przem. cyt., s. 10.

²³⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Bądźcie świadomi waszej misji uczniów Chrystusa. Do uczestników zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady ds. Świeckich* (23.11.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 2 (250), s. 41.

²³¹ Por. BENEDYKT XVI, *Apostolstwo wiernych świeckich w Kościele. Przemówienie do III grupy biskupów polskich przybyłych z wizytą „ad limina Apostolorum”* (17.12.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 2 (280), s. 35.

²³² Por. APR 11.

²³³ Por. JAN PAWEŁ II, *List Ojca Świętego do wszystkich kapłanów na Wielki Czwartek 1983*, dok. cyt., s. 7; JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła*, dok. cyt., s. 5; JAN PAWEŁ II, *Dar odpustu. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.09.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd.

miłosierdzia Boga, który nieustannie poszukuje sposobów dotarcia do grzesznika z łaską przebaczenia. Do rozwoju chrześcijańskiego życia niezbędna jest wolność od grzechów i życie w łasce, co ofiarowane jest przez posługę pojednania za pośrednictwem Kościoła. Grzech, nawet jeśli został odpuszczony w sakramentalnej spowiedzi, pozostawia pewne nieuporządkowanie. Spowiedź jest jednak wezwaniem, aby człowiek przewyciężał skutki grzechu i kontynuował drogę nawrócenia, która nie kończy się wraz ze spowiedzią. Dlatego Kościół ofiaruje odpust, który jest sposobem uzyskania pełni miłosierdzia, bowiem dzięki niemu zostaje zgładzona także kara doczesna²³⁴.

Z kolei Benedykt XVI przypomina, że dzięki odpustom człowiek mocniej uświadamia sobie, że o własnych siłach nie jest w stanie naprawić zła, które powstało wskutek grzechu, dlatego tym bardziej szuka zjednoczenia z Chrystusem, a także z bliźnimi²³⁵. Zaś Jan Paweł II przestrzega, że nie można traktować daru odpustu jako pewnego rodzaju „zniżki”, która dyspensuje od nawrócenia. Jest to wezwanie do jeszcze radykalniejszego szukania dróg do świętości i rozwoju chrześcijańskiej doskonałości²³⁶. Dlatego zyskiwanie odpustów jest skuteczną pomocą w osiągnięciu chrześcijańskiej doskonałości i środkiem, który pozytywnie wpływa na formację penitentów do owocnego korzystania z sakramentu pokuty.

4. Nowe formy duszpasterskie dowartościowujące sakrament pokuty

Współczesne społeczeństwo, które cierpi na zanik poczucia grzechu, a przez to zaniedbuje praktykę sakramentalnej pokuty, potrzebuje nowych form dowartościowania tego sakramentu. Wszystkie przedsięwzięcia nie mogą oczywiście zmieniać istoty spowiedzi ani formy jej sprawowania danej przez Kościół w liturgicznym rycie sakramentalnym. Chodzi o ukazanie nieodzownej roli sakramentu pojednania i pokuty w rozwoju chrześcijańskiego życia. Jedną z form przypominających o konieczności korzystania z sakramentu pojednania i pokuty są wyznaczane w Kościele, przy różnych okazjach, specjalne jubileusze. Jan Paweł II podkreśla, że przyczyniają się one do

pol.) 21 (2000) nr 1 (219), s. 38-39; KKK 1471; D. REZZA, *Skarb, który trzeba odkryć ponownie*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 2 (220), s. 48.

²³⁴ Por. IM 9; JAN PAWEŁ II, *Dar odpustu*, przem. cyt., s. 38-39; PENITENCJARIA APOSTOLSKA, *Dekret dotyczący czwartego wydania „Enchiridion indulgentiarum”* (16.07.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 2 (220), s. 45-46; PENITENCJARIA APOSTOLSKA, *Dar odpustu* (29.01.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 4 (222), s. 60; MV 22; G. RUMI, *Po lekturze bulli Jana Pawła II ogłaszającej Wielki Jubileusz*, art. cyt., s. 43.

²³⁵ Por. SC 21.

²³⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Dar odpustu*, przem. cyt., s. 39.

zwiększenia świadomości wiernych, że decydującą rolę w ich życiu ma odgrywać spowiedź, co prowadzi do liczniejszego korzystania z tego sakramentu²³⁷.

Niektóre formy i wymiary sprawowania sakramentu pojednania i pokuty w Kościele, chociaż obecne bardzo długo, nadal są świeże i nowe. Nie tracą na swojej aktualności. Benedykt XVI stwierdza, że Boże Miłosierdzie w służbie kapłańskiej najwyraźniej ujawnia się w posłudze konfesjonału. Dlatego sprawowanie sakramentu pojednania i pokuty należy uczynić priorytetem w duszpasterstwie, zachęcając do jego odkrywania i korzystania z tego źródła miłosierdzia²³⁸. Ojciec Święty, diagnozując sytuację współczesnego człowieka, zauważa, że ten często zmagają się z samotnością i pędem życia, w którym trudne jest słuchanie. Czasami konfesjonał jest jedynym miejscem, gdzie ktoś może się wypowiedzieć i zostać wysłuchany. Dlatego papież zachęca, aby spowiednicy słuchali i akceptowali penitenta. Taka spowiedź jest też znakiem miłości Boga do swoich dzieci. Dlatego podstawową formą duszpasterstwa dowartościowującą sakrament pojednania i pokuty jest wierność w jego sprawowaniu²³⁹.

Podobnie Jan Paweł II poucza, że można porzucać inne zadania i aktywności duszpasterskie, ale nigdy spowiadanie. Jest to najlepszy moment współpracy z Chrystusem w dziele pojednania. Jako pierwsza powinna być posługa konfesjonału na wzór Chrystusa Dobrego Pasterza²⁴⁰. Inną formą dowartościowania sakramentu pokuty jest także dbałość o obrzędowy aspekt i wierność normom podanym w rytuale. Należy zwrócić szczególną uwagę na wartość Słowa Bożego, które może być proklamowane i wyjaśniane podczas spowiedzi. Jest to środek do ożywienia praktyki sakramentalnej pokuty²⁴¹.

Zaś Franciszek zachęca spowiedników do wsłuchiwania się w wołanie grzeszników, którzy proszą o miłosierdzie, i zaleca, aby przepracować na nowo dotychczasowe zachowania kapłanów i formy duszpasterskie, aby bardziej odpowiadały pragnieniom ludzi. W przeciwnym razie grozi niebezpieczeństwo, że zniechęci się grzesznika do pojednania i odsunie go od Bożego miłosierdzia²⁴². Stąd każdy spowiednik, jak zostało już wcześniej wspomniane, powinien znać nauki o człowieku, szczególnie z zakresu psychologii, oraz posiadać umiejętność dialogowania. Aby

²³⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Niezastąpiona wartość sakramentu pokuty*, przem. cyt., s. 15.

²³⁸ Por. BENEDYKT XVI, *Z gorliwością wypełniajcie ważną posługę w konfesjonale*, przem. cyt., s. 43.

²³⁹ Por. BENEDYKT XVI, *W kwestii zła w człowieku i historii ostatnie słowo należy do Boga*, przem. cyt., s. 24.

²⁴⁰ Por. JAN PAWEŁ II, *Ważność pokuty i pojednania w życiu Kościoła*, przem. cyt., s. 14.

²⁴¹ Por. ReP 32.

²⁴² Por. FRANCISZEK, *Wszyscy jesteśmy żebrakami*, przem. cyt., s. 46.

zachęcić wiernych do korzystania ze spowiedzi, trzeba im poświęcić czas i cierpliwie wysłuchiwać. Dzięki temu można lepiej zaradzić ich problemom i leczyć duchowe rany. Dlatego Jan Paweł II zaleca, aby został wyznaczony czas na spowiedź, o którym wiedzieliby wierni. Zachęca jednak, aby duszpasterze zawsze byli gotowi do słuchania spowiedzi²⁴³.

Natomiast Franciszek wzywa, aby postawić w centrum sprawowanie sakramentu pojednania i pokuty, przez który każdy człowiek może doświadczyć miłosiernej miłości Boga, który odpuszcza grzechy²⁴⁴. Otwarty konfesjonał, w którym czeka spowiednik, jest jak otwarte serce Boga. Dlatego zachęca do nieustannej posługi sakramentalnego pojednania, uczynienia z niej duszpasterskiego priorytetu²⁴⁵. Zaleca szczególne zaangażowanie w sprawowanie sakramentu pojednania i pokuty i proponuje, aby podać wiernym informacje dotyczące tego, kiedy i gdzie można się wyspowiadać²⁴⁶.

Również Jan Paweł II wzywa biskupów i kapłanów do ożywienia sakramentalnego duszpasterstwa. Zwraca szczególną uwagę na sakrament pojednania i pokuty jako konieczny środek do pojednania z Bogiem²⁴⁷. Można zauważyć pozytywną odpowiedź wiernych na podejmowane przez duszpasterzy sposoby dowartościowania sakramentu pojednania i pokuty. Szczególnie widoczne jest to przy tzw. „stałych konfesjonałach”, organizowanych w większych miastach, bazylikach mniejszych, katedrach czy sanktuariach. Istnieje tam możliwość spowiedzi przez długi czas w ciągu dnia, a wierni są przekonani, że zastaną kapłana. Tam gdzie odbywa się spowiedź, zawsze znajdują się penitenci, którzy pragną wyznać grzechy i otrzymać sakramentalne rozgrzeszenie²⁴⁸.

Natomiast Franciszek wzywa szczególnie młodych kapłanów do chętnego sprawowania sakramentu pojednania i pokuty, szczególnie w środowiskach młodych ludzi, do życia tym sakramentem jako „młodzi wśród młodych”. Zbliżony wiek

²⁴³ Por. ReP 32.

²⁴⁴ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer an einem von der Apostolischen Pönitentiarie veranstalteten Kurs über das „Forum internum“* (4.03.2016), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/march/documents/papafrancesco_20160304_corso-penitenz-ieria-apostolica.html

²⁴⁵ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer am 28. Kurs der Apostolischen Pönitentiarie zum „Forum internum“* (17.03.2017), [w:] (Internet, 13.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2017/march/documents/papa-francesco_20170317_corso-foro-interno.html

²⁴⁶ Por. FRANCISZEK, *Spowiedź nie jest sądem, ale doświadczeniem przebaczenia i miłosierdzia*, przem. cyt., s. 39.

²⁴⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Synod Biskupów i Rok Święty Jubileuszu odkupienia. List do biskupów całego świata z okazji „Instrumentum laboris” przygotowanego na VI sesję generalną Synodu Biskupów*, (25.01.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 2 (38), s. 3; OP 13.

²⁴⁸ Por. KONGREGACJA DS. DUCHOWIENSTWA, *Kapłan – szafarz miłosierdzia Bożego*, dok. cyt., 15.

spowiednika do wieku penitenta może sprzyjać duszpasterskiemu dialogowi na poziomie używanego języka. Penitent czuje się wysłuchany i zrozumiany, co sprzyja rozwojowi chrześcijańskiego życia wśród młodych ludzi. Młody spowiednik, jak przypomina papież, powinien korzystać z rad i doświadczenia starszych kapłanów. Dialog z młodym człowiekiem w konfesjonale może też być miejscem rozeznawania życiowego powołania przez odczytywanie znaków, które Pan Bóg dał młodemu człowiekowi w jego życiu dla pełniejszego wykonania Jego woli²⁴⁹.

Jedną z form dowartościowania spowiedzi jest włączenie jej do działań ewangelizacyjnych Kościoła. Jan Paweł II naucza o nowej ewangelizacji, czyli o działaniach ukazujących nieustającą nowość Dobrej Nowiny, podejmowanych z wykorzystaniem aktualnych środków i metod docierania do człowieka²⁵⁰. Z jednej strony treść terminu „nowa ewangelizacja” niesie w sobie to samo znaczenie, co termin „ewangelizacja”, bowiem jej celem jest wiara w Chrystusa²⁵¹. Z drugiej strony, różni są adresaci. Ewangelizacja dotyczy tych, którzy jeszcze nie poznali orędzia Ewangelii. Zadaniem nowej ewangelizacji jest ponowne dotarcie z Dobrą Nowiną do ochrzczonych, naznaczonych skutkami dechrystianizacji, których życie jest często niezgodne z wymaganiami wiary²⁵². Zawsze jednak istotą ewangelicznego przekazu jest nowość²⁵³. Nowa ewangelizacja jest skuteczną formą głoszenia Dobrej Nowiny, jeżeli jej konsekwencją jest życie sakramentalne, przez które człowiek zostaje obdarowany darami zbawczego dzieła Chrystusa²⁵⁴. Jest ona posługą Kościoła dla świata, ku moralnemu dobru ludzi²⁵⁵. Jan Paweł II przypomina, że nowa ewangelizacja polega także na podjęciu wysiłku oczyszczenia i uświęcenia²⁵⁶. Pełnego oczyszczenia i uświęcenia dostępuje człowiek przez sakramentalne rozgrzeszenie, które wymaga, aby

²⁴⁹ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer eines von der Apostolischen Pönitentiarie veranstalteten Kurs über das Forum internum* (9.03.2018), [w:] (Internet, 14.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2018/march/documents/papafrancesco_20180309_penitenzieria-apos_tolica.html

²⁵⁰ Por. VS 106.

²⁵¹ Por. Tamże 107.

²⁵² Por. EE 47.; D. TETTAMANZI, *Moralność a nowa ewangelizacja*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 4 (162), s. 45.

²⁵³ Por. ChI 34; D. TETTAMANZI, *Moralność a nowa ewangelizacja*, art. cyt., s. 45.

²⁵⁴ Por. JAN PAWEŁ II, *Nowa ewangelizacja. Homilia podczas Mszy św. w Salto*, (9.05.1988), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 9 (1988) nr 5 (102), s.20.

²⁵⁵ Por. D. TETTAMANZI, *Moralność a nowa ewangelizacja*, art. cyt., s. 45.

²⁵⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Kierunki działalności ewangelizacyjnej Kościoła. Spotkanie z członkami Konferencji Episkopatu Hiszpanii w Madrycie* (15.06.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 8-9 (155), s. 18.

człowiek miał w swoim sumieniu poczucie Boga i Jego miłości, a w tym świetle także poczucie własnej słabości i grzeszności²⁵⁷.

Z kolei Benedykt XVI zauważa, że sprawowanie sakramentu pojednania i pokuty jest nową ewangelizacją. Ponieważ rozwój chrześcijańskiego życia związany jest ściśle z przeżywaniem i sprawowaniem spowiedzi sakramentalnej, nowa ewangelizacja bierze swój początek także w tym sakramencie. Jeżeli grzesznicy będą doświadczać miłosierdzia Bożego w konfesjonale, staną się jego autentycznymi świadkami i głosicielami, czyli będą spełniać cel i zadanie nowej ewangelizacji²⁵⁸. Najlepszą drogą nowej ewangelizacji jest pragnienie pojednania ze Stwórcą i z drugim człowiekiem. Wszelkie działania podejmowane w ramach nowej ewangelizacji mają zatem doprowadzić do ożywienia praktyki sakramentu pojednania i pokuty, a w konsekwencji do rozwoju chrześcijańskiego życia²⁵⁹.

Podobnie Franciszek zaznacza, że należy pamiętać, iż konfesjonał jest miejscem ewangelizacji, która jest najbardziej autentyczna w spotkaniu z miłosierdziem Boga. Dlatego konfesjonał jest też miejscem, w którym spowiednik powinien podjąć choćby krótką rozmowę z penitentem, aby rozeznąć konieczne i pożyteczne drogi nawrócenia prowadzące do chrześcijańskiej doskonałości. Czasami istnieje konieczność głoszenia penitentowi najbardziej podstawowych prawd wiary, innym razem wskazanie moralnych postaw chrześcijańskiej doskonałości. To wszystko zawsze musi odbywać się w odniesieniu do prawdy, dobra i woli Bożej²⁶⁰.

Zaś Jan Paweł II przypomina, że do dzieła ewangelizacji, którego jednym z celów jest ożywienie i dowartościowanie sakramentu pojednania i pokuty, należy wykorzystywać dostępne środki i metody pozytywnego oddziaływania na społeczeństwo. Należy zaliczyć do nich środki społecznego przekazu, czyli prasę, radio, telewizję, Internet. Mają one służyć głoszeniu Ewangelii o zbawieniu człowieka²⁶¹.

W czasach moralnego relatywizmu chrześcijanie są wezwani aby głosić, że można budować trwałą, osobową relację z Chrystusem. Początkiem budowania tej

²⁵⁷ Por. JAN PAWEŁ II, *Przewyciężyć osobisty grzech i struktury grzechu*, przem. cyt., s. 34.

²⁵⁸ Por. BENEDYKT XVI, *Spowiedź sakramentalna siłą nowej ewangelizacji*, przem. cyt., s. 47.

²⁵⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Kościół istnieje po to, by ewangelizować. Homilia podczas Mszy św. na rozpoczęcie Synodu Biskupów na temat nowej ewangelizacji (7.10.2012)*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 11 (347), s. 19.

²⁶⁰ Por. FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer am 28. Kurs der Apostolischen Pönitentiarie zum „Forum internum” (17.03.2017)*, [w:] (Internet, 13.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2017/march/documents/papa-francesco_20170317_corso-foro-interno.html

²⁶¹ Por. JAN PAWEŁ II, *Ewangelizacja przez środki społecznego przekazu. Do uczestników sesji plenarnej Papieskiej Rady ds. Środków Społecznego przekazu (7.03.1996)*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 6 (184), s. 29.

relacji jest sakrament pokuty, w którym człowiek, widząc swoją kondycję egzystencjalną, otwiera się na Boga, który wchodzi w jego życie ze swoją łaską. Jest to także głoszenie nadziei, że mimo słabości i grzechu Bóg oczekuje na człowieka ze swoim miłosierdziem i chce go uzdrowić i uleczyć²⁶². Dlatego, jak naucza Benedykt XVI, należy dostosować formę katechezy i przepowiadania do duszpasterskich potrzeb i mentalności wiernych, wykorzystując przy tym nowoczesne narzędzia komunikacji, wśród których papież wymienia media²⁶³. Nie należy ograniczać się tylko do kościelnych mediów. Mogłoby to spowodować zamknięcie na szersze grono odbiorców. Jeżeli istnieje taka możliwość, należy włączyć się i zaangażować także w działalność mediów niekatolickich, np. przez udzielanie wywiadów, przyjmowanie zaproszeń do programów przy okazji kościelnych uroczystości, itp. Świeckie media umożliwiają dotarcie do większej grupy ludzi o zróżnicowanych poglądach, często religijnie obojętnych, a także niewierzących. Jest to okazja do głoszenia Dobrej Nowiny i pozytywnej nauki Kościoła, także orędzia Bożego Miłosierdzia udzielanego w sakramencie pojednania i pokuty, który rozwija chrześcijańskie życie. Zatem działalność duszpasterzy w różnego rodzaju mediach może przyczynić się do ożywienia sakramentalnej praktyki spowiedzi²⁶⁴.

Internet jest przestrzenią, którą Kościół wykorzystuje do głoszenia Ewangelii. To miejsce, w którym można uzyskać dostęp do wielu ludzi, którzy potrzebują ponownej ewangelizacji. Można dotrzeć do tych, którzy uważają internetową sieć za swoje okno na świat. Jan Paweł II zaznacza jednak, że spotkanie w wirtualnym świecie powinno umożliwiać doświadczenie żywej wspólnoty Kościoła. Zwraca uwagę, iż Internet nie zastąpi spotkania z żywym Bogiem, które dokonuje się przez sakramentalną posługę Kościoła²⁶⁵.

Również Benedykt XVI widzi w cyfrowym świecie nowe miejsce do głoszenia Bożego Słowa, przez które można dotrzeć do szerokiego grona odbiorców. Jednak podstawowym zadaniem każdego kapłana jest głoszenie Bożego Słowa i sprawowanie sakramentów. Kapłańska działalność ma doprowadzić wiernych do zbawienia, którego

²⁶² Por. BENEDYKT XVI, *Spowiedź sakramentalna siłą nowej ewangelizacji*, przem. cyt., s. 47.

²⁶³ Por. BENEDYKT XVI, *Messagio all'em.mo Card. James Francis Stafford, Penitenziere Maggiore, a ai partecipanti al. XX corso sul foro interno* (12.03.2009), [w:] (Internet, 10.05.2021), <http://www.penitenzieria.va/content/penitenzieriaapostolica/it/tribunale-del-foro-interno/magistero-e-biblioteca-di-testi/magistero/benedetto-xvi/xx-cfi-2009.html>

²⁶⁴ Por. D. KOWALCZYK, *Ksiądz w mediach świeckich*, [w:] *Sztuka bycia księdzem*, dz. cyt., s. 472.

²⁶⁵ Por. JAN PAWEŁ II, *Internet: nowe forum głoszenia Ewangelii. Orędzie na XXXVI Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu* (24.01.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 4 (242), s. 6.

źródłem jest Chrystus²⁶⁶. Ojciec Święty przestrzega przed próbą zastąpienia bezpośredniego spotkania z człowiekiem wirtualnym kontaktem. Osobistego spotkania człowieka z człowiekiem nie można niczym zastępować. Zauważa także niebezpieczeństwo „rozmiękczenia” prawdy w przekazie wirtualnym. Nie chodzi o to, aby prawda Ewangelii była łatwiejsza do przyjęcia, dlatego nie może być chwilową atrakcją, ale przekazana rzetelnie, ma stać się codziennym pokarmem, który porusza sumienia i prowadzi do spotkania z Bogiem²⁶⁷.

Stanisław Gądecki przypomina, że internetowe transmisje, np. Eucharystii, nie zastąpią pełnego uczestnictwa we Mszy św. Nie są także alternatywą dla konieczności osobistego korzystania z sakramentów, także z sakramentu spowiedzi²⁶⁸. Zdaniem Benedykta XVI, duszpasterska działalność w mediach społecznościowych nie jest okazją do nadążania za duchem czasu, ale do znalezienia nowych sposobów i form dotarcia do współczesnego człowieka²⁶⁹. Dlatego duszpasterska działalność w Internecie nie może zastąpić liturgicznego wydarzenia, jakim jest spotkanie z Bogiem w sakramencie pojednania. Z drugiej jednak strony może doprowadzić wiernych do konfesjonału, a wcześniej pomóc im we właściwym przygotowaniu się do spowiedzi. Istnieje internetowa aplikacja, która z oczywistych względów nie służy spowiadaniu się, ale pomaga w dobrym przeżyciu tego sakramentu²⁷⁰.

Jak zauważa Franciszek, sieć społecznościowa jest dopełnieniem lub przedłużeniem osobistego spotkania, albo do niego prowadzi²⁷¹. Wszelka duszpasterska działalność z wykorzystaniem Internetu ma uzupełniać realne spotkanie, albo tak usposabiać człowieka, aby do niego doszło. Bez wątplenia podstawową formą

²⁶⁶ Por. BENEDYKT XVI, *Kapłan i duszpasterstwo w świecie cyfrowym: nowe media w służbie Słowa. Orędzie na 44. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu* (24.01.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 3-4 (321), s. 6-7.

²⁶⁷ Por. BENEDYKT XVI, *Nowe technologie komunikacyjne i głoszenie Ewangelii. Orędzie na 45. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu* (24.01.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 3 (331), s. 9-10.

²⁶⁸ Por. S. GĄDECKI, *Apel o przestrzeganie zasad bezpieczeństwa sanitarnego podczas uroczystości religijnych* (26.03.2021), [w:] (Internet, 21.03.2022), <https://ksieza.archwva.pl/aktualnosci/apel-przewodniczacego-episkopatu-o-przestrzeganie-zasad-bezpieczenstwa-sanitarnego/>

²⁶⁹ Por. BENEDYKT XVI, *Serwisy społecznościowe: portale prawdy i wiary; nowe przestrzenie ewangelizacji. Orędzie na XLVII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu 2013 r.* (24.01.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 3-4 (351) s. 11.

²⁷⁰ Jezuita, Antonio Sparda jest ekspertem z dziedziny cyfrowej komunikacji. Na swoim blogu opisał aplikację „do spowiedzi”. Twierdzi, że jest to jeden z najbardziej czytanych tekstów. Chwytny temat „internetowej spowiedzi” zaciekawia czytelników, ale odsyła ich w swojej treści do właściwego przygotowania i przeżycia sakramentu. Por. F. COLAGRANDE, *Sieć oplatająca świat. Chrześcijanin ma zakodowane w DNA poszukiwanie nowych sposobów komunikacji*, art. cyt., s. 50.

²⁷¹ Por. FRANCISZEK, *Od wirtualnych wspólnot społecznościowych do wspólnot ludzkich. Orędzie na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu 2019 r.* (24.01.2019), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 2 (410), s. 51.

duszpasterstwa jest osobiste spotkanie i przepowiadanie, ponieważ nic nie może zastąpić spotkania człowieka z człowiekiem. Trzeba jednak otwierać się na współczesne możliwości dotarcia do wiernych, także z wykorzystaniem świata wirtualnego. Niepodejmowanie takiej okazji mogłoby być nawet grzechem zaniechania. Zdarza się, że spotkanie i rozmowa w świecie wirtualnym doprowadza do realnego spotkania i spowiedzi, nawet po wielu latach²⁷².

Franciszek wzywa do propagowania w poszczególnych diecezjach corocznej inicjatywy „24 godziny dla Pana”. Jest to okazja do korzystania z sakramentu pojednania i pokuty. Papież dostrzega w tym przedsięwzięciu drogę nawrócenia i powrotu do praktyki modlitwy i sakramentalnego życia. Wzywa, aby uczynić ze spowiedzi centrum duszpasterskich działań, ponieważ pozwala ona namacalnie doświadczyć miłosierdzia Bożego²⁷³. Inicjatywa „24 godziny dla Pana” organizowana przed Świątami Wielkanocnymi jest kierowana przez Papieską Radę ds. Promocji Nowej Ewangelizacji. Polega na otwarciu kościołów w wyznaczonym czasie od wieczora jednego dnia do wieczora następnego, tak aby przez 24 godziny umożliwić wiernym adorację Najświętszego Sakramentu i korzystanie z sakramentu pojednania i pokuty. Duszpasterska akcja rozpoczyna się celebracją Bożego Słowa, która przygotowuje do spowiedzi, a jej zwieńczeniem jest Msza św.²⁷⁴. Podobnym duszpasterskim przedsięwzięciem jest tzw. „noc konfesjonałów”. Akcja polega na możliwości skorzystania z sakramentu pojednania i pokuty przez całą noc. Organizowana jest zazwyczaj na krótko przed Wielkanocą i adresowana do osób, które z różnych przyczyn nie przystąpiły jeszcze do spowiedzi²⁷⁵.

Nowe formy dowartościowujące sakrament pojednania i pokuty zrodziły się podczas przeżywanej w świecie pandemii²⁷⁶. Proponowano sprawowanie spowiedzi podczas spaceru, spowiadano poza kościołami „na świeżym powietrzu”, zazwyczaj w okolicach świątyń i kaplic. Powstała także propozycja „samochodowej spowiedzi”. Wierny przyjeżdża samochodem do miejsca, gdzie na parking, zazwyczaj przy

²⁷² Por. D. KOWALCZYK, *Ksiądz w mediach świeckich*, art. cyt., s. 477.

²⁷³ Por. MV 17.

²⁷⁴ Por. K. OŁDAKOWSKI, *24 godziny dla Pana: On przebacza wszystkie twoje grzechy*, [w:] (Internet, 22.03.2022), <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2021-02/24-godziny-dla-pana-on-przebacza-twoje-grzechy.html>

²⁷⁵ Por. <https://nockonfesjonalow.pl/>

²⁷⁶ Pandemia zakaźnej choroby COVID-19, wywołana przez koronawirusa SARS-CoV-2. Za jej początek uważa się 17.11.2019r. Światowa Organizacja Zdrowia ogłosiła chorobę pandemią 11.03.2020r. Wprowadzono liczne sanitarne restrykcje i ograniczenia, które utrudniały wiernym dostęp do sakramentów. Por. (Internet, 20.03.2022), https://pl.wikipedia.org/wiki/Pandemia_COVID-19

kościelne, oczekuje kapłan. Penitent nie musi wysiadać z samochodu, ale spowiada się przez otwartą szybę²⁷⁷. Te inicjatywę nazwano „spowiedź drive”. Niektórzy kapłani proponują, że sami przyjadą z sakramentalną posługą do wiernych. W wielu parafiach wyznaczane są długie godziny, kiedy można przystąpić do spowiedzi. Są kościoły z tzw. „stałymi konfesjonałami”, gdzie kapłani często przez cały dzień posługują w konfesjonałach. Istnieje także możliwość telefonicznego umówienia się z kapłanem, w dogodnym dla penitenta czasie, na osobiste spotkanie i sakrament pojednania²⁷⁸. Inicjatywy podejmowane podczas reżimu sanitarnego są okazją do kontynuowania ich jako środków dowartościowania sakramentalnej spowiedzi. Niektóre z nich, tak jak „24 godziny dla Pana”, czy „stałe konfesjonały” są już obecną praktyką w wielu parafiach i kościołach świata. Są szafarze, którzy nieustannie oczekują na swoich wiernych. Włoski kapłan Michele Madonna od wielu lat wychodzi na ulice, aby spowiadać wiernych. Twierdzi, że zawsze są chętni, którzy korzystają z jego posługi²⁷⁹.

Ważną przestrzenią obecności kapłanów wśród wiernych są media społecznościowe i internetowe komunikatory. Wielu kapłanów głosi przez ich pośrednictwo Dobrą Nowinę, zachęca do lektury Pisma Świętego i korzystania z sakramentów. Jest to sposób dotarcia szczególnie do młodych ludzi, którzy w masowy sposób korzystają z Internetu. Kapłani, którzy prowadzą aktywną działalność duszpasterską w Internecie, potwierdzają, że jest to przestrzeń ewangelizacji, która nierzadko prowadzi ludzi także do sakramentalnej spowiedzi²⁸⁰. Dlatego kolejną formą dowartościowującą sakrament pojednania i pokuty jest wykorzystanie Internetu, aby dotrzeć do człowieka z przesłaniem nieodzownej roli spowiedzi w rozwoju chrześcijańskiego życia.

²⁷⁷ Por. A. SŁAWIŃSKI, *Lubelski ksiądz prowadzi spowiedź dla zmotoryzowanych. Odpowiedź na potrzeby ducha i na koronawirusa*, [w:] (Internet, 20.03.2022), https://www.o2.pl/arttykul/lubelski-ksiazd-prowadzi-spowiedz-dla-zmotoryzowanych-odpowiedz-na-potrzeby-ducha-i-na-koronawirusa6497669897025153a?fbclid=IwAR2NNIsjNLqTjnBZ_fw93JXbOVcLXKTK6JHTbHQU-9BuiKXleA1yQ8k9S5U

²⁷⁸ Por. M. WAŁACH, *Bezpieczeństwo, dodatkowe godziny, telefoniczne ustalenie terminu spowiedzi. Brawo parafie!*, [w:] (Internet, 21.03.2022), <https://pch24.pl/bezpieczenstwo-dodatkowe-godziny-telefoniczne-ustalenie-terminu-spowiedzi-brawo-parafie/>

²⁷⁹ Por. G. CESAREO, *Parroco confessa i fedeli in strada: „Con il Covid c’è tanto dolore nella gente”*, [w:] (Internet, 20.03.2022), <https://www.napolitoday.it/cronaca/prete-confessa-strada-napoli.html>

²⁸⁰ Por. M. ŁYSEK, *Tańczą, modlą się, dyskutują i robią zasięgi. Kim są księża, którzy podbijają TikToka?* [w:] (Internet, 20.03.2022), <https://deon.pl/wiara/wiara-i-spolescenstwo/tancza-modla-sie-dyskutuja-i-robja-zasiegi-kim-sa-ksieza-ktorzy-podbijaja-tiktoka,1840604>; K. BABUŚKA, *Ksiądz i Instagram to dobre połączenie? Na tym polega głoszenie dobrej nowiny*, [w:] (Internet, 20.03.2022), https://deon.pl/wiara/ksiazd-i-instagram-to-dobre-polaczenie-na-tym-polega-gloszenie-dobrej-nowiny,1841822?fbclid=IwAR2Ae3ETmQi9xB4IfPGDJNSVc-r1AHqVv5Absid5EKMjKQPXgqLQ_gSE00Q

Podczas nadzwyczajnego jubileuszu Miłosierdzia Franciszek posyła misjonarzy miłosierdzia po całym świecie, nadając im władzę rozgrzeszania z grzechów zarezerwowanych dla Stolicy Apostolskiej. Ten gest miłosierdzia wyraża macierzyńską troskę Kościoła o zbawienie swoich dzieci. Misjonarze miłosierdzia są znakiem, że Bóg Ojciec przyjmuje wszystkich grzeszników, którzy proszą o przebaczenie. Mają oni ułatwiać ludziom spotkanie z miłosierdziem przez głoszenie misji ludowych, przepowiadanie, a nade wszystko przez sakramentalną posługę pojednania²⁸¹. Papież utrzymuje w mocy władzę przekazaną przy okazji Jubileuszu. Posługa misjonarzy miłosierdzia jest przedłużona na czas nieokreślony, a opiekę nad nimi sprawuje Papieska Rada ds. Krzewienia Nowej Ewangelizacji. Jest to inicjatywa Ojca Świętego, dla dowartościowania sakramentu pojednania i pokuty, który ma pomóc człowiekowi w rozwoju chrześcijańskiego życia²⁸².

Kryzys praktyki sakramentalnej pokuty może być przezwyciężony przez wierność w jego sprawowaniu oraz przez posłuszeństwo nauczaniu Ewangelii i Magisterium Kościoła. Dlatego ważna jest odpowiednia formacja kandydatów do kapłaństwa, jak również stała formacja spowiedników, aby mogli oni owocnie przeżywać osobistą spowiedź oraz właściwie przygotowywać wiernych do korzystania z tego sakramentu. Ponadto należy wykorzystać dostępne środki i nowe duszpasterskie metody, aby ożywić praktykę spowiedzi i ukazać ją wiernym jako nieodzowny środek do rozwoju ich chrześcijańskiego życia.

²⁸¹ Por. MV 18.

²⁸² Por. MeM 9; FRANCISZEK, *Miłosierdzie rodzi nadzieję*, przem. cyt., s. 11.

ZAKOŃCZENIE

Historia i praktyka duszpasterska Kościoła potwierdza, że sakrament pojednania i pokuty odgrywa istotną rolę w rozwoju życia chrześcijańskiego. Byli o tym przekonani ojcowie Kościoła i teologowie, a także papieże w całej historii Kościoła. Świadczą o tym zarówno rozprawy teologiczne, dokumenty papieskie, jak i kazania i homilie. Interesujące jest, jak rolę sakramentu pokuty w rozwoju życia chrześcijańskiego postrzegają ostatni papieże: Jan Paweł II, Benedykt XVI i papież Franciszek.

Pogłębiona analiza dokumentów wspomnianych papieży wykazuje, że w ich nauczaniu jest podejmowany temat szeroko rozumianego rozwoju życia wiary jako drogi do zbawienia, podczas której sakramentalna spowiedź pełni konieczną i nieocenioną pomoc. W niektórych tekstach, szczególnie w przemówieniach i przesłaniach do członków Penitencjarii Apostolskiej i uczestników kursu dla spowiedników, listach do kapłanów na Wielki Czwartek oraz w niektórych dokumentach temat jest obecny wprost, w innych jedynie pośrednio. Bez wątplenia, na podstawie zebranych materiałów źródłowych można potwierdzić, że temat znajduje wyraźne i jednoznaczne odzwierciedlenie w nauczaniu ostatnich papieży, którzy widzą w sakramencie pojednania i pokuty drogę rozwoju chrześcijańskiego życia.

Wszyscy trzej papieże Jan Paweł II, Benedykt XVI i Franciszek jednoznacznie podkreślają, że wezwanie do rozwijania życia wiary rozpoczyna się wraz z sakramentem chrztu. Jest to powołanie człowieka do świętości, wynikające z przyjęcia pierwszego sakramentu. Włącza on do Kościoła, Ludu Bożego, który żyje w nieustannej komunii z Bogiem oraz zakłada jedność między wszystkimi ochrzczoneymi. Tworzy Wspólnotę, która jako sakrament zbawienia jest społecznością i w niej człowiek dostępuje uświęcenia, zwłaszcza przez ekonomię sakramentów. Sakramentalne znaki znamionują chrześcijańskie życie, ponieważ jest w nich udzielana łaska uświęcająca, która wprowadza w Boże życie. Jest to wezwanie dla człowieka, aby odpowiadał na łaskę sposobem życia, który odzwierciedlałby przyjęty dar. Stąd z

sakramentalnych znaków wypływają moralne zobowiązania upodabniania się do Chrystusa.

Główny punkt całej sakramentalnej ekonomii stanowi Eucharystia jako źródło i szczyt chrześcijańskiego życia, dlatego dla jego rozwoju należy ją postawić w centrum przeżywania wiary wspólnoty i poszczególnych wiernych. Każdy ochrzczony jest wezwany, aby realizował powołanie do świętości przez rozwój życia wiary, także przy wykorzystaniu pozasakramentalnych środków, które mu w tym dopomagają. Istnieje wiele pozasakramentalnych sposobów rozwoju chrześcijańskiego życia, do których należą lektura Słowa Bożego, modlitwa, post i jałmużna, życie treścią przykazań i błogosławieństw oraz wierne realizowanie życiowego powołania.

Wiadomo, że istotną przeszkodą na drodze wiodącej do zbawienia jest grzech. Nic więc dziwnego, że jego problematyka jest podejmowana przez Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka. Warto nadmienić, że nauczanie papieży eksponuje pozytywną naukę wiary, dlatego wykład o grzechu nie zajmuje pierwszego miejsca, a kiedy jest o nim mowa, to zawsze w perspektywie Bożego miłosierdzia. Na pierwszym miejscu grzech jest nieposłuszeństwem wobec Boga i zerwaniem przyjaźni, która łączy z Nim człowieka. Następnie grzech szkodzi samemu grzesznikowi, ponieważ odcina go od życiodajnej siły i łaski. Kiedy brak jest jedności ze Stwórcą, zaburzeniu ulegają pozostałe relacje: do Kościoła i do bliźniego. Grzech człowieka należy rozważać także w relacji do stworzonego świata. Przez złe moralne wybory szkodzi się środowisku i przyrodzie, co prowadzi do zachwiania równowagi ekologicznej w całym świecie.

Na szczęście, Miłość Boża jest większa niż grzech. To właśnie z miłości do człowieka Jezus Chrystus ustanawia sakrament pokuty. Problematyka sakramentu pojednania i pokuty w kontekście jego konieczności do rozwoju chrześcijańskiego życia znajduje ważne miejsce w nauczaniu Jana Pawła II, Benedykta XVI i papieża Franciszka. Podkreślają oni, że sakramentalna spowiedź jest miejscem, w którym uzdrowienia doznają relacje zranione i zerwane przez grzech. Dzieje się to przede wszystkim z inicjatywy Boga, który nieustannie wyczekuje każdego grzesznika, aby mu okazać miłosierdzie, przyjmując jak Ojciec przyjmuje syna, przebaczyć i ofiarować łaskę. Przez pojednanie z Bogiem grzesznik odnajduje także samego siebie i jedna się ze sobą. Ponieważ spowiedź dokonuje się w Kościele i za pośrednictwem urzędowego szafarza, uczestniczy on także w tym procesie, jednając grzesznika nie tylko z Bogiem, lecz także ze wspólnotą. Przez sakrament pokuty uzdrowieniu podlegają także relacje z bliźnimi. Spowiedź wzywa bowiem penitenta do przebaczenia i naprawienia krzywd

wyrządzonych drugiemu człowiekowi. Oddziałuje to także na całe społeczeństwo, które dzięki sakramentalnemu pojednaniu pojedynczego człowieka zmierza do braterstwa wszystkich. W końcu człowiek jedna się w spowiedzi z całym stworzeniem. Integralnie pojednany człowiek rozwija swoje chrześcijańskie życie i postępuje na drogach świętości.

Choć sakrament pokuty pełni tak doniosłą rolę w rozwoju życia chrześcijańskiego, to zarówno Jan Paweł II, Benedykt XVI jak i Franciszek dostrzegają temat aktualnej sytuacji praktyki sakramentu pojednania i pokuty w Kościele. Papieże zauważają w tym względzie kryzys, który ma wielorakie przyczyny. Wśród nich najważniejszą jest utrata poczucia grzechu. Kiedy człowiek nie ma świadomości, że przez swoje postępowanie zrywa relacje przyjaźni z Bogiem, Kościołem, bliźnimi i całym stworzeniem, nie odczuwa również potrzeby ich uzdrowienia, które przynosi spowiedź. Spowalnia wtedy, a czasami nawet blokuje rozwój swojego chrześcijańskiego życia. Dlatego istnieje konieczność przywrócenia poczucia Boga. W Jego świetle człowiek lepiej widzi swoje grzechy i z ufnością zwraca się do Stwórcy, prosząc o pojednanie przez sakramentalną pokutę. Innymi przejawami kryzysu spowiedzi są błędne zachowania i postawy w rozumieniu, sprawowaniu i przeżywaniu sakramentu pokuty, które są zauważalne w Kościele jako ogólne, negatywne tendencje. Wynikają one z niewłaściwych postaw i zaniedbań konkretnych szafarzy, jak i penitentów.

Domeną ludzi odpowiedzialnych za losy Kościoła jest wskazywanie dróg odnowy i nawrócenia. Dlatego w papieskim nauczaniu pojawiają się sposoby przezwyciężenia kryzysu praktyki sakramentu pojednania i pokuty, aby można było odkryć na nowo jego nieocenioną rolę w rozwoju chrześcijańskiego życia. Jan Paweł II, Benedykt XVI i Franciszek nauczają o konieczności sprawowania spowiedzi w duchu Ewangelii oraz z zachowaniem norm, które nakazuje Kościół. Cała działalność Kościoła, zwłaszcza sakramenty, muszą być zakorzenione w Słowie Bożym i oparte na Tradycji i Magisterium. Aby było to możliwe, konieczna jest właściwa i integralna formacja szafarzy spowiedzi, która ma rozpocząć się już na poziomie przygotowania do kapłaństwa. Sakrament święceń nie jest jednak zakończeniem procesu formacyjnego. Powinien bowiem przenieść się na całe kapłańskie życie jako stała formacja. Uformowani szafarze są zdolni do właściwego przygotowania wiernych, aby owocnie korzystali z sakramentalnej pokuty i dzięki niej rozwijali swoje chrześcijańskie życie. Papieże proponują wieloaspektową formację liturgiczną, katechetyczną, intelektualną,

na poziomie wspólnotowym i indywidualnym. W końcu należy znaleźć sposoby dowartościowania sakramentu pojednania i pokuty we współczesnym duszpasterstwie. Chodzi o odnalezienie dróg do człowieka, który ogranicza albo nawet zaniedbuje zupełnie sakramentalną praktykę spowiedzi. Trzeba zatem w duszpasterstwie wykorzystać współczesne metody i środki komunikacji oraz dostosować ich formę, aby ożywić praktykę sakramentalnej pokuty wiernych.

Przedłożona rozprawa nie pretenduje do miana wyczerpującego omówienia tematu, bowiem każda interpretacja i analiza źródeł, w tym wypadku nauczania papieży Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka, jest naznaczona pewnym subiektywizmem w ujęciu i rozumieniu zagadnień. Ze względu na obfitość i wieloaspektowość papieskiego nauczania, nie jest też możliwe ukazanie wszystkich kwestii w sposób całościowy. Dlatego niektóre z nich zostały tylko zasygnalizowane, a inne mogły zostać pominięte, czy przekazane w formie ogólnej i niepełnej. Praca nie spełnia tylko roli odtwórczej i informacyjnej, ale jest formą i próbą poszukiwania własnych ocen, interpretacji i rozwiązań, na podstawie zebranych źródeł.

Rozprawa może stanowić inspirację dla duszpasterzy – szafarzy sakramentalnej pokuty, do podjęcia działań na rzecz przywrócenia w duszpasterstwie i wśród wiernych właściwego miejsca spowiedzi w ich chrześcijańskim życiu. Dla ochrzczonych, podejmujących sakramentalne życie, może być okazją do pogłębienia świadomości jego znaczenia i nieodzownej roli w rozwoju życia wiary. W końcu, może stać się także źródłem dla oziębłych katolików do odnowienia praktyki sakramentu pokuty.

Dysertacja jest także zasygnalizowaniem tematów, które mogłyby zostać podjęte i szerzej rozwinięte. W teologii, opartej na nauczaniu papieży, wart rozszerzenia byłby temat roli sakramentu pojednania i pokuty w rozwoju chrześcijańskiego życia seminarzystów na etapie przygotowania do święceń oraz duchowieństwa, tj. teologiczno-moralny i prawny aspekt kleryckiej i kapłańskiej spowiedzi. Ponadto, ciekawe studium mogłoby stanowić podjęcie kwestii rozwoju w rozumieniu i praktyce doktryny, od Soboru Watykańskiego II do nauczania obecnego papieża, z uwzględnieniem błędów i wypaczeń w odniesieniu do spowiedzi, oraz próbą znalezienia rozwiązań, które będą lekarstwem na problemy i patologie współczesnego spowiednictwa.

Praca może stanowić także inspirację dla innych dziedzin naukowych. W psychologii można podjąć zagadnienie wpływu stylu chrześcijańskiego życia człowieka, ubogaconego spowiedzią, na jego ogólny rozwój. Dla socjologii ciekawy

byłby temat relacji sakramentu pojednania i pokuty, przeżywanego przez jednostkę, do społeczeństwa, także wobec niewierzących, przez ukazanie, w jaki sposób rozwój chrześcijańskiego życia dokonujący się przez spowiedź, wpływa na społeczeństwo. Warte przeprowadzenia byłyby także społeczne badania na temat postrzegania spowiedzi przez ludzi, z uwzględnieniem wieku, wykształcenia czy regionu zamieszkania. Pozwoli to na praktyczne wnioski dotyczące kondycji praktyki sakramentalnej pokuty.

BIBLIOGRAFIA

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, wyd. Pallottinum, Poznań 2000.

I. ŹRÓDŁA

A) NAUCZANIE JANA PAWŁA II

JAN PAWEŁ II, *Wierność soborowi. Pierwsze orędzie radiowe i telewizyjne „Urbi et Orbi”* (17.10.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1987, s. 1-6.

JAN PAWEŁ II, *Otwórzcie na oścież drzwi Chrystusowi. Na rozpoczęcie pontyfikatu* (22.10.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1987, s. 13-17.

JAN PAWEŁ II, *Modlitwa – prawdziwą wolnością ducha. Przemówienie w Mentorella* (29.10.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1987, s.33-34.

JAN PAWEŁ II, *Doktryna i dyscyplina w życiu kapłańskim. Do dwóch grup biskupów amerykańskich podczas wizyty „ad limina Apostolorum”* (9.11.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1987, s. 54-56.

JAN PAWEŁ II, *Świat potrzebuje naszego kapłańskiego świadectwa. Do duchowieństwa rzymskiego* (9.11.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1987, s. 50 -53.

JAN PAWEŁ II, *Dyscyplina sakramentalna w życiu Kościoła. Do biskupów z Kanady podczas wizyty „ad limina Apostolorum”* (17.11.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1987, s. 78-81.

JAN PAWEŁ II, *Pełna wspólnota kościelna w duchu prawdziwego miłosierdzia. Do biskupów Hondurasu przybyłych z wizytą „ad limina Apostolorum”* (23.11.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1987, s. 90-91.

JAN PAWEŁ II, *Przestrzeń miłosierdzia w duchu Ewangelii. Do członków Komisji Dobroczynności* (21.12.1978), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. I, wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1987, s.180-181.

JAN PAWEŁ II, *Świadkowie i twórcy jedności i braterstwa. Przemówienie do księży diecezjalnych i zakonnych w bazylice Matki Bożej w Gwadelupie* (27.01.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 75-77.

- JAN PAWEŁ II, *Przemówienie do seminarzystów. Przemówienie w Guadalajara* (30.01.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 117-119.
- JAN PAWEŁ II, *Parafia, obecność Chrystusa wśród ludzi. Homilia wygłoszona w Alla Magliana* (18.02.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 169-173.
- JAN PAWEŁ II, *Przez pokutę człowiek odnajduje prawdę wewnętrzną. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (28.02.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 194-196.
- JAN PAWEŁ II, *Wezwanie do przezwyciężenia grzechu. Homilia w kościele św. Sabiny na rozpoczęcie Wielkiego Postu* (28.02.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 198-200.
- JAN PAWEŁ II, *W krzyżu wezwanie do nawrócenia. Orędzie do Kościoła Rzymskiego na Wielki Post* (28.02.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 201-202.
- JAN PAWEŁ II, *Kapłan w tajemnicy Chrystusa. Do proboszczów i kleru rzymskiego* (2.03.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 205-209.
- JAN PAWEŁ II, *Głoszenie słowa. Do rektorów wyższych seminariów Anglii, Szkocji i Malty* (3.03.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 209-210.
- JAN PAWEŁ II, *Encyklika „Redemptor hominis”* (4.03.1979), wyd. KAI i Hachette, Warszawa 2007.
- JAN PAWEŁ II, *Modlitwa jest drogą słowa. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (14.03.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 226-228.
- JAN PAWEŁ II, *Post jako pokuta potrzebny dla rozwoju osoby. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (21.03.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 279-282.
- JAN PAWEŁ II, *Wychowawcza wartość wyrzeczenia. Do dzieci w bazylice św. Piotra* (21.03.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 283-284.
- JAN PAWEŁ II, *Jalmużna jest otwarciem się ku drugim. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (28.03.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 299-301.
- JAN PAWEŁ II, *Sumienie jest miarą człowieka. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.04.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 318-319.

- JAN PAWEŁ II, *Miłosierdzie koniecznym uzupełnieniem sprawiedliwości. Do uczestników kongresu Krajowej Unii Instytutów Dobroczynności i opieki* (7.04.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 344-346.
- JAN PAWEŁ II, *Wytrwanie i wierność w powołaniu kapłańskim. Homilia w czasie Mszy św. z poświęceniem krzyżma* (12.04.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 372-373.
- JAN PAWEŁ II, *Czas Wielkanocy – dniem Kościoła. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (18.04.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 386-387.
- JAN PAWEŁ II, *Sakrament dojrzałości chrześcijańskiej, Rozważanie przed modlitwą „Regina caeli”* (27.05.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 569-570.
- JAN PAWEŁ II, *Praca nad życiem wewnętrznym osobistą współpracą z Jezusem Chrystusem. Do młodzieży duchownej na Jasnej Górze* (6.06.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 656-659.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia: sakrament bliskości Boga. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (13.06.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 717-719.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia źródłem łaski i mocy dla życia prawdziwie chrześcijańskiego. Homilia wygłoszone w Phoenix Park w Dublinie* (29.09.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, wyd. Pallottinum, Poznań 1992, s. 204-209.
- JAN PAWEŁ II, *Pokój i pojednanie. Homilia wygłoszona w Drogheda* (29.09.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, wyd. Pallottinum, Poznań 1992, s. 209-215.
- JAN PAWEŁ II, *Lud oczekuje od was wierności kapłaństwu. Do kapłanów, zakonników, zakonnice, misjonarzy* (1.10.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, wyd. Pallottinum, Poznań 1992, s. 242-246.
- JAN PAWEŁ II, *Wierność Chrystusowi i Jego słowu. Do seminarzystów* (1.10.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, wyd. Pallottinum, Poznań 1992, s. 241-242.
- JAN PAWEŁ II, *Bóg przeznaczył ziemię dla wszystkich ludzi. Homilia wygłoszone przy Living History Farms w Des Moines* (4.10.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, wyd. Pallottinum, Poznań 1992, s. 302-305.
- JAN PAWEŁ II, *Ewangelizacja i powołania – aktualne tematy misji pasterskiej. Do biskupów Chile przybyłych z wizytą „ad limina Apostolorum”* (10.10.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, wyd. Pallottinum, Poznań 1992, s. 364-368.

- JAN PAWEŁ II, *Jesteście moim najcenniejszym skarbem. Do kleryków z seminarium rzymskiego* (13.10.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, wyd. Pallottinum, Poznań 1992, s. 370-373.
- JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska o katechizacji w naszych czasach „Catechesi tradendae”* (16.10.1979), wyd. KAI i Hachette, Warszawa 2008.
- JAN PAWEŁ II, *Bądźcie prawdziwymi naśladowcami Matki Bożej. Do kapłanów, zakonników i zakonnice* (8.12.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, wyd. Pallottinum, Poznań 1992, s.124-125.
- JAN PAWEŁ II, *Adwent jest wymiarem samego życia ludzkiego. Homilia w czasie Mszy św. dla rodziny uniwersyteckiej* (18.12.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, wyd. Pallottinum, Poznań 1992, s.701-706.
- JAN PAWEŁ II, *Rekolekcje kuźnią ludzi nowych. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (16.12.1979), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. II, 2, wyd. Pallottinum, Poznań 1990, s. 690-691.
- JAN PAWEŁ II, *List do wszystkich biskupów i kapłanów Kościoła o Tajemnicy i kulcie Eucharystii* (24.02.1980), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 1 (1980) nr 3, s. 9-13.
- JAN PAWEŁ II, *Modlitwą i miłością odpowiadamy na gwałt. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (16.03.1980), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 1 (1980) nr 3, s. 6.
- JAN PAWEŁ II, *Nawróćcie się do mnie, a Ja nawrócę się do was. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (16.03.1980), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 1 (1980) nr 3, s. 6.
- JAN PAWEŁ II, *Francja, najstarsza córko Kościoła. Podróż do Francji, Le Bourget* (1.06.1980), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 1 (1980) nr 7, s. 10-11.
- JAN PAWEŁ II, *Z Eucharystii wynika braterska gotowość dzielenia się. Homilia podczas Mszy św. inauguracyjnej Kongres Eucharystyczny* (9.07.1980), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 1 (1980) nr 9, s. 16-17.
- JAN PAWEŁ II, *Modlitwa. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (27.07.1980), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 1 (1980) nr 7, s. 7.
- JAN PAWEŁ II, *Być człowiekiem znaczy być zaproszonym. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (31.08.1980), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 1 (1980) nr 8, s. 7.
- JAN PAWEŁ II, *Encyklika o Bożym miłosierdziu „Dives in misericordia”* (30.11.1980) [w:] *Nauczanie papieskie*, t. III, 2, wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1986, s. 755-784.

- JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania kształtuje chrześcijańskie sumienia. Do Penitencjarzy czterech bazylik Patriarchalnych w Rzymie* (30.01.1981), [w:] *Nauczanie papieskie*, t. IV, 1, wyd. Pallottinum, Poznań 1989, s. 94-97.
- JAN PAWEŁ II, *Pan mnie namaścił. Homilia podczas święceń kapłańskich w Nagasaki* (25.02.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 7 (19), s. 20.
- JAN PAWEŁ II, *Środa Popielcowa. Homilia w czasie Mszy św. w Bazylice św. Sabiny* (4.03.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 3 (15), s. 9.
- JAN PAWEŁ II, *Nie zatwardzajcie serc waszych. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (15.03.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 3 (15), s. 8.
- JAN PAWEŁ II, *Kiedy nadeszła godzina Jezusa Chrystusa. Msza św. Wieczery Pańskiej* (16.04.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 4 (16), s. 4.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół broni życia, broni ludzkich sumień. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (10.05.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 5 (17), s. 9.
- JAN PAWEŁ II, *Krzyż, Eucharystia, kapłaństwo. Orędzie do uczestników Kongresu Eucharystycznego w Lourdes* (16-23.07.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 7 (19), s. 3.
- JAN PAWEŁ II, *Bliskość Boga. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (2.08.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 8 (20), s. 4.
- JAN PAWEŁ II, *Wasze powołanie zakonne jest znakiem dla świata i Kościoła. Przemówienie do wyższych przełożonych zakonnych Italii* (15.10.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 10 (22), s. 20-21.
- JAN PAWEŁ II, *Posługa czuwania. Homilia do kapłanów i seminarzystów w Fuldzie* (17.11.1981), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 1 (13), s. 14-15.
- JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym „Familiaris Consortio* (22.11.1981) „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 11 (22), s. 7-19.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół przynosi Chrystusa, nie kulturę innej rasy. Do biskupów Nigerii w Lagos* (15.02.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 2 (26), s. 11-12.
- JAN PAWEŁ II, *Wierność. Spotkanie z duchowieństwem w Libreville* (17.02.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 2 (26), s. 17-18.
- JAN PAWEŁ II, *Wezwanie do pokuty i wiary. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (7.03.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 3 (27), s. 8.

- JAN PAWEŁ II, *Duch przekona świat o grzechu. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (28.03.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 3 (27), s. 9.
- JAN PAWEŁ II, *Synod o pojednaniu i pokucie. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (4.04.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 4 (28), s. 9-10.
- JAN PAWEŁ II, *Bezcenne dary. Homilia na Mszy św. dla klerków holenderskich* (15.04.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 4 (28), s. 15.
- JAN PAWEŁ II, *Powinniście uobecnić Kościół we wszystkich dziedzinach ludzkiej działalności. Spotkanie z laikatem w katedrze w Lizbonie* (12.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 5 (29), s. 5.
- JAN PAWEŁ II, *Podstawowy problem ludzkiego życia. Homilia podczas Mszy św. dla młodzieży w Lizbonie* (14.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 5 (29), s. 13-14.
- JAN PAWEŁ II, *Bóg pokoju i pojednania niech będzie z wami wszystkimi. Lotnisko Gatwick. Przybycie do Wielkiej Brytanii* (28.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 8.
- JAN PAWEŁ II, *Chrzest – fundamentem jedności. Homilia w katedrze Westminster* (28.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 8-9.
- JAN PAWEŁ II, *Cierpienie jest zaproszeniem. Udzielenie Sakramentu Namaszczenia Chorych w katedrze w Southwark* (28.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 9-10
- JAN PAWEŁ II, *Aby dochować wierności naszemu przymierzu z Bogiem. Msza św. odnowienia przysięg Chrztu świętego na Wembley* (29.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 12.
- JAN PAWEŁ II, *Przyjmujecie dar Ducha Świętego, by nieść światu owoce pojednania i pokuty. Homilia na Mszy św. z udzieleniem sakramentem bierzmowania w Coventry* (30.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 13.
- JAN PAWEŁ II, *Ważność pokuty i pojednania w życiu Kościoła. Homilia w katedrze w Liverpoolu* (30.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 13-14.
- JAN PAWEŁ II, *Idź do kogokolwiek cię pošlę... nie lękaj się. Święcenia kapłańskie w Manchester* (31.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 14.
- JAN PAWEŁ II, *Małżeństwo: ziemski obraz wspaniałości Boga. Msza św. dla rodzin w York* (31.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 15.

- JAN PAWEŁ II, *Przemówienie do księży, zakonników i zakonnice* (31.05.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 9 (33), s. 30.
- JAN PAWEŁ II, *Chleb prawdziwy, który daje życie światu. Homilia podczas Mszy św. z udzieleniem I Komunii św.* (2.06.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 17.
- JAN PAWEŁ II, *Droga do wolności w Duchu prowadzi przez Eucharystię. Procesja Bożego Ciała w Rzymie* (10.06.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 18.
- JAN PAWEŁ II, *W tych trudnych dniach potrzebna jest obecność Kościoła, który się modli i daje świadectwo. Do kapłanów, zakonników i zakonnice w katedrze w Buenos Aires* (11.06.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 6 (30), s. 19-20.
- JAN PAWEŁ II, *Skąd ci, to, że cały świat przychodzi do ciebie? List na osiemsetlecie urodzin św. Franciszka* (15.08.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 10 (34), s. 16-17.
- JAN PAWEŁ II, *Podstawy sakramentalności całego życia chrześcijańskiego. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (8.09.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 9 (33), s. 12-13.
- JAN PAWEŁ II, *Abyście z powierzoną sobie owczarnią nie utracili nigdy wolności ducha. Do biskupów polskich z wizytą „ad limina Apostolorum”* (11.10.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 9 (33), s. 6-7.
- JAN PAWEŁ II, *Sakramenty Kościoła. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (20.10.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 3 (1982) nr 10 (34), s. 5.
- JAN PAWEŁ II, *Otwórzcie drzwi Odkupicielowi. Audiencja przedświąteczna dla kardynałów i Kurii Rzymskiej* (23.12.1982), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 1 (37), s. 6-7.
- JAN PAWEŁ II, *Bulla ogłaszająca Jubileusz 1950-lecia Odkupienia „Aperite portas Redemptori”* (6.01.1983), „L'Osservatore Romano”, (wyd. pol.) 4 (1983) nr 1 (37), s. 3-5.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół i kultura. Przemówienie do członków Papieskiej Rady Kultury* (17.01.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 2 (38), s. 14-15.
- JAN PAWEŁ II, *Wielka sprawa jedności chrześcijan. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (23.01.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 2 (38), s. 11.
- JAN PAWEŁ II, *Konstytucja apostołska dotycząca nowego prawodawstwa w procedurze spraw kanonizacyjnych „Divinus perfectionis Magister”* (25.01.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 3 (39), s. 3-4.

- JAN PAWEŁ II, *Synod Biskupów i Rok Święty Jubileuszu odkupienia. List do biskupów całego świata z okazji „Instrumentum laboris” przygotowanego na VI sesję generalną Synodu Biskupów* (25.01.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 2 (38), s. 1, 3.
- JAN PAWEŁ II, *Pokuta – synonim nawrócenia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (16.02.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 2 (38), s. 8-9.
- JAN PAWEŁ II, *Sprawiedliwość i miłosierdzie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (1.03.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 3 (39), s. 18.
- JAN PAWEŁ II, *Tożsamość i odpowiedzialność. Do kapłanów w San Salvador* (6.03.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 4 (40), s. 15-16.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia - Sakrament miłości i służby. Homilia na zakończenie Kongresu Eucharystycznego w Port-au-Prince* (9.03.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 4 (40), s. 27-28.
- JAN PAWEŁ II, *List do wszystkich kapłanów na Wielki Czwartek 1983 roku* (27.03.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 3 (39), s. 6-7.
- JAN PAWEŁ II, *Dzieło miłości Ojca. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (13.04.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 4 (40), s. 8.
- JAN PAWEŁ II, *Ogłaszajcie waszym wspólnotom rok łaski od Pana. Do biskupów podczas obchodów Roku Jubileuszowego* (14.04.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 5-6 (41-42), s. 7,9.
- JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i pojednanie między ludźmi. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (18.05.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 5-6 (41-42), s. 11.
- JAN PAWEŁ II, *Dar Ducha Świętego. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (25.05.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 5-6 (41-42), s. 11.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia jest Sakramentem pojednania. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (15.06.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 5-6 (41-42), s. 12.
- JAN PAWEŁ II, *Zostaliśmy wezwani i konsekrowani dla sakramentu pojednania. Spotkanie z kapłanami w Lourdes* (15.08.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 7-8 (43-44), s. 8.
- JAN PAWEŁ II, *Sumienie – miejsce dialogu człowieka z Bogiem. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (17.08.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 7-8 (43-44), s. 22.

- JAN PAWEŁ II, *Kościół jest miejscem, w którym sumienie ludzkie wzrasta i dojrzewa. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (24.08.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 7-8 (43-44), s. 23.
- JAN PAWEŁ II, *Otwórzmy serca na boski dar pojednania. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (28.09.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 9 (45), s. 23.
- JAN PAWEŁ II, *Pojednanie i pokuta w posłannictwie Kościoła. Homilia podczas Mszy św. otwierającej Synod Biskupów* (29.09.1983), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 9 (45), s. 1, 3.
- JAN PAWEŁ II, *Encyklika o chrześcijańskim sensie ludzkiego cierpienia „Salvifici doloris”* (11.02.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 5 (243), s. 5-10.
- JAN PAWEŁ II, *Człowiek, który rozgrzesza „in persona Christi”. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (22.02.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 3 (51), s. 26.
- JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i braćmi. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.02.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 3 (51), s. 26.
- JAN PAWEŁ II, *Zadośćuczynienie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (7.03.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 3 (51), s. 26-27.
- JAN PAWEŁ II, *Uznanie własnej winy. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (14.03.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 3 (51), s. 27.
- JAN PAWEŁ II, *Wyznanie grzechów. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (21.03.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 3 (51), s. 27-28.
- JAN PAWEŁ II, *Osobisty charakter przebaczenia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (28.03.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 3 (51), s. 28.
- JAN PAWEŁ II, *Duch skruchy. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (4.04.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 4 (52), s. 20.
- JAN PAWEŁ II, *Częsta spowiedź. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (11.04.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 4 (52), s. 20.
- JAN PAWEŁ II, *Przygotowanie do Eucharystii. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (18.04.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 4 (52), s. 21.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół pragnie być z tymi, którzy cierpią. Spotkanie z chorymi w Port Moresby* (8.05.1984), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 6 (54), s. 17-18.

- JAN PAWEŁ II, *Początek lepszego świata. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (10.06.1984), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 6 (54), s. 29.
- JAN PAWEŁ II, *Sakrament apostołstwa. Bierzmowanie w Zesłanie Ducha Świętego* (10.06.1984), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 6 (54), s. 4.
- JAN PAWEŁ II, *Specyfika teologii i formacji przyszłych kapłanów. Spotkanie z profesorami teologii* (13.06.1984), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 7 (55), s. 18-19.
- JAN PAWEŁ II, *Szafarze tajemnic Bożych. Spotkanie ze spowiednikami* (9.07.1984), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 7 (55), s. 11.
- JAN PAWEŁ II, *Przyjęcie chrztu to zaledwie pierwszy rozdział dziejów osobistych i powszechnych. Msza św. w San Juan (Puerto Rico)*, (12.10.1984), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 5 (1984) nr 11-12 (59-60), s. 20-21.
- JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostołska o pojednaniu i pokucie w dzisiejszym posłannictwie Kościoła „Reconciliatio et paenitentia”* (2.12.1984), [w:] *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. I, wyd. św. Stanisława BM., Kraków 1996, s. 191-267.
- JAN PAWEŁ II, *Wzajemność, solidarność, współpraca. Noworoczna audiencja dla Korpusu Dyplomatycznego* (12.01.1985), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 6 (1985) nr 1 (61), s. 11-13.
- JAN PAWEŁ II, *Nowe narodzenie. Homilia podczas ceremonii Chrztu św.* (13.01.1985), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 6 (1985) nr 1 (61), s. 15.
- JAN PAWEŁ II, *List do wszystkich kapłanów na Wielki Czwartek 1985* (31.03.1985), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 6 (1985) nr 1 (61), s. 1,3-4.
- JAN PAWEŁ II, *W tajemnicy pojednania kryje się pełna prawda o człowieku, Homilia podczas Mszy św. w Loreto* (11.04.1985), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 6(1985) nr 4-5 (64-65) s. 15.
- JAN PAWEŁ II, *Wierzę w Boga, Stworzyciela nieba i ziemi”. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (8.01.1986), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 1 (75), s. 8.
- JAN PAWEŁ II, *Wspólne świadectwo. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (19.01.1986), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 1 (75), s. 10.
- JAN PAWEŁ II, *O jedność chrześcijan. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (22.01.1986), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 1 (75), s. 8-9.
- JAN PAWEŁ II, *Którym odpuszczenie grzechy, są im odpuszczone. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (9.03.1986), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 3 (77), s. 14.

- JAN PAWEŁ II, *W stronę sakramentu pojednania. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (16.03.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 3 (77), s. 14.
- JAN PAWEŁ II, *Stworzenie a słuszna autonomia rzeczy stworzonych. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (2.04.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 4 (78), s. 19.
- JAN PAWEŁ II, *Chrzest jest początkiem życia w Chrystusie. Homilia w Forli* (8.05.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 5 (79), s. 12-13.
- JAN PAWEŁ II, *Bierzmowanie zobowiązuje nas do apostołstwa. Homilia w Imoli* (9.05.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 5 (79), s. 13,16.
- JAN PAWEŁ II, *Encyklika o Duchu Świętym w życiu Kościoła i świata „Dominum et Vivificantem”* (18.05.1986), wyd. KAI i Hachette, Warszawa 2008.
- JAN PAWEŁ II, *Powołani do świętości, by przemienić świat. Do Papieskiej Rady Świeckich* (7.06.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 6 (80), s. 3.
- JAN PAWEŁ II, *Tylko w zjednoczeniu z Chrystusem jesteście wyzwającym znakiem świętości. Do żeńskich zakonów i instytutów świeckich* (5.07.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 7 (81), s. 23-24.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół chce i potrzebuje świętych świeckich. Msza św. dla laikatu Kolumbii w Bucamaranga* (6.07.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 7 (81), s. 26.
- JAN PAWEŁ II, *Stać się „nowym stworzeniem” znaczy służyć. Homilia podczas Mszy św. w Aósie* (7.09.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 9 (83), s. 13.
- JAN PAWEŁ II, *Aby życie zakonne odpowiadało swojej racji bytu. Spotkanie z zakonnikami i zakonnice w Lyonie* (5.10.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 10 (84), s. 29-30.
- JAN PAWEŁ II, *Grzech osobisty. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (5.10.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 10 (84), s. 7-8.
- JAN PAWEŁ II, *Grzech jako alienacja. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (12.10.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 10 (84), s. 8-9.
- JAN PAWEŁ II, *Grzech: złamanie przymierza. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.10.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 10 (84), s. 7.
- JAN PAWEŁ II, *Powołanie do świętości. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (29.03.1987), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 8 (1987) nr 3 (88), s. 31.

- JAN PAWEŁ II, *List do wszystkich kapłanów Kościoła na Wielki Czwartek 1987 roku* (19.04.1987), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 8 (1987) nr 4 (89), s. 3-4.
- JAN PAWEŁ II, *Tylko Kościół eucharystycznie pojednany będzie wiarygodnym znakiem jedności i pokoju. Spotkanie z przedstawicielami Kościołów Chrześcijańskich w Warszawie* (8.06.1987), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 8 (1987) nr 5 (90), s. 5-6.
- JAN PAWEŁ II, *Encyklika z okazji dwudziestej rocznicy ogłoszenia Populorum progressio „Sollicitudo rei socialis”* (30.12.1987), wyd. KAI i Hachette, Warszawa 2008.
- JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 1988 roku* (25.03.1988), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 9 (1988) nr 3-4 (100-101), s. 5-6.
- JAN PAWEŁ II, *Nowa ewangelizacja. Homilia podczas Mszy św. w Salto* (9.05.1988), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 9 (1988) nr 5 (102), s. 19- 20.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia jest sakramentem drogi. Homilia podczas Mszy św. w Piacenza* (5.06.1988), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 9 (1988) nr 7 (104), s. 12-13.
- JAN PAWEŁ II, *Chrystus ustanawia sakramenty życia Bożego. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (6.07.1988), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 9 (1988) nr 7 (104), s. 7-8.
- JAN PAWEŁ II, *Jezus Chrystus przekazuje Kościołowi dziedzictwo świętości. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (23.07.1988), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 9 (1988) nr 7 (104), s. 8.
- JAN PAWEŁ II, *Chrystus wyzwala człowieka z niewoli grzechu do wolności w prawdzie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (3.08.1988), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 9 (1988) nr 8 (105), s. 13.
- JAN PAWEŁ II, *Chrystus wyzwala człowieka i ludzkość do „nowego życia”. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (10.08.1988), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 9 (1988) nr 8 (105), s. 13-14.
- JAN PAWEŁ II, *Encyklika o powołaniu i misji świeckich w Kościele dwadzieścia lat po Soborze Watykańskim II „Christifideles laici”* (30.12.1988), wyd. KAI i Hachette, Warszawa 2008.
- JAN PAWEŁ II, *Chrzest – wydarzenie przeobrażające. Uroczystość Chrztu Pańskiego* (8.01.1989), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 10 (1989) nr 1-2 (110), s. 4.
- JAN PAWEŁ II, *Discorso ai Penitenzieri delle Patriarcali Basiliche Romane* (20.03.1989), [w:] (Internet, 4.02.2021), http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1989/march/documents/hf_jp-iispe_19890320_penitenzieri.html

- JAN PAWEŁ II, *Komunia, dążenie do świętości, kompetencja. Przemówienie do kapłanów, zakonników, zakonnicy i seminarzystów w Antananarivo* (30.04.1989), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 10 (1989) nr 4 (112), s. 19-20.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół jest komunią. Spotkanie z kapłanami, zakonnikami i przedstawicielami rad duszpasterskich w Saint-Denis* (1.05.1989), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 10 (1989) nr 4 (112), s. 21-22.
- JAN PAWEŁ II, *Pokój z Bogiem Stwórcą. Pokój z całym stworzeniem. Orędzie na XXIII Światowy Dzień Pokoju* (8.12.1989), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 10 (1989) nr 12 bis (119), s. 21-22.
- JAN PAWEŁ II, *Chrzest – podstawa wspólnego kapłaństwa. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (7.01.1990), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 11 (1990) nr 1 (120), s. 21.
- JAN PAWEŁ II, *Kapłan – człowiek modlitwy. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (11.03.1990), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 11 (1990) nr 2-3 (121), s. 12.
- JAN PAWEŁ II, *Kapłańska mądrość. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (18.03.1990), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 11 (1990) nr 2-3 (121), s. 12.
- JAN PAWEŁ II, *Discorso ai Prelati e agli ufficiali della Penitenzieria Apostolica*, (31.03.1990), [w:] (Internet, 4.02.2021), http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1990/march/documents/hf_jp-ii_spe_19900331_penitenzieria.htm
- JAN PAWEŁ II, *Kapłan – szafarz posługi jednania. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.04.1990), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 11 (1990) nr 4 (122), s. 22.
- JAN PAWEŁ II, *Kapłan – człowiek związany z Ofiarą Chrystusa. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (16.09.1990), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 11 (1990) nr 9 (125), s. 19-20.
- JAN PAWEŁ II, *Encyklika o stałej aktualności posłania misyjnego „Redemptoris missio”* (7.12.1990), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 1 (129), s. 4-37.
- JAN PAWEŁ II, *Duch Święty źródłem życia sakramentalnego w Kościele. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (30.01.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 1 (129), s. 49-50.
- JAN PAWEŁ II, *Pokuta jest warunkiem prawdziwej radości. Homilia podczas Mszy św. w Środę Popielcową* (13.02.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 2-3 (130), s. 40.
- JAN PAWEŁ II, *Encyklika w setną rocznicę encykliki „Rerum novarum” „Centesimus annus”* (1.05.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 4 (131), s. 4-30.

- JAN PAWEŁ II, *Potrzeba odnowy moralnej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (22.05.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 6 (133), s. 64-65.
- JAN PAWEŁ II, *Aby Chrystus mógł nadal służyć i zbawiać. Uroczystość Bożego Ciała* (30.05.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 7 (134), s. 53.
- JAN PAWEŁ II, *Kościole, co mówisz sam o sobie? Nabożeństwo do Serca Pana Jezusa w katedrze płockiej. Zamknięcie Synodu Diecezjalnego* (7.06.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 6 (133), s. 15.
- JAN PAWEŁ II, *Niechaj nikt nie bogaci się kosztem bliźniego. Homilia podczas Mszy św. odprawionej na stadionie OSIR-u w Płocku* (7.06.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 6 (133), s. 9-11.
- JAN PAWEŁ II, *Wezwani do dzielenia się stołem stworzenia. Orędzie na Wielki Post 1992* (29.06.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 5 (142), s. 4.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół w odwiecznym zamyśle Ojca. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (31.07.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 7 (134), s. 46-47.
- JAN PAWEŁ II, *Warunkiem każdej reformy społecznej jest nawrócenie serc. Spotkanie z mieszkańcami faveli Lixao de Sao Pedro w Vitorii* (19.10.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 11 (137), s. 28-30.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół ludem powszechnym. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (13.11.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 12 (138), s. 42-43.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół jako tajemnica i sakrament. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (27.11.1991), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 12 (1991) nr 12 (138), s. 45-46.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół tajemnicą komunii zbudowanej na miłości. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (15.01.1992), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 2 (140), s. 38-39.
- JAN PAWEŁ II, *Nawrócenie serca warunkiem przywrócenia jedności. Msza św. w bazylice św. Pawła za Murami na zakończenie Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan* (25.01.1992), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 6 (143), s. 23-24.
- JAN PAWEŁ II, *Trzeba rozrywać serca, aby nie zaskorupiały w grzechu. Środa Popielcowa. Msza św. w bazylice św. Sabiny* (4.03.1992), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 6 (143), s. 26-27.
- JAN PAWEŁ II, *Discorso ai Penitenzieri delle Basiliche Patriarcali di Roma* (21.03.1992), [w:] (Internet, 4.02.2021), <http://www.vatican.va/content/john->

paul-ii/it/speeches /1992/march/documents/hf_jp-ii_spe_19920321_penitenzieri.html

- JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostołska o formacji kapłanów we współczesnym świecie „Pastores dabo vobis”* (25.03.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 3-4 (141), s. 4-63.
- JAN PAWEŁ II, *Chrzest w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (25.03.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 5 (142), s. 44-46.
- JAN PAWEŁ II, *Świętość życia prowadzi ku jedności chrześcijan. Spotkanie z przedstawicielami Światowej Rady Metodystów* (26.03.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 7 (144), s. 39-40.
- JAN PAWEŁ II, *Bierzmowanie w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (1.04.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 6 (143), s. 37.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (8.04.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 6 (143), s. 38-39.
- JAN PAWEŁ II, *Pokuta w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (15.04.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 6 (143), s. 40-41.
- JAN PAWEŁ II, *Namaszczenie chorych w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.04.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 6 (143), s. 43-44.
- JAN PAWEŁ II, *Małżeństwo w Kościele – wspólnocie kapłańskiej i sakramentalnej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (6.05.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 7 (144), s. 44-45.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia tworzy Kościół. Msza św. na piazza della Vittoria w Lombardii* (20.06.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 10 (146), s. 11-12.
- JAN PAWEŁ II, *Modlitwa oddechem duszy. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (9.09.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 11 (147), s. 19-20.
- JAN PAWEŁ II, *Chrześcijanin potrzebuje katechezy, aby wzrastać w poznawaniu Boga. Do biskupów, którzy otrzymali sakrę w ciągu ostatnich pięciu lat* (17.09.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 1 (149), s. 35-36.
- JAN PAWEŁ II, *„Pragnę” (J 19, 28). Orędzie na Wielki Post 1993r.* (18.09.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 4 (152), s. 4.

- JAN PAWEŁ II, *Konstytucja apostołska ogłoszona z okazji publikacji Katechizmu Kościoła Katolickiego, opracowanego po Ekumenicznym Soborze Watykańskim II „Fidei Depositum”* (11.10.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 2 (150), s. 4-6.
- JAN PAWEŁ II, *Seminarium szkołą wierności Chrystusowi i Kościołowi. Homilia podczas Mszy św. dla seminarzystów* (13.10.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 12 (148), s. 31-32.
- JAN PAWEŁ II, *Nowy Katechizm darem dla wszystkich. Przemówienie w Sali Królewskiej* (7.12.1992), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 2 (150), s. 7-9.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół wspólnotą ewangelizującą. Przemówienie do biskupów polskich przybyłych z wizytą „ad limina Apostolorum”* (12.01.1993), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 2 (150), s. 15-18.
- JAN PAWEŁ II, *Wszyscy potrzebujemy nawrócenia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (24.01.1993), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 3 (151), s. 51-52.
- JAN PAWEŁ II, *W duchu Wielkiego Postu. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (28.02.1993), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 5-6 (153), s. 54-55.
- JAN PAWEŁ II, *Discorso ai membri della Penitenzieria Apostolica* (27.03.1993), [w:] (Internet, 4.02.2021), <https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/march/documents/hfjp-iispe19930327penitenzieria.html>
- JAN PAWEŁ II, *Prezbiterat – służebne uczestnictwo w kapłaństwie Chrystusa. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (31.03.1993), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 5-6 (153), s. 51-53.
- JAN PAWEŁ II, *Moc sakramentów Kościoła. Msza św. Krzyżma w Bazylice Watykańskiej* (8.04.1993), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 5-6 (153), s. 28-29.
- JAN PAWEŁ II, *Rola Katechizmu Kościoła Katolickiego w duszpasterstwie. Do przewodniczących komisji katechetycznych Konferencji Episkopatów z całego świata* (29.04.1993), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 7 (154), s. 32-34.
- JAN PAWEŁ II, *Misja prezbiterów w sakramentalnej posłudze uświęcania. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (5.05.1993), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 7 (154), s. 42-43.
- JAN PAWEŁ II, *Przeciw kulturze śmierci. Msza św. w Agrigento na Sycylii* (9.05.1993), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 7 (154), s. 18-20.

- JAN PAWEŁ II, *Prezbiter człowiekiem poświęconym Bogu. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (26.05.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 8-9 (155), s. 42-43.
- JAN PAWEŁ II, *Prezbiter człowiekiem modlitwy. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (2.06.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 8-9 (155), s. 44-45.
- JAN PAWEŁ II, *Kierunki działalności ewangelizacyjnej Kościoła. Spotkanie z członkami Konferencji Episkopatu Hiszpanii w Madrycie* (15.06.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 8-9 (155), s. 17-19.
- JAN PAWEŁ II, *Nabożeństwo do Matki Bożej w życiu prezbitera. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (30.06.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 8-9 (155), s. 47-48.
- JAN PAWEŁ II, *Troska o przyrodę. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (4.07.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 10 (156), s. 60-61.
- JAN PAWEŁ II, *Modlitwa i ekumenizm. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (18.07.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 14 (1993) nr 10 (156), s. 61.
- JAN PAWEŁ II, *Encyklika o niektórych podstawowych problemach nauczania moralnego Kościoła „Veritatis splendor”* (6.08.1993), wyd. KAI i Hachette, Warszawa 2007.
- JAN PAWEŁ II, *Więzi prezbiterów ze współpracami w kapłaństwie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (1.09.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 1 (159), s. 33-34.
- JAN PAWEŁ II, *Powołani do świętości. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.11.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 1 (159), s. 50.
- JAN PAWEŁ II, *Sumienie głosem Boga. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (7.11.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 1 (159), s. 50-51.
- JAN PAWEŁ II, *Powołanie świeckich do świętości. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (24.11.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 1 (159), s. 46-47.
- JAN PAWEŁ II, *Życie zakonne radykalnym wyborem Chrystusa. Do uczestników międzynarodowego kongresu zorganizowanego przez Unię Przełożonych Generalnych* (26.11.1993), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 2 (160), s. 40-42.
- JAN PAWEŁ II, *List do rodzin z okazji Roku Rodziny 1994* (2.02.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 3 (161), s. 4-35.

- JAN PAWEŁ II, *Wezwanie do zachowania praktyki postu. Audiencja dla duchowieństwa diecezji rzymskiej* (17.02.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 4 (162), s. 23-24.
- JAN PAWEŁ II, *Tajemnica spowiedzi świętej. Do członków Penitencjarii Apostolskiej* (12.03.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 5 (163), s. 21-22.
- JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 1994 r.* (13.03.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 4 (162), s. 4-7.
- JAN PAWEŁ II, *Ojciec miłosierdzia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (10.04.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 8 (165), s. 42.
- JAN PAWEŁ II, *Prawo Boże wypisane w sercu człowieka. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (12.06.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 9-10 (166), s. 28.
- JAN PAWEŁ II, *Przyroda głosi chwałę Boga. Msza św. na Polanie św. Ursusa w Cogne w Valle d'Aosta* (21.08.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 9-10 (166), s. 17-18.
- JAN PAWEŁ II, *Życie konsekrowane w Kościele. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (28.09.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 12 (168), s. 38-39.
- JAN PAWEŁ II, *Badania naukowe i etyka. Do uczestników sesji plenarnej Papieskiej Akademii Nauk* (28.10.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 2 (170), s.43-45.
- JAN PAWEŁ II, *Droga doskonałości. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (9.11.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 2 (170), s.46-47.
- JAN PAWEŁ II, *List apostolski w związku z przygotowaniem Jubileuszu Roku 2000 „Tertio millennio adveniente”* (10.11.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 12 (168), s. 4-22.
- JAN PAWEŁ II, *Życie wspólne w świetle Ewangelii. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (14.12.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 3 (171), s. 53-54.
- JAN PAWEŁ II, *Okres Wielkiego Postu. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (1.03.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 5 (173), s. 33.
- JAN PAWEŁ II, *Pojednajcie się z Bogiem. Msza św. w bazylice św. Sabiny* (1.03.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 5 (173), s. 20-21.
- JAN PAWEŁ II, *Ku lepszemu światu. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (5.03.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 5 (173), s. 42.

- JAN PAWEŁ II, *Rola kapłana w sakramencie pokuty. Do członków Penitencjarii Apostolskiej* (18.03.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 5 (173), s. 14-16.
- JAN PAWEŁ II, *Encyklika o wartości i nienaruszalności życia ludzkiego „Evangelium vitae”* (25.03.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 4 (172), s. 4-50.
- JAN PAWEŁ II, *Ojciec miłosierdzia. Msza św. w parafii Matki Bożej Różańcowej* (26.03.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 5 (173), s. 24-25.
- JAN PAWEŁ II, *Powszechna misja Kościoła. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (5.04.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 7 (175), s.49-50.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół misyjny. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (19.04.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 7 (175), s. 50-51.
- JAN PAWEŁ II, *Encyklika o działalności ekumenicznej „Ut unum sint”* (25.05.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 6 (174), s.4-30.
- JAN PAWEŁ II, *Chrystus drogą zbawienia dla wszystkich. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (31.05.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 8-9 (176), s.52-53.
- JAN PAWEŁ II, *Modlitwa siłą duchową człowieka. Msza św. w kościele św. Romana Męczennika* (22.10.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 3 (181), s. 30-31.
- JAN PAWEŁ II, *Kapłan jest człowiekiem modlitwy i Eucharystii. Do uczestników sympozjum z okazji 30-lecia dekretu „Presbyterorum ordinis”* (27.10.1995), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 1 (179), s. 38-40.
- JAN PAWEŁ II, *Modlitwa jest prawdziwym źródłem dążenia do pełnej jedności. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (10.01.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 3 (181), s. 43-44.
- JAN PAWEŁ II, *Znaczenie pokuty. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (25.02.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 6 (184), s. 39-40.
- JAN PAWEŁ II, *Potrzeba umartwienia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (3.03.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 6 (184), s. 40.
- JAN PAWEŁ II, *Ewangelizacja przez środki społecznego przekazu. Do uczestników sesji plenarnej Papieskiej Rady ds. Środków Społecznego przekazu* (7.03.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 6 (184), s. 28-29.

- JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty wielkim darem Bożego Miłosierdzia. Przesłanie do uczestników kursu zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (22.03.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 6 (184), s. 10-12.
- JAN PAWEŁ II, *Chronić środowisko naturalne. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (24.03.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 6 (184), s. 41-42.
- JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska o życiu konsekrowanym i jego misji w Kościele i w świecie „Vita consecrata”* (25.03.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 4 (182), s. 4-52.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia źródłem prawdziwego życia dla Kościoła i świata. Msza św. Wieczery Pańskiej w bazylice św. Jana na Lateranie* (4.04.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 5 (183), s. 41-42.
- JAN PAWEŁ II, *Dobra stworzone są przeznaczone dla wszystkich ludzi. Do uczestników XXVIII Konferencji Generalnej FAO* (23.10.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 2 (180), s. 33-34.
- JAN PAWEŁ II, *Musimy dążyć do odzyskania jedności. Homilia wygłoszona podczas nieczynności w kościele św. Andrzeja i św. Grzegorza* (5.12.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 2 (190), s. 36-37.
- JAN PAWEŁ II, *Przebacz a zaznasz pokoju. Orędzie na XXX Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 1997 r.* (8.12.1996), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 1 (189), s. 4-8.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół prowadzi ludzi do Chrystusa. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (6.01.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 2 (190), s. 28.
- JAN PAWEŁ II, *Chrzest darem, który zobowiązuje. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (12.01.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 3 (191), s. 37.
- JAN PAWEŁ II, *Sakrament nowego życia. Msza św. w święto Chrztu Pańskiego* (12.01.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 3 (191), s. 30-31.
- JAN PAWEŁ II, *W kierunku pojednania. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (19.01.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 3 (191), s. 11.
- JAN PAWEŁ II, *Wspólna odpowiedzialność za budowanie jedności. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (22.01.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 3 (191), s. 12-13.
- JAN PAWEŁ II, *Co znaczy nawrócić się? Msza św. w Środę Popielcową* (12.02.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 4-5 (192), s. 12.

- JAN PAWEŁ II, *Na drodze modlitwy, nawrócenia i pokuty. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (12.02.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 4-5 (192), s. 37-38.
- JAN PAWEŁ II, *Chrystus w centrum życia i posługi kapłanów. Spotkanie z duchowieństwem diecezji rzymskiej* (13.02.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 4-5 (192), s. 13-15.
- JAN PAWEŁ II, *Modlitwa, post, jałmużna. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (16.02.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 4-5 (192), s. 42.
- JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 1997 r.* (16.03.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 4-5 (192), s. 9-11.
- JAN PAWEŁ II, *Formacja prawego sumienia. Do uczestników kursu zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (17.03.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 6 (193), s. 37-38.
- JAN PAWEŁ II, *Nie ma Kościoła bez Eucharystii. Msza św. Wieczery Pańskiej w Wielki Czwartek* (27.03.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 4-5 (192), s. 28-29.
- JAN PAWEŁ II, *Dar Bożego miłosierdzia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (6.04.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 6 (193), s. 47.
- JAN PAWEŁ II, *Wskazują drogę ku pełni szczęścia w Bogu. Msza św. i beatyfikacja pięciu sług Bożych* (4.05.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 8-9 (195), s. 29-30.
- JAN PAWEŁ II, *Dzieło ewangelizacji łaską i obowiązkiem całego Kościoła. Orędzie na Światowy Dzień Misyjny 1997 r.* (18.05.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 8-9 (195), s. 4-5.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia szkołą wolności i solidarności międzyludzkiej. Homilia podczas „Statio Orbis” na zakończenie 46. Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego* (1.06.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 7 (194), s. 13-16.
- JAN PAWEŁ II, *Nieustannie błagajmy o miłosierdzie Boże. Przemówienie w sanktuarium Miłosierdzia Bożego w Krakowie* (7.06.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 7 (194), s. 52-53.
- JAN PAWEŁ II, *Cała ludzkość potrzebuje pojednania. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (22.06.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 8-9 (195), s. 50.
- JAN PAWEŁ II, *Słowo Boże naszym pokarmem. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (20.07.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 10 (196), s. 45.

- JAN PAWEŁ II, *Wzór świętości Kościoła. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (3.09.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 11 (197), s. 24.
- JAN PAWEŁ II, *Wzywam wszystkich do częstej i głębokiej lektury Katechizmu. Przemówienie w Castel Gandolfo* (8.09.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 11 (197), s. 11-12.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia największym darem Boga dla ludzi. Zakończenie XXIII Krajowego Kongresu Eucharystycznego we Włoszech* (28.09.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 11 (197), s. 18-20.
- JAN PAWEŁ II, *Heroizm w życiu codziennym. Homilia podczas Mszy św. beatyfikacyjnej* (12.10.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 12 (198), s. 24-26.
- JAN PAWEŁ II, *We wspólnocie świętych. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.11.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 12 (198), s. 41-42.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół głosi ludziom orędzie zbawienia. Spotkanie z kardynałami i pracownikami Kurii Rzymskiej* (22.12.1997), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1998) nr 18 (200), s. 16-18.
- JAN PAWEŁ II, *Pozostańcie wierni waszemu wyjątkowemu powołaniu. Msza św. dla wspólnot życia konsekrowanego* (2.02.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 4 (202), s. 38-40.
- JAN PAWEŁ II, *Nawrócenie serca odpowiedzią na dar zbawienia. Przemówienie do uczestników spotkania z Głównym Komitetem Jubileuszu Roku 2000* (12.02.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 4 (202), s. 27-28.
- JAN PAWEŁ II, *Pełne zbawienie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (18.02.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 7 (204), s. 40-41.
- JAN PAWEŁ II, *Niech każde serce otworzy się na Boga. Msza św. w Środę Popielcową* (25.02.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 4 (202), s. 40.
- JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty w życiu Kościoła. Przesłanie do Penitencjarii Apostolskiej* (20.03.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 5-6 (203), s. 4-6.
- JAN PAWEŁ II, *Chrześcijańskie przebaczenie. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (29.03.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 7 (204), s. 48.
- JAN PAWEŁ II, *Chrzest fundamentem chrześcijańskiej jedności. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (1.04.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 7 (204), s. 43-44.

- JAN PAWEŁ II, *Jedyny chrzest wspólnoty chrześcijańskiej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (15.04.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 7 (204), s. 44-45.
- JAN PAWEŁ II, *Jesteście bogactwem Kościoła. Przesłanie do uczestników Światowego Kongresu Ruchów Kościelnych* (27.05.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 8-9 (205), s. 34-35.
- JAN PAWEŁ II, *Wiele charyzmatów i ruchów, ale jedna misja. Przesłanie do przedstawicieli ruchów kościelnych* (30.05.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 8-9 (205), s. 37-39.
- JAN PAWEŁ II, *List apostołski o świętowaniu niedzieli „Dies Domini”* (31.05.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 8-9 (205), s. 4-29 .
- JAN PAWEŁ II, *O świętowaniu niedzieli. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (5.07.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 10 (206), s. 57.
- JAN PAWEŁ II, *Duch Święty źródłem uświęcenia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (22.07.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 11 (207), s. 51-52.
- JAN PAWEŁ II, *Niedzielna Eucharystia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (9.08.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 11 (207), s. 55.
- JAN PAWEŁ II, *Bierzmowanie jako dopełnienie łaski chrztu. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (30.09.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 1 (209), s. 47.
- JAN PAWEŁ II, *Orędzie na Wielki Post 1999r.* (15.10.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 3 (211), s. 4-5.
- JAN PAWEŁ II, *Bulla ogłaszająca Wielki Jubileusz roku 2000 „Incarnationis misterium”* (29.11.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 1 (209), s. 9-15.
- JAN PAWEŁ II, *Poszanowanie praw człowieka warunkiem prawdziwego rozwoju. Orędzie na XXXII Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 1999 r.* (8.12.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 1 (209), s.4-8.
- JAN PAWEŁ II, *Dzieci naszego Ojca. Msza św. w Kaplicy Sykstyńskiej i udzielenie sakramentu chrztu dzieciom* (10.01.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 3 (211), s. 24-25.
- JAN PAWEŁ II, *Radykalnie naśladować Chrystusa. Msza św. dla osób konsekrowanych* (2.02.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 3 (211), s. 25-26.
- JAN PAWEŁ II, *Ku chrześcijańskiej doskonałości. Przesłanie do uczestników Krajowego Kongresu Włoskiej Federacji Ćwiczeń Duchownych* (11.02.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 4 (212), s. 10-11.

- JAN PAWEŁ II, *Czas nawrócenia. Katecheza w Środę Popielcową* (17.02.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 4 (212), s. 38-39.
- JAN PAWEŁ II, *Wskazują drogę do świętości. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (7.03.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 5-6 (213), s. 25-26.
- JAN PAWEŁ II, *Sakrament pojednania w Roku Wielkiego Jubileuszu. Do uczestników kursu zorganizowanego przez Penitencjarie Apostolską* (13.03.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 9-10 (216), s. 32-34.
- JAN PAWEŁ II, *Bądźcie tam, gdzie człowiek cierpi. Msza św. z okazji Dnia Miłosierdzia* (16.05.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 9-10 (216), s. 39-40.
- JAN PAWEŁ II, *W nowe tysiąclecie z Księgą Ewangelii. Homilia podczas Mszy św. na Biskupiej Górze w Pelplinie* (6.06.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 8 (215), s. 13-14.
- JAN PAWEŁ II, *Piękno tej ziemi woła o zachowanie jej dla przyszłych pokoleń. Homilia podczas Liturgii Słowa w Zamościu* (12.06.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 8 (215), s. 70-72.
- JAN PAWEŁ II, *Świat pracy potrzebuje ludzi prawego sumienia. Homilia podczas Liturgii Słowa w Sosnowcu* (14.06.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 8 (215), s. 93-95.
- JAN PAWEŁ II, *Sąd i miłosierdzie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (7.07.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 9-10 (216), s. 50-51.
- JAN PAWEŁ II, *Piekło jako ostateczne odrzucenie Boga. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (28.07.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 11 (217), s. 29-30.
- JAN PAWEŁ II, *Nieśmy światło Chrystusa wszystkim narodom. Przesłanie do uczestników IV Kongresu Misyjnego Ameryki Łacińskiej i Amerykańskiego Kongresu Misyjnego* (15.08.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 2 (220), s. 6-7.
- JAN PAWEŁ II, *Przewyciężyć osobisty grzech i struktury grzechu. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (25.08.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 11 (217), s. 34-35.
- JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (15.09.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 1 (219), s. 36-37.

- JAN PAWEŁ II, *Nowa ewangelizacja najpilniejszą potrzebą Kościoła. Do biskupów litewskich przybyłych z wizytą „ad limina Apostolorum”* (17.09.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 2 (220), s. 40-42.
- JAN PAWEŁ II, *Pojednanie z Bogiem i braćmi. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (22.09.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 1 (219), s. 37-38.
- JAN PAWEŁ II, *Dar odpustu. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.09.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 1 (219), s. 38-39.
- JAN PAWEŁ II, *Miłość preferencyjna do ubogich. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (27.10.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 1 (219), s. 42-43.
- JAN PAWEŁ II, *Na drodze do pełnej jedności Ciała Chrystusa. Otwarcie Drzwi Świętych i nabożeństwo ekumeniczne w bazylice św. Pawła za Murami* (18.01.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 3 (221), s. 14-16.
- JAN PAWEŁ II, *Wybieracie Chrystusa, aby służyć Ewangelii. Jubileusz życia konsekrowanego* (2.02.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 3 (221), s. 21-23.
- JAN PAWEŁ II, *Dziesięcioro przykazań prawem miłości i wolności człowieka. Liturgia Słowa w klasztorze św. Katarzyny na Górze Synaj* (26.02.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 4 (222), s. 14-19.
- JAN PAWEŁ II, *Pojednajmy się z Bogiem i braćmi. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (8.03.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 3 (222), s. 45-46.
- JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2000 r.* (23.03.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 5 (223), s. 4-7.
- JAN PAWEŁ II, *Największe bogactwo Kościoła. Msza św. w Wieczerniku w Jerozolimie* (23.03.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 5 (223), s. 25-26.
- JAN PAWEŁ II, *Uwierzyć wszystkiemu, co mówi Jezus. Msza św. dla młodych na Górze Błogosławieństw* (24.03.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 5 (223), s. 29-31.
- JAN PAWEŁ II, *Sakrament spowiedzi darem miłosierdzia Bożego. Przesłanie do kard. Williama Wakefielda Bauma* (1.04.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 6 (224), s. 5-7.

- JAN PAWEŁ II, *Pascha Kościoła. Msza św. Wieczerzy Pańskiej w Wielki Czwartek* (20.04.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 6 (224), s. 11-12.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia źródłem mocy. Msza św. dla polskich pielgrzymów w czasie Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego* (20.06.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 9 (226), s. 31-33.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia źródłem misyjnej działalności Kościoła. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (21.06.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 9 (226), s. 26-27.
- JAN PAWEŁ II, *Bóg pośrodku swojego ludu. Uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa*, (22.06.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 9 (226), s. 28-29.
- JAN PAWEŁ II, *Zamieszkał wśród nas. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (25.06.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 9 (226), s. 29.
- JAN PAWEŁ II, *Pan wzywa was na swoje żniwo. Msza św. dla przedstawicieli ruchów i stowarzyszeń katolickich* (8.07.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 9 (226), s. 23-24.
- JAN PAWEŁ II, *Technika i przyroda: dwa wyzwania dla turystyki na progu XXI stulecia. Orędzie na Światowy Dzień Turystyki* (29.07.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 10 (227), s. 4-5.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia największą ziemską celebracją „chwały”. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (27.09.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 1 (229), s. 43-44.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia jako pamiątka „mirabilia Dei”. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (4.10.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 3 (231), s. 28-29.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia – uczta komunii z Bogiem. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (18.10.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 3 (231), s. 30-31.
- JAN PAWEŁ II, *Środowisko formacji kapłańskiej. Spotkanie ze wspólnotą WSD z Olsztyna* (24.10.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 1 (229), s. 48.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia zapowiada przyszłość Bożą. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (25.10.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 3 (231), s. 31-32.
- JAN PAWEŁ II, *Bóg powierzył ziemię człowiekowi, aby ją uprawiał i jej strzegł. Msza św. z okazji Jubileuszu Rolników* (12.11.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 2 (230), s. 32-33.

- JAN PAWEŁ II, *List apostolski na zakończenie Wielkiego Jubileuszu Roku 2000 „Novo millennio ineunte”* (6.01.2001), wyd. KAI i Hachette, Warszawa 2008.
- JAN PAWEŁ II, *Przebaczenie drogą do pokoju. Orędzie na Wielki Post 2001 r.* (7.01.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 3 (231), s. 8-9.
- JAN PAWEŁ II, *Trzeba zapobiec katastrofie ekologicznej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (17.01.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 4 (232), s. 43-44.
- JAN PAWEŁ II, *Wszyscy mamy uczestniczyć w działalności misyjnej Kościoła. Do uczestników sympozjum z okazji 10-lecia ogłoszenia encykliki „Redemptoris missio”* (20.01.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 4 (232), s. 32-33.
- JAN PAWEŁ II, *Małżeństwo i rodzina są nierozzerwalne. Do pracowników i adwokatów Roty Rzymskiej* (1.02.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 4 (232), s. 33-35.
- JAN PAWEŁ II, *Świętość pierwszym programem waszego życia. Msza św. dla osób konsekrowanych* (2.02.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 4 (232), s. 40-41.
- JAN PAWEŁ II, *Zjednoczenie na nowo wszystkiego w Chrystusie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (14.02.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 4 (232), s. 47-48.
- JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2001 r.* (25.03.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 5 (233), s. 4-8.
- JAN PAWEŁ II, *Sakrament pokuty darem Chrystusa zmartwychwstałego. Do uczestników kursu zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (31.03.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 5 (233), s. 30-31.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia – trwały znak miłości Boga. Msza św. Wieczery Pańskiej w Wielki Czwartek* (12.04.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 6 (234), s. 18-19.
- JAN PAWEŁ II, *Chleb wędrującego ludu. Msza św. w uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa* (14.06.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 9 (236), s. 50-51.
- JAN PAWEŁ II, *Nigdy więcej chrześcijanie przeciw chrześcijanom. Spotkanie ekumeniczne w katedrze św. Grzegorza Oświeciciela w Erewan* (26.09.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 11-12 (238), s. 31-32.
- JAN PAWEŁ II, *Przeżywali zwyczajne życie w sposób nadzwyczajny. Msza św. beatyfikacyjne Marii i Alojzego Beltrame Quattrocchi* (21.10.2001), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 1 (239), s. 50-51.

- JAN PAWEŁ II, *Internet: nowe forum głoszenia Ewangelii. Orędzie na XXXVI Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu* (24.01.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 4 (242), s. 6-7.
- JAN PAWEŁ II, *Aby dla wszystkich starczyło nam serca. Do uczestników zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady „Cor Unum”* (7.02.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 5 (243), s. 47-48.
- JAN PAWEŁ II, *Niezastąpiona wartość sakramentu pokuty. Przesłanie do spowiedników* (15.03.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 5 (243), s. 15-16.
- JAN PAWEŁ II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek 2002 r.* (18.03.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 5 (243), s. 5-10.
- JAN PAWEŁ II, *Został z nami pod postaciami chleba i wina. Msza św. Wieczery Pańskiej w Wielki Czwartek* (28.03.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 5 (243), s. 19-20.
- JAN PAWEŁ II, *List apostolski motu proprio o niektórych aspektach sprawowania Sakramentu Pokuty „Misericordia Dei”* (7.04.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 6 (244), s. 4-7 .
- JAN PAWEŁ II, *Bądźcie świętymi szafarzami Bożego miłosierdzia. Msza św. i święcenia kapłańskie* (21.04.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 6 (244), s. 30-31.
- JAN PAWEŁ II, *Misja to głoszenie przebaczenia. Orędzie na Światowy Dzień Misyjny 2002 r.* (19.05.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 7-8 (245), s. 4-5.
- JAN PAWEŁ II, *O obowiązku szanowania świata stworzonego. Wspólna deklaracja Papieża i Ekumenicznego Patriarchy Konstantynopola* (10.06.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 10-11 (247), s. 4-5.
- JAN PAWEŁ II, *Ekoturystyka kluczem do właściwego rozwoju. Orędzie na XXII Światowy Dzień Turystyki 2002 r.* (24.06.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 9 (246), s. 56-57.
- JAN PAWEŁ II, *Błogosławieństwa Chrystusa drogą do szczęścia. Powitanie uczestników Dnia Młodzieży w Toronto* (25.07.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 9 (246), s. 48-49.
- JAN PAWEŁ II, *Zawierzam cały świat Bożemu Miłosierdziu. Homilia podczas Mszy św. z okazji konsekracji świątyni Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach* (17.08.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 9 (246), s. 17-18.

- JAN PAWEŁ II, *Bądźcie świętymi kapłanami. Do alumnów i wychowawców „Collegium Germanicum et Hungaricum* (28.10.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 1 (249), s. 38.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia źródłem jedności Kościoła. Do członków Papieskiego komitetu ds. Międzynarodowych Kongresów Eucharystycznych* (5.11.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 2 (250), s. 31-32.
- JAN PAWEŁ II, *Bądźcie świadomi waszej misji uczniów Chrystusa. Do uczestników zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady ds. Świeckich* (23.11.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 2 (250), s. 40-41.
- JAN PAWEŁ II, *Encyklika „Pacem in terris” – nieustanne zobowiązanie. Orędzie na XXXVI Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2003 roku* (8.12.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 2 (250), s. 4-8.
- JAN PAWEŁ II, *Prowadźcie wasze dzieci do świętości. Msza św. w Kaplicy Sykstyńskiej i udzielenie sakramentu chrztu dzieciom* (12.01.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 3 (251), s. 26.
- JAN PAWEŁ II, *Wielki dar chrztu św. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (12.01.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 3 (251), s. 38.
- JAN PAWEŁ II, *Wymiar nadprzyrodzony związku małżeńskiego. Do członków Trybunału Roty Rzymskiej* (30.01.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 4 (252), s. 47-49.
- JAN PAWEŁ II, *Pojednajmy się z Bogiem. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (5.03.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 4 (252), s. 45-46.
- JAN PAWEŁ II, *O godne i owocne sprawowanie sakramentu pokuty. Do uczestników kursu zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (28.03.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 6 (254), s. 37-38.
- JAN PAWEŁ II, *Encyklika o Eucharystii w życiu Kościoła „Ecclesia de Eucharistia”* (17.04.2003), wyd. KAI i Hachette, Warszawa 2008.
- JAN PAWEŁ II, *Słowo Boże daje odpowiedź na problemy ludzkości. Do członków Papieskiej Komisji Biblijnej* (29.04.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 10 (257), s. 29.
- JAN PAWEŁ II, *Naśladujcie przykład Dobrego Pasterza. Msza św. i święcenia kapłańskie* (11.05.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 7-8 (255), s. 55.
- JAN PAWEŁ II, *Morze Bałtyckie – wspólne dziedzictwo, wspólna odpowiedzialność. Przesłanie do Patriarchy Bartłomieja I z okazji V sympozjum poświęconego religii, nauce i środowisku* (27.05.2003), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 10 (257), s. 4-5.

- JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska o Jezusie Chrystusie, który żyje w Kościele jako źródło nadziei dla Europy „Ecclesia in Europa”* (28.06.2003), wyd. KAI i Hachette, Warszawa 2008.
- JAN PAWEŁ II, *Brońmy czystości serca i ciała. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (6.07.2003), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 10 (257), s. 53.
- JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska o biskupie służce Ewangelii Jezusa Chrystusa dla nadziei świata „Pastores gregis”* (16.10.2003), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 1 (259), s. 4-48.
- JAN PAWEŁ II, *Ku szczytom świętości. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.11.2003), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 3 (261), s. 47.
- JAN PAWEŁ II, *Z odwagą głosmy prawdy konieczne do zbawienia. Do uczestników sesji plenarnej Kongregacji Nauki Wiary* (6.02.2004), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 5 (263), s. 43-44.
- JAN PAWEŁ II, *Na wyboistej drodze do świętości. Liturgia Słowa w Środę Popielcową* (25.02.2004), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 4 (262), s. 26.
- JAN PAWEŁ II, *Patrzcie z wiarą na wasze życie, powołanie i misję. Do profesorów i alumnow Seminarium „Redemptoris Mater”* (18.03.2004), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 6 (264), s. 19-20.
- JAN PAWEŁ II, *Z nadzieją w sercu głoscie Ewangelię Chrystusa. Do biskupów australijskich przybyłych z wizytą „ad limina Apostolorum”* (26.03.2004), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 6 (264), s. 25-27.
- JAN PAWEŁ II, *Sakrament przebaczenia uzdrawia i uświęca. Do uczestników kursu zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (27.03.2004), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 6 (264), s. 27-28.
- JAN PAWEŁ II, *Kościół żyje Eucharystią. Msza św. Wieczery Pańskiej w Wielki Czwartek* (8.04.2004), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 5 (223), s. 13.
- JAN PAWEŁ II, *Eucharystia i misja – nierozzerwalnie związane. Orędzie na Światowy Dzień Misyjny 2004 r.* (19.04.2004), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 6 (264), s. 4-5.
- JAN PAWEŁ II, *Tajemnica powołania do posługi pasterskiej. Msza św. i święcenia kapłańskie* (2.05.2004), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 7-8 (265), s. 22.
- JAN PAWEŁ II, *Prowadźcie ludzi po drogach świętości. Do biskupów amerykańskich przybyłych z wizytą „ad limina Apostolorum”* (14.05.2004), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 7-8 (265), s. 20-22.

JAN PAWEŁ II, *Modlitwa i nawrócenie warunkiem jedności. Homilia w uroczystość św. Apostołów Piotra i Pawła podczas wizyty Patriarchy Bartłomieja I w Rzymie* (29.06.2004), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 10 (267), s. 53.

JAN PAWEŁ II, *Człowiek wobec majestatu i tajemnicy stworzenia. Przesłanie z okazji XXV Mityngu Przyjaźni między Narodami* (6.08.2004), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 10 (267), s. 7-8.

JAN PAWEŁ II, *„Przybyliśmy oddać Mu pokłon” (Mt 2, 2). Orędzie na XX Światowy Dzień Młodzieży 2005* (6.08.2004), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 11-12 (268), s. 4-6.

JAN PAWEŁ II, *List apostołski na Rok Eucharystii „Mane nobiscum Domine”* (7.10.2004), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 1 (269), s. 4-11.

JAN PAWEŁ II, *Prawdziwy ekumenizm wymaga nawrócenia. Homilia podczas nieszpórów z okazji obchodów 40. Rocznicy ogłoszenia soborowego Dekretu o ekumenizmie „Unitatis redintegratio”* (13.11.2004), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 2 (270), s. 29-31.

JAN PAWEŁ II, *Uświęcać czas choroby. Przemówienie do uczestników sesji Papieskiej Rady ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia* (21.01.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 4 (272), s. 28-29.

JAN PAWEŁ II, *Eucharystia i sakrament pojednania. Przesłanie do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (8.03.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 5 (273), s. 46-47.

B) NAUCZANIE BENEDYKTA XVI

BENEDYKT XVI, *Kościół z natury swojej jest misyjny. Wizyta w bazylice św. Pawła za Murami* (25.04.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 6 (274), s. 15-16.

BENEDYKT XVI, *Więź z Chrystusem fundamentem waszego życia i apostołatu. Podczas spotkania z duchowieństwem diecezji rzymskiej w bazylice św. Jana na Lateranie* (13.05.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 7-8 (275), s. 11-13.

BENEDYKT XVI, *Z wielką miłością do Chrystusa i Kościoła. Na zakończenie spotkania z duchowieństwem diecezji rzymskiej* (13.05.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 7-8 (275), s. 14-15.

BENEDYKT XVI, *Duch Święty w życiu Kościoła. Rozważanie przed modlitwą „Regina caeli”* (15.05.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 7-8 (275), s. 30.

BENEDYKT XVI, *Przebaczenie przemienia świat i buduje pokój. Msza św. w uroczystość Zesłania Ducha Świętego i święcenia kapłańskie* (15.05.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 7-8 (275), s. 21-23.

- BENEDYKT XVI, *Postępujcie drogą świętości. Przemówienie do pielgrzymów przybyłych na beatyfikację* (16.05.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 7-8 (275), s. 8.
- BENEDYKT XVI, *Nasze drogi niech będą drogami Jezusa. Msza św. w uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa* (26.05.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 7-8 (275), s. 23-24.
- BENEDYKT XVI, *W Eucharystii Chrystus żyje wśród nas i dla nas. Msza św. na zakończenie XXIV Kongresu Eucharystycznego we Włoszech* (29.05.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 9 (276), s. 8-10.
- BENEDYKT XVI, *Rodzina chrześcijańska wspólnotą wychowania i wiary. Do uczestników Kongresu Diecezji Rzymskiej* (6.06.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 9 (276), s. 30-33.
- BENEDYKT XVI, *Miłość Boża odnawia serce człowieka. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (19.06.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 4 (282), s. 48-49.
- BENEDYKT XVI, *Kompendium przedstawia wiarę w Jezusa Chrystusa. Homilia podczas nieszporów z okazji prezentacji Kompendium Katechizmu Kościoła Katolickiego* (28.06.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 9 (276), s. 12-14.
- BENEDYKT XVI, *Motu proprio w sprawie zatwierdzenia i publikacji Kompendium Katechizmu Kościoła Katolickiego* (28.06.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 9 (276), s. 11-12.
- BENEDYKT XVI, *Patrzymy na świętych. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (24.07.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 10 (277), s. 48-49.
- BENEDYKT XVI, *Spotkanie z duchowieństwem diecezji Aosta w Introd* (25.07.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 10 (277), s. 35-41.
- BENEDYKT XVI, *Najlepszą formą ekumenizmu jest życie według Ewangelii. Spotkanie ekumeniczne* (19.08.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 10 (277), s. 20-22.
- BENEDYKT XVI, *Niech Chrystus będzie dla was wszystkim. Spotkanie z seminarzystami* (19.08.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 10 (277), s. 18-20.
- BENEDYKT XVI, *Eucharystia musi być centrum waszego życia. Msza św. na zakończenie Światowego Dnia Młodzieży w Kolonii* (21.08.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 10 (277), s. 26-28.

- BENEDYKT XVI, *Eucharystia skarbem Kościoła. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (4.09.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 10 (277), s. 50-51.
- BENEDYKT XVI, *Życie konsekrowane w świecie współczesnym. Przesłanie do uczestników sesji plenarnej Kongregacji ds. Instytutów Życia Konsekrowanego i Stowarzyszeń Życia Apostolskiego* (27.09.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 11-12 (278), s. 5-6.
- BENEDYKT XVI, *Jezus, widząc tłumy, litował się nad nimi. Orędzie na Wielki Post 2006 r.* (29.09.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 3 (281), s. 22-23.
- BENEDYKT XVI, *Żyjmy mocą Eucharystii. Homilia z okazji inauguracji Synodu nt. Eucharystii* (2.10.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 1 (279), s. 7-8.
- BENEDYKT XVI, *Współpraca z Bogiem, który jest z nami. Rozważanie na rozpoczęcie I Kongregacji Generalnej Synodu Biskupów* (3.10.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 1 (279), s. 9-11.
- BENEDYKT XVI, *Apostolstwo wiernych świeckich. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (13.11.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 2 (280), s. 41.
- BENEDYKT XVI, *Ewangelizacja zadaniem wszystkich. Przemówienie do II grupy biskupów polskich przybyłych z wizytą „ad limina Apostolorum”* (3.12.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 2 (280), s. 31-33.
- BENEDYKT XVI, *Maryja prowadzi nas do Boga. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (7.12.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 2 (280), s. 44-45.
- BENEDYKT XVI, *Kościół i świat potrzebują waszego świadectwa. Do osób konsekrowanych diecezji rzymskiej* (10.12.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 3 (281), s. 35-36.
- BENEDYKT XVI, *Apostolstwo wiernych świeckich w Kościele. Przemówienie do III grupy biskupów polskich przybyłych z wizytą „ad limina Apostolorum”* (17.12.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 2 (280), s. 35-37.
- BENEDYKT XVI, *Encyklika o miłości chrześcijańskiej „Deus caritas est”* (25.12.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 3 (281), s. 4-23.
- BENEDYKT XVI, *Nasze wielkie „tak” dla kultury życia. Msza św. w niedzielę Chrztu Pańskiego z udzieleniem sakramentu chrztu dzieciom* (8.01.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 4 (282), s. 31-32.

- BENEDYKT XVI, *Pewnego dnia będziemy „jedno”*. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański” (22.01.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 3 (281), s. 28.
- BENEDYKT XVI, *Zjednoczenie chrześcijan naszą wspólną misją*. Homilia w bazylice św. Pawła za Murami podczas Nieszporów na zakończenie Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan (25.01.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 3 (281), s. 29-30.
- BENEDYKT XVI, *Nieoceniony dar życia konsekrowanego*. Msza św. w święto Ofiarowania Pańskiego (2.02.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 4 (282), s. 32-33.
- BENEDYKT XVI, *Czas refleksji i modlitwy*. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej w Środę Popielcową (1.03.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 4 (282), s. 17-18.
- BENEDYKT XVI, *Na drodze do uroczystości paschalnych*. Msza św. w Środę Popielcową (1.03.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 4 (282), s. 18-19.
- BENEDYKT XVI, *Wszyscy winni uczestniczyć w dziele ewangelizacji*. Do uczestników sympozjum z okazji 40. Rocznicy soborowego Dekretu „Ad gentes” (11.03.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 6-7 (284), s. 56-57.
- BENEDYKT XVI, *Zamysł Jezusa w odniesieniu do Kościoła i wybór Dwunastu*. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej (13.03.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 8 (285), s. 33-34.
- BENEDYKT XVI, *Dar komunii*. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej, (29.03.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 8 (285), s. 35-36.
- BENEDYKT XVI, *Ostatnie słowo należy nie do zła, ale do Chrystusa*. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej w Wielką Środę (12.04.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 5 (283), s. 9-10.
- BENEDYKT XVI, *Nasze ręce niech się staną rękami Chrystusa*. Msza św. Krzyżma w Wielki Czwartek (13.04.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 5 (283), s. 10-12.
- BENEDYKT XVI, *Szukać i znajdować Chrystusa*. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański” (15.04.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 4 (282), s. 47.
- BENEDYKT XVI, *Jezus objawia człowiekowi właściwą drogę życia*. Do uczestników sesji plenarnej Papieskiej Komisji Biblijnej (27.04.2006), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 8 (285), s. 24-25.

- BENEDYKT XVI, *Zbliżajcie ludzi do Serca Dobrego Pasterza. Msza św. i święcenia kapłańskie w Światowy Dzień Modlitw o Powołania* (7.05.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 8 (285), s. 30-32.
- BENEDYKT XVI, *Przyszłość ludzkości idzie przez rodzinę. Przemówienie do uczestników sesji plenarnej Papieskiej Rady ds. Rodziny* (13.05.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 8 (285), s. 17-18.
- BENEDYKT XVI, *Spotkanie z duchowieństwem w Archikatedrze Warszawskiej* (25.05.2006), [w:] *Trwajcie mocni w wierze*, red. E. DATA, K. KUŹNIK, wyd. Michalineum, Marki 2006, s. 27-34.
- BENEDYKT XVI, *Eucharystia skarbem naszego życia. Msza św. w uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa* (15.06.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 9-10 (286), s. 40-41.
- BENEDYKT XVI, *Szukamy oblicza Chrystusa w obliczach braci. Przemówienie w sanktuarium w Manoppello* (1.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 12 (288), s. 9-10.
- BENEDYKT XVI, *Rodzina, szkoła parafia – miejsca formacji chrześcijańskiej. Nieszpory w katedrze w Monachium podczas pielgrzymki do Bawarii* (10.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 11 (287), s. 18-19.
- BENEDYKT XVI, *Świat i każdy z nas potrzebuje Boga. Msza św. w Monachium podczas pielgrzymki do Bawarii* (10.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 11 (287), s. 15-17.
- BENEDYKT XVI, *Bądźcie uczniami Chrystusa i głoscie go ludziom. Nieszpory i spotkanie z seminarzystami oraz osobami życia konsekrowanego w Altötting podczas pielgrzymki do Bawarii* (11.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 11 (287), s. 21-23.
- BENEDYKT XVI, *Musimy stanowić jedno, aby świat uwierzył. Nieszpory ekumeniczne w Ratzbonie podczas pielgrzymki do Bawarii* (12.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 11 (287), s. 30-31.
- BENEDYKT XVI, *Nasza podstawowa decyzja – wierzymy w Boga. Msza św. w Ratzbonie podczas pielgrzymki do Bawarii* (12.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 11 (287), s. 23-25.
- BENEDYKT XVI, *Bądźcie ludźmi modlitwy i apostołami Chrystusa. Spotkanie z kapłanami i diakonami stałymi we Fryzyndze podczas pielgrzymki do Bawarii* (14.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 11 (287), s. 32-34.
- BENEDYKT XVI, *Na wzór Chrystusa – Dobrego Pasterza. Do biskupów uczestniczących w kursie formacyjnym zorganizowanym przez Kongregację ds.*

- Ewangelizacji Narodów* (23.09.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 12 (288), s. 20-21.
- BENEDYKT XVI, *Wyrzekli się wszystkiego, by pójść za Jezusem. Homilia podczas Mszy św. kanonizacyjnej* (15.10.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 1 (289), s. 6-8.
- BENEDYKT XVI, *Potrzeby rolnictwa i walka z głodem na świecie. Przesłanie na Światowy Dzień Wyżywienia* (16.10.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 12 (288), s. 7-8.
- BENEDYKT XVI, *W ciszy zgłębiajcie Słowo Boże. Przemówienie do wykładowców i studentów rzymskich uczelni kościelnych* (23.10.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 1 (289), s. 19-20.
- BENEDYKT XVI, *Idźmy dalej cierpliwie i zdecydowanie ku jedności. Przemówienie do uczestników spotkania Światowych Wspólnot Chrześcijańskich* (27.10.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 1 (289), s. 10-11.
- BENEDYKT XVI, *W drodze ku wieczności. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.11.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 1 (289), s. 44.
- BENEDYKT XVI, *Żyli Ewangelią Chrystusa na co dzień. Msza św. w uroczystość Wszystkich Świętych* (1.11.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 1 (289), s. 34-35.
- BENEDYKT XVI, *„Będą patrzeć na Tego, którego przebili” (J 19, 37). Orędzie na Wielki Post 2007 r.* (21.11.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 3 (291), s. 4-5.
- BENEDYKT XVI, *Trzeba walczyć z plagą głodu. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (12.11.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 1 (289), s. 45-46.
- BENEDYKT XVI, *Bóg przychodzi, aby nas wyzwolić od zła i śmierci. Nieszpory I Niedzieli Adwentu* (2.12.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 2 (290), s. 32-33.
- BENEDYKT XVI, *Bóg puka do drzwi naszych serc. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (3.12.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 2 (290), s. 33.
- BENEDYKT XVI, *Osoba ludzka sercem pokoju. Orędzie na XL Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2007 r.* (8.12.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 2 (290), s. 4-8.
- BENEDYKT XVI, *Przygotujmy godne mieszkanie Zbawicielowi. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (17.12.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 2 (290), s. 39-40.

- BENEDYKT XVI, *Chrystus pragnie zamieszkać w sercu każdego z nas. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (24.12.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 2 (290), s. 45.
- BENEDYKT XVI, *Świat potrzebuje Zbawiciela, który narodził się dla wszystkich. Bożonarodzeniowe orędzie „Urbi et Orbi”* (25.12.2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 2 (290), s. 47-48.
- BENEDYKT XVI, *Objawienie Chrystusa objawieniem Kościoła. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (6.01.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 2 (290), s. 57.
- BENEDYKT XVI, *Chrzest zobowiązuje nas do świętości. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (7.01.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 3 (291), s. 38-39.
- BENEDYKT XVI, *Potrzebna jest ciągła modlitwa o zjednoczenie chrześcijan. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (17.01.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 3 (291), s. 12-13.
- BENEDYKT XVI, *Świat potrzebuje wspólnego świadectwa chrześcijan. Homilia podczas Nieszporów na zakończenie Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan* (25.01.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 3 (291), s. 16-18.
- BENEDYKT XVI, *Z gorliwością wypełniajcie ważną posługę w konfesjonale. Do spowiedników papieskich bazylik i członków Penitencjarii Apostolskiej* (19.02.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 5 (293), s. 43.
- BENEDYKT XVI, *Człowiek współczesny potrzebuje wewnętrznej odnowy. Msza św. w Środę Popielcową* (21.02.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 4 (292), s. 44-45.
- BENEDYKT XVI, *Przekazujmy miłość Chrystusa naszym bliźnim. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej w Środę Popielcową* (21.02.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 4 (292), s. 43-44.
- BENEDYKT XVI, *Adhortacja apostolska o Eucharystii, źródle i szczycie życia i misji Kościoła „Sacramentum Caritatis”* (22.02.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 4 (292), s. 4-42.
- BENEDYKT XVI, *Modlitwa w życiu chrześcijanina. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (4.03.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 4 (292), s. 46-47.
- BENEDYKT XVI, *Kapłan jest narzędziem miłosiernej miłości Boga. Do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (16.03.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 6 (294), s. 29-30.

- BENEDYKT XVI, *Pan puka do bram świata. Msza św. w Niedzielę Palmową – XII Światowy Dzień Młodzieży* (1.04.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 5 (293), s. 17-18.
- BENEDYKT XVI, *Przemóżnej sile zła Chrystus przeciwstawia wszechmoc swej miłości. Orędzie Wielkanocne „Urbi et Orbi”* (8.04.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 5 (293), s. 26-28.
- BENEDYKT XVI, *Naśladujcie Jezusa i bądźcie dobrymi pasterzami. Światowy Dzień Modlitw o Powołania – Msza św. i święcenia kapłańskie* (29.04.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 6 (294), s. 37-38.
- BENEDYKT XVI, *Jesteśmy uczniami i misjonarzami Chrystusa, aby nasze narody miały w Nim życie. Sesja inauguracyjna V Konferencji Ogólnej Episkopatu Ameryki Łacińskiej i Karaibów* (13.05.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 9 (296), s. 36-42.
- BENEDYKT XVI, *Wszystkie Kościoły dla całego świata. Orędzie na LXXXI Światowy Dzień Misyjny* (27.05.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 7-8 (295), s. 7-9.
- BENEDYKT XVI, *Praktyka adoracji eucharystycznej. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (10.06.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 7-8 (295), s. 52.
- BENEDYKT XVI, *Życie Franciszka było wielkim aktem miłości. Homilia podczas Mszy św. w Asyżu* (17.06.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 7-8 (295), s. 29-31.
- BENEDYKT XVI, *„Duch Święty zstąpi na was, otrzymacie Jego moc i będziecie moimi świadkami” (Dz 1, 8). Orędzie na XXIII Światowy Dzień Młodzieży* (20.07.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 9 (296), s. 25-28.
- BENEDYKT XVI, *Gdy ludzie żyją w pokoju, ziemia przypomina raj. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (22.07.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 9 (296), s. 56-57.
- BENEDYKT XVI, *Spotkanie z duchowieństwem diecezji Belluno-Feltre i Treviso* (24.07.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 10-11 (297), s. 36-37.
- BENEDYKT XVI, *Nie możemy żyć bez dnia Pańskiego. Msza św. w katedrze św. Stefana w Wiedniu podczas pielgrzymki do Austrii* (9.09.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 10-11 (297), s. 24-26.
- BENEDYKT XVI, *Grzech jest trądem, który oszpeca człowieka i społeczeństwo. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (14.10.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) nr 12 (298), s. 41.

- BENEDYKT XVI, *Chrystus dla was stał się ubogim. Orędzie na Wielki Post 2008 r.*, (30.10.2007) „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 2 (300), s. 4-5.
- BENEDYKT XVI, *Świętość jest zadaniem każdego człowieka. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.11.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 1 (299), s. 57.
- BENEDYKT XVI, *Encyklika o nadziei chrześcijańskiej „Spe salvi”* (30.11.2007), wyd. Wydawnictwo M, Kraków 2007.
- BENEDYKT XVI, *Pan daje czas, aby wszyscy mogli Go poznać. Nieszpory I Niedzieli Adwentu* (1.12.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 2 (300), s. 6-7.
- BENEDYKT XVI, *Rodzina wspólnotą pokoju. Orędzie na XLI Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2008 roku* (8.12.2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 1 (299), s. 25-28.
- BENEDYKT XVI, *Bóg zstąpił w otchłań grzechu, aby każdemu podać rękę. Msza św. w niedzielę Chrztu Pańskiego* (13.01.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 2 (300), s. 35-36.
- BENEDYKT XVI, *Sercem ruchu ekumenicznego jest modlitwa. Przemówienie podczas Audjencji Generalnej* (23.01.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 3 (301), s. 19-20.
- BENEDYKT XVI, *Spotkanie z Bogiem w ciszy i modlitwie. Do Włoskiej Federacji Rekolekcji Zamkniętych* (9.02.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 4 (302), s. 21-22.
- BENEDYKT XVI, *Bierzcie przykład z tak wielu świętych spowiedników. Do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarję Apostolską* (7.03.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 4 (302), s. 34-35.
- BENEDYKT XVI, *Sekularyzacja jest trudną próbą dla Kościoła. Przesłanie do uczestników zebrania plenarnego Papieskiej Rady ds. Kultury* (8.03.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 4 (302), s. 35.
- BENEDYKT XVI, *Nie ma innego źródła nadziei jak miłosierdzie Boga. Rozważanie przed modlitwą „Regina caeli”* (30.03.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 5 (303), s. 32-33.
- BENEDYKT XVI, *Nowi ludzie dla nowego świata. Orędzie na Światowy Dzień Misyjny 2008 r.* (11.05.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 9 (306), s. 4-5.
- BENEDYKT XVI, *Eucharystia darem Boga dla życia świata. Homilia z okazji 49. Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego w Quebec w Kanadzie*

(22.06.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) nr 7-8 (305), s. 22-24.

BENEDYKT XVI, *Słowo musi być przekładane na uczynki miłości. Homilia podczas Mszy św. na zakończenie XII Zwyczajnego Ogólnego Synodu Biskupów* (26.10.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 1 (309), s. 32-34.

BENEDYKT XVI, *Post pomoże nam otworzyć serca na miłość Boga i bliźniego. Orędzie na wielki post 2009 r.* (11.12.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 3 (311), s. 3-4.

BENEDYKT XVI, *Jeśli każdy myśli tylko o sobie, świat popada w ruinę. Bożonarodzeniowe Orędzie „Urbi et Orbi”* (25.12.2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 2 (310), s. 35-37.

BENEDYKT XVI, *Chrzest darem prawdziwej wolności. Msza św. w Niedzielę Chrztu Pańskiego* (11.01.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 3 (311), s. 20-21.

BENEDYKT XVI, *Osoby konsekrowane promieniują charyzmatem miłości. Do zakonników i zakonnice z okazji obchodów Światowego Dnia Życia Konsekrowanego* (2.02.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 4 (312), s. 19-20.

BENEDYKT XVI, *Jedynie potęga miłości Boga wyzwoli nas z paraliżu ducha, jakim jest grzech. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (22.02.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 4 (312), s. 46.

BENEDYKT XVI, *Adoracja najlepszym przygotowaniem do komunii eucharystycznej. Do uczestników sesji plenarnej Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów* (13.03.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 5 (313), s. 49-51.

BENEDYKT XVI, *Messaggio all'em.mo Card. James Francis Stafford, Penitenziere Maggiore, a ai partecipanti al. XX corso sul foro interno* (12.03.2009), [w:] (Internet, 10.05.2021), <http://www.penitenzieria.va/content/penitenzieriaapostolica/it/tribunale-del-foro-interno/magistero-e-bibliotecaditesti/magistero/Benedetto-xvi/xx-cfi-2009.html>

BENEDYKT XVI, *Chrystus zwyciężył śmierć i wszystkie ciemne moce. Msza św. dla duchowieństwa, członków ruchów kościelnych i katechistów w kościele św. Pawła w Luanda podczas pielgrzymki do Kamerunu i Angoli* (21.03.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 5 (313), s. 46-47.

BENEDYKT XVI, *Kościół to Chrystus i my, to Chrystus z nami. Uroczystość poświęcenia kamieni węgielnych pod budowę dwóch kościołów katolickich w Betanii za Jordanem podczas pielgrzymki do Ziemi Świętej* (10.05.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 7-8 (315), s. 18-19.

- BENEDYKT XVI, *List na rozpoczęcie Roku Kapłańskiego z okazji 150. rocznicy „dies natalis” Świętego Proboszcza z Ars* (16.06.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 7-8 (315), s. 3-8.
- BENEDYKT XVI, *Encyklika o integralnym rozwoju ludzkim w miłości i prawdzie „Caritas in veritate”* (29.06.2009), wyd. Archidiecezji Warszawskiej i KAI, Warszawa 2009.
- BENEDYKT XVI, *Orędzie na Światowy Dzień Misyjny 2009 r.* (29.06.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 10 (317), s. 4-5.
- BENEDYKT XVI, *„Słowo” i „sakrament” to dwa główne filary posługi kapłańskiej. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (1.07.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 10 (317), s. 26-27.
- BENEDYKT XVI, *Ochrona środowiska jest ściśle związana z integralnym rozwojem człowieka. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (26.08.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 10 (317), s. 34-35.
- BENEDYKT XVI, *Więź z Maryją przemienia życie kapłanów. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (12.09.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) nr 10 (317), s. 32-33.
- BENEDYKT XVI, *Orędzie na Wielki Post 2010 r.* (30.10.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 3-4 (321), s. 4-5.
- BENEDYKT XVI, *Jeśli chcesz krzewić pokój, strzeż dzieła stworzenia. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 2010 r.* (8.12.2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 1 (319), s. 4-8.
- BENEDYKT XVI, *Kto chce budować pokój, musi chronić środowisko naturalne i ludzkie życie. Przemówienie do korpusu dyplomatycznego* (11.01.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 2 (320), s. 41-44.
- BENEDYKT XVI, *Kapłan i duszpasterstwo w świecie cyfrowym: nowe media w służbie Słowa. Orędzie na 44. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu* (24.01.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 3-4 (321), s. 6-7.
- BENEDYKT XVI, *Nie można głosić Ewangelii, nie zabiegając o jedność chrześcijan. Homilia podczas Nieszporów na zakończenie Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan* (25.01.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 3-4 (321), s. 19-20.
- BENEDYKT XVI, *Brak miłości bliźniego rodzi niesprawiedliwość. Homilia podczas Mszy św. w Środę Popielcową* (17.02.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 5 (322), s. 22-24.

- BENEDYKT XVI, *Boga nigdy nie można wystawiać na próbę. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (21.02.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 5 (322), s. 54-55.
- BENEDYKT XVI, *Kryzys sakramentu pokuty jest wyzwaniem przede wszystkim dla kapłanów. Przemówienie do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (11.03.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 5 (322), s. 33-34.
- BENEDYKT XVI, *Kapłaństwo wymaga radykalnej ciągłości między formacją seminaryjną a formacją stałą. Przemówienie do uczestników sympozjum teologicznego zorganizowanego przez Kongregację ds. Duchowości* (12.03.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 5 (322), s. 35-36.
- BENEDYKT XVI, *Miłosierny Ojciec nigdy nie przestaje nas kochać. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (14.03.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 5 (322), s. 57-58.
- BENEDYKT XVI, *Bądźmy bezkompromisowi wobec grzechu, ale wyrozumiali dla ludzi. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (21.03.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 5 (322), s. 58.
- BENEDYKT XVI, *Nieśmy światu radość płynącą z prawdy o Bogu z nami. Msza św. Krzyżma w Wielki Czwartek* (1.04.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 6 (323), s. 27-28.
- BENEDYKT XVI, *Kapłan darem dla Kościoła i świata. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (5.05.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 7 (324), s. 49-50.
- BENEDYKT XVI, *Głosić Chrystusa i prowadzić ludzi na zbawcze spotkanie z Nim. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (26.05.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 7 (324), s. 51-53.
- BENEDYKT XVI, *Musimy wyzwolić się z wszystkiego, co nas izoluje od innych, by otworzyć się na miłość. Msza św. w Pałacu Sportu i przekazanie „Instrumentum laboris” Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Bliskiemu Wschodowi* (6.06.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 8-9 (325), s. 16-17.
- BENEDYKT XVI, *Adhortacja apostolska o Słowie Bożym w życiu i misji Kościoła „Verbum Domini”* (30.09.2010), wyd. M, Kraków 2010.
- BENEDYKT XVI, *List do seminarzystów* (18.10.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 11 (327), s. 4-7.
- BENEDYKT XVI, *Jezus zawsze daje możliwość nawrócenia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (31.10.2010), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 31 (2010) nr 12 (328), s. 52.

- BENEDYKT XVI, *Orędzie na Wielki Post 2011 r.* (4.11.2010), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 4 (332), s. 4-6.
- BENEDYKT XVI, *Zglobalizowany świat pilnie potrzebuje ewangelizacji. Orędzie na Światowy Dzień Misyjny 2011 r.* (6.01.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 3 (331), s. 6-8.
- BENEDYKT XVI, *Nowe technologie komunikacyjne i głoszenie Ewangelii. Orędzie na 45. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu* (24.01.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 3 (331), s. 8-10.
- BENEDYKT XVI, *Błogosławieństwa są nowym programem życia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (30.01.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 3 (331), s. 44.
- BENEDYKT XVI, *W ciemnościach obojętności i egoizmu trzeba szerzyć światło miłości Bożej. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (6.02.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 4 (332), s. 35-36.
- BENEDYKT XVI, *Najcięższą niewolą jest grzech. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (13.03.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 5 (333), s. 38-39.
- BENEDYKT XVI, *W kwestii zła w człowieku i historii ostatnie słowo należy do Boga. Przemówienie do uczestników kursu dla spowiedników zorganizowanego przez Penitencjarię Apostolską* (25.03.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 5 (333), s. 23-24.
- BENEDYKT XVI, *Panie, naucz nas się modlić. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (4.05.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 7 (335), s. 47-48.
- BENEDYKT XVI, *Kościół nieustannie zaleca korzystanie z kierownictwa duchowego. Przemówienie do wykładowców i studentów Papieskiego Wydziału Teologicznego „Teresianum”* (19.05.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 7 (335), s. 31-32.
- BENEDYKT XVI, *Kościół obejmuje cały świat. Homilia podczas Mszy św. w uroczystość Zesłania Ducha Świętego* (12.06.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 8-9 (336), s. 26-28.
- BENEDYKT XVI, *Kiedy Bóg znika z pola widzenia, człowiek popada w niewolę idolatrii. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (15.06.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 8-9 (336), s. 42-45.
- BENEDYKT XVI, *Słodkie jarzmo i lekkie brzemie Chrystusa. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (3.07.2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 10-11 (337), s. 47.

- BENEDYKT XVI, *Bóg ratuje nas podczas życiowych burz. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (7.08.2011), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 10-11 (337), s. 51-52.
- BENEDYKT XVI, *Eucharystia źródłem życia i nadziei dla świata. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (4.09.2011), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 12 (338), s. 51-52.
- BENEDYKT XVI, *Kościół musi się wciąż nawracać. Spotkanie z katolikami zaangażowanymi w Kościele i społeczeństwie* (25.09.2011), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 12 (338), s. 38-40.
- BENEDYKT XVI, *List apostolski „motu proprio”, w którym zostaje ogłoszony Rok Wiary „Porta fidei”* (11.10.2011), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) nr 12 (338), s. 4-10.
- BENEDYKT XVI, *Orędzie na Wielki Post 2012 r.* (3.11.2011), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 3 (341), s. 4-7.
- BENEDYKT XVI, *Boskie Dzieciątko przyniosło na świat uniwersalne przesłanie pojednania i pokoju. Orędzie „Urbi et Orbi”* (25.12.2011), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 2 (340), s. 16-17.
- BENEDYKT XVI, *Kierownictwo duchowe. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (15.01.2012), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 3 (341), s. 36-37.
- BENEDYKT XVI, *Jedność, która wymaga wewnętrznego nawrócenia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (18.01.2012), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 3 (341), s. 32-34.
- BENEDYKT XVI, *Spowiedź sakramentalna siłą nowej ewangelizacji. Przemówienie do uczestników kursu dla spowiedników* (9.03.2012), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 5 (343), s. 47-48.
- BENEDYKT XVI, *Miłosierdzie darem zmartwychwstałego Jezusa. Rozważanie przed modlitwą „Regina caeli”* (15.04.2012), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 6 (344), s. 46-47.
- BENEDYKT XVI, *Dążcie do wzniosłych ideałów i bądźcie święci. Spotkanie z młodzieżą, która przyjmuje sakrament bierzmowania* (2.06.2012), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 7-8 (345), s. 15-16.
- BENEDYKT XVI, *Bóg działa w słabości. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (13.06.2012), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 9-10 (346), s. 33-35.
- BENEDYKT XVI, *Bóg jest Pasterzem ludzkości. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (22.07.2012), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 9-10 (346), s. 48-49.

- BENEDYKT XVI, „*Effatha*” – otwórz się! Rozważanie przed modlitwą „*Anioł Pański*” (9.09.2012), „*L'Osservatore Romano*” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 11 (347), s. 48.
- BENEDYKT XVI, *Kościół istnieje po to, by ewangelizować. Homilia podczas Mszy św. na rozpoczęcie Synodu Biskupów na temat nowej ewangelizacji* (7.10.2012), „*L'Osservatore Romano*” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 11 (347), s. 17-19.
- BENEDYKT XVI, *Światłość otwierająca człowiekowi oczy. Homilia podczas Mszy św. na zakończenie Synodu Biskupów na temat nowej ewangelizacji* (28.10.2012), „*L'Osservatore Romano*” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 12 (348), s. 36-38.
- BENEDYKT XVI, *Drogi wiodące do Boga: świat, człowiek, wiara. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (14.11.2012), „*L'Osservatore Romano*” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 1 (349), s. 39-41.
- BENEDYKT XVI, *Tylko miłość może ocalić od upadku. Przemówienie na placu hiszpańskim* (8.12.2012), „*L'Osservatore Romano*” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 1 (349), s. 35-36.
- BENEDYKT XVI, *Adhortacja apostolska o Kościele na Bliskim Wschodzie, komunii i świadectwie „Ecclesia in Medio Oriente”* (14.12.2012), [w:] (Internet, 5.03.2022), https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20120914_ecclesia-in-medio-oriente.html
- BENEDYKT XVI, *Nawet ci, którzy nie wierzą, szukają oblicza Boga. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (16.01.2013), „*L'Osservatore Romano*” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 3-4 (351), s. 36-38.
- BENEDYKT XVI, *Serwisy społecznościowe: portale prawdy i wiary; nowe przestrzenie ewangelizacji. Orędzie na XLVII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu 2013 r.* (24.01.2013), „*L'Osservatore Romano*” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 3-4 (351), s. 10-12.
- BENEDYKT XVI, *Małżeństwo a relacja między wiarą i porządkiem naturalnym. Przemówienie do członków Trybunału Roty Rzymskiej* (26.01.2013), „*L'Osservatore Romano*” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 3-4 (351), s. 17-19.
- BENEDYKT XVI, *Świat nie jest czymś, co się posiada, by rabować i wykorzystywać. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (6.02.2013), „*L'Osservatore Romano*” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 3-4 (351), s. 43-45.
- BENEDYKT XVI, *Pan niestrudzenie puka do drzwi człowieka. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (13.02.2013), „*L'Osservatore Romano*” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 3-4 (351), s. 45-47.

C) NAUCZANIE PAPIEŻA FRANCISZKA

- FRANCISZEK, *Bóg nigdy nie przestaje nam przebaczać. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (17.03.2013), „*L'Osservatore Romano*” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 16-17.

- FRANCISZEK, *Orędziem Jezusa jest miłosierdzie. Msza św. w kościele św. Anny w Watykanie* (17.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 15.
- FRANCISZEK, *Bądźmy „opiekunami” stworzenia. Msza św. na rozpoczęcie posługi Piotrowej* (19.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 18-19.
- FRANCISZEK, *Z przyjaźnią i szacunkiem. Spotkanie z przedstawicielami innych Kościołów, Wspólnot kościelnych oraz religii* (20.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 21-23.
- FRANCISZEK, *Pracownicy zajmujący się ogrodami, sprzątaniami i wywozem śmieci na Mszy św. u Papieża* (22.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 25.
- FRANCISZEK, *Nie bądźcie nigdy ludźmi smutnymi. Msza św. w Niedziele Palmową i Światowy Dzień Młodzieży* (24.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 29-31.
- FRANCISZEK, *Cierpliwość Boga. Msza św. w Domu św. Marty* (25.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 6 (353), s. 4-5.
- FRANCISZEK, *Domem Jezusa są ludzie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (27.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 32-34.
- FRANCISZEK, *Słowo krzyża odpowiedzią na zło. Rozważanie na zakończenie Drogi Krzyżowej w Wielki Piątek* (29.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 38.
- FRANCISZEK, *Nie zamykajmy się na nowość, nie traćmy ufności. Msza św. w Wigilię Paschalną* (30.03.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 40-41.
- FRANCISZEK, *Wszystko przechodzi przez serce człowieka. Rozważanie przed modlitwą „Regina caeli”* (1.04.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 43-44.
- FRANCISZEK, *Bóg czeka na nas cierpliwie. Ingres do katedry na Lateranie* (7.04.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 49-50.
- FRANCISZEK, *Bóg naszym tatą. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (10.04.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 6 (353), s. 39-40.
- FRANCISZEK, *Niestrudzenie bądźcie miłosierni. Msza św. i święcenia kapłańskie* (21.04.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 6 (353), s. 25-26.

- FRANCISZEK, *Odwaga, żeby iść pod prąd. Msza św. na placu św. Piotra i sakrament bierzmowania* (28.04.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 6 (353), s. 33-34.
- FRANCISZEK, *Błogosławiony wstyd. Msza św. w Domu św. Marty* (29.04.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 6 (353), s. 34-35.
- FRANCISZEK, *Kościół wychodzi naprzeciw wszystkim. Czuwanie modlitewne z okazji dnia ruchów, nowych wspólnot i stowarzyszeń kościelnych* (18.05.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 7 (353), s. 16-20.
- FRANCISZEK, *Orędzie na Światowy Dzień Misyjny 2013 r.* (19.05.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 10 (355) s. 10-12.
- FRANCISZEK, *Rodzina Boża. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.05.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 7 (353), s. 50-51.
- FRANCISZEK, *Encyklika o wierze „Lumen fidei”* (29.06.2013), wyd. M, Kraków 2013.
- FRANCISZEK, *Wiarygodni i konsekwentni. Spotkanie z seminarzystami, nowicjuszami i nowicjuszkami* (6.07.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 8-9 (354), s. 41-45.
- FRANCISZEK, *Ewangelizacja dokonuje się na klęczkach. Msza św. dla seminarzystów, nowicjuszy i nowicjuszek* (7.07.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 8-9 (354) s. 45-46.
- FRANCISZEK, *Nie ulegajmy globalizacji zubożenia. Homilia podczas Mszy św. na stadionie w Salinie. Wizyta na Lampedusie* (8.07.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 8-9 (354) s. 25-27.
- FRANCISZEK, *Niech uniknie zgiełk oręża! Homilia podczas czuwania na placu św. Piotra z modlitwą o pokój w Syrii* (7.09.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 10 (355) s. 7-8.
- FRANCISZEK, *Kiedy Kościół nas zrodził. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (11.09.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 11 (356) s. 50-51.
- FRANCISZEK, *Moc miłosierdzia zbawia świat. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (15.09.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 11 (356) s. 56-57.
- FRANCISZEK, *Uniwersytetem matek jest ich serce. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (18.09.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 11 (356), s. 51-52.

- FRANCISZEK, *Święty Kościół złożony z grzeszników. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (2.10.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 11 (356), s. 54-55.
- FRANCISZEK, *Boża orkiestra. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (9.10.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 12 (357) s. 34-35.
- FRANCISZEK, *Świętość nie jest przywilejem nielicznych. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.11.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1 (358), s. 50-51.
- FRANCISZEK, *Akt miłości dla Noemi. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (6.11.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1 (358) s. 40-41.
- FRANCISZEK, *Dowód tożsamości. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (13.11.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1 (358) s. 42.
- FRANCISZEK, *Spowiedzi Papieża. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (20.11.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1 (358), s. 43-44.
- FRANCISZEK, *Adhortacja apostołska o głoszeniu Ewangelii w dzisiejszym świecie „Evangelii gaudium”* (24.11.2013), wyd. M, Kraków 2013.
- FRANCISZEK, *Życie chrześcijańskie jest drogą. Wizyta w rzymskiej parafii św. Cyryla Aleksandryjskiego* (1.12.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1 (358), s. 13-14.
- FRANCISZEK, *Braterstwo podstawą pokoju i drogą do niego. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 2014 r.* (8.12.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1 (358), s. 4-10.
- FRANCISZEK, *Codzienny sąd ostateczny. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (11.12.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1 (358), s. 47-49.
- FRANCISZEK, *Data, którą należy pamiętać. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (8.01.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 2 (359), s. 46-47.
- FRANCISZEK, *Wszyscy jesteśmy uczniami i misjonarzami. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (15.01.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 2 (359), s. 47-48.
- FRANCISZEK, *Chrystus nie może być podzielony. Nieszpory na zakończenie Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan* (25.01.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 2 (359), s. 20-22.

- FRANCISZEK, *Podziały wśród nas są zgorzaniem. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (22.01.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 2 (359), s. 48-49.
- FRANCISZEK, *Nie należy zatrzymywać się w połowie drogi. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.01.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 2 (359), s. 49-50.
- FRANCISZEK, *Słowo i Chleb. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (5.02.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 42-43.
- FRANCISZEK, *Boże Miłosierdzie nikogo nie wyklucza. Audiencja dla polskich biskupów przybyłych do Watykanu z wizytą „ad limina Apostolorum”* (7.02.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 2 (359), s. 27-29.
- FRANCISZEK, *Spotkanie, które zmienia życie. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (12.02.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 43-44.
- FRANCISZEK, *Uczmy się przeproszać i przebaczać sobie nawzajem. Spotkanie z parami narzeczonych* (14.02.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 17-20.
- FRANCISZEK, *Zdrowo jest się zawstydzić. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (19.02.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 44-46.
- FRANCISZEK, *Jezus dotyka ran człowieka. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (26.02.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 46-47.
- FRANCISZEK, *Wielki Post przypomina o potrzebie zmiany. Msza św. w Środę Popielcową w bazylice św. Sabiny* (5.03.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 28-29.
- FRANCISZEK, *Żyjemy w epoce miłosierdzia. Spotkanie z kapłanami diecezji rzymskiej* (6.03.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 29-32.
- FRANCISZEK, *Jak się zostaje kapłanem. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (26.03.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 49-50.
- FRANCISZEK, *Któż z nas nie jest grzesznikiem? Nabożeństwo pokutne w bazylice św. Piotra* (28.03.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 39-40.

- FRANCISZEK, *Spowiedź nie jest sądem, ale doświadczeniem przebaczenia i miłosierdzia. Spotkanie z uczestnikami kursu dla spowiedników* (28.03.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 3-4 (360), s. 38-39.
- FRANCISZEK, *Dwoje w jednym. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (2.04.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 5 (361), s. 37-38.
- FRANCISZEK, *W kapłaństwie nie ma miejsca na przeciętność. Przemówienie do wspólnot Papieskiego Kolegium „Leonianum” z Anagni* (14.04.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 5 (361), s. 29-30.
- FRANCISZEK, *Nigdy nie przestańcie być miłosierni. Homilia podczas Mszy św. w Bazylice Watykańskiej ze święceniami kapłańskimi* (11.05.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 6 (362), s. 45-46.
- FRANCISZEK, *Jaką pamięcią zaspokajam głód mojej duszy? Homilia w uroczystość Bożego Ciała* (19.06.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 7 (363), s. 14-15.
- FRANCISZEK, *Miłujmy tych, którzy nas nie kochają. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (22.06.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 7 (363), s. 55.
- FRANCISZEK, *Uczmy się błogosławieństw. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (6.08.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 8-9 (364), s. 47-49.
- FRANCISZEK, *Bądźcie dla innych namacalnym znakiem królestwa Bożego. Spotkanie z członkami koreańskich wspólnot zakonnych w Kkottongnae podczas pielgrzymki do Republiki Korei* (16.08.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 8-9 (364), s. 15-17.
- FRANCISZEK, *Błagamy Boga o łaskę przebaczenia i pojednania w Korei. Msza św. w seulskiej katedrze Miong-dong podczas pielgrzymki do Republiki Korei* (18.08.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 8-9 (364), s. 23-24.
- FRANCISZEK, *Jak mama. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (3.09.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 10 (365), s. 45-46.
- FRANCISZEK, *Jak upominać brata. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (7.09.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 10 (365), s. 50-51.
- FRANCISZEK, *W szkole miłosierdzia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (10.09.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 10 (365), s. 46-48.

- FRANCISZEK, *Powołania są jak nieoszlifowany diament. Przemówienie do uczestników sesji plenarnej Kongregacji ds. Duchowieństwa* (3.10.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 11 (366), s. 30-31.
- FRANCISZEK, *Mocne serca, aby przezwyciężyć obojętność. Orędzie na Wielki Post 2015 r.* (4.10.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 2 (369) s. 4-6.
- FRANCISZEK, *Nie gódźmy się z podziałami. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (8.10.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 11 (366), s. 53-54.
- FRANCISZEK, *W przybytku Boga. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (15.10.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 11 (366), s. 54-55.
- FRANCISZEK, *Małe kroki do świętości. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (19.11.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 35 (2014) nr 12 (367), s. 47-48.
- FRANCISZEK, *Zbawienia nie można kupić. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (8.12.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 1 (368), s. 58-59.
- FRANCISZEK, *Ewangelia małżeństwa. Przesłanie na VIII Światowe Spotkanie Rodzin w Filadelfii* (9.12.2014), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 1 (368), s. 33-34.
- FRANCISZEK, *Karmcie dzieci mlekiem i słowem. Homilia podczas Mszy św. w niedzielę Chrztu Pańskiego* (11.01.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 2 (369) s. 43-44.
- FRANCISZEK, *Maryja i Symeon z Dzieciątkiem na ręku. Homilia podczas Mszy św. w Święto Ofiarowania Pańskiego. XIX Światowy Dzień Życia Konsekwowanego* (2.02.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 2 (369) s. 50-51.
- FRANCISZEK, *Paradoks marnotrawstwa i nadmiernej konsumpcji. Przesłanie wideo do uczestników spotkania „Idee Expo 2015”* (7.02.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 3-4 (370) s. 24-25.
- FRANCISZEK, *Ansprache von Papst an die Teilnehmer des Kurses, den der Gerichtshof der Apostolischen Pönitentiarie organisiert hat* (12.03.2015), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2015/march/documents/papa-francesco_20150312_tribunale-penitenzieria-apostolica.html
- FRANCISZEK, *Bulla ogłaszająca Nadzwyczajny Jubileusz Miłosierdzia „Misericordiae Vultus”* (11.04.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 5 (371), s. 4-15.

- FRANCISZEK, *Jezus a małżeństwo mężczyzny i kobiety. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.04.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 5 (371), s. 47-48.
- FRANCISZEK, *Małżeństwo wymaga odwagi. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (6.05.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 6 (373), s. 41-42.
- FRANCISZEK, *Encyklika w trosce o wspólny dom „Laudato si”* (24.05.2015), wyd. M, Kraków 2015.
- FRANCISZEK, *Eucharystia jest mocą dla słabych. Homilia podczas Mszy św. w uroczystość Bożego Ciała* (4.06.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 6 (373), s. 39-40.
- FRANCISZEK, *Różgę trzeba zostawić w zakrystii. Homilia podczas Mszy św. dla uczestników III Światowych Rekolekcji Kapłańskich* (12.06.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 7-8 (374), s. 37-38.
- FRANCISZEK, *Przesłanie dla wszystkich. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (14.06.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 7-8 (374), s. 54-55.
- FRANCISZEK, *Jeśli rachunki się nie zgadzają. Msza św. na otwarcie V Krajowego Kongresu Eucharystycznego w Santa Cruz de la Sierra* (9.07.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 9 (375), s. 10-12.
- FRANCISZEK, *Ziemia, dom i praca dla wszystkich. Spotkanie w Santa Cruz de la Sierra z przedstawicielami ruchów ludowych* (9.07.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 9 (375), s. 15-21.
- FRANCISZEK, *Kościół uczy braterstwa z innymi. Msza św. w wojskowej bazie lotniczej Nu Guazu w Asunción podczas pielgrzymki do Boliwii i Paragwaju* (12.07.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 9 (375), s. 38-40.
- FRANCISZEK, *Trzeba mieć wolne serce. Spotkanie z młodzieżą na bulwarze Costanera w Asunción podczas pielgrzymki do Boliwii i Paragwaju* (12.07.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 9 (375), s. 40-44.
- FRANCISZEK, *Nieście płomień miłosiernej miłości Chrystusa. Orędzie na XXXI Światowy Dzień Młodzieży 2016 r.* (15.08.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 10 (376), s. 4-8.
- FRANCISZEK, *Od początku stworzenia Bóg błogosławił ludzką miłość. Homilia podczas Mszy św. na rozpoczęcie Synodu nt. rodziny* (4.10.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 10 (376), s. 15-17.

- FRANCISZEK, *Pokusy zawsze wracają. Msza św. w Domu św. Marty* (9.10.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 11 (377), s. 24-25.
- FRANCISZEK, *Kościół jest służą misji. Przemówienie do uczestników zgromadzenia plenarnego Kongregacji ds. Ewangelizacji Narodów* (3.12.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 1 (379) s. 28-29.
- FRANCISZEK, *Jak Miłosierny Samarytanin. Homilia podczas Mszy św. na rozpoczęcie Nadzwyczajnego Jubileuszu Miłosierdzia* (8.12.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 36 (2015) nr 12 (378), s. 4-5.
- FRANCISZEK, *Znak Jubileuszu. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (16.12.2015), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 1 (379), s. 46-47.
- FRANCISZEK, *Okrywajcie grzesznika płaszczem miłosierdzia. Przemówienie do misjonarzy miłosierdzia* (9.02.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 3-4 (381), s. 38-39.
- FRANCISZEK, *Wejdźmy przez otwartą bramę, którą jest Chrystus. Homilia podczas Mszy św. w Środę Popielcową* (10.02.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 3-4 (381), s. 42-43.
- FRANCISZEK, *Drzwi zawsze otwarte. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (2.03.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 3-4 (381), s. 50-51.
- FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer an einem von der Apostolischen Pönitentiare veranstalteten Kurs über das „Forum internum”* (4.03.2016), [w:] (Internet, 12.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/march/documents/papafrancesco_20160304_corso-penitenzieria-apostolica.html
- FRANCISZEK, *Wszyscy jesteście żebakami. Homilia podczas nabożeństwa pokutnego w Bazylice Watykańskiej* (4.03.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 3-4 (381), s. 45-46.
- FRANCISZEK, *Ojciec zawsze czeka na nasze nawrócenie. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (6.03.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 3-4 (381), s. 57-58.
- FRANCISZEK, *Rozbrajająca odpowiedź. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (13.03.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 3-4 (381), s. 58-59.
- FRANCISZEK, *Adhortacja apostolska o miłości w rodzinie „Amoris laetitia”* (19.03.2016), wyd. św. Stanisława BM, Kraków 2016.

- FRANCISZEK, *Bóg jest większy od naszego grzechu. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (30.03.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 3-4 (381), s. 55-56.
- FRANCISZEK, *Przy stole z grzesznikami. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (13.04.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 5 (382), s. 36-37.
- FRANCISZEK, *Nie utrudniajcie pojednania z Bogiem. Katecheza wygłoszona podczas Audiencji Jubileuszowej* (30.04.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 5 (382), s. 25-26.
- FRANCISZEK, *Dla Boga nikt nie jest ostatecznie stracony. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (4.05.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 6 (383), s. 47-48.
- FRANCISZEK, *Logika Bożego objęcia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (11.05.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 6 (383), s. 48-50.
- FRANCISZEK, *Kościół misyjny świadkiem miłosierdzia. Orędzie na Światowy Dzień Misyjny 2016 r.* (15.05.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 6 (383), s. 4-6.
- FRANCISZEK, *Dobra woń Chrystusa i światło Jego miłosierdzia. Nauka rekolekcyjna w bazylice św. Pawła za Murami podczas Jubileuszu kapłanów i seminarzystów* (2.06.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 6 (383), s. 27-33.
- FRANCISZEK, *Na drodze prostoty ewangelicznej. Nauka rekolekcyjna w bazylice św. Jana na Lateranie podczas Jubileuszu kapłanów i seminarzystów* (2.06.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 6 (383), s. 16-21.
- FRANCISZEK, *Rezerwuar miłosierdzia. Nauka rekolekcyjna w bazylice Matki Boskiej Większej podczas Jubileuszu kapłanów i seminarzystów* (2.06.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 6 (383), s. 22-26.
- FRANCISZEK, *Chrześcijanin nikogo nie wyklucza. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (22.06.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 7-8 (384), s. 51-52.
- FRANCISZEK, *Niezbędna jest fantazja miłosierdzia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (30.06.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 7-8 (384), s. 52-53.
- FRANCISZEK, *Świat potrzebuje przebaczenia. Rozważanie w bazylice Matki Bożej Anielskiej w Asyżu* (4.08.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 9 (385), s. 16-18.

- FRANCISZEK, *Droga miłosierdzia prowadzi od serca do rąk. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (10.08.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 9 (385), s. 27-28.
- FRANCISZEK, *Okazujmy miłosierdzie naszemu wspólnemu domowi. Przesłanie na Światowy Dzień Modlitwy o Ochronę Świata Stworzonego* (1.09.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 9 (385), s. 4-7.
- FRANCISZEK, *Kościół nie jest tylko dla dobrych. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (28.09.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 10 (386), s. 59-61.
- FRANCISZEK, *Wywiad udzielony Tv2000 i Radiu InBlu* (17.11.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 12 (388), s. 27-31.
- FRANCISZEK, *List apostołski na zakończenie Nadzwyczajnego Jubileuszu Miłosierdzia „Misericordia et misera”* (20.11.2016), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 37 (2016) nr 12 (388), s. 4-12.
- FRANCISZEK, *Z Ewangelią w kieszeni. Msza św. w Domu św. Marty* (9.01.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 6 (390), s. 40-41.
- FRANCISZEK, *Świat stworzony nie jest własnością człowieka. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (22.02.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 3-4 (391), s. 38-39.
- FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer am 28. Kurs der Apostolischen Pönitentiare zum „Forum internum”* (17.03.2017), [w:] (Internet, 13.05.2021), <https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2017/march/documents/papa-francesco20170317corso-foro-interno.html>
- FRANCISZEK, *Zepsucie gorsze od grzechu. Msza św. w Domu św. Marty* (3.04.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 5 (392), s. 51-52.
- FRANCISZEK, *Po stronie uchodźców. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (18.06.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 6-7 (393), s. 44-46.
- FRANCISZEK, *Kościół jest ludem grzeszników. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (9.08.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 9 (395), s. 16-18.
- FRANCISZEK, *Nie jesteście urzędnikami lub politykami, ale pasterzami. Przemówienie do biskupów kolumbijskich podczas podróży apostołskiej do Kolumbii* (7.09.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 10 (396), s. 18-23.
- FRANCISZEK, *Miłosierdzie bez granic. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (17.09.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 10 (396), s. 52-53.

- FRANCISZEK, *Nie ma miłosierdzia bez sprawiedliwości. Przesłanie z okazji 100. Rocznicy promulgacji pierwszego Kodeksu Prawa Kanonicznego* (30.09.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 11 (397), s. 6-7.
- FRANCISZEK, *Kościół z natury jest misyjny. List ogłaszający Nadzwyczajny Miesiąc Misyjny* (22.10.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 11 (397), s. 4-6.
- FRANCISZEK, *Msza św. nie jest przedstawieniem. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (8.11.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 12 (398), s. 18-19.
- FRANCISZEK, *Pociągnięci do zwycięstwa przez Zmartwychwstałego. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (22.11.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 38 (2017) nr 12 (398), s. 21-22.
- FRANCISZEK, *Grzech postarza. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (8.12.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 1 (399), s. 45.
- FRANCISZEK, *Niedziela chrześcijańska. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (13.12.2017), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 1 (399), s. 40-41.
- FRANCISZEK, *Grzech odgradza od Boga i od braci. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (3.01.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 2 (400), s. 47-48.
- FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer eines von der Apostolischen Pönitentie veranstalteten Kurs über das Forum internum* (9.03.2018), [w:] (Internet, 14.05.2021), <https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2018/march/documents/papa-francesco20180309penitenzieria-apostolica.html>
- FRANCISZEK, *Adhortacja apostolska o powołaniu do świętości w świecie współczesnym „Gaudete et exultate”* (19.03.2018), wyd. Św. Pawła, Częstochowa 2018.
- FRANCISZEK, *Od łaski wstydu do radości przebaczenia. Homilia podczas Mszy św. w Niedzielę Miłosierdzia Bożego* (8.04.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 5 (402), s. 9-10.
- FRANCISZEK, *Miłosierdzie rodzi nadzieję. Przemówienie do misjonarzy miłosierdzia* (10.04.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 5 (402), s. 11-16.
- FRANCISZEK, *Nasze drugie urodziny. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (11.04.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 5 (402), s. 24-25.

- FRANCISZEK, *Chrzest daje siłę do walki. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (25.04.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 5 (402), s. 27-29.
- FRANCISZEK, *Wyrzeczenie się szatana i wyznanie wiary. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (2.05.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 5 (402), s. 29-30.
- FRANCISZEK, *Znamię przynależności na zawsze. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (9.05.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 5 (402), s. 25-26.
- FRANCISZEK, *Przyjmowanie komunii to przyjmowanie żywego Chrystusa. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (19.08.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 10 (406), s. 55-56.
- FRANCISZEK, *Rachunek sumienia. Homilia w Domu św. Marty* (19.08.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 11 (407), s. 31-32.
- FRANCISZEK, *Człowiek nie jest panem stworzenia. Orędzie na Wielki Post 2019 r.* (4.10.2018), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 3 (411), s. 7-8.
- FRANCISZEK, *Od wirtualnych wspólnot społecznościowych do wspólnot ludzkich. Orędzie na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu 2019 r.* (24.01.2019), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 2 (410), s. 49-51.
- FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer des 30. Kurses für Beichtväter, den die Apostolische Pönitentiaria organisiert hat* (29.03.2019), [w:] (Internet, 14.05.2021), <https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2019/march/documents/papa-francesco20190329penitenzieria-apostolica.html>
- FRANCISZEK, *Każde prawdziwe nawrócenie ma na celu nową przyszłość. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (7.04.2019), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 4-5 (412), s. 44-45.
- FRANCISZEK, *Wszyscy potrzebujemy przebaczenia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (10.04.2019), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 4-5 (412), s. 39-40.
- FRANCISZEK, *Moc przebaczenia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (24.04.2019), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 4-5 (412), s. 40-41.
- FRANCISZEK, *Logika dzielenia się. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (23.06.2019), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 7-8 (414), s. 50-51.

- FRANCISZEK, *Rany zadawane środowisku są ranami zadawanymi ludzkości. Przesłanie do uczestników II Forum „Wspólnot Laudato si” w Amatrice”* (6.07.2019), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 9 (415), s. 4-5.
- FRANCISZEK, *Przystępując do spowiedzi, przyjmujemy miłość Boga, która wymazuje grzech. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (15.09.2019), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 10 (416), s. 35-36.
- FRANCISZEK, *Duch błogosławieństw w gospodarce. Orędzie na Wielki Post 2020 r.* (7.10.2019), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 2-3 (420), s. 8-9.
- FRANCISZEK, *Świętość jest wezwaniem. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (1.11.2019), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 12 (418), s. 30-31.
- FRANCISZEK, *Darmowość zbawienia. Msza św. w Domu św. Marty* (19.12.2019), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 1 (419), s. 44.
- FRANCISZEK, *Pewna droga do szczęścia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (29.01.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 2-3 (420), s. 28.
- FRANCISZEK, *Cenny dar łez. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (12.02.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 4 (421), s. 12-13.
- FRANCISZEK, *Uleganie światowości jest apostazją. Msza św. w Domu św. Marty* (13.02.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 4 (421), s. 29-30.
- FRANCISZEK, *Prymat miłosierdzia. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (18.03.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 4 (421), s. 17-18.
- FRANCISZEK, *Nie ma przyszłości dla człowieka, jeśli niszczy się środowisko. Przemówienie podczas audiencji generalnej. 50. Światowy Dzień Ziemi* (22.04.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 5 (422), s. 13-14.
- FRANCISZEK, *Życie w harmonii ze światem stworzonym. Przemówienie do grupy świeckich z Francji, zaangażowanych w kwestię nawrócenia ekologicznego* (3.09.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 10 (426), s. 13-15.
- FRANCISZEK, *Cierpliwość Boga. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (27.09.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 10 (426), s. 30-31.

- FRANCISZEK, *Współczesne rozstaje dróg. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (11.10.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 11 (427), s. 37-39.
- FRANCISZEK, *Celem nawrócenia jest osiągnięcie królestwa Bożego. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (6.12.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 1 (429), s. 29-30.
- FRANCISZEK, *List z okazji 150. rocznicy ogłoszenia świętego Józefa patronem Kościoła powszechnego „Patris corde”* (8.12.2020), [w:] (Internet, 18.03.2022), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_letters/documents/papa-francesco-lettera-ap_20201208_patris-corde.html
- FRANCISZEK, *Nie odkładajmy na później nawrócenia. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (8.12.2020), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 1 (429), s. 30-31.
- FRANCISZEK, *Liturgia jest spotkaniem z Chrystusem. Przemówienie podczas Audiencji Generalnej* (3.01.2021), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 3 (431), s. 12-13.
- FRANCISZEK, *Katecheza jest towarzyszeniem w historii zbawienia. Przemówienie do członków Biura Katechetycznego Konferencji Episkopatu Włoch* (30.01.2021), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 2 (430), s. 13-16.
- FRANCISZEK, *Styl Boga to bliskość, litość, czułość. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (14.02.2021), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 3 (431), s. 17-20.
- FRANCISZEK, *Poświęćcie życie w służbie jednania ludzi z Bogiem. Rozważanie podczas spotkania z duchowieństwem Rzymu* (7.03.2019), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 3 (411), s. 40-44.
- FRANCISZEK, *Ansprache an die Teilnehmer am Kurs über das Forum internum, der von Apostolischen Pönitentiarie veranstaltet wurde* (12.03.2021), [w:] (Internet, 25.05.2021), https://www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2021/march/documents/papa-francesco_20210312_corso-forointerno.html
- FRANCISZEK, *Sakrament pojednania uświęca penitenta i spowiednika. Przemówienie do uczestników kursu na temat forum wewnętrznego* (12.03.2021), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 4-5 (432), s. 4-6.
- FRANCISZEK, *„Duchowa światowość”, to drzwi do zepsucia. Przemówienie do wspólnoty Papieskiego Kolegium Meksykańskiego* (29.03.2021), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 4-5 (432), s. 17-18.
- FRANCISZEK, *Nie ma chrześcijaństwa na odległość. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (18.04.2021), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 6 (433), s. 30-31 .

FRANCISZEK, *Eucharystia jest chlebem dla wszystkich. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (6.06.2021), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 7 (434), s. 31-32.

FRANCISZEK, *Modlitwa to sekret zachowania czujności. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (28.11.2021), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 12 (438), s. 33-34.

FRANCISZEK, *Zło trzeba zwalczać przede wszystkim w sobie. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”* (29.08.2021), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2021) nr 8-9 (435), s. 39-40.

II. INNE DOKUMENTY KOŚCIOŁA

VII ZWYCZAJNE ZGROMADZENIE GENERALNE SYNODU BISKUPÓW, *Orędzie do Ludu Bożego „Na drogach Soboru”*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 8 (1987) nr 11-12 (96-97), s. 19-20.

Die Feier der Busse, Vertrieb VzF Deutsches Liturgisches Institut, Hemsbach 2008.

Egzorcyzmy i inne modlitwy błagalne, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2019.

Katechizm Kościoła Katolickiego (15.08.1997), wyd. Pallottinum, Poznań 2020.

Komunia święta i kult tajemnicy eucharystycznej poza mszą świętą, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2008.

KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, *Dar powołania do kapłaństwa. Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* (8.12.2016), wyd. L'Osservatore Romano, Watykan 2016.

KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, *Kapłan – szafarz miłosierdzia Bożego. Pomoce dla spowiedników i kierowników duchowych* (9.03.2011), wyd. Biblos, Tarnów 2011.

KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, *Posługa pokuty i pojednania w perspektywie świętości chrześcijańskiej*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 143-170.

KONGREGACJA EDUKACJI KATOLICKIEJ, *Instrukcja nt. kryteriów rozeznawania powołania u osób z tendencjami homoseksualnymi ubiegającymi się o przyjęcie do seminarium i dopuszczenie do święceń* (4.11.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 5 (283), s. 54-55.

KONGREGACJA DS. INSTYTUTÓW ŻYCIA KONSEKROWANEGO I STOWARZYSZEŃ ŻYCIA APOSTOLSKIEGO, *Życie braterskie we wspólnocie* (2.02.1994), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 5 (163), s. 35-61.

- KONGREGACJA DS. KULTU BOŻEGO I DYSCYPLINY SAKRAMENTÓW, *Powróćmy z radością do Eucharystii. List do przewodniczących Konferencji Episkopatów na temat celebrowania liturgii*, (15.08.2020), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 41 (2020) nr 10 (426), s. 32-34.
- KONGREGACJA NAUKI WIARY, *Deklaracja o jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła „Dominus Iesus”* (6.08.2000), wyd. M, Kraków 2000.
- KONGREGACJA NAUKI WIARY, *Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu* (22.03.1986), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 7 (1986) nr 2 (76), s. 13-20.
- MIĘDZYNARODOWA KOMISJA TEOLOGICZNA, *Teologia, chrystologia, antropologia (1981) [w:] Od wiary do teologii. Dokumenty Międzynarodowej Komisji Teologicznej 1969-1996*, red. J. KRÓLIKOWSKI, wyd. „SCJ”, Kraków 2000.
- Obrzędy bierzmowania*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2019.
- Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2020.
- Obrzędy chrztu dzieci*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2015.
- Obrzędy pokuty*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2014.
- Obrzędy poświęcenia kościoła i ołtarza*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2001.
- Obrzędy profesji zakonnej*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2015.
- Obrzędy sakramentu małżeństwa*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2014.
- Obrzędy święceń biskupa, prezbiterów i diakonów*, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2019.
- Ogólne wprowadzenie do mszału rzymskiego*, wyd. Pallottinum, Poznań 2006.
- Orędzie Synodu Biskupów, Pojednanie i Pokuta w misji Kościoła*, „Życie Katolickie” 2 (1983) nr 11-12 (17-18), s. 101-103.
- PENITENCJARIA APOSTOLSKA, *Dar odpustu* (29.01.2000), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 4 (222), s. 60-61.
- PENITENCJARIA APOSTOLSKA, *Dekret dotyczący czwartego wydania „Enchiridion indulgentiarum”* (16.07.1999), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 2 (220), s. 45-46.

PENITENCJARIA APOSTOLSKA, *Dekret o związaniu odpustów z aktami kultu spełnianymi dla uczczenia Bożego Miłosierdzia* (29.06.2002), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 1 (249), s. 55-56.

PENITENCJARIA APOSTOLSKA, *Rozporządzenia dotyczące uzyskania odpustu jubileuszowego* (29.11.1998), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 1 (209), s. 16.

PENITENZIERIA APOSTOLICA, *La festa del perdono con Papa Francesco. Sussidio per la Confessione e le Indulgenze*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2018.

PENITENZIERIA APOSTOLICA, *La penitenza tra I e II millennio*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2012.

PENITENZIERIA APOSTOLICA, *La penitenza tra Gregorio VII w Bonifacio VIII*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2013.

PENITENZIERIA APOSTOLICA, *Penitenza e Penitenzieria al. Tempo del giansenismo (secoli XVII-XVIII) Culture-teologie-prassi*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2019.

PENITENZIERIA APOSTOLICA, *Penitenza e Penitenzieria nel „secolo” del Concilio di Trento. Prassi e dottrine in un mondo piu largo (1517-1614)*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2016.

PENITENZIERIA APOSTOLICA, *Penitenza e Penitenzieria tra umanesimo w rinascimento. Dottrine e prassi dal trecento agli inizi dell'età moderna (1300-1517)*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2014.

Rito della penitenza, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1993.

The rite of penance, Catholic Book Publishing Corp., New Jersey 2009.

Sakrament chorych. Obrzędy i duszpasterstwo, wyd. Księgarnia św. Jacka, Katowice 2017.

III. LITERATURA

ADAMCZEWSKI W., *Prawo w konfesjonale. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 113-121.

ADAMCZEWSKI W., *Ważniejsze kwestie prawne dotyczące Sakramentu Pokuty*, [w:] *Grzech i nawrócenie a Sakrament Pokuty*, red. Z. PERZ, wyd. Bobolanum, Warszawa 1999, s. 225-241.

AUGUSTYN J., *Naśladować Jezusa w konfesjonale*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 253-261.

- AUGUSTYN J., *Praktyka kierownictwa duchowego*, wyd. Apostolicum, Kraków-Ząbki 1996.
- AUGUSTYN J. (red.), *Sztuka bycia księdzem. Poradnik*, wyd. WAM, Kraków 2011.
- AUGUSTYN J. (red.), *Sztuka kierownictwa duchowego. Poradnik*, wyd. WAM, Kraków 2013.
- AUGUSTYN J. (red.), *Sztuka spowiadania. Poradnik*, wyd. WAM, Kraków 2012.
- AUGUSTYN J., *Zdrowa psychologia a sakrament pojednania*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 495-504.
- BABUŚKA K., *Ksiądz i Instagram to dobre połączenie? Na tym polega głoszenie dobrej nowiny*, [w:] (Internet, 20.03.2022), <https://deon.pl/wiara/ksiazd-i-instagram-to-dobre-polaczenie-na-tym-polega-gloszenie-dobrej-nowiny,1841822?fbclid=IwAR2Ae3ETmQi9xB4IfPGDJNSVcr1AHqVv5Absid5EKMiJkQPXgqLQgsEQ0Q>
- BAJDA J., *Grzech ekologiczny (Próba podejścia do zagadnienia)*, [w:] *Z człowiekiem i przyrodą (wreszcie) po ludzku*, wyd. Centrum Ekologiczno-Rekolekcyjne „Przymierze”, Wisłoka 1995, s. 71-80.
- BALEWSKI T. (red.), *Sakrament pokuty i katecheza: katecheza sakramentu pokuty w świetle adhortacji apostolskiej Jana Pawła II „Reconciliatio et poenitentia”*, wyd. MAG, Warszawa 2000.
- BARBARO B., *Poczucie winy. Perspektywa psychiatry i psychoterapeuty*, „Teologia i Moralność” 10 (2015) nr 2 (18), s. 25-33.
- BARTNIK C. S., *Dogmatyka katolicka*, wyd. KUL, Lublin 2003.
- BAZYŁAK J., *Psychoterapia i wychowanie religijne*, wyd. ATK, Warszawa 1991.
- BERNASCONI O., *Scomparsa del senso del peccato*, [w:] *Nuovo dizionario di spiritualità*, red. S. DE FIORES, ed. Edizioni Paulone, Torino 1985, s. 1183-1184.
- BIELA B., *Przygotowanie dalsze i bliższe do sakramentu pokuty i pojednania*, „Studia Pastoralne” nr 3 (2007), s. 36-53.
- BISKUP M., *Duch sakramentalnej pokuty*, „Teologia i Moralność” 10 (2015) nr 2 (18), s. 89-99.
- BLAZA M., KOWALCZYK D., *Traktat o sakramentach*, [w:] *Dogmatyka*, red. E. ADAMIAK, A. CZAJA, J. MAJEWSKI, t. V, wyd. Więź, Warszawa 2007, s. 215-502.

- BOKWA I., *Sakrament pokuty i pojednania w aktualnych warunkach Kościoła w Polsce*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 205-213.
- BOŁOZ W., *Eklezjalny charakter sakramentu pojednania*, „Homo Dei” 60(1991) nr 4, s. 64-72.
- BOŁOZ W., *Zadośćuczynienie w sakramencie pokuty*, „Homo Dei” 56(1987) nr 2, s. 16-18.
- BORUTKA T., *Nauczanie społeczne papieża Jana Pawła II*, wyd. PAT, Kraków 1994.
- BORUTKA T., *Pokój w nauczaniu Jana Pawła II (1978-1988)*, wyd. Drukarnia Diecezjalna, Sosnowiec 1991.
- BORUTKA T., *Spowiednik wobec problemów społecznych*, wyd. Czuwajmy, Kraków 2006.
- BRADEL Z., *Pojednanie społeczne*, „Kurier Synodalny” 25 (1996) nr 4, s. 21-23.
- BRAMORSKI J., *Rys historyczny sakramentu pokuty i pojednania*, „Studia Gnesnensia” 15 (2001) nr 15, s. 101-117.
- BROICH F., *Bedroht eine neue EU-Verordnung das Beichtgeheimnis?* [w:] (Internet, 1.09.2021), <https://www.katholisch.de/artikel/23880-bedroht-eine-neue-eu-verordnung-das-beichtgeheimnis>
- BROVELLI B., *Celebrare la riconciliazione oggi. Sinodo 1983: un osservatorio significativo*, „Rivista Liturgica” 78 (1991) nr 5, s. 606-618.
- BRUNELLI L., *Papieże i środowisko. Gdyby Kościół milczał*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 40 (2019) nr 10 (416), s. 14-17.
- BUX N., *Nie ma żartów z sakramentami*, wyd. św. Stanisława BM, Kraków 2016.
- BRZEZIŃSKI D., *Duszpasterstwo pokuty i pojednania w świetle adhortacji apostolskiej Jana Pawła II „Reconciliatio et paenitentia”*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Św. Krzyża, Opole 2009, s. 319-333.
- CANTONI O., CENCINI A., GHIZZONI L., P. GUENZI D., MARTINELLI R., SOVERNIGO G., *Dojrzewanie osobowości. Powołanie. Kierownictwo duchowe*, wyd. Bratni Zew, Kraków 2009.
- CARLOTTI P., *Coscienza*, [w:] *Peccato, misericordia, riconciliazione. Dizionario Teologico-Pastorale*, PENITENZIERIA APOSTOLICA, red. M. SODI, K. NYKIEL, N. REALI, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2016, s. 117-122.

- CASAROLI A., *Odpowiedzialność, dzielenie się, Eucharystia*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 7 (19), s. 4.
- CENCINI A., *Życie w pojednaniu. Aspekty psychologiczne*, wyd. Salwator, Kraków 2014.
- CERVERA J.C., *Sztuka modlitwy. Refleksje nad Listem apostołskim „Novo millennio ineunte”*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 10 (237), s. 47-50.
- CESAREO G., *Parroco confessa i fedeli in strada: „Con il Covid c'è tanto dolore nella gente”*, [w:] (Internet, 20.03.2022), <https://www.napolitoday.it/cronaca/prete-confessa-strada-napoli.html>
- CHAPEL J., *The Word in the Sacrament of Confession*, „Teologia i Moralność” 10 (2015) nr 2 (18), s. 100-116.
- CHOLEWA M., *Psychologia pastoralna z elementami psychologii klinicznej*, wyd. Scriptum, Kraków 2014.
- CHOLEWA M., *Spowiadanie kandydatów do kapłaństwa*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 447-456.
- CHMURA T., *Miejsce sakramentu pokuty w strukturze Bożego dzieła miłosierdzia*, [w:] *Święto miłosierdzia Bożego. Materiały z sympozjum*, red. J. MACHNIAK, wyd. Sanktuarium Miłosierdzia Bożego, Kraków 1996, s. 71-99.
- CICHON J., *Struktura nawrócenia religijnego*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Św. Krzyża, Opole 2009, s. 277-310.
- CICHY S., *Rola nabożeństw pokutnych w przygotowaniu penitentów do sakramentu pokuty*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Świętego Krzyża, Opole 2009, s. 335-344.
- CICCOLA G., TARGOŃSKI F., *Poradnik spowiednika: aspekty biblio-teologiczne sakramentu pokuty: cenzury, nieregularności i przeszkody w kodeksie prawa konicznego*, wyd. Bratni Zew, Kraków 2003.
- COLAGRANDE F., *Sieć oplatająca świat. Chryścijanin ma zakodowane w DNA poszukiwanie nowych sposobów komunikacji*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 33 (2012) nr 3 (341), s. 49-50.
- COLOMBO G., *Fides calore ferveat. Esercizi spirituali*, ed. Centro Ambrosiano, Casale Monferrato 1988.
- CONCETTI G., *Solidarność: najlepsza obrona przeciw „strukturom grzechu”*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 17 (1996) nr 5 (183), s. 58-59.
- COURTOIS G., *W obliczu Pana. Rozważania dla kapłanów*, t. II, wyd. Kuria Diecezjalna w Katowicach, Katowice 1961.

- ĐAČOK J., *Esame di coscienza*, [w:] *Peccato, misericordia, riconciliazione. Dizionario Teologico-Pastorale, PENITENZIERIA APOSTOLICA*, red. M. SODI, K. NYKIEL, N. REALI, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2016, s. 166-173.
- DAJCZER T., *Rozważania o wierze*, wyd. Św. Pawła, Częstochowa 1998.
- DAMAZYN M., *Psychoterapia a spowiedź*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 489.
- DAVIES M., *Święty Atanazy obrońca wiary*, wyd. Te Deum, Warszawa 2017.
- DESCOUVEMONT P., *Dlaczego mam się spowiadać*, wyd. WAM, Kraków 1996.
- Dewocja w parafii*, „Wiadomości diecezjalne Lubelskie. 1919 rok”, s. 290-291.
- DIAZ C., *O winie, grzechu i przebaczeniu*, [w:] *Zło w świecie. Kolekcja Communio*, red. K. DYNARSKI, L. BALTER, t. VII, wyd. Pallottinum, Poznań 1992, s. 294-302.
- DI MARINO A., *Penitenza: sacramento della riconciliazione*, [w:] *Dizionario enciclopedico di Teologia Morale*, red. L. ROSS, A. VALSECCHI, ed. Edizioni Paulone, Torino 1987, s. 766-767.
- DŁUGOSZ A., *Doniosłość, trud i piękno sakramentu pojednania*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 161-170.
- Docat. Co robić? Nauka społeczna Kościoła*, wyd. Św. Pawła, Częstochowa 2016.
- DROGOMSKI S. *Kościół służy pojednaniu. Nad adhortacją „Reconciliatio et paenitentia”*, „Katolik” (1985) nr 11, s. 5-6.
- DROŹDŹ A., *Kompetencja teologiczna w sakramencie pokuty*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 289-298.
- DROŹDŹ A., *Sakrament pojednania z Bogiem i z Kościołem*, wyd. Biblos, Tarnów 2002.
- DZIEWIECKI M., *Kompetencje spowiednika w rozumieniu penitenta*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 299-305.
- FILIPCZUK P., *Relacyjna natura sakramentu pokuty i pojednania w perspektywie usprawiedliwiającej łaski*, „Warszawskie Studia Pastoralne UKSW” 12 (2017) nr 2 (35), s. 57-85.
- FILIPOWICZ A., *Odpusty Kościoła po Soborze Watykańskim II*, [w:] *Grzech i nawrócenie a Sakrament Pokuty*, red. Z. PERZ, wyd. Bobolanum, Warszawa 1999, s. 267-295.

- FRATTALLONE R., *Celebrare la „metanoia” all’interno dell’esperienza cristiana*, „Rivista Liturgica” 78 (1991) nr 5, s. 555-591.
- FRYZEŁ K., *Czy Jak ukierunkować dzisiaj działania duszpasterskie, aby przywrócić znaczenie i owocność sakramentu pojednania w życiu wiernych*, „Sympozjum”, 12 (2008) nr 1 (17), s. 17-32.
- FRYZEŁ K., *Masowe spowiedzi. Wyzwanie i znak czasu dla duszpasterzy*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 215-225.
- FUNDACJA ŚWIĘTEGO JÓZEFA KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Spowiednik wobec dramatu wykorzystywania seksualnego*, red. T. LISZEWSKI, K. MATUSZEWSKI, wyd. WAM, Kraków 2021, s. 36-37.
- GACA A., *Rola sakramentu pokuty w życiu osób korzystających ze spowiedzi na podstawie badań ankietowych*, „Teologia i Moralność” 10 (2015) nr 2 (18), s. 117-136.
- GARCIA-ARGÜELLES A. F., *Antropologiczny wymiar sakramentu pokuty: radykalne nawrócenie chrześcijanina grzesznika*, „Communio” 2 (2005) nr 146, s.31-46.
- GADECKI S., *Apel o przestrzeganie zasad bezpieczeństwa sanitarnego podczas uroczystości religijnych* (26.03.2021) [w:] (Internet, 21.03.2022), <https://ksieza.archwwa.pl/aktualnosci/apel-przewodniczacego-episkopatu-o-prze-strzezenie-zasad-bezpieczenstw-a-sanitarnego/>
- GLINKOWSKI B., *Prawa i obowiązki szafarza sakramentu pokuty w prawodawstwie Kościoła*, „Resovia Sacra” 9/10 (2002/2003) s. 303-323.
- GLOMBIK K.J., *Żal za grzechy we współczesnej refleksji teologicznej*, „Teologia i Moralność” 10 (2015) nr 2 (18), s. 35-52.
- GOFFI T., *Secolarizzazione*, [w:] *Dizionario enciclopedico di Teologia Morale*, red. L. ROSS, A. VALSECCHI, ed. Edizioni Paulone, Torino 1987, s. 974-975.
- GOGOLA J. W., *Teologia komunii z Bogiem*, wyd. Karmelitów Bosych, Kraków 2003.
- GÓRALCZYK P., *Spółeczny wymiar grzechu*, „Communio” 4 (1984) nr 5 (23), s. 35-47.
- GÓRALCZYK P., *Wyzwolenie człowieka z grzechu*, „Communio” 10 (1990) nr 1 (55), s. 3-15.
- GRACZYK K., *Udział pokuty i pojednania w formacji chrześcijańskiej*, [w:] *Ad libertatem in veritate. Księga pamiątkowa dedykowanak profesorowi Alojzemu Marcolowi*, red. P. MARCINIEC, wyd. Św. Krzyża, Opole 1996, s. 211-221.
- GRANADOS J., *Poniamo al centro, con convinzione il Sacramento della Riconciliazione*, [w:] *Misericordiae Vultus*, PENITENZIERIA APOSTOLICA

- red K. NYKIEL, A. SARACO, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2016, s. 83-102.
- GRAZIOLI A., *Dalla conversione alla vocazione: Sacramento della riconciliazione w discernimento vocazionale* [w:] *Mi fai incontrare Dio?*, PENITENZIERIA APOSTOLICA, ed. Paoline, Milano 2018, s. 171-214.
- GROCHOLEWSKI Z., *Łączyć studium ze świętością*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 9-10 (286), s. 50-51.
- GRÖN A., *Od „Christus iudex” ku „Christus medicus”. Spowiedź: sąd czy terapia?*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 505-513.
- GRYZ K., *Problematyka społeczno-etyczna w konfesjonale*, „Teologia i Moralność” 10 (2015) nr 2 (18), s. 53-66.
- GRZELKA M., *Die Beichte in der Krise?*, [w:] (Internet, 1.09.2021), https://archiv.tag-des-herrn.de/archiv_1996_bis_2007/artikel/2766.php#gsc.tab=0
- GUBAŁA W., *Grzech i pojednanie w świetle „Instrumentum laboris” Synodu Biskupów 1983*, „Homo Dei” 53 (1984) nr 4, s. 264-270.
- GUBAŁA W., *Zanik poczucia grzechu*, „Homo Dei” 54 (1985) nr 3, s. 177-183.
- HAJDUK T., *Spojrzenie spowiednika na spowiedź sióstr (materia spowiedzi)*, [w:] (Internet, 19.03.2022), <https://zakony-zenskie.pl/spojrzenie-spowiednika-na-spowiedz-siostr-materia-spowiedzi/>
- HAJDUK T., *Współczesne problemy wobec sakramentu pokuty i pojednania*, [w:] (Internet, 19.03.2022), <https://zakony-zenskie.pl/wspolczesne-problemy-wobec-sakramenty-po-kuty-i-pojednania/>
- HAŃDEREK J., *Rola sakramentu pokuty i eucharystii w świetle nauczania i praktyki wychowawczej św. Jana Bosko*, „Seminare” 35 (2014) nr 1, s. 45-57.
- HARZĘGA S., *Słowo Boże w sprawowaniu sakramentu pojednania*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 569-577.
- HUME G.B., *Życie konsekrowane i jego misja w Kościele i w świecie*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 16 (1995) nr 1 (169), s. 15-25.
- INCITTI G., *Il confessore e il Sacramento della Riconciliazione. Doveri e diritti dei penitenti*, [w:] *Ascoltare con il cuore di Dio*, PENITENZIERIA APOSTOLICA, red. K. NYKIEL, U. TARABORRELLI, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2017, s. 177-211.
- JANCZEWSKI Z., *Przystępowanie do sakramentu pokuty a przyjęcie Eucharystii według Prawa Kanonicznego*, „Prawo Kanoniczne” 60 (2017) nr 1, s. 77-95.

- JANKOWSKI S., *Praktyka pokutna w Starym Testamencie*, „Seminare” 24 (2007), s. 21-37.
- JASTRZĄB D., *Kierownictwo duchowe i osobisty rozwój*, [w:] *Sztuka kierownictwa duchowego. Poradnik*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2013, s. 237-247.
- JASTRZĄB D., *Spowiedź a kierownictwo duchowe*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 314-323.
- JAWORSKI R., *Spowiedź jako miejsce uzdrowienia*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 559-566.
- KAŁWIK M., *Syn Boży Stworzycielem i Odnowicielem stworzenia według „Laudato si” papieża Franciszka*, „Teologia Dogmatyczna” 11 (2016), s. 42-62.
- KASPER W., *Ku przywróceniu jedności wszystkich chrześcijan. Homilia na zakończenie Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan*, (25.01.2004), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 3 (261), s. 15-16.
- KASPER W., *Na drodze ku jedności chrześcijan*, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 23 (2002) nr 4 (242), s. 19-21.
- KASPER W., *Trzeba szerzyć w Kościele kulturę miłosierdzia. Publikacja fragmentu książki „Misericordia. Concetto fondamentale del vangelo. Chiave della vita cristiana”*, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5 (352), s. 54-56.
- KASPRZAK S., *Kanoniczne aspekty sakramentu pokuty i pojednania w świetle motu proprio „Misericordia Dei” Jana Pawła II*, „Roczniki Nauk Prawnych” 16 (2006) nr 1, s. 300-335.
- KASZTELAN J., *Sprawowanie sakramentu pokuty*, wyd. ITKM, Kraków 1993.
- KAWECKI W., *Czy warto się spowiadać? Trudna odpowiedź w kulturze współczesnej*, „Symposium” 12 (2008) nr 1 (17), s. 7-16.
- KIEJKOWSKI P., *Zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa jako początek przemiany wszechświata. Wokół encykliki „Laudato si” papieża Franciszka*, „Teologia Dogmatyczna” 11 (2016), s. 63-79.
- KIELECH J., *Źródła nauczania Jana Pawła II o grzechu i jego skutkach*, „Dissertationes Paulinorum” 3 (1990), s. 55-63.
- KIJAS Z., *Ksiądz – penitent i spowiednik*, [w:] *Sztuka bycia księdzem. Poradnik*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2011, s. 407-418.
- KIRBY M.D., *Serce Jezusa w teologii Benedykta XVI*, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 3 (281), s. 49-52.

- KOCHEL J., *Katecheza i pokucie i pojednaniu*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Św. Krzyża, Opole 2009, s. 467-488.
- KOKOSZKA A., *Teologia moralna fundamentalna*, wyd. Biblos, Tarnów 1992.
- KOKOSZKA A., *Zobowiązujące znaki łaski. Sakramentologia moralna, cz. I*, wyd. Biblos, Tarnów 2003.
- Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. II, 1, red. J. KRUKOWSKI, wyd. Pallottinum, Poznań 2005.
- Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. II, 2, red. J. KRUKOWSKI, wyd. Pallottinum, Poznań 2006.
- Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. III, 1, red. J. KRUKOWSKI, wyd. Pallottinum, Poznań 2011.
- Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. III, 2, red. J. KRUKOWSKI, wyd. Pallottinum, Poznań 2011.
- KOWALCZYK D., *Ksiądz w mediach świeckich*, [w:] *Sztuka bycia księdzem. Poradnik*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2011, s. 471-478.
- KOWALCZYK D., *Spowiedź czyli przekonywanie o grzechu i miłości...*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 77-86.
- KOWALCZYK D., *Współczucie w konfesjonale*, [w:] *Sztuka bycia księdzem. Poradnik*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2011, s. 397-405.
- KOWALCZYK D., *Wyznaczanie pokuty w konfesjonale*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 311.
- KOWALSKI J., *Samopojednanie u Ojców Kościoła Wschodniego*, „Sympozjum” 12 (2008) nr 1 (17), s. 81-94.
- KOWALSKI J., *Świat współczesny potrzebuje pokuty i nawrócenia*, „Sympozjum” 12 (2008) nr 1 (17), s. 33-56.
- KOWALSKI J., *Współczesne wyzwania stawiane teologii moralnej*, wyd. RP, Częstochowa 1996.
- KÖCK H. F., *Krise der Beichte – Krise der Kirche*, [w:] (Internet, 1.09.2021) https://austria-forum.org/af/Wissenssammlungen/Essays/Glaube_und_Zeit/Krise_Beichte
- KRAKOWIAK C., *Miłosierdzie Boże w liturgii sakramentu pojednania*, [w:] „*Dives in Misericordia*”. *Tekst i komentarz*, red. S. NAGY, wyd. KUL, Lublin 1983, s. 205-213.

- KRAKOWIAK C., *Wspólnotowa celebracja sakramentu pokuty i pojednania z ogólną absolucją po Vaticanum II*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Świętego Krzyża, Opole 2009, s. 399-415.
- KRAŚIŃSKI J., *Sakrament pokuty znakiem chrześcijańskiej nadziei*, [w:] *Nadzieja w postawie ludzkiej. Homo meditans*, red. W. SŁOMKA, t. VII, wyd. KUL, Lublin 1992, s. 215-224.
- KRZYWDA J., *Refleksje teologiczno-prawne w świetle zasad Listu apostołskiego motu proprio „Misericordia Dei”*, „Sosnowieckie Studia Teologiczne” 6 (2003), s. 99-109.
- KROK D., *Poczucie winy jako kryterium sine qua non pojednania. Perspektywa psychologiczna*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Św. Krzyża, Opole 2009, s. 503-514.
- KROPLEWSKI Z., *Kultura dialogowania w konfesjonale*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 263-270.
- KROPLEWSKI Z., *Posługa spowiedzi a osobiste nawrócenie księdza*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 420-426.
- KROPLEWSKI Z., *Spowiedź kapłana, zasady, trudności, dialog*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 427-435.
- KRÓL R., *Moralne postawy i reguły ludzkiego działania*, wyd. Petrus, Kraków 2019.
- KRUPA P., *Spowiedź jak na dłoni. Rzecz o dobrej spowiedzi*, wyd. WAM, Kraków 2018.
- KUCHARSKI K., *W trosce o życie duchowe*, wyd. WAM, Kraków 2006.
- KUNZLER M., *Liturgia Kościoła*, wyd. Pallottinum, Poznań 1999.
- KUPCZAK J., „*Amoris laetitia*”. *Konflikt interpretacji*, wyd. W drodze, Poznań 2020.
- KWIATKOWSKI D., *Obrzęd pojednania jednego penitenta*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Św. Krzyża, Opole 2009, s. 373-387.
- LAGHI P., *Chrystus powołuje ludzi do swojej służby*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 19 (1998) nr 7 (204), s. 49-50.
- LEBLANC A. M. S., *Jak się spowiadać*, wyd. KDC, Warszawa 2006.
- LIJKA K., *Błogosławieństwo konfesjonahu*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Św. Krzyża, Opole 2009, s. 427-444.

- LUDWIG P., *Pojednanie w Kościele*, [w:] *Spotkanie z Bogiem w Kościele*, red. J. CHARATYŃSKI, wyd. Oficyna Przekładu Powszechnego, Warszawa 1991, s. 302-308.
- LUSTIGER J. M., *Eucharystia i głoszenie Ewangelii*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 7 (19), s. 8-9.
- ŁUKOMSKI J., *Solidarność człowieka z przyrodą*, wyd. Ave, Radom 1994.
- ŁYSEK M., *Tańczą, modlą się, dyskutują i robią zasięgi. Kim są księża, którzy podbijają TikToka?* [w:] (Internet, 20.03.2022), <https://deon.pl/wiara/wiara-i-spoleczenstwo/tancza-modla-sie-dyskutuja-i-robia-zasiegi-kim-sa-ksieza-ktorzy-podbijaja-tiktok-a,1840604>
- MAGGIOLINI A., *Grzech człowieka*, „Communio” 4 (1984) nr 5 (23), s. 3-13.
- MAKOWSKI T., *Pastoralne przygotowanie do sakramentu pojednania w duchu odnowionego obrzędu*, „Homo Dei” 52 (1983) nr 1, s. 3-14.
- MAKOWSKI P.A., *Zasada międzynarodowej solidarności w nauczaniu Jana Pawła II do dyplomatów*, „Teologia i Moralność” 10 (2015) nr 2 (18), s. 185-194.
- MAKSELON J., *Psychologiczne uwarunkowania nawrócenia i pojednania*, „Katecheta” 27 (1983), s. 217-226.
- MARADIAGA O., *Najpiękniejsze oblicze. O Adhortacji apostolskiej „Gaudete et exsultate”*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 39 (2018) nr 5 (402), s. 39.
- MARCHIORO R., *Spowiedź sakramentalna*, wyd. AA, Kraków 2010.
- MARCOL A., *Niepokoje wokół sakramentalnej absencji generalnej*, „Studia Theologica Varsaviensia” 30 (1992), s. 117-136.
- MARCOL A., *Pokuta i sakrament pokuty*, wyd. św. Krzyża, Opole 1992.
- MARGAŃSKI B., *Liturgia słowa Bożego w odnowionych obrzędach pokuty*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Św. Krzyża, Opole 2009, s. 345-362.
- MARRANZINI A., *La riconciliazione e la penitenza nella missione della Chiesa*, „Rassegna di Teologia” 24 (1984), s. 337-360.
- MARTINELLI R., *La Confessione. Il Sacramento dell'Amore misericordioso di Dio Padre*, ed. San Clemente, Roma 2007.
- MARTINI C.M., *Istotne elementy wspólnej refleksji*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 10 (46), s. 11.
- MARTINI C.M., *Pojednanie i pokuta w posłannictwie Kościoła*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 4 (1983) nr 10 (46), s. 11.

- MARIN J., *Sakrament pojednania. Cud miłości*, wyd. AA, Kraków 2007.
- MARTIN N. R., *Wielka tajemnica*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 18 (1997) nr 3 (191), s. 57-60.
- MARTINS J.S., *Święci i świętość według Jana Pawła II*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 24 (2003) nr 9 (256), s. 26-30.
- MATUSZYŃSKI J., *Przyczyny współczesnego kryzysu praktyki sakramentu pokuty*, „Teologia w Polsce” 11 (2007), s. 99-108.
- MATEJA E., PIERSKAŁA R. red., *Wezwani do nawrócenia*, wyd. Św. Krzyża, Opole 2009.
- MATWIEJUK K., *Sakrament pokuty wielkanocnym darem Chrystusa*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Św. Krzyża, Opole 2009, s. 233-243.
- MELINA L., *Sumienie i prawda*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 4 (162), s. 42-44.
- MERRIMAN B., *Conversione* [w:] *Dizionario di mistica*, red. L. BORRIELLO, E. CARUANA, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1998, s. 351.
- MICHALIK J., *Kościół przepowiadający i czyniący pokutę*, [w:] *Miłość większa niż grzech. Homo meditans*, red. A. NOWAK, t. XII, wyd. KUL, Lublin 1996, s. 13-22.
- MISIUREK J., *„Wierzę w grzechów odpuszczenie”*, [w:] *Miłość większa niż grzech. Homo meditans*, red. A. NOWAK, t. XII, wyd. KUL, Lublin 1996, s. 45-59.
- MOJEK S., *Miłosierdzie Boże w sprawowaniu sakramentu pojednania*, [w:] *Miłosierdzie w postawie ludzkiej. Homo meditans*, red. W. SŁOMKA, t. V, wyd. KUL, Lublin 1989, s. 129-134.
- MOLONEY R., *Rozważania o sakramencie pojednania*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 31-44.
- MOYSA S., *Sakrament pokuty w dziejach i nauczaniu Kościoła*, [w:] *Grzech i nawrócenie a Sakrament Pokuty*, red. Z. PERZ, wyd. Bobolanum, Warszawa 1999, s. 75-129.
- MROCZKOWSKI I., *Zło i grzech. Studium filozoficzno-teologiczne*, wyd. KUL, Lublin 2000.
- MÜLLER G. L., *Dogmatyka katolicka*, wyd. WAM, Kraków 2017.
- MÜLLER G. L., *Listy o kapłaństwie*, wyd. WAM, Kraków 2019.

- MÜLLER G.L., *Skuteczne lekarstwo na smutek Babelu. Prezentacja „Lumen fidei”*, pierwszej encykliki papieża Franciszka, (5.07.2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) nr 8-9 (354), s. 21-21-24
- NADOLSKI B., *Akt pokuty w sprawowaniu Eucharystii*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Św. Krzyża, Opole 2009, s. 417-425.
- NADOLSKI B., (red.), *Homilie o sakramencie pokuty i pojednania*, wyd. WAM, Kraków 2007.
- NAGÓRNY J., *Moralność chrześcijańska. Życie z Chrystusem i w Chrystusie we wspólnocie Kościoła*, [w:] *Katechizm Kościoła Katolickiego. Wprowadzenie*, red. M. RYSIECKI, E. PUDEŁKO, wyd. KUL, Lublin 1995, s. 117-204.
- NAPIÓRKOWSKI S. C., *Z Chrystusem w znakach. Zarys sakramentologii ogólnej*, wyd. Ojców Franciszkanów, Niepokalanów 2006.
- NARECKI Z., *Duszpasterstwo zwyczajne w parafii a urzeczywistnianie się Kościoła*, wyd. KUL, Lublin 2001.
- NAUMOWICZ J., *Wcielenie Boga i zbawienie człowieka*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 13 (2000), s. 17-30.
- NICHOLS V., *Kapłan prędzej umrze, niż zdradzi tajemnicę spowiedzi*, [w:] (Internet, 1.09.2021), <https://pch24.pl/kard-nichols-kaplan-przedzej-umrze-niz-zdradzi-tajemnice-spowiedzi/>
- NIEMIRA A., *Teologia moralna po „Veritatis splendor”*, „Ateneum Kapłańskie” 150 (2008) z. 2 (594), s. 227-243.
- NIEWIADOMSKI K., *Personalistyczne ujęcie cnoty vindicatio jako sprawności służącej międzyosobowemu pojednaniu*, „Teologia i Moralność” 10 (2015) nr 2 (18), s. 167-184.
- NORVILA R., *Sakrament pojednania*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) nr 1 (279), s. 15-16.
- NOSSOL A., *Teologiczne aspekty Synodu na temat pokuty*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 32 (1985) z. 2, s. 293-305.
- NOWAK A., *Sumienie miejscem doświadczenia miłości i grzechu*, [w:] *Miłość większa niż grzech. Homo meditans*, red. A. NOWAK, t. XII, wyd. KUL, Lublin 1996, s. 89-112.
- NOWAK J., *Uczestnictwo w sakramencie pokuty*, „Communio” 14 (1994) nr 3 (81), s. 139-146.
- NOWAK W., *Odnowiona liturgia sakramentu pokuty w świetle Adhortacji apostolskiej papieża Jana Pawła II „Reconciliatio et poenitentia”*, „Ateneum Kapłańskie” 78 (1986) z. 1 (461), s. 68-78.

- NYKIEL K., *Conversione*, [w:] *Peccato, misericordia, riconciliazione. Dizionario Teologico-Pastorale*, PENITENZIERIA APOSTOLICA, red. M. SODI, K. NYKIEL, N. REALI, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2016, s. 110-117.
- NYKIEL K., *Il buon confessore alla luce della Lettera apostolica di Papa Francesco „Misericordia et Misera”*, [w:] *Ascoltare con il cuore di Dio*, PENITENZIERIA APOSTOLICA, red. K. NYKIEL, U. TARABORRELLI, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2017, s. 89-101.
- NYKIEL K., *Penitencjaria Apostolska: Trybunał miłosierdzia w służbie Kościołowi*, „Teologia i Moralność” 10 (2015) nr 2 (18), s. 67-87.
- OLCZYK M., *Ekologia integralna jako odpowiedź na kryzys społeczno-ekologiczny. Etyczna perspektywa encykliki „Laudato si” papieża Franciszka*, „Teologia Dogmatyczna” 11 (2016), s. 42-62.
- OŁDAKOWSKI K., *24 godziny dla Pana: On przebacza wszystkie twoje grzechy*, [w:] (Internet, 22.03.2022), <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2021-02/24-go-dziny-dla-pana-on-przebacza-twoje-grzechy.html>
- ORZESZYNA J., *Dlaczego i jak się spowiadać*, wyd. Unum, Kraków 1994.
- ORZESZYNA J., *Grzech w aspekcie Bożej miłości*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 19/20 (1991/92), s. 135-144.
- ORZESZYNA J., *Pokuta – sakrament pokuty*, [w:] *Jan Paweł II. Encyklopedia nauczania moralnego*, red. J. NAGÓRNY, K. JEŻYNA, wyd. Polwen, Radom 2005, s. 402-407.
- ORZESZYNA J., *Posługa spowiednika istotnym elementem we właściwym korzystaniu penitenta z sakramentu pokuty i pojednania*, [w:] *Instytut teologiczny w służbie diecezji częstochowskiej*, red. S. GRZYBEK, wyd. Redakcja Tygodnika Katolickiego „Niedziela”, Częstochowa 1991, s. 147-158
- ORZESZYNA J., *Przygotowanie wiernych do sakramentu pojednania i pokuty*, „Bielsko-Żywieckie Studia Teologiczne” 1 (1996), s. 199-208.
- ORZESZYNA J., *Rola Kościoła w dziele pojednania grzesznika z Bogiem*, [w:] *Teologia i życie*, red. M. DUDA, S. JASIONKA, wyd. Regina Poloniae, Częstochowa 1994, s. 409-422.
- ORZESZYNA J., *Sakrament pojednania i pokuty*, wyd. Regina Poloniae, Częstochowa 1993.
- ORZESZYNA J., *Społeczno-eklezyjalny wymiar sakramentu pokuty*, wyd. PAT, Kraków 1996.
- ORZESZYNA J., *Spowiedź narzeczonych i małżonków*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 393-403.

- PALUCH K., *Sakrament spowiedzi świętej*, „Symposium” 12 (2008) 1 (17), s.12-16.
- PALUCH K., *Szafarz sakramentu pokuty*, „Symposium” 12 (2008) nr 1 (17), s. 57-70.
- PAWLIK W., *Rozumienie i świadomość grzechu – perspektywa socjologiczna*, „Teologia i Moralność” 10 (2015) nr 2 (18), s. 7-24.
- PAWŁOWICZ J., *Sakrament pokuty w Kościele katolickim i prawosławnym – różnice i podobieństwa*, [w:] (Internet, 19.03.2022), <http://www.pawlowicz.opoka.org/pokuta.htm>
- PAWŁOWSKI T., *Przewodnik dla zniechęconych spowiedzią i Mszą Świętą*, wyd. W Drodze, Poznań 1993.
- PERZ Z. red., *Grzech i nawrócenie a Sakrament Pokuty*, wyd. Bobolanum, Warszawa 1999.
- PERZ Z., *Grzech jako zło moralne i religijne*, [w:] *Grzech i nawrócenie a Sakrament Pokuty*, red. Z. PERZ, wyd. Bobolanum, Warszawa 1999, s. 9-49.
- PERZ Z., *Misterium Sakramentu Pokuty a życie chrześcijańskie*, [w:] *Grzech i nawrócenie a Sakrament Pokuty*, red. Z. PERZ, wyd. Bobolanum, Warszawa 1999, s. 131-175.
- PERZ Z., *Nawrócenie i pokuta*, [w:] *Grzech i nawrócenie a Sakrament Pokuty*, red. Z. PERZ, wyd. Bobolanum, Warszawa 1999, s. 51-74.
- PERZ Z., *Posługa Sakramentu Pokuty. Zagadnienia moralne i pastoralne*, [w:] *Grzech i nawrócenie a Sakrament Pokuty*, red. Z. PERZ, wyd. Bobolanum, Warszawa 1999, s. 177-224.
- PŁATEK J. S., *Sprawowanie sakramentu pokuty i pojednania*, wyd. Paulianum, Częstochowa 1996.
- PIACENZA M., *Eredità e prospettive dell'Anno della Misericordia nella pastorale della Chiesa*, [w:] *Ascoltare con il cuore di Dio*, PENITENZIERIA APOSTOLICA, red. K. NYKIEL, U. TARABORRELLI, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2017, s. 13-30.
- PIACENZA M., *Rinnvare l'incontro personale con Gesù Cristo*, [w:] *Ascoltare con il cuore di Dio*, PENITENZIERIA APOSTOLICA, red. K. NYKIEL, U. TARABORRELLI, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2017, s. 41-46.
- PIACENZA M., *Sotto il suo Manto. Con Maria il cammino della riconciliazione*, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2017.
- PIEŃKOSZ J., *Sakrament pokuty i pojednania jako sakrament uleczenia*, „Studia Teologiczne. Białystok, Drohiczyn, Łomża” 22 (2004), s. 157-175.

- POKRYWKA M., *Rola sakramentu pokuty w formacji sumienia*, „Roczniki Teologiczne” 50 (2003) z. 3, s. 55-68.
- POKRYWKA M., *Wezwanie do formacji sumienia w świetle nauczania Jana Pawła II*, „Roczniki Teologiczne” 48 (2001) z. 3, s. 53-68.
- POTTERIE I., *Refleksje o encyklice „Veritatis splendor”*. „Nie przyszedłem znieść ale wypełnić”, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 3 (161), s. 55-56.
- POUPARD P., *Ewangelizacja we współczesnym świecie*, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 25 (2004) nr 5 (263), s. 39-41.
- PRUSAK J., *Krzywdy w konfesjonale. Jak im zapobiegać? Jak leczyć?*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 541-558.
- PRYBA A., *Sakrament pokuty pomocą w drodze do małżeńskiej świętości*, „Teologia i Moralność” 10 (2015) nr 2 (18), s. 153-165.
- PTAK R., *Sakrament pokuty i pojednania w ujęciu Katechizmu Kościoła Katolickiego (1992)*, „Symposium” 12 (2008) nr 1 (17), s. 71-80.
- PUCHAŁA M., *Homologia w wyznaniu grzechów*, [w:] *Miłość większa niż grzech. Homo meditans*, red. A. NOWAK, t. XII, wyd. KUL, Lublin 1996, s. 61-75.
- PRZYCZYNA W., *Liturgia i przepowiadanie*, wyd. M, Kraków 2010.
- PYC M., *Spojrzenie na stworzony świat oczyma Jezusa Chrystusa w świetle encykliki „Laudato si”*, „Teologia Dogmatyczna” 11 (2016), s. 11-19.
- RADECKI A., *Sakrament pokuty uobecnieniem zbawczego dzieła Boga – wymiar praktyczny*, [w:] *Gdzie szukać zbawienia?*, red. I. DEC, wyd. PFT, Wrocław 1994, s. 39-42.
- RAK R., *Grzech uniezależnienia się od Boga. Geneza i skutki*, [w:] *Miłość większa niż grzech. Homo meditans*, red. A. NOWAK, t. XII, wyd. KUL, Lublin 1996, s. 175-185.
- RAK R., *Sakrament pokuty i jego współczesne zagrożenia*, [w:] *Program duszpasterski na rok 1995/96. Kościół jako miejsce nawrócenia i pojednania. Sakramenty uzdrowienia*, red. A. NOWAK, wyd. Św. Jacka, Katowice 1995, s. 134-144.
- RATZINGER J., *Kościół jako komunია*, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 10 (146), s. 41-43.
- RATZINGER J., *Ku dojrzałości wiary w Chrystusa. Homilia podczas Mszy św. „pro eligendo Romano Pontifice” (18.04.2005)*, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 6 (274), s. 29-30.
- RATZINGER J., *Nowa ewangelizacja*, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 22 (2001) nr 6 (234), s. 35-39.

- RATZINGER J., *O naturze kapłaństwa*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 11 (1990) nr 9 (125), s. 3-5.
- REALI N., *Peccato*, [w:] *Peccato, misericordia, riconciliazione. Dizionario Teologico-Pastorale*, PENITENZIERIA APOSTOLICA, red. M. SODI, K. NYKIEL, N. REALI, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2016, s. 275-281.
- REALI N., *Perdono*, [w:] *Peccato, misericordia, riconciliazione. Dizionario Teologico-Pastorale*, PENITENZIERIA APOSTOLICA, red. M. SODI, K. NYKIEL, N. REALI, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2016, s. 336-340.
- REZZA D., *Skarb, który trzeba odkryć ponownie*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 21 (2000) nr 2 (220), s. 46-48.
- ROCHE A., *L'Ordo Paenitentiae. Aspetti Liturgico-Pastorali*, [w:] *Ascoltare con il cuore di Dio*, PENITENZIERIA APOSTOLICA, red. K. NYKIEL, U. TARABORRELLI, ed. Liberia Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2017, s. 57-65.
- ROJEWSKI A., *Dlaczego sakramentalne pojednanie?*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Św. Krzyża, Opole 2009, s. 245-258.
- ROMANIUK K., *Kapłan jako służa pojednania*, „Homo Dei” 64(1997) nr 1-2, s. 23-34.
- ROSTWOROWSKI P., *Kierownictwo duchowe*, wyd. Tyniec, Kraków 2012.
- ROZKRUT E., *Jak dobrze przygotować dziecko do I Komunii Świętej*, wyd. Rozan, Szczecin 2007.
- RUMI G., *Po lekturze bulli Jana Pawła II ogłaszającej Wielki Jubileusz*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 20 (1999) nr 3 (211), s. 42-43.
- RYBKA R., *Czy grzech wciąż jest groźny?*, „W Drodze” 22 (1994) nr 6 (250), s. 23-30.
- RYŚ G., *Mandatum. „To czyńcie na moją pamiątkę”*, wyd. Espe, Kraków 2013.
- SALIJ J., *Moralne obowiązywanie prawa stanowionego*, [w:] *Sztuka spowiedania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 105-112.
- SANTORSKI A., *Sakrament pokuty*, wyd. Wydziału Nauki Katolickiej Kurii Metropolitalnej Warszawskiej, Warszawa 1991.
- SARACO A., *La Penitenzieria Apostolica. Storia di un Tribunale e di pieta*, ed. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2011.
- SARNACKI A., *Spoleczny wymiar grzechu i spowiedzi*, [w:] *Sztuka spowiedania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 197-203.

- SCALABRINI P.R., *Bóg nam powierzył posługę jednania (2 Kor 5, 19)*, „Communio” 25 (2005) nr 2, s. 3-14.
- SHEEN FULTON J., *Skarb w glinianym naczyniu. Autobiografia*, wyd. Esprit, Kraków 2020.
- SCHOTTE J.P., *Przed IX Zwyczajnym Zgromadzeniem Ogólnym Synodu Biskupów poświęconym życiu konsekrowanemu*, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 9-10 (166), s. 46-50.
- SCOLA A., *Jezus Chrystus „Prawem żywym i osobowym”*, „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 4 (162), s. 41-42.
- SCHÖNBORN Ch., *Pokarm życia. Tajemnica Eucharystii*, wyd. MIC, Warszawa 2006.
- SELEJDAK R., *Dotykać kapłańskiego serca*, wyd. Adam, Warszawa 2018.
- SIKORSKI L., *Słowo Boże w liturgii pojednania i pokuty*, wyd. Jedność, Kielce 2001.
- SION V., *Nadzieja grzesznika*, wyd. M, Kraków 1993.
- SKOBLÍK J., *Wina, grzech i pokuta jako czyn i sakrament*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 55-64.
- SKOCZYŁAS H., *Droga życia z Bogiem*, wyd. Michalineum, Marki 2021.
- SKOWRONEK A., *Sakrament pojednania. Sakramenty wiary. Spotkanie z Chrystusem w Kościele. W profilu ekumenicznym*, t. II, wyd. Włocławskie Wydawnictwo Diecezjalne, Włocławek 1995.
- SKOWRONEK A., *Historia sakrament pokuty kluczem do zrozumienia sakramentu pojednania*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 65-76.
- SKOWROŃSKI H., *Znaczenie sakramentu pokuty w życiu małżonków*, „Studia Theologica Varsaviensia” 29 (1991) nr 3, s. 209-219.
- SŁOMKA W., *Duchowość sakramentu pokuty i pojednania*, [w:] *Teologia duchowości katolickiej*, red. W. SŁOMKA, wyd. KUL, Lublin 1993, s. 178-186.
- SŁOMKA W., *Pokuta jako kontestacja w życiu chrześcijańskim*, [w:] *Miłość większa niż grzech. Homo meditans*, red. A. NOWAK, t. XII, wyd. KUL, Lublin 1996, s. 77-83.
- SŁAWIŃSKI A., *Lubelski ksiądz prowadzi spowiedź dla zmotoryzowanych. Odpowiedź na potrzeby ducha i na koronawirusa*, [w:] (Internet, 20.03.2022), <https://www.o2.pl/artykul/lubelski-ksiazd-prowadzi-spowiedz-dla-zmotoryzowanych-odpowiedz-na-potrzeby-ducha-i-na-koronawirusa-6497669897025153a>

- SOBAŃSKI R., *Odmowa rozgrzeszenia*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 326-333.
- SOBECZKO H., *Sprawowanie sakramentu pokuty w odnowionej liturgii Kościoła*, [w:] *Program duszpasterski na rok 1995/96. Kościół jako miejsce nawrócenia i pojednania. Sakramenty uzdrowienia*, red. A. NOWAK, wyd. Św. Jacka, Katowice 1995, s. 365-378.
- SODANO A., *Chrześcijańska wizja środowiska naturalnego i rozwoju*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 13 (1992) nr 11 (147), s. 24.
- SORGI C., *Miłosierdzie zapomniane*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 1 (1980) nr 10, s. 24.
- STANECKI A., *Poradnik dobrej spowiedzi*, wyd. Videograf II, Chorzów 2008.
- STAWNIAK H., *Funkcje szafarza sakramentu pokuty*, „Seminare” 24 (2007), s. 69-82.
- STNINISSEN W., *Spowiedź – sakrament pojednania*, wyd. Carmelitanum, Poznań 1993.
- SQUARISE C., *Istota spowiedzi*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 45-54.,
- SYCZEWSKI T., *Obrzęd pojednania wielu penitentów z indywidualną spowiedzią i rozgrzeszeniem*, [w:] *Wezwani do nawrócenia*, red. E. MATEJA, R. PIERSKAŁA, wyd. Św. Krzyża, Opole 2009, s. 389-398.
- SZCZEŚNIAK J., *Spowiedź spowiednika*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 437-446.
- SZKODOŃ J., *Kościół – znak pojednania*, „Kurier Synodalny” (1996) nr 4 (25), s. 4-7.
- SZPAKOWSKI B., *Spowiadanie ludzi w szczególnie trudnych sytuacjach życia*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 473-486.
- SZYMAŃSKI J., *Formacja do posługi spowiednika*, „Ateneum Kapłańskie” 138 (2002) z. 2 (558), s. 348-353.
- SZYMAŃSKI J., *Szafarz sakramentu pokuty i pojednania: rys historyczny*, „Studia Włocławskie” 2 (1999), s. 266-277.
- SZYMAŃSKI J., *Teraźniejszość i przyszłość sakramentu pojednania odczytane w Liście Apostolskim „Novo Millennio ineunte”*, „Ateneum Kapłańskie” 145 (2005) z. 2 (579), s. 254-263.
- ŚLIWIŃSKI J., *Spowiedź nie musi bardzo boleć*, wyd. WAM, Kraków 2016.
- TESTA B., *Sakramenty Kościoła*, wyd. Pallottinum, Poznań 1998.

- TETTAMANZI D., *Moralność a nowa ewangelizacja*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 15 (1994) nr 4 (162), s. 45-47.
- TIRIMANNA V., *Grzeszne mówienie o grzechu*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 183-195.
- TOMKO J., *Nawracajcie się i wierźcie w Ewangelię*, „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 2 (1981) nr 9 (21), s. 3.
- TRUJILLO A. L., *Chleb życia dla zbawienia całego świata. Homilia podczas Mszy św. Wieczery Pańskiej w Wielki Czwartek*, (24.03.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) nr 6 (274), s. 46-47.
- VENTURINI N., *Spowiedź – hobby?*, „Communio” (wyd. pol.) 25 (2005) nr 2 (146), s. 94-109.
- WAGNER H., *Dogmatyka*, wyd. WAM, Kraków 2007.
- WAŁACH M., *Bezpieczeństwo, dodatkowe godziny, telefoniczne ustalenie terminu spowiedzi. Brawo parafie!*, [w:] (Internet, 21.03.2022), <https://pch24.pl/bezpieczenstwo-dodatkowe-godziny-telefoniczne-ustalenie-terminu-spowiedzi-brawo-parafie/>
- WANAT Z., *Kapłan – służa Bożego Miłosierdzia*, „Studia Theologica Varsaviensia” 2 (2014), s. 83-102.
- WANAT Z., *Troska Benedykta XVI o kapłanów jako szafarzy sakramentu miłosierdzia*, „Studia Theologica Varsaviensia” 2 (2016), s. 31-57.
- WANAT Z., *Sakramentalny wymiar pojednania*, „Theologica Thoruniensia” 3 (2002), s. 263-277.
- WANAT Z., *Spowiednik jako uczestnik rewolucji czułości w świetle nauczania papieża Franciszka*, „Studia Gdańskie” 38 (2016), s. 227-236.
- WENCEL K. T., *Traktat o człowieku*, [w:] *Dogmatyka*, red. E. ADAMIAK, A. CZAJA, J. MAJEWSKI, t. V, wyd. Więzi, Warszawa 2007, s. 17-212.
- WONS K., *Jak spotykać się z penitentem? Od przyjęcia prawdy o grzechu do przyjęcia przebaczenia i pokoju*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 271-288.
- WONS K., *Grzech i przebaczenie w świetle słowa Bożego*, wyd. Salwator, Kraków 2010.
- WONS K., *Po stanach pokusy. Przewodnik*, wyd. Salwator, Kraków 2003.
- WONS K., *Poznawanie siebie w świetle słowa Bożego*, wyd. Salwator, Kraków 2010.
- WONS K., *Więź z Jezusem*, wyd. Salwator, Kraków 2010.

- WONS K., *Życie duchowe i codzienność*, wyd. Salwator, Kraków 2013.
- WORBS M., *Leczniczy charakter sakramentu pokuty*, [w:] *Wiara a zdrowie (II)*, red. L. SOCHOCKA, M. WORBS, wyd. Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2016, s. 91-106.
- WITEK S., *Duszpasterstwo w konfesjonale*, wyd. Pallottinum, Poznań 1988.
- WRÓBEL J., *Etyczno-społeczne podstawy przesłania encykliki „Laudato si” papieża Franciszka*, „Teologia Dogmatyczna” 11 (2016), s. 21-42.
- WRÓBEL J., *Sumienie jako fundament godności i wolności człowieka*, „Roczniki Teologiczne” 68 (2016) z. 3, s. 87-106.
- ZABIELSKI J., *Kapłańska postęga w konfesjonale jako wyzwanie współczesności*, „Teologia i Moralność” 10 (2015) nr 2 (18), s. 137-151.
- ZABIELSKI J., *Sakrament pokuty i pojednania w przygotowaniu chrześcijanina do Jubileuszu Roku 2000*, „Studia Theologica Varsaviensia” 34 (1996) nr 2, s. 151-171.
- ZADYKOWICZ T., *Chrzest bramą chrześcijańskiej moralności. Inspiracje dokumentu Międzynarodowej Komisji Teologicznej „Wiara i Sakramenty”*, „Roczniki Teologiczne” 67 (2020) z. 3, s. 43-56.
- ZADYKOWICZ T., *Idea naśladowania w teologii moralnej jako próba metodycznego przedstawienia chrześcijańskiego powołania do świętości*, „Roczniki Teologiczne” 67 (2020) z. 3, s. 123-139.
- ZADYKOWICZ T., *„Wszystko mi wolno ale...” Chrześcijańska wizja wolności wobec współczesnych wyzwania*, „Roczniki Teologiczne” 66 (2019) z. 3, s. 87-99.
- ZAGRODZKI W., *Spowiednik u źródeł kryzysu spowiedzi. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Sztuka spowiadania*, red. J. AUGUSTYN, wyd. WAM, Kraków 2012, s. 170-181.
- ŻARKOWSKI A., *Akty penitenta w sakramencie pokuty i pojednania*, „Homo Religiosus. Bóg-Człowiek-Historia” 55 (2022), s. 122-145.
- ŻARKOWSKI A., *Kwalifikacje i obowiązki szafarza sakramentu pokuty*, „Sosnowieckie Studia Teologiczne” 15 (2021), s. 353-369.
- ŻARKOWSKI A., *Sakrament pojednania i pokuty w przygotowaniu nupturientów do zawarcia małżeństwa sakramentalnego*, „Ius Matrimoniale” 30 (2019) nr 1, s. 77-91.
- Youcat. Katechizm Kościoła Katolickiego dla młodych*, wyd. Św. Pawła, Częstochowa 2011.
- Youcat. Spowiedź*, wyd. Św. Pawła, Częstochowa 2014.